

રાણી વ્રજસુન્દરી

મહાદેવ રામચંદ્ર જગદે.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૮૫૧૨

વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ ૨૧૯૧ પ્રજ્ઞાંલેખ

વિષય ૨૨૫૭૧૨

રાણી-વ્રજસુન્દરી.

રસપૂર્ણ ઐતિહાસિક નવલકથા

અનુવાદક.

જગજીવન કાલિદાસ પાઠક. પોરબંદર.

(‘વિજ્ઞાનશતક,’ ‘ધ્રુવાખ્યુદય,’ ‘અંકિમ નિયંત્રમાળા,’ ‘ઉપનીષદોના આદેશ,’ ‘ભૂગોળ,’ ‘એ. ચરિત્રમાળા’ ઇ.ના અનુવાદક તથા લખનાર.)

અલિરનુસરતિ પરિમલં

લક્ષ્મીરનુસરતિ નયગુણસમૃદ્ધિમ્ ।

નિમ્નમનુસરતિ સલિલમ્

વિધિલિખિતં બુદ્ધિરનુસરતિ ॥

પ્રકાશક

મહાદેવ રામચંદ્ર જાગુષ્ટે,

બુકસેલર અને પબ્લીશર

ખ્રિ. ૧૦૦૦

ત્રણ દરવાજા—અમદાવાદ.

ચિકમાર્ક ૧૯૭૫

પ્રથમાવૃત્તિ

ઇ. સ. ૧૯૧૯

કિંમત રૂ. ૨-૪-૦

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કોપીરાઈટ-સંગ્રહ

૮૫૨

(સર્વ હક્ક સ્વાધીન છે.)

અમદાવાદ.

ડૉ. શાહપુર વનમાળીવાંકાની પોળમાં આવેલા શ્રી 'અંબિકાવિજય'
પ્રીન્ટીંગ પ્રેસમાં પટેલ લક્ષ્મીચંદ હીરાચંદ છાપ્યું.

અર્પણ પત્રિકા.

વદનં પ્રસાદસદનં, સદયં હૃદયં, સુધામુખો વાચઃ ।
કરણં પરિપકરણં, યેષાં કેષાં ન તે વન્ધ્યાઃ ? ॥ ૧ ॥

કાર્યે તત્પરતા, મુખે મધુરતા, દાને સમુત્સાહિતા ।
મિત્રેઽવશ્ચકતા, ગુરૌ વિનયિતા, ચિત્તેઽતિગંભીરતા ॥
દીને પ્રશ્નયતા, ગુણે રસિકતા, શાસ્ત્રેઽતિવિજ્ઞાતૃતા ।
રૂપે સુન્દરતા, નયેષ્વચલતા, સત્સ્વેવ સંવૃદ્ધયતે ॥ ૨ ॥

સદ્ગુણગણાલંકૃત, કૃપાનિધિ, માનવંતા

મે. રા. રા. આશુંદરાય હીંમતરામ દવે,

હજુર આસિસ્ટંટ ડુ ધી એડમિનિસ્ટ્રેટર સા; તથા ચીફ જ્યુડીશીયલ
ઓફીસર સા; પોરબંદર સ્ટેટ.

ગિર્વાણુગિરાના કવિવરોએ ઉપરના બે સુંદર શ્લોકોમાં જે સદ્-
ગુણોનું સ્તવન કરેલું છે, તે ગુણો આપના યશસ્વી ચારિત્ર્યમાં અનુ-
ભવાય છે. આ સંસ્થાનમાં અત્યારે આપ ઉચ્ચ અને માન્ય પદે
વિરાજેલા છો, છતાં એક નાનામાં નાના માણસની હકીકત આપ
ધ્યાવૃત્તિથી સાંભળો છો. અને તેને ન્યાય તથા આશ્વાસન આપવા; આપ

સદાનત્પર રહો. છો; એ આપનું ઉત્તમ આભિજ્ઞત્ય દર્શાવે છે. અં-
 ગ્રેજી ભાષામાં આપ નિપુણ હોવા છતાં માતૃભાષાના સાહિત્યને આપ
 સ્નેહદષ્ટિથી નિહાળો છો; વળી રાજ્યહિત અને પ્રજાહિત-એ બંને
 હિતનું સાધવાનું કામ-જેને મહાકવિ ભટ્ટારિ મહાવિકટ ઈ કાર્ય માને
 છે; એ કાર્ય નિપુણતાથી સાધી આપ ઉપરી અધિકારીને તથા પ્રજા-
 જનોને પ્રિય થયેલા છો. આરા આવા આપના શુભ ગુણોથી આક-
 ર્ષાઈ, નાં ગુજરી-ગિરામાં અનુવાદિત કરેલું એક નવલકથા-કુસુમ,
 આપના સેવામાં-સ્નેહભાવે સમર્પુ છું તે સ્વીકારી મળે ઉપકૃત
 કરશેજી.

લિ. આપનો કૃપાકાંક્ષી
 સેવક

પૌરખંદર-હનુમાનગુરા.
 શાન્દી પૂર્ણિમા સં. ૧૯૭૫. } જગજીવન કાલદાસ પાઠક.

૬ જુઓ નીચેનું મહાકવિનું વચન:—

નરપતિહિતકર્તા દ્રેષ્યતાં યાતિ લોકે ।
 જનપદ-હિતકર્તા ત્યજ્યતે પાર્થિવેન ॥
 હિતિ મહતિ ચિરોધે વિદ્યમાને સમાને ।
 નૃપતિજનપદાનાં દુર્લભઃ કાર્યકર્તા ॥

પ્રસ્તાવના.

વાચક બન્ધુઓના કરકમલમાં સાંઝે વાંચન મૂકવું, એ અભિલા-
ષાએ લખાએલાં આ પ્રસ્તાવના લખનાર પાસે બીજાં પણ ચારપાંચ
સારાં પુસ્તકો તૈયાર છે, છતાં યુરોપમાં જામેલી યાદવાસ્થળીને કારણે
કાગળોની મોંઘવારીને યોગે એ હસ્તલિખિત પુસ્તકોને કબાટમાંજ
સ્થાન આપવું પડ્યું છે; પરંતુ મહારા સન્મિત્ર રા. રા. ગોવિંદરાવ
મહાદેવ જાગુણેએ છપાવવાની હિંમત કર્યાથી ગુજરાતી વાચકવર્ગના
કરકમલમાં નવલકથાનું આ બીજું પુસ્તક મૂકવાને હું શક્તિમાન થયો
છું. ને આ પ્રકટ કરેલી નવલકથા સંખ્યા જે કહેવાનું છે તે દૂંઠા-
માંજ ઉકેલું છું.

બંગાલી ભાષાના પ્રસિદ્ધ લેખક સાક્ષરશ્રી શચીશચંદ્રચટ્ટોપા-
ધ્યાયે એ ભાષામાં પ્રસિદ્ધ કરેલી “રાણી વ્રજમુંદરી” નામની ઐતિ-
હાસિક નવલકથાનો આ ગ્રંથ અનુવાદ છે. એમણે લખેલી બીજી નવલ-
કથાઓની પેઠે આ નવલકથામાં પણ વસ્તુસંકલના મુંદર છે, રસવહન
અખંડ છે, ને જનસ્વભાવનું આલેખન તો બેનમુન છે.

વ્રજખાલા એ આ વાર્તાની નાયિકા છે. ધન્યરદત્ત લાવણ્યને લીધે
ચોગમથી થતી પ્રશંસા સાંભળવાથી બાલ્યકાળથી તેનામાં રૂપગર્વ ને
તેનો સહચારી અહંકાર પોષાયાં છે. જેને પરિણામે તેને પતિગૃહ
ત્યજવું પડે છે. એ પોતાના બાલ્યકાળના પ્રેમાકાંક્ષી સખા ગદાધર
પાસે પ્રેમભિક્ષુકા થઈને જાય છે. ને ત્યાં નિષ્ફળ થતાં તે ઓઢીઆમાં
જાય છે. પતિને વૈરનો બદલો આપવાની વૃત્તિએ તે ઓઢીઆનરેશ

મુક-દેવની દૃષ્ટિએ પડે છે ને ત્યાં તે કાંઈક સફળ પણ થાય છે. પરંતુ અહીંથી તેના જીવનમાં પરિવર્તન શરૂ થાય છે. એ સ્વભાવ-પરિવર્તન જેવું ચમત્કૃતિ ભર્યું છે તેવુંજ ઓઢીઆમાં વ્રજખાલાએ દર્શાવેલું બુદ્ધિપ્રાપ્ત્ય પણ ચમત્કૃતિ ભર્યું છે. પોતાને તો હાથમાં તરવાર પણ ઝાલતાં આવડતી નથી, તેમજ પોતાની પાસે લશ્કર પણ ધણું ઓછું છે; છતાં પોતાની અદ્ભુત બુદ્ધિને બળે કિતમ બ્યૂહરચના ગોઠવી, બે જુદી જુદી બાજુથી ચડી આવતા કતલુખાં તથા દનાઈન જેવા પ્રખળ શત્રુઓને તે એક કુંકમાત્રમાં ઉડાવી દે છે ! ઓઢીઆની વ્રજ આ વિન્યાનંદમાં મસ્ત બની, જ્યનાદ ગળવી, જ્યારે વ્રજખાલાનાં દર્શન કરવા ઉત્સુક બની જાય છે ત્યારે વ્રજખાલાના હૃદયમાં પ્રભુની અપાર શક્તિમતાના ભાવનો સંચાર થાય છે. એ પવિત્ર ભાવનાના પ્રવાહમાં અભિમાન અને અહંપદ ડૂબી જાય છે. ને સંસારનાં દશ્યોને રાગદ્વેષરહિત દૃષ્ટિએ નિહાળતી વ્રજખાલા જીવન્મુક્ત બની રહે છે ! છેલ્લે પ્રેમભાવના, ભક્તિભાવના અને માતૃભાવનાની ત્રિવેણીમાં સ્નાન કરી પવિત્ર થયેલી વ્રજખાલા, પતિમાટે પોતાના સ્થૂલશરીરની આહુતિ આપી સંસારમાંથી અદશ્ય થાય છે !

ગ્રંથકારે કાલાચાંદનું ચિત્ર પણ એવુંજ અચ્છું ચીતર્યું છે. એ પણ શરીરબળને થોડે બાલ્યકાળથી ગર્વિષ્ઠ અને સાહસિક તો છેજ. ને એ સાહસિકતાને લીધેજ તે એકને બદલે બે સ્ત્રીઓને—વ્રજખાલા સાથે ભૂપખાલાને—પરણી લે છે. પરંતુ અભિમાની સાથે અભિમાનીનું ઘરસૂત્ર કેટલુંક ચાલે ? બે પ્રચંડ વનિહ એકઠા થાય ત્યાં જવાલા સિવાય બીજું શું ફળ હોય ? એ જવાલાને લીધે વ્રજખાલા નાશી જાય છે; ને એથી કાલાચાંદ પણ ક્રોધાતુર બની ઘર છોડી ચાલી નીકળે છે. બંગાલાના નવાબ પાસે જતાં એ પરાક્રમી પિતાનો પરાક્રમી પુત્ર

ફાળદાર નિમાય છે. ત્યાં તે ન્યાયવૃત્તિનું દર્શન કરાવે છે. પરંતુ ન-
 શીખજોગે એ હિંદુપણના અનુરાગી વીરપુરુષને નવાખપુત્રી સાથે
 વિવાહિત થવું પડે છે. ને વિવાહિત થયા છતાં તે હિંદુધર્મને ચૂસ્ત-
 થણે કેટલો વળગી રહે છે તેનું આમાં સુંદર ચિત્ર છે. ધર્મનો આધાર
 બાળઆડંબરો ઉપર નથી, પરંતુ એ તો અંતઃકરણની સ્થિતિ ઉપર
 આધાર રાખે છે. એ તત્વનું વિસ્મરણ જેમ બધા ધર્મોના અનુયાયી-
 ઝોમાં થયું છે તેમ આપણામાં પણ થયું છે. અંતઃકરણના વિચારોમાં
 હિંદુ હોવા છતાં તેમજ આચારમાં પણ હિંદુ હોવા છતાં નવાખપુત્રી
 પરણેલા કાલાચાંદને હિંદુસમાજ પોતાનામાં સ્થાન આપતો નથી; પ-
 રંતુ ઉલટી અવગણના કરે છે. એ સ્થિતિ કાલાચાંદના સ્વભાવનું
 પરિવર્તન કરે છે. શીતળ ચંદનના કાષ્ટનું પણ અતિશય મંથન કર-
 વામાં આવે તો તેમાંથી પણ અગ્નિ પ્રકટેછે તો કાલાચાંદ જેવા ઉગ્ર
 સ્વભાવના મનુષ્યો સાક્ષરાઃ વિપરીતા રાક્ષસાઃ થાય તેમાં નવાઈ
 શી ? જગન્નાથજીનું હમેશાં સ્તવન કરનારો જગન્નાથભક્ત કાલાચાંદ,
 જમન્નાથપુરીમાં અપમાનિત થવાથી ઝળની મુસલમાન બની રહે છે !
 જમન્નાથની પ્રતિમાનું ખંડન કરવા તત્પર થાય છે ! ને તેમ છતાં
 બાલ્યકાળથી તેનાપર પડેલા હિંદુધર્મના સંસ્કારો તો અચલજ રહેછે.
 એ સૌનું આમાં સુંદર આલેખન છે. આ તો મુખ્ય પાત્રોની વાત કરી.
 પણ ઉપપાત્રોના સ્વભાવ ચિતરવામાં પણ અંચકારે ઝોઝી કળા વા-
 પરી નથી. બૂપત્રાલાલનું પાત્ર નજરે તરેછે ત્યારે વાચકોને મહાસતીઓનું
 સ્મરણ થાય છે. વિનાકારણે પતિએ પરિત્યાગ કરેલો હોવાથી એ બાલા
 પતિસેવાને માટે પુરુષવેશ ધારણ કરે છે. ને નોકર બની તે પતિની
 અપૂર્વમહાભક્તિએ સેવા કરેછે. વળી પતિ મુસલમાન થયો જોતાં
 મુસલમાન થનાર, અને સૌ સ્થિતિમાં પતિના મનનું અનુકૂળપણે સાન્ત્વન

કરનાર એ સાધ્વી સતીનાં ચરણોમાં હજારોવાર વંદન કરવાની અંતઃકરણમાં અભિલાષા પ્રકટે છે.

ભૂખખાલા અને વ્રજખાલા એ બે સગી બહેનો હોવા છતાં ગ્રંથ-કર્તાએ તેમના સ્વભાવમાં અચ્છો ભેદ આલેખ્યો છે. વળી આ સિવાય ગદ્યાધર ને કર્મિશા પગે પાત્રોના સ્વભાવનું પણ સુંદર આલેખન આ નવલકથામાં છે. આ બધું પ્રસ્તાવનામાં લખતાં અતિ વિસ્તાર થાય માટે વાંચકોને સ્વતઃ તુલના કરવાનેજ વિનંતિ કરાય છે.

આવા અનેક સુંદરગુણોને લીધે હું આ નવલકથાનો અનુવાદ કરવા હું લલચાયા છું ને મારી માન્યતા છે કે ગુજરાતી વાંચકવર્ગમાં પણ આ નવલકથા અવશ્ય આદરપાત્ર થશે. વળી વગર પ્રયોજને અધરા સંસ્કૃત શબ્દો ન વાપરવાનો મારો સિદ્ધાંત આ અનુવાદમાં પણ મેં કાયમ દાખ્યો છે. ને તેથી પણ વાંચકવર્ગને સંતોષ થશે એમ મારું માનવું છે. તેમ છતાં કહેવાનું કે આમાં જે સારું છે તેનો યશ મૂળ લેખકને છે. ને જ્યાં દોષ કે દુર્બળતા જણાય તેનો અનુવાદકને દોષ છે. એમ વાંચકોએ માની લેવું.

હવે ઋણ-કથન કરું છું. આ ગ્રંથનું ભાષાંતર કરવાની મંજૂરી માટે હું મહાશય શચીશયંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાયનો અતિ ઋણી છું. વળી આની પેસકોપી લખવા માટે રા. નાગજી અચિયજી મહેતાનો તથા પ્રોફેસર જોવા માટે ગ. ત્ર્યંબકલલ જીવરાજ જોશીનો હું ઉપકાર માનું છું.

ધોરખંદર.

અનુવાદક.

હનુમાન ગુપ્તા.

જગજીવન કાલિદાસ પાઠક

અનુક્રમણિકા.

ખંડ પહેલો. ભૂમિ—(સંચાર.)

કાલાચાંદ ને પ્રજાખાલા.

	વિષય.				પૃષ્ઠ.
પરિચ્છેદ	પહેલો	ભાવિકથન	૧
„	બીજો	મૈત્રી-વિચ્છેદ	૬
„	ત્રીજો	વિવાહ-નિશ્ચય	૧૧
„	ચોથો	ઉભય સાથે ઉદ્ઘાહ	૧૪
„	પાંચમો	પત્ની પલાયન	૨૨
„	છઠ્ઠો	ક્રોધાંધનું કૃત્ય	૨૮
„	સાતમો	ચિંતા	૩૩
„	આઠમો	પરદારાનો અસ્વીકાર...	૩૮

ખંડ બીજો. અપ્—(પ્રેમ.)

કાલાચાંદ ને હુલારી.

	વિષય.				પૃષ્ઠ.
પરિચ્છેદ	પહેલો	ફાજલારી સ્વીકારી	૪૩
„	બીજો	નવો નોકર...	૪૭

વિષય.	પૃષ્ઠ.
„ ત્રીજો ખૂતાનો પુરાણ પાઠ	૫૧.
„ ચોથો મન્મથનો ઉન્માદ	૫૬
„ પાંચમો ન્યાય	૬૧
„ છઠો આ શું બોલે છે દુલારી ?	૬૮
„ સાતમો દુલારીની દુર્દશા	૭૩.
„ આઠમો લાલસાને ઠોક્કર	૭૮
„ નવમો ખૂતાની સહાનુભૂતિ	૮૫
„ દશમો તણખો	૯૮.

ખંડ ત્રીજો. તેજ—(આત્માભિમાન.)

કાલાચાંદ ને વ્રજબાલા.

વિષય.	પૃષ્ઠ.
પરિચ્છેદ પહેલો અદ્ભુત બનાવ	૧૦૨.
„ બીજો મહંતનો ફલાદેશ	૧૦૯
„ ત્રીજો અદ્ભુત ધન્સાદ	૧૧૭
„ ચોથો પિછાણ અને પ્રત્યુત્તર... ..	૧૨૬
„ પાંચમો નવો ઇલકાળ	૧૩૧
„ છઠો લલનાની લાલસા	૧૩૬
„ સાતમો સ્વામીભક્તિ	૧૪૫.
„ આઠમો મંદસ્મિત	૧૫૪

ખંડ ચોથો. મરુત—(લાલસા)

મુકુન્દદેવ ને પ્રજાસુદરી.

વિષય.	પૃષ્ઠ.
પરિચ્છેદ પહેલો સેના-પ્રયાણ	૧૫૮
„ બીજો દનાદનનો લોભ	૧૬૫
„ ત્રીજા ઉત્કલ-વૈભવ	૧૭૩
„ ચોથો સેનાધિપત્ય	૧૮૦
„ પાંચમો ચરની ચાતુરી	૧૮૭
„ છઠો રણુ-વેશ	૧૯૬
„ સાતમો શાન્ત	૨૦૧
„ આઠમો નટવર	૨૧૧
„ નવમો રાજ્યભાર-મહણુ	૨૨૨
„ દશમો રણુક્ષેત્ર એજ કેલિ-ગૃહ	૨૨૫

ખંડ પાંચમો. વ્યોમ—(આત્મવિસર્જન.)

માનવી અને દેવી.

વિષય.	પૃષ્ઠ.
પરિચ્છેદ પહેલો માનવી કે દેવી ?	૨૩૩
„ બીજો તૈયારી	૨૪૩

વિષય.	પૃષ્ઠ.
„ ત્રીજો અદ્ભુત યોજના ૨૫૨	
„ ચોથો નટવર અને લલાટી... .. ૨૬૦	
„ પાંચમો સેનાપતિઓને આદેશ ૨૭૦	
„ છઠો પરસ્પર સંઘર્ષન ૨૭૬	
„ સાતમો વિજયાનંદ... .. ૨૮૦	
„ આઠમો ભારતો પરિત્યાગ ૨૮૦	
„ નવમો માતૃ-ભાવના ૨૮૫	
„ દશમો નિર્વાસનિકતા ૩૦૨	
„ અગીયારમો પુનઃ વ્યૂહ-રચના ૩૦૭	
„ બારમો વીર-ગતિ... .. ૩૧૪	
„ તેરમો મંદિરમાં ૩૧૮	
„ ચૌદમો સમુદ્ર તીરે... .. ૩૨૮	
„ પંદરમો પરિચય ૩૩૬	

કેટલીક મોટી મોટી ભૂલોનું

શુદ્ધિ-પત્ર.

—:~:—

પૃષ્ઠ.	પાત્રિ.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૪	૧૨	કાલાચાદ.	કાલાચાદ.
૫	૯	મુખાકૃતિ.	મુખાકૃતિ.
૯	૨૫	બૂંદ હોં.	બૂંદ હોં.
૧૩	૧૪	લાવણ્યપૂર્ણ.	લાવણ્યપૂર્ણ.
૧૪	૧૪	ઉદ્ધાર	ઉદ્ધાર
૧૬	૨૦	વર્ણવા.	વર્ણવવા.
૧૭	૧	વધું	બધું
૧૭	૧૩	સિદ્ધ.	સિદ્ધિ.
૨૨	૧૨	તરસ મળ્યા પછી.	તરસ મટયા પછી.
૨૩	૫	ચિરકારથી.	ચિરકાલથી.
૨૪	૧૨	છે તે તેના	છે, ને તેના.
૨૬	૧૫	સાંભળી.	સાંભરી.
૨૬	૧૬	વનરાજથી.	વનરાજીથી.
૨૮	૧૧	ગમાં.	ગયાં.
૩૨	૧૨	ખોલ્યો.	ખોલ્યો.
૩૯	૮	આવા.	ચડવા.
૪૧	૮-૨૨	આશ્રય આશ્રય.	આશ્રય.

૪૪	૮	ઇસમાલ પતાકા.	ઇસલામ પતાકા.
૪૭	૧૩	મૃતિકા	મૃતિકા.
૪૮	૧૩	દેશ	દેશ
૫૨	૧૯	અવીદાતા	અન્નદાતા
"	૨૨	બદન	વદન
૫૮	૧૧	એવી	એની
૫૯	૧૬	વિરચતી	વિરમી
૬૧	૫	શીતતામ	શીતતામ્
"	૨૦	પોનાની	પોતાની
૬૨	૨૨	મકાનથી	મકાનની
૬૩	૧૪	જીમર	વજીર
૬૬	૩	સાથી	સાક્ષી
૬૯	૨૧	કહી	કરી
૭૧	૯	હરામખોરીની	હરામખોરોની
૭૩	૧૨	અસણુનાં	અરણુનાં
૭૯	૨	નયનપથગામી	નયનપથગામી
૭૯	૪	રાધાકરસર	રાધાકરસર
૮૯	૧૯	ધિક્કાદી	ધિક્કારી
૯૧	૧૮	ઉદ્ધાન	ઉદ્ધાન
૯૨	૧૭	હણ્યા	હણ્યા
૯૭	૧૬	હઝીકત	હઝીકત
૧૦૧	૫	આ	આટલો
૧૦૫	૧૨	હિન્દે	હિન્દુ
૧૧૩	૯	રાખે	રાખ

૧૧૩	૯-૧૦	દુનાઈન	દુનાઈન
૧૨૩	૯	કરો	કહો
૧૨૫	૩	દનાઈનને	દનાઈનના
૧૩૧	૧૨	આવે	અમે
૧૩૧	૧૭	સાયતે	જાયતે
૧૩૫	૪	સાંભથી	સાંભળી
૧૩૬	૧૩	છીમુલ	છીમુલ
૧૩૬	૧૪	સઘતં	સઘતં
૧૩૬	૧૫	તેષામિનિદૂષ	તેષામિન્દ્રિય
૧૩૭	૧૪	સ્નેહશત્પ	સ્નેહશત્પ
૧૩૯	૯	ક્ષત્રિને અભાવે	ક્ષેત્રને અભાવે
૧૩૯	૯	ક્ષત્રિમાત્ર	ક્ષેત્ર પ્રાપ્ત
૧૪૩	૧૧	ભૂમિપૂના	ભૂમિના
૧૪૪	છેલ્લી લીટી નીચે જોઈ		જોઈ રહ્યો હતો. પણ વ- જળાલાએ તેના મોં સામું પણ જોયું નહિ.
૧૫૩	૧	સ્વાતી ભક્તિ	સ્વામી ભક્તિ
૧૬૩	૧૧	બળ	શબ્દ
૧૬૩	૧૭	હનુંલગી	હનુંલગી
૧૭૩	૩	નૈપુણમ	નૈપુણમ
૧૭૩	૪	વિનિર્મિત	વિનિર્મિતમ્
૧૯૯	૨૪	મગધ	મધ
૨૦૭	૧૨	“ રાજા	૦
૨૪૧	૯	રસણે	ચરણે

२४२	१२	दनाईन	दनाईन
२५५	२०	ढुभारां	ढुभारां
३६१	४	शास्त्रे	शास्त्रे
२६०	६	स्मृतिमान	स्मृतिमान्
२७६	४	शास्यते	शाम्यते
२८०	३	गराधर	गदाधर
२८०	१३	चऽवयः	च वयः
२८७	१८	आपवे	आवे
२८०	१२	निगद्यते	निगद्यते
२८०	१५	विवेक भूडाभष्टि	विवेक यूडाभष्टि
२८०	१८	दूरमान	दूरमान
३०४	२४	सभावी	सभास
३१०	१७	तोडी	तोडी
३२३	७	एकीकत्र	ऐकत्र
३२७	२४	स्तब्ध	स्तब्ध
३२८	१३	बाहवः	बाहवः
३३०	११	भृगुराभ आ	भृगुराभना आ

રાણી વ્રજસુન્દરી

પ્રથમ ખંડ

ચરિત્ર પહેલો

“ભાવિ-કથન”

“મહારાજ ! મહારા રાણુનું નશીબ કેવું છે ? તે જોવા કૃપા કરશો ?”

“જેન ! હું કંઈ જોશી નથી.”

આ પ્રમાણે વાતો કરતાં આપણે એક શાપાયરસધારી પુરુષ તથા એક પ્રૌઢ સ્ત્રીને જોઈએ છીએ, રાણુનું નશીબ જોવાનું કહેનાર તેની માતા હરસુદરી હતી. રાણુનું ખરેખરું નામ ‘કાલ્યાંદરાય’ હતું. પરંતુ હુલામણામાં માતા તેને રાણુ કહેતી, જે કે રાણુની કૃષ્ણ એ તો તેનું નામ ‘નિરંજન’ પાડેલું હતું. પથ્ય તે નામે તો તેને કોઈ બાળ્યેજ ઓળખતું. જગતમાં પૂર્વાવસ્થામાં રાણુ કાલ્યાંદરાય નામે વિખ્યાત થયેલો હતો. પથ્ય તેની જનેતા તો તેને રાણુને નામેજ સંબોધતી.

રાણુની ઉંમર પંદર વર્ષની હતી, અને નિવાસ વીરગઢન ગામમાં હતો. વળી તેનો જન્મ સારા ઘરમાં થયો હતો. એનો પિતા નયનચાંદ ગોડના સુહૃદાનનો ફોજદાર હતો. આ વાર્તાનો સમય ચાલે છે તે સમયે તો નયનચાંદ સ્વર્ગવાસી થયો હતો. એટલે કુટુંબમાં

તો અત્યારે રાણુને ઘેર તે પોતે અને તેની માતા હરસુંદરી બે જણાંજ હતાં.

હરસુંદરી ધાર્મિકવૃત્તિની સ્ત્રી હતી. બ્રાહ્મણ, સંન્યાસી વગેરે ઉપર તેની અપાર ભક્તિ હતી. આજે હરસુંદરીને આંગણે એક જટાબૂટવાળો અને તેજ્ઞેમય કાંતિનો ભગવાંવસ્ત્રધારી વિરાગી આવેલો હતો અને તેને હાથ જોડીને હરસુંદરી ઉપર પ્રભાણે પૂછતી હતી. "હું જોશી નથી" એવો ઉત્તર સાંભળી વળી તે બોલી:—

"પ્રભો ! મહાત્મા લોકો ત્રિકાળજ હોય છે; તો દયા કરી મારી વિનનિ લક્ષ્યમાં લ્યો. "

આ સાંભળી મંદહાર્ય કરી પેલો વિરાગી બોલ્યો: "એન ! તારો રાણુ ક્યાં છે ?"

આ સમયે રાણુ ત્યાં હાજર નહોતો. તેને શોધવાને હરસુંદરીએ આસપાસ રમતાં બાળકોને દોડાવ્યાં. રાણુ અસીમ સાહસિક બાળક હતો. એનો પગ ઘરમાં બહુજ ઓછો ટકતો. વગડામાં ક્યાં વાધ રહે છે ? ક્યાં રીંછની બખોલો છે ? એ શોધવા રાણુ વગડામાં રખડ્યા કરતો. જે વાધની સન્મુખ જવા મોટા મોટા યોદ્ધાઓ હિંમત કરી ન શકતા તેની સામે રાણુ એકલો તરવાર પકડી જતો. એવી વાત કહેવાય છે કે એકવાર વીરજીવનમાં એક પ્રયંત્ર ઘોડો વેચાવા આવ્યો. એ ઘોડો એવો તો પાણીવાળો હતો કે તેનાપર સ્વારી કરવાને કોઈ શક્તિમાન થયું નહિ; પરંતુ બાળક કાળાચાંદ છલંગ મારી એ ઘોડાપર ચડ્યો. અને બેચાર બેતરવા બેલાવી ઘોડાને વશીભૂત કર્યો. કાલાચાંદની હિંમત અને શક્તિની આવી ધણીવાતો લોકોમાં સાંભળવામાં આવેલી છે.

કાલાચાંદ અપાર હિંમતવાન હોવા છતાં પણ હિંદુધર્મ ઉપર ધણે નિષ્ઠાવાળો હતો, અને એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય જેવું પણ નથી.

કેમકે પંડિતકુળ તિલક સાયણાચાર્ય જેવા ભારતવિખ્યાત બ્રાહ્મણના વંશમાં કાળાચાંદનો જન્મ થયેલો હતો, એટલે આવા વંશમાં જન્મેલો માણસ ધર્મનિષ્ઠાવાળો હોય તો તેમાં વિસ્મય પામવા જેવું નથી. તે હમેશા સંધ્યા વિષ્ણુપૂજા ઇત્યાદિક આન્હિક કાર્યો અત્યંત શ્રદ્ધાભક્તિથી કરતો. અને તે વખતે તો તેને જોતાં એમજ લાગતું કે આવો શાંત અને શિષ્ટ છોકરો તો જવલ્લેજ મળી આવે.

પરંતુ ધરમહારનું એનું વર્તન જોતાં તે મહા તોફાની જણાતો. ગામના તોફાની અને બલવાન છોકરાઓની કાલાચાંદે એક ટોળી બાંધી હતી. તેઓ સીમમાં ચરતાં ઘોડાં ઉપર બેસી તેને ખેલવતા. તથા સામસામે તલવારો વીંઝતા, વીરગ્નઉનમાં મુસલમાનની પથ્થુ વસ્તી હતી. અને કેટલાક મુસલમાન-બાલકો હિંદુઓનાં દેવસ્થાનોને અડપલાં કરતા; પણ કાલાચાંદને બધે પલાયન કરી જતા.

એકલા શારીરિક બળથી અથવા હિંમતથીજ કાલાચાંદ બાલ મંડળીને નાયક બન્યો અને એમ નહોતું. એનામાં ચારિત્ર્યબળ પણ પુષ્કળ હતું, તે કદિ અમત્ય પાડતો નથી. તેમ અધર્માચરણ કરતો નહિ. એણે જે કાર્ય કરવું ધાર્યું તે પુરું કર્યા વિના છોડતો નહિ. તેમજ દોષ માણસ કે જનવરથી કદિ બહીતો નહિ, કાલાચાંદનું લલાટ વિશાળ, છાતી પણ પહોળી, બાહુ પણ જનુએ અડે એટલા દીર્ઘ ને સર્વાંગ દૃઢ, તેજસ્વી ને બલપૂર્ણ હતું. મતલબ કે કાલાચાંદની શારીરિક કાંતિ તથા ઉન્નતચારિત્ર્ય જોઈને સૌના મનમાં તેના પ્રતિ એક પ્રકારની ભક્તિ તથા ભય હતુપજ થતાં.

પરંતુ એક છોકરો કાલાચાંદથી બહીતો નહિ. એનું નામ ગદાધર હતું. ગદાધર સાતોડના જમીનદારનો પુત્ર હતો. આથી ધનપૈમવમાં તેમજ માનમરતબામાં ગદાધર કાલાચાંદ કરતાં ચડીઆતો હતો તોપણ

પીર્ય તથા પરાક્રમમાં તેને કાલાચાંદ ચડી જતો તોપણ ગદાધર કોઈ કોઈ વાર કૌશલ્યમાં કાલાચાંદને મ્હાન કરતો.

આ રીતે આ બંનેમાં પરસ્પર પ્રતિપક્ષતા હોવા છતાં પણ સ્નેહભાવ હતો. બંને એક બીજાનું માન સાચવતા. જો કે તેમની વચ્ચે કોઈ કોઈવાર કલહ થતો; તોપણ કલહના હેતુરૂપ વાક્યાંભાષ બંધ થતાં બંને પાછા એકઠા થતા. એક મિત્ર બીજા મિત્રને પોતાને મ્હાને તેડી જતો. અને પોતાની સાથે જમવા બેસાડતો. પરંતુ જ્યારે તેઓ મલ્લયુદ્ધ કે પદાભાજી બેલતા ત્યારે પ્રમત્ત પ્રતિપક્ષી હોય તેમ વર્તતા.

જ્યારે એ બાલકોની ટોળાં બે વિભાગમાં વહેંચાઈ રમત કરતી ત્યારે એક વિભાગનો ઊપરી કાલાચાંદ થતો ને બીજા વિભાગનો ઊપરી ગદાધર થતો. પણ કાલાચાંદ ઉદ્ધત અને કોપી હતો. જે દિવસે તે હારતો તે દિવસે અત્યંત કોપી બનતો. તોપણ ગદાધર એ વાત હસવામાં કાઢી નાંખતો.

રોજ સાંજ વખતે મલ્લકીડા ચાલતી તેમ આજે પણ ચાલતી હતી. એટલામાં બે ત્રણ નાના નાના છોકરાએ આવી કાલાચાંદને કહ્યું:—“રાણી ! જ તને તારી મા બોલાવે છે.”

માતાનું ફરમાન સાંભળી કાલાચાંદ કાંઈપણ બોલ્યો નહિ. રમત એકદમ પડતી મૂકી તે ધરબણી ચાલ્યો. કાલાચાંદને ઘેર જતો જતાં તરત ગદાધર પણ રમત છોડી તેની પાછળ પાછળ ચાલ્યો.

પેલો ત્યાગી પુરુષ જ્યાં ફરસુંદરીને ધર્મપદેશ આપતો હતો ત્યાં એ બંને જણા આવી પહોંચ્યા. ફરસુંદરી બોલી:—“આ મહાત્માને પગે લાગો” આ આજ્ઞા સાંભળી બંને જણાએ મહાત્માને પ્રણામ કર્યાં.

સંન્યાસી કાલાયાંદનું લલાટ જોઇ કહેવા લાગ્યા. “આ બાળક મહાતેજસ્વી, અસાધારણ બુદ્ધિશક્તિ સંપન્ન અને અત્યંત નિપુણ થશે.”

હરસુંદરી વચ્ચેજ બોલી ઉઠી:—“મહાત્મન! એ તો હું પણ જાણી શકી છું; પરંતુ આપ કૃપા કરી એનું ભાગ્ય કેવું છે તે કહો.”

સંન્યાસી:—“ઉતાવળ કરો માં બેન! એ પણ કહું છું.”

હરસુંદરી મૌન ધારી રહી.

કાલાયાંદનું લલાટ તથા મુખાકૃતિ નિહાળી વળી સંન્યાસીએ કહેવા માંડ્યું, “બેન! તારો પુત્ર મહાયશસ્ત્રી થશે. રાજરાજેશ્વર એટલે કે રાજાઓનો પણ રાજા થશે.”

કાલાયાંદ સંન્યાસીનું વચન પૂરું થતાં બોલ્યો:—“હું બંગાલા-માંથી કેાંઈ દહાડો મુસલમાનોને બહાર કાઢી શકીશ કે કેમ? તે કહો”

સંન્યાસી:—“તું પોતેજ એક દહાડો”.....

કાલાયાંદ—“હું પોતેજ એક દહાડો શું કરીશ? તે કહો.”

સંન્યાસી ઉઠી ઉભો થયો. વળી તેણે ફરીવાર કાલાયાંદના લલાટનું નિરીક્ષણ કર્યું. પરંતુ એ નિરીક્ષણ કરતાં સંન્યાસીનું મોં લેવાઈ ગયું. અને તે કાંઈજ બોલ્યા નહિ.

આ જોઈ હરસુંદરી ચિંતાતુર બની ને બોલી:—“પ્રભો! આપનું મોં કેમ લેવાઈ ગયું?”

સંન્યાસી:—“બેન! તારા આ હોકરાને જલ્દી ઝેર આપી મારી નાંખ-મારી નાંખ.”

આટલું કહી સંન્યાસીએ એકદમ તે સ્થાનનો ત્યાગ કર્યો. પરંતુ ગદાવર સંન્યાસીની પાછળ પાછળ ગયો અને બોલ્યો “ભગવન!

પૂરેપૂરી વાત કહેતા જાઓ. મારો એ બન્ધુ એક દહાડો શું થશે ? તે કહેા.

સંન્યાસી:—“ મુસ ”... આટલો ઉચ્ચાર કરી તુરતજ સંન્યાસી અટકી ગયા ને બોલ્યા:—“ પંદર વર્ષમાં બધી હકીકત તમને પ્રારબ્ધ જણાવી આપશે. ”

પરિચ્છેદ બીજો

મૈત્રી-વિચ્છેદ

ત્યાર પછી સાત વર્ષ ચાલ્યાં ગયાં. અત્યારે કાલાચાંદ પૂરતી યુવાવસ્થામાં છે. એ જુવાનીએ ધીરે ધીરે કાલાચાંદના સુગઠિત શરીર ઉપર સુંદરતા પાથરેલી છે. અને જનેતા હરસુંદરી પણ પુત્રનો વિવાહ કરવા માટે ઉત્સુક થઈ રહેલી છે.

વીરજાઉનથી થોડે છેટે ‘ શ્રીપુર ’ નામે એક ગામ હતું. તેમાં રહેતા રાધામોહન લાહીડીને બે પુત્રીઓ હતી. એ બંને પુત્રીઓ બે કે સુંદર હતી તો પણ નાની પુત્રીની પાસે મ્હોટી પુત્રી રૂપહીન લાગતી. મ્હોટીનું નામ બ્રૂપખાલા અને નાનીનું નામ વ્રજખાલા હતું. વ્રજખાલા સાથે પરણવાને અનેક પુરુષો અભિલાષા ધરાવતા હતા, પરંતુ જ્યાં લગી બ્રૂપખાલાનો વિવાહ થયો ન હોય ત્યાંલગી વ્રજખાલાનો વિવાહ થઈ શકે નહિ, માટેજ આજલગી વ્રજખાલા કુંવારી હતી. હરસુંદરીના મનમાં પોતાના રાણુનો વ્રજખાલા સાથે વિવાહ કરવાની ઘણી અભિલાષા હતી. તેમજ કાલાચાંદની પણ વ્રજખાલા સાથે વિવાહ કરવાની અભિલાષા હતી. પણ પૂર્વોક્ત કારણે આજલગી કશું થઈ શક્યું નરોતું.

એક દહાડો ગદાધરે પોતાના મિત્ર કાલાચાંદને કહ્યું:—“ કાલા-
ચાંદ ! તું જૂખખાલા સાથે લગ્ન કર. ”

કાલાચાંદ હસતાં હસતાં બોલ્યો:—“ એટલે તું વજખાલા સાથે
પરણવા ચાહે છે એમ ના ? ”

ગદાધર:—“ હા. ”

કાલાચાંદ:—“ એમ નહિ બને ગદા ! ”

ગદાધર:—“ શા માટે નહિ બને ? ”

કાલાચાંદ:—“ મેં પ્રતિજ્ઞા કરી છે કે મારે વજખાલાને
પરણવું. ”

ગદાધર:—“ ક્યારે પ્રતિજ્ઞા કરી છે ? ”

કાલાચાંદ:—“ જે દિવસે મેં તેને જોઈ તોજ દિવસે. ”

ગદા:—“ તેં એને કેટલીકવાર જોયું છે ? ”

કાલા:—“ ધણીવાર. ”

ગદા:—“ મેં પણ એવીજ પ્રતિજ્ઞા કરી છે. ”

કાલા:—“ ત્યારે હવે આપણે જોયેયું કે કોણ એને પ્રાપ્ત કરી
શકે છે ? ”

ગદા:—“ હા, ઠીક છે. ”

આ વાર્તાવિલાપ ચાલતો હતો તે સમયે પાછડો પહોર ચાલતો
હતો. બન્ને મિત્રો વનમાં ફરવા આવેલા હતા અને ચારે બાજુ
વૃક્ષોએ ઝૂકી રહેલ જંગલ હતું. માથા ઉપર નીલાકાશ વિરાજી રહેલું
હતું અને તેમાં શુભ રંગનાં પક્ષીઓ દડી રહ્યાં હતાં. કાલાચાંદે
પોતાનું ધનુષ્ય તાણી એક બાણ છોડ્યું. તરતજ એક પંખી ભોંયે
ચડ્યું. આ જાણે કાલાચાંદના શુકન પાધરા પડ્યા.

ગદાધર:—“ કાલાચાંદ, વજખાલા સાથે પરણવામાં હું ફતેહ-

મંદ થાઉં તો ? ”

કાલાચાંદ:—“ તો આ મુખ મારે ફરી કોઈ મનુષ્યને દેખાડવું નહિ. ”

ગદાધર:—“ કાલાચાંદ, આવી સ્પર્ધા છોડી દે. ”

કાલાચાંદ:—“ તો તું શા માટે સ્પર્ધા છોડતો નથી ? ”

ગદાધર:—“ જો હું છોડી શકું તેમ હોત તો તારે માટે તેમ જ પશુ કરત. ”

કાલાચાંદ:—“ મારે પશુ એમજ છે. ”

“ અભિલાષી એક ખાતકો યામે હોત બિરોધ ” એ કહેવત પ્રમાણે બંને મિત્રો વચ્ચે અપ્રીતિ આવી ઉભી રહી. બાલ્યકાળનું સૌન્દર્ય તથા પ્રીતિનું અંધન શિથિલ થઈ ગયું.

ગદાધર:—“ કાલાચાંદ, તું કોઈ રીતે તારો સંકલ્પ છોડીશ નહિ કે ? ”

કાલાચાંદ:—“ તેં મને કોઈ દહાડો મારા સંકલ્પમાંથી વ્યૂત થયેલો જોયો છે ? ”

ગદાધર:—“ સ્નેહીને માટે પશુ તું સંકલ્પ છોડશે નહિ કે ? ”

કાલાચાંદ:—“ ના, ના, ના. અંગાલાના સિંહાસનને માટે પશુ નહિ. ”

ગદાધર:—“ કાલાચાંદ, તું શું વ્રજબાલાને ચાહે છે ? ”

કાલા:—“ હા, હું તેને ચાહું છું, ને તે પશુ મ્હને ચાહે છે. ”

ગદા:—“ શું તે પશુ તને ચાહે છે ? ”

કાલા:—“ હા, હા, તે પશુ મ્હને ચાહે છે. ”

ગદા:—“ જૂઠી વાત. ”

કાલા:—“ સાવધાન ગદાધર, કાલાચાંદને જૂઠો કહેવાની હિંમત

હજી લગી કોઈ કરી શક્યું નથી હોં. ”

મદા:—“ મને મારવો હોય તો બન્ને માર, તો પણ કહીશ તો ખરો કે તું એ તદ્દન જૂઠી વાત બોલે છે. ”

કાલા:—“ કાલાચાંદ જીવનમાં અત્યાર લગી કદિ જૂઠું બોલ્યો નથી. વળી સંબળ, હું આજકાલની વાત કરતો નથી, પણ એક વરસથી અમે બંને જણાં એક બીજાને ચાહીએ છીએ. અને બંનેએ પરસ્પર પ્રતિજ્ઞાઓ પણ કરેલી છે. ”

મદા:—“ તો હું પણ તને એજ પ્રમાણે કહી શકીશ. ”

કાલા:—“ શું બોલ્યો ? ”

મદા:—“ જવા દે; અત્યારે એ વાતની આવશ્યકતા નથી. હવે હું જાઉં છું. ”

કાલા:—“ વાત પૂરી કર્યા વિના હું તને જવા દેનાર નથી. ”

આટલું બોલી તલવાર કાઢી કાલાચાંદ મદાધરનો રસ્તો રોકી ઉભો. મદાધર બોલ્યો. “ તું શું મને મારવા ચાહે છે ? ”

કાલા:—“ તજમાલાને જે વ્યભિચારી કહેનાર છે તે મારે વધ કરવા યોગ્ય છે. ”

મદા:—“ તો મારો વધ કર. તો પણ હું જે એકવાર બોલ્યો છું તેમાં લેશ પણ ફેરફાર હજારો પ્રકારના બય બતાવ્યા છતાં હું કરનાર નથી. ”

કાલા:—“ મદાધર ! ”

મદા:—“ કેમ શું છે ? આજથી તારો અને મારો સંબંધ પૂરો થાય છે, એટલે તારી મરજી હોય તો બન્ને મારો વધ દર. તો પણ હું તને એક વાત કહી દઉં છું ને તે એ કે આ મદાધર પણ કદિ જૂઠું બોલતો નથી હોં. ”

કાલા:—“ તું શું એમ કહેવા ચાહે છે કે વ્રજબાલા તારી સાથે વિવાહ કરવા પણ પ્રતિજ્ઞાબદ્ધ થએલી છે ? ”

ગદા:—“ હા. ”

કાલા:—“ તું બૂલ કરતો જણાય છે. વ્રજબાલા નહિ, પણ એનો આપ પ્રતિજ્ઞાબદ્ધ થયો હશે. ”

ગદા:—“ એના આપની વાત કોણ કરે છે ? એ તો આપડો દરિદ્ર બ્રાહ્મણ છે. અને ધનનો દાસ છે. આગા કહે તો હમણાંજ તે વ્રજબાલાને ખભે ઉપાડી મારે ઘેર મૂકી જાય. પણ હું એની વાત તો કહેતોજ નથી. હું તો વ્રજબાલાની પોતાની ઇચ્છાનીજ વાત કહું છું. ”

કાલાચાંદ કાંઈજ બોલ્યો નહિ. વલ્વારનો છેડો ભોંયે અડાડી મોન મૂકી વિચાર કરવા લાગ્યો. ઘણીવાર પછી માથું ઉંચું કરી તે બોલ્યો:—“ જા ગદાધર દૂર ચા. હવેથી તું કદિ મારી પાસે આવીશ માં. ”

ગદા:—“ નિષ્પ્રયોજન ગર્વ અને બળ બતાવવામાં કાંઈ પુરુષાર્થ નથી. કાલાચાંદ, તારા બાહુમાં જેવી શક્તિ છે તેવી શક્તિ બીજા પણ ઘણા પુરુષોના હાથમાં હશે હોં. ”

કાલા:—“ તો એક દહાડો આ હાથમાં કેટલી શક્તિ છે ? તે વને દેખાડીશ. ”

આટલું બોલી ઉતાવળે પગલે કાલાચાંદે તે સ્થાનનો અંગ કયો.

પરિચ્છેદ ત્રીજો

વિવાહ-નિશ્ચય

કાલાચાંદ પાછો પોતાને ઘેર આરી માતાને કહેવા લાગ્યો:-
“ માણ ! હું તમારી વહુને લેવા માટે જાઉં છું. જો હું પ્રાતઃકાળ
પહેલાં પાછો ઘેર ન આવું તો જાણી લેજો કે હવે તમારે તમારા
પુત્ર સાથે આ જીવનમાં શરી મેળાપ થવાનો નથી. ”

હરસુંદરી વિસ્મિત થઈ પૂછવા લાગી:- “ કાં બાપુ ! શું બન્યું
છે ? તે કહેતો ખરો ? ” પરંતુ એ વાતનો ઉત્તર કોણ આપે ?
કાલાચાંદ તો ઘોડે બેસી શ્રીપુર બહી પલાયન કરી ગયો.

શ્રીપુર ગામના એક હેવાડા ભાગમાં રાધામોહન લાહીડીનું ઘર
હતું. એ ઘર બહુજ સામાન્ય પ્રકારનું હોવા છતાં પણ તેમાં જે મહા
મુશ્કેલી રત્નો હતાં તે રત્નો અનેક ધનિક જગીરદારોને ત્યાં પણ
નહિ હોય. કાલાચાંદ એ રત્ન મેળવવાની અભિલાષાએજ શુદ્ધબુધ-
રહિત બની ત્યાં દોડી આવવા નીકળ્યો હતો.

શ્રીપુરમાં પ્રવેશ કરતાંજ કાલાચાંદે જોયું કે છોટથી એ બાત્રિ-
કાઓ ચાલી આવે છે. તેમના કક્ષ ભાગમાં જળ ભરવાનાં પાત્રો
અળકી રહ્યાં છે. ને તે ગામ બહાર કૂવા તરફ જળ ભરવા વાસ્તે
જાય છે.

તે સમયે પ્રત્યેક ગામે પુષ્કળ કૂવાઓ હતા. કેમકે કૂવા ગળા-
વવા એ તે સમયે પુણ્યનું કામ ગણાતું હતું. આજના લોકો પુણ્યને
નહિ, પણ નામને માટે દોડે છે. તે વખતે પરાપકાર એજ લોકોનું
લક્ષ્ય હતું. આજે કીર્તિ એ લોકોનું લક્ષ્ય છે. આથી અત્યારે જલા-

શય બંધાવાતાં નથી પણ દવાખાનાં બંધાવાય છે. અન્યથે તો બંધાવાતાં નથી પણ અનાયાશ્રમે બંધાવાય છે.

શ્રીપુરમાં પ્રવેશ કરતાં કાલાચાંદને જે બે બાલિકાઓ સામે મળી તે બાલિકાઓ રાધામોહન લાહડીનીજ પુત્રીઓ હતી. બૂપખાણાની ઉંમર સોળ વર્ષથી વધારે નહોતી, ત્યારે વ્રજબાલાની ઉંમર તેથી વરસ સવા વરસે ઓછી હતી. પણ બૂપખાલા અમલુ હતી અને વ્રજબાલા વિદુષી હતી. બંને બાલિકાઓ જે કે સુંદર હતી, પણ વ્રજબાલાને એકવાર જોયા પછી પણ બૂપખાલાને જોવાની મરજ ન થાય એવું વ્રજબાલામાં આકર્ષણ હતું. બૂપખાલા ગંભીર-મુખવાળી હતી અને વ્રજબાલા સદા હસતા મુખારવિંદવાળી હતી. બૂપખાલા ધીરા હોવા સાથે સદા સંકુચિત જણાતી અને વ્રજબાલા ચંચળ હોવા સાથે સદા ગર્વિતા દેખાતી. બૂપખાલા લજ્જતી નમેલા મુખવાળી જણાતી અને વ્રજબાલા લજ્જા શું કહેવાય તે પણ જણાતી નહોતી. એક કન્યકા મલિકા જેવી હતી અને બીજી કન્યકા સ્થલપદ્મિની જેવી હતી. અંધકારનું આવરણ પૃથ્વીને ન થાય ત્યાં લગી મલિકા વિકસતી નથી એવા સ્વભાવવાળી બૂપખાલા હતી. અને સૂર્યપ્રકાશે જગત હસવા લાગે નહિ ત્યાં લગી સ્થલપદ્મિની વિકાસ પામે નહિ એને અનુસરતા સ્વભાવવાળી વ્રજબાલા હતી. તાત્પર્ય કે વ્રજબાલા નયનરંજન, ચિત્તોન્માદારિણી અપાર લાવણ્યવતી રમણી હતી.

કાલાચાંદ અશ્વાર થઈને સામે આવે છે એમ જણાતાં વ્રજબાલાએ પોતાની ગતિ ધીરી કરી અને બૂપખાલા તો પહેલાં ચાલતી હતી એજ ગતિએ ચાલવા લાગી. આથી એ બંને બેનો વચ્ચે કેટલુંક છેડું પડી ગયું. સામે કોઈ સ્તંભ આવે છે એમ જણાતાં બૂપખાલાએ પોતાનું મુખ નીચું રાખી ગતિ કરવા માંડી હતી. પણ

વ્રજબાલા તો મંદમંદ ષગલે ચાલતી હતી ને વારંવાર કાલાચાંદના મુખારવિંદ તરફ નિહાળતી હતી. આ ચેષ્ટા ઉપરથી કાલાચાંદ સમજ્યો કે વ્રજબાલા મને ચાહે છે, ને તેથીજ તે મંથરગતિએ ચાલી મને નિહાળે છે.

વ્રજબાલાની સમીપ આવી કાલાચાંદ બોલ્યો:—“ વ્રજબાલા ! “ હું તારી પાસેજ આવ્યો છું. ”

વ્રજબાલાએ કાંઈ ઉત્તર આપ્યો નહિ. માત્ર એકવાર નીલકમલ જેવાં લોચને તેણે કાનાચાંદ ભણી નિહાળ્યું. તેનાં લોચનોમાં કટાક્ષ નહોતા પરંતુ હાસ્ય હતું.

વ્રજબાલાનાં બંને લોચનો અણિઆળાં તથા કર્ણે અડે એટલાં લાંબાં હતાં. વળી તે અત્યંત સુંદર હતાં. જાણે નીલપદ્મ ઉપર ચંચળ શ્યામ ભ્રમર રસ ચૂસવા બેઠેલ હોયની ! કાલાચાંદ મુગ્ધ-ચિત્તે એ લાવણ્યપૂર્ણ લોચનો નિહાળી રહ્યો. તથા બોલ્યો:—“ વ્રજબાલા, તું મને ચાહે છે ? ”

વ્રજ:—“ એની એ વાત કેટલીવાર બોલું ? ”

કાલા:—“ આજે એકવાર ફરી બોલ ”

વ્રજ:—“ હા, ચાહું છું. ”

કાલા:—“ બીજા કોઈને તું ચાહે છે ? ”

વ્રજબાલા એકદમ ચંચળ બની કાલાચાંદ તરફ નિહાળી રહી અને એક તીક્ષ્ણ કટાક્ષ નાંખી બોલી—“ ના. ”

કાલા:—“ સાચેસાચું કહે છે ? ”

વ્રજ:—“ હા ”

કાલા:—“ જો તારા માથા ઉપર નીલ આકાશ છે ને તેના ઉપર ભગવાન છે. એને મનમાં લાવીને બોલ કે તું સાચે સાચું કહે છે ? ”

વ્રજખાલાએ એકવાર ઉંચે આકાશ તરફ જોયું તો ત્યાં તેને અધુન ખાલી દેખાયું. પછી આગળ ચાલતી પોતાની બેન તરફ એકવાર દષ્ટિ નાંખી તે બોલી:—“ હા, હા, હું સાચેસાચું કહું છું ” આ વખતે ભૂપખાલા તો ઘણી આધે નીકળી ગઇ હતી.

કાલાચાંદે તે વાત સાચી માની. પ્રેમથી આર્દ્ર થયેલે હૃદયે ને હસતે વદને તેણે ફરી પૂછ્યું “ વ્રજ ! મારી સાથે વિવાહ કરીશ ? ”

વ્રજખાલાએ કાંઇ ઉત્તર ન કરતાં એકવાર સલજ્જ અને સહાસ્ય દષ્ટિએ કાલાચાંદ તરફ નિહાળ્યું; અને મંદહાસ્ય કર્યું. બસ. આટલું ઇગિત ભાવ દર્શાવી તે જલાશય તરફ ત્વરિત પગે ચાલવા લાગી. કાલાચાંદ પણ એ મનમોહક દષ્ટિ તથા હાસ્યવદનનું ધ્યાન કરતો કરતો વ્રજખાલાના મકાન ભણી પ્રસ્થાન કરવા લાગ્યો.

પરિચ્છેદ ચોથો

ઉભય સાથે ઉદ્ધાર

રાધામોહનને ઘેર કાલાચાંદ વારંવાર આવતો. એટલે કાલાચાંદને જોઈ રાધામોહનને જરા પણ આશ્ચર્ય થયું નહિ. પરંતુ જ્યારે કાલાચાંદે કહ્યું કે “ લાહીડી મહાશય ! હું તમારી પુત્રી સાથે વિવાહ કરવા આગ્યો છું. ” ત્યારે તેના આશ્ચર્ય તથા આનંદનો પાર રહ્યો નહિ. તે બોલ્યો:—“ સાઈ બાપું સાઈ, તમારા જેવો જમાઇ મળવો એ મહાભાગ્યની વાત છે. અરસ્ય હું આપની સાથે મારી પુત્રીને પરણાવીશ. ”

કાલાચાંદ:—“ પણ તે આજેજ ”

રાધામોહન:—“ શું આજે ? ”

કાલાચાંદ:—“ હા, આજે, અને તે આજની રાતમાંજ. ”

રાધામોહન:—“ બાપુ ! એ શી રીતે બને ? મારી પાસે વિવાહની કશી સગવડ નથી. ”

કાલાચાંદ:—“ સગવડની કશી ચિંતા ન કરો. માત્ર એક શુકલની જરૂર છે. ને તેનો આ ગામમાં કાંઈ અભાવ નથી. ”

લાહીડીનો વ્યવહાર “ નાગાને ખભે પોતીઆ ” જેવો હતો. બંગાલામાં વરવિક્રયનો રિવાજ પ્રચલિત છે. અને તેને લીધે પુષ્કળ દ્રવ્ય ખર્ચ્યા વિના સારા ધરનો જમામ્મ મળી શકતો નથી. આજે વગર ખર્ચે સારા ધરનો જમામ્મ આવી પોતાની કન્યાને પરણવા માગે એ લાહીડીને મન ઝોછા આનંદની વાર્તા નહોતી. એટલે જમામ્મની મરજી સાચવી લઈ મળતો લાભ ન ખોવો એવો તેનો વિચાર હતો. આથી લાહીડી બોલ્યો:—“ હાજી, આ ગામમાં શુકલની તો ખોટ નથી. લાલમોહન શુકલને મેં થોડીવાર પહેલાંજ ગામમાં બોધા હતા. ”

કાલાચાંદ:—“ તો લગ્ન કરવાની તૈયારી કરો. ”

લગ્નની તૈયારીમાં શું શું જોઈએ ? તે લાહીડી જાણતો નહોતો. એ ખચારો ભક્ષો માણસ હતો. ને વ્યવહારના કામમાં બહુ થોડું જાણતો. સ્મૃતિના ઝંથો, તેમજ પુરાણ ને ઈતિહાસના ઝંથો વાંચવામાં તે આખો દહાડો મશગૂલ રહેતો. એટલે ધરની લેવડદેવડની બધી ભાંજગડ તેની પત્ની કરતી. આથી પુત્રીના વિવાહ પ્રસંગે શું શું કરવાનું છે તે જાણવા લાહીડી પોતાની પત્ની પાસે ગયો.

લાહીડીની પત્ની અત્યારે ગોશાળામાં ગાયને દોહવાના કામમાં

લાગેલી હતી. પતિએ જઈ તેને સમાચાર આપ્યા કે “ પુત્રીના વિવાહનું નક્કી થયું છે. ”

આ સાંભળતાં સ્ત્રી આશ્ચર્યમયી બની ગઈ. ને ગાય દોહવાનું કામ પડયું મૂકી ઉભી થઈ ગઈ. આથી ગાય અને વાછડી બંનેને આનંદ થયો. વાછડીને તેણે ધાવવા મૂકી દીધી અને બોલી:—

“ વર કોણ મળ્યો ? ”

રાધામોહન:—“ કાલાચાંદરાય ”

ગૃહિણી:—“ બહુ સારું, વર બહુ સારો છે. ભૂપ પણ કાલાચાંદરને ચાહે છે. ”

રાધામોહન:—“ એ વાત તેં શી રીતે જાણી ? ”

ગૃહિણી:—“ કેમ, હું કાંઈ આંધળી કે અણુસમજી છું ? મેં શું જોવો પ્રસંગ અનુભવ્યો નથી ? ”

લાહીડી સમજી ગયો કે “ પોતાની પત્ની કહે છે તે સત્ય છે. કેમકે તે ચાલાક છે. ને પોતાની સાથે વિવાહ થયા પહેલાં તે પ્રેમ વ્યાપારમાં પસોટાએલી છે. ” તો પણ પત્નીએ પોતાની વાત છોડી નહિ. તે અવિવાહિતા હતી ત્યારે છૂપી રીતે સંતાતી સંતાતી શી રીતે રાધામોહનને નિહાળ્યા કરતી ? ને જો તે એક બે દહાડા રાધામોહનને ન દેખે તો કેવી વિવિધ યુક્તિઓનું અવલંબન કરતી તે વાત હસતાં હસતાં વર્ણવા લાગી.

પત્નીની વાતમાં વિદ્વંસ નાંખી પતિ બોલ્યો:—“ એ બધી વાતો હમણાં જવા દે. સમય ટૂંકો છે તો તું હમણાંજ વિવાહની તૈયારી કર. ”

ગૃહિણી:—“ શું હમણાંજ વિવાહની તૈયારી કરવાની છે ? ”

રાધામોહન:—“ હા. ”

ગૃહિણી:—“ એ શી રીતે બને ? ”

રાધામોહન:—“ તો એમાં હું શું કરું ? એણે હઠ લીધી છે ને મેં એમાં સંમતિ આપી છે. ”

ગૃહિણી:—“ સંમતિ આપી તેથી શું થઈ ગયું ? ધરમાં શું છે ? કાંઈક આપવા કરવાનું પણ જોઈશે ના ? આપણી પાસે કાંઈજ તૈયાર નથી. ”

રાધામોહન:—“ જમાઈ કહે છે કે કાંઈ તૈયારીની પણ જરૂર નથી. તેમ અને બીજું કાંઈ આપવાની જરૂર નથી, માત્ર પરણાવનાર શુક્લને ખોલાવો એટલે વધું પૂરતું છે. ”

ગૃહિણી:—“ આજનો દિવસ સારો છે ? કાંઈ અવયોગ તો નથી ના ? ”

રાધામોહન:—“હા. આજનો દિવસ ખુબ સારો છે. આજે અમૃતસિદ્ધ યોગ છે. ”

ગૃહિણી:—“ એ તો ઠીક, પણ આપણે એને કાંઈજ આપવું નહિ પડે ? ”

રાધામોહન:—“ હા, આપણે એને બીજું કાંઈજ આપવું નહિ પડે ? ”

આ વાત સાંભળતાં ગૃહિણીના આનંદની સીમા રહી નહિ. યોગ્ય ઉમરની થયેલી કન્યાનું વગર ખરચે સારા વરને પરણાવવાનું થયું. વળી એ વર પણ કેવો ? રૂપમાં, ગુણમાં ને કુલમાં ધંદ્ર જેવો ! ગૃહિણીનો આનંદ જોઈ રાધામોહન પણ હસવા લાગ્યો. અને હાથમાં ખસતો લઈ તમાકુ ચાવતો ચાવતો શુક્લને ઘેર ખોલાવવા ચાલ્યો.

પુષ્પ, ચંદન, દર્બ આદિ સામગ્રી લઈ શુક્લજી લગ્ન કરવા આબ્યા. અને મૃતિકાનું સ્થંડિલ કરવા લાગ્યા. શુક્લજી આવી સ્થંડિલ શામાટે ખાંધે છે ? એ જણી આડોશીપાડોસી પૂછપાછ કરવા મંડ્યાં. આસપાસની સમાન વયની બાલિકાઓ પણ ગુપચુપ વાતો

કરવા લાગી કે કાલાચાંદ સાથે ભૂખ્યાલાનો આજે વિવાહ થવાનો છે. વ્રજ્યાલાએ પણ એ વાત સાંભળી. આથી તે દુઃખી તો ન થઈ, પણ બહુજ વિસ્મય પામી કોધી બની. કોઈ વાધણ ઉપર અચાનક તીર લાગે ને તે જેમ ગઈ ઉડે તેમ વ્રજ્યાલા પણ ગઈ જઈ. પરંતુ તેની મર્જના કોઈએ સાંભળી નહિ. અને કોઈ પણ કોઈએ જોયો નહિ. તે હસતી હસતી મંગલદ્રવ્યો એકત્ર કરવા લાગી. અને બાળકોની બીજી બાજુ ઉપર વરમચી (લાલ મૃતિકા) વડે નીચે પ્રમાણે લખ્યું.

* વિલોક્ય પરદારપ્રેમાભિમત્તં, ચન્દ્રમસં તં પ્રફુલ્લમનસં ।

વિદીર્યં શતધા ક્રોધનો ગદાપાણિઃ, સમાકિરણમસિ હમાતિમિરાયુતે ॥

વ્રજ્યાલાએ આશું લખ્યું? તે કોઈ સ્ત્રી સમજી શકી નહિ. અત્યારે તો બધી સ્ત્રીઓનું ધ્યાન રન્યાને શણગારવામાં તથા વરને જોવામાં હતું. કન્યાને શણગારવામાં આવી. પણ પુષ્પચંદન સિવાય બીજું શણગારવાનું તો કશું હતું નહિ. કન્યાને સુંદર પુષ્પમાળા પહેરાવવામાં આવી. વળી તેના લલાટમાં સુંદર પિચ્છ કરી ચંદ્રક કરવામાં આવ્યો. પરંતુ આ કરતાં બીજી એક વસ્તુ એવી હતી કે તેનાવડે કન્યા અપાર શોભતી હતી. એ વસ્તુ કઈ? એ વસ્તુ તે ભૂખ્યાલાનો અપૂર્વ આનંદોલ્લાસ હતો.

ભૂખ્યાલાને શણગારીને વરની સમીપ લાવી બેસારવામાં આવી.

કાલાચાંદ બોલ્યો:—“ આ કોને લાવ્યા? વ્રજ્યાલા ક્યાં? ”

રાધામોહન ત્રિસ્મિત થઈને બોલ્યો:—“ વ્રજ્યાલા? ”

* પરદારના પ્રેમમાં આસક્ત થયેલા, પ્રકુલિત મનવાળા ચંદ્રને નિહાળીને કોઈ ગદાધરે (પ્રભુએ) તેના સેંકડો દૂકડેદૂકડા કરી નાંખ્યા; જે દૂકડાઓ અંધકારે વીંટાએલા આકાશમાં અમાવાસ્યાએ કારકોને રૂપે જોવામાં આવે છે.

અમરમાત્ર વીજળીનો કડાકો થયો હોય એવી વાણીએ કાલાચાંદ બોલ્યો:—“હા, હા, વ્રજબાલા! આને પરણવાને કાલ દિવસ છે!”

એ વીજળીનો કડાકો ભૂપબાલાના માથા ઉપર પડ્યો. પરંતુ તેથી તે મનથી પામી નહિ. મરણ પામી હોત તો સારું થત હતબા-
ગિની ભૂપબાલા નીચે મોંએ, મોન ધારણ કરી બેઠી ગઈ. ગદામોહન મનમાં મનમાં વિચારવા લાગ્યો. કાલાચાંદ ભૂપબાલાને ઝાળખતો નથી તેથી બોલ્યો:—“એજ મારી કન્યા ભૂપબાલા છે.”

કાલાચાંદ ઉઘાડે બોલ્યો:—“તમારી ભૂપબાલાને ગમે તેને પર-
ણાવો. હું તો વ્રજબાલાને પરણવાજ તૈયાર છું.”

આ વચને રાધામોહનના માથા ઉપર જાણે પડત કળી પડ્યો હોય એવી વેગના થઈ. હવે શું કરવું તે ન સમજાથી તે શબ્દની સામે તાકી રહ્યો. શુકલ તટસ્થ થઈને બોલ્યો:—“મોટી કન્યાનો વિવાહ થયા પહેલાં નાની કન્યાનો વિવાહ થઈ શકે નહિ.”

આ નિયમ કાલાચાંદના જાણવામાં નહોતો. આજે ગદાધરે શા માટે મને ભૂપબાલા સાથે પરણવાનું કહ્યું હતું તે હવે કાલાચાંદના સમજવામાં આવ્યું, હવે શું કરવું એ વિચારમાં કાલાચાંદ મગ્ન બની ગયો.

આ વખતે સૌએ જોયું તો ભૂપબાલા બેભાન બની બોલ લગી પડી. તેનાં સંગવલ્લાલં તેને ઉપારી ઘરમાં લઈ ગયાં અને ઘણી સર-
ભરા કર્યા પછી તેને જાન આપ્યું. ત્યારે તે બહુજ ધીરે સ્વરે પોતાની માતાને કહેવા બોલ્યો:—“મા !”

માત્ર:—“શું છે બાપુ?”

ભૂપબાલા:—“મા, હું જીવીશ ત્યાં લગી આની સ્થિતિમાંજ રહીશ તું વ્રજબાલાનો ખુશીથી વિવાહ કર.”

માતા:—“એવું કાં બોલ્યા બાપું !”

ભૂપત્યાલા:—“કાં, હું આખું જીવન તમારી પાસેજ રહીશ. એમાં શી હરકત છે ?”

માતા:—“અમે કાંઈ બધા બધ પહોંચવાનાં કિએ !”

ભૂપત્યાલા કાંઈક બોલવા જતી હતી એટલામાં રાધામોહન હાંફતો હાંફતો ઘરમાં આવ્યો. ગૃહિણીએ તેને પૂછ્યું “કાં શું છે વળી ?”

રાધામોહન:—“કાશાચાંદ બન્ને કન્યાઓ સાથે પરણવા ચાહે છે.”

ગૃહિણી:—“બંને સાથે ?”

રાધામોહન:—“હા.”

ગૃહિણી:—“એમાં તમારો મત શો છે ?”

રાધામોહન:—“એમાં મને તો કાંઈ હરકત જેવું જણાતું નથી. કુલીન ગૃહસ્થાને ત્યાં બે બે સ્ત્રીઓ તે હાંચ છે. જે તમને દીકરા-ગતું હાંચ તો મને તો એમાં કાંઈ હરકત જેવું જણાતું નથી.”

ગૃહિણી નિરુત્તર રહી. ઘરમાં એક ખૂણે દીવી ઉપર માટીના કાડીઆમાં સળગાવેલો દીવો મંદમંદ બળતો હતો. એ દીવાબળીને ઘેર ગૃહિણી કાંઈક વિચારવા લાગી. તેના મનમાં ગદાધરનું સ્મરણ થયું. એના મનમાં અભિલાષા હતી કે નાની પુત્રીનું ગદાધર જેવા ધનવાન સાથે લગ્ન કરવું. એ અભિલાષાએ એણે ગ્રામદેવતા ભીમેશ્વર મહાદેવની કાંઈ કાંઈ માનતાઓ માની હતી. એક જોશીએ ગૃહિણીને કહ્યું હતું કે વ્રજત્યાલા રાજરાણી થશે. પરંતુ અત્યારે એ બધી અભિલાષા ચૂર્ણ થઈ ગઈ. ગૃહિણી દીર્ઘનિઃશ્વાસ નાંખી હેઠલે બોલી:—“બહે એમ કરો.”

રાધામોહન બહાર ગયા પછી ભૂપત્યાલા બોલી:—“મા !”

જનેતા ઉત્તર ન આપતાં ભૂપત્યાલાના મોં સામું જોઈ રહી.

ભૂપઆલા બોલી:—“ છિ ! છિ ! એવું ન કરો: ”

જનેતાએ પોતાની નજર ખીજી બાજુ ફેરવી. વળી ભૂપઆલા બોલી:—“ મા ! હજુ પણ મારા પિતાને પાછા બોલાવો. ”

જનેતા:—“ નશીબની મતિને કાણુ અટકાવી શકે ? ”

ભૂપઆલા:—“ માણસ પોતેજ નશીબને ધરે છે. ”

જનેતા:—“ હવે કશો ફેરફાર થઇ શકે નહિ; વાગ્દાનની વિધિ હમણાંજ થઇ છે. ”

વાગ્દાનની વિધિ પૂરી થયા પછી કન્યાદાન અપાયું. અને કાલાચાંદે બંને બેનો સાથે વિવાહ કર્યો. પ્રાતઃકાલે એક શિબિકા મંગાવી કાલાચાંદે તેમાં વ્રજઆલાને બેસાડી અને પોતે ઘોડેસ્વાર થઇ પોતાના ધરમણી વિદાય થયા. ભૂપઆલાને સાથે લઇ ગયો નહિ. તેને તો પિએરમાંજ રહેવા દીધી.

ખીજે દહાડે સવારે ગદાધર રાધામોહનને ઘેર આગ્યો ને જોયું તો ધર આખું શોકાતુર હતું. તેણે સાંભળ્યું કે કાલાચાંદે ગઇ રાત્રે આવી વિવાહ કરી વ્રજઆલાને લઇ ગયો છે. અને રાધામોહનને આંગણે શુષ્ક ફૂલો, ચોખ્ખા અને દર્મપત્રાદિ આમ તેમ પડેલાં છે. એક બાજુ બીંતે અદાંગીને મૂકેલો છે. ને તેમાં લાલ વરમચીના અક્ષરોથી નીચે પ્રમાણે લખેલું હતું.

વિલોક્ય પરદારપ્રેમાભિમત્તમ્

ચન્દ્રમસં તં પ્રફુલ્લમનસમ્ ।

વિદીર્ય શતધા ક્રોધનો ગદાપાણિઃ

સમાકીરજમસિ હ્યમા તિમિરાવૃત્તે ॥

પરિચ્છેદ પાંચમો

પત્ની પલાયન

ત્યાર પછી બીજાં એ વર્ષો પણ વીતી ગયાં. કાલાચાંદને સમ-
જાણું કે પ્રજાપાલા મળવાથી જેવો સુખી થવાની આશા રાખતો
હતો, તેવો સુખી હું થઈ શક્યો નથી. કેમકે પ્રજાપાલા કેંધી, ગર્વિષ્ટ,
બહુબોલી અને હક્ત છે. વળી તે આત્મસુખપરાયણ, સમતારહિત,
અભિમાનભરિત અને લગ્નરહિત તથા સંકોચરહિત છે. જો
એનામાં હાય તો માત્ર રૂપ છે. અને એ રૂપ યોવનસાથે દિનપ્રતિ-
દિન વૃદ્ધિ પામતું જાય છે. વિધાતાએ જાણે સૌંદર્યનાંજ રજકણો
લઈને એનું તમામ અંગ બનાવેલું છે. પરંતુ માનવના હૃદયમાં રૂપની
તૃષ્ણા તથા રૂપનો મોહ શું ચિરકાલ ટકે છે ? તરત મળ્યા પછી તો
બાગીરથીનું સ્વચ્છ અને પવિત્ર જળ પણ પીવું ગમતું નથી. પરંતુ
હવે કંઈ શું ? એ વરસે કાલાચાંદની ભૂખ ભાગી.

પ્રજાપાલાએ માન્યું હતું કે રૂપના મોહમાં એ સદાકાલ કાલા-
ચાંદને પોતાને વશીભૂત રાખી શકશે. પણ હવે તેને લાગ્યું કે કાલા-
ચાંદ પોતાના ઉપાસક નથી, પણ ઉપાસ્ય થવા ચાહે છે. ત્યારે તેના
ક્રોધ ગર્જા ઉઠ્યો. તેનું આત્માભિમાન તેને ધૂળાવવા લાગ્યું. એ અભિ-
માનને યેગે પ્રજાપાલા જ્યારે કાલાચાંદની અવગણ કરવા લાગી ત્યારે
કાલાચાંદ તેનાથી દૂર થવા લાગ્યો. છેલ્લે એવો સમય આવી ગયો કે
“મેં હાથે કરીને અમિના તણુખાને ઘરમાં ધાલ્યો છે એ અઠીક કયું
છે.” એમ કાલાચાંદને થવા લાગ્યું.

હવે કાલાચાંદને ભૂખપાલાનું સ્મરણ થયું. એ વખતે ભૂખપાલા
પોતાને પીએર હતી. પરણ્યા પછી એક દહાડો પણ તેને સાસરામાં
લાવવામાં આવી નહોતી. એ નિર્ભાગી કુસુમકલિકા જ્યાં ઉગી ત્યાંજ

ચૂકાતી હતી. અનાઘાત વનકુસુમકન્નિ નિર્જનમાં વિકસી નિર્જનમાંજ ફરમાતી હતી. એ બિચારીએ એક દહાડો પણ સાસરાનું નામ લીધું નહોતું. તેમ એક દહાડો પણ પોતાનું દુઃખ બીજાની પાસે ગાયું નહોતું.

એ ચિરદારથી વિસ્મૃત થએલી બાર્યાનું એ વર્ષે કાલાચાંદને સ્મરણ થયું. ચોમાસામાં ધોર ઝંઝવાતવાળી કંટલાક દહાડાની હેલી પછી જેમ સૂર્યનું સ્મરણ થાય છે તેમ કાલાચાંદના હૃદયમાં વ્રજબાલાનું સ્મરણ થયું. પરંતુ આટલા સમય પછી તો તેનું મુખ પણ કંવું છે ? તે કાલાચાંદને સાંભરી શક્યું નહિ.

એક દહાડો કાલાચાંદ પલંગ ઉપર ખેડેલો હતો. પાછલા પટો-રનો ઉઠાળાના દહાડાનો સમય હતો. અને વ્રજબાલા તેની સામે એક આરામખુરશીમાં પડેલી હતી. તે સમયે કાલાચાંદ બોલ્યો:—“વ્રજબાલા ! મને ભૂપબાલા સાંભરે છે. ! ”

વ્રજબાલા પડી પડી મેઘદૂત વાંચતી હતી. ચોપડીમાંથી પોતાનું મુખ બહાર કાઢી તે બોલી:—“ શું કહ્યું ? ”

કાલાચાંદ:—“ મને ભૂપબાલા સાંભરે છે ને હું તેને તેડી લાવવા ધાડું છું. ”

વ્રજબાલા:—“ ક્યાં ? ”

કાલાચાંદ:—“ અહીંઆં. ”

વ્રજબાલા પુસ્તકને ભોંયે પછાડી બોલી:—“ જ્યાંલગી હું અહીં છું ત્યાંલગી તો બીજાને અહીં પેસવા દેવાની નથી. ”

કાલાચાંદ:—“ એ વાત હું જાણું તું શું સમજે ? એને અહીંઆં પેસવા ન દેનાર તું કોણ ? ”

વ્રજબાલા:—“ હું કોણ ? એટલું પણ સાંભરતું નથી કે હું કોણ ? કીક છે, સાંભરતું ન હોય તો તમને યાદ દેવડાવું છું કે હું

તમારી સ્ત્રી છું. હું તમારી સહધર્મિણી છું ને હું ધરની માલીક છું.”

કાલાચાંદ:—“ ભૂપખાલા પશુ મારી સ્ત્રી છે અને મારી સહધર્મિણી છે.”

વ્રજખાલા:—“ કદિ નહિ, તે તમારી ઉપપત્ની છે.”

કાલાચાંદ:—“ ચૂપ કર વ્રજખાલા ! ”

વ્રજખાલા:—“ શું બય દેખાડો છો ? હા, પશુ તમે ભૂલોમાં કે બય કોને કહેવાય તે આ વ્રજખાલા જાણતી પશુ નથી. હું સોવાર કહીશ કે ભૂપખાલા તમારી ઉપપત્ની છે, ઉપપત્ની છે, ઉપપત્ની છે.”

કાલાચાંદ:—“ તું નિર્લજ્જ છે.”

વ્રજખાલા:—“ સાચું કહે તે નિર્લજ્જ કે ? તમે કેવુંક સત્ય બોલનાર છો તે કહેને ? માથા ઉપર આકાશ છે તે તેના ઉપર ભગવાન છે. તમેજ ભગવાન માથે રાખીને કહેને કે તમે માત્ર વ્રજખાલાનેજ પરણવા આવ્યા હતા કે નહિ ? ”

કાલાચાંદ:—“ હા, આવ્યો હતો તેથી શું ? ”

વ્રજખાલા:—“ તમે મારે માટેજ તમારા બાલ્યમિત્ર ગદાધરની સાથે દલદ કર્યો હતો કે નહિ ? તમેજ એક દહાડો સંધ્યાકાલે ઉન્મત્ત બની મારા પિતાની પાસે હાથ જોડી આ વ્રજખાલાની બિલા માગી હતી કે નહિ ? અને તમેજ વિવાહમંડપમાં ભૂપખાલાનો તિરસ્કાર કરી વ્રજખાલા માટે કાલાવાલા કર્યા હતા કે નહિ ? ”

કાલાચાંદ:—“ એ ઠીક, પશુ મેં પહેલાં કંઈ તારી સાથે વિવાહ કર્યો નહોતો. પહેલાં તો મેં ભૂપખાલા સાથે વિવાહ કરેલો છે.

વ્રજખાલા:—“ ઠીક, ત્યારે તમે જેની સાથે પહેલાં વિવાહ કર્યો તેજ તમારી સ્ત્રી કે ? ”

કાલાચાંદ:—“ હા, એજ મારી સહધર્મિણી.”

વ્રજબાલા:—“ અને જેની સાથે પછી વિવાહ કર્યો તે ? ”

કાલાચાંદ:—“ એ...એ...એ મારી...”

વ્રજબાલા:—“ ઉપપત્ની એમ કહેવું છે ના ? ”

કાલાચાંદ:—“ હા, એમ. ”

વ્રજબાલા:—“ ઠીક, હું ઉપપત્ની છું એમ કે ? સાઈ. તો જે તમારી સ્ત્રી છે તેને તમારા ભેગી રાખોને. ઉપપત્નીને રજા આપો- એક ધરમાં પત્ની અને ઉપપત્ની બંને ભેગાં રહી શકશે નહિ. ”

કાલાચાંદ:—“ વ્રજબાલા ! તું પાપણી છે. ”

વ્રજબાલા:—“ અને તમે તો ધાર્મિકચૂડામણિ છો એમ કે ? પેલી એક સ્ત્રીનું હૃદય ચૂર્ણ કરી તેનો પરિત્યાગ કરી ચાલ્યા આવ્યા છો અને હવે આ બીજી સ્ત્રીનું બલિદાન આપવા તેને યજ્ઞકુંડ પાસે લઈ જાઓ છો. વાહરે ધર્મસ્થંભ વાહ ! ”

કાલાચાંદ કશું બોલ્યો નહિ. શય્યા છોડી તે બારી પાસે જઈ ઉભો રહ્યો. ત્યાંથી તે જંગલ, નદી અને હેલ્લે આકાશ બધી તાકી રહ્યો. વ્રજબાલા વળી ફેંકી દીધેલું મેઘદૂતનું પુસ્તક ઉપાડી તેનાં પાનાં ફેરવવા લાગી.

કાલાચાંદે જોયું તો દૂર આકાશ જાણે પૃથ્વી ઉપર નમી ગયું છે. પર્વતમાલાઓ પોતાનાં મસ્તક ઉંચાં કરી આકાશને ઝીલી રાખવાનો પ્રયત્ન કરે છે. પરંતુ આકાશ કોઈથી ઝીલાતું નથી. ને નીચું નીચું ઢળી પડવા તથા પૃથ્વીને દાબી મારવાનો પ્રયત્ન કરે છે ! એમ કરતાં કરતાં જાણે બધું આકાશ પૃથ્વી ઉપર તૂટી પડ્યું. ને તેને લીધે પૃથ્વી દબાઈ ગઈ. પર્વતમાલા ક્યાંઈ અદૃશ્ય થઈ ગઈ. માત્ર તેજરહિત ધૂસ્રકામ આકાશજ બાકી રહ્યું. કાલાચાંદ જે દિશામાં જુએ એ દિશામાં આકાશજ વિલસી રહ્યું. કાલાચાંદ અવલંબન શોધવા

લાગ્યો. પરંતુ તેની દૃષ્ટિ રૂંધાઈ ગઈ ! શ્વાસ પણ જાણે બંધ થતો હોય એવો તેને આભાસ થયો !

કેટલીકવાર પછી કાલાચાંદને સંજા આવી. પછી તે બારી પાસેથી આંધો જઈ વ્રજબાલાને નિહાળી બોલ્યો:—“ વ્રજબાલા ! મનમાં ધણી ધણી આશાઓ બાંધી, બધું ઠેલી મેં તારી સાથે વિવાહ કર્યો હતો. ”

વ્રજબાલા:—“ અને મેં પણ ધણી ધણી આશાઓ બાંધી બધાને ઠેલી તમારી સાથે વિવાહ કર્યો હતો. ”

કાલાચાંદ:—“ બધાને ઠેલીને ? ”

વ્રજબાલા:—“ હા, તમે જેમ એક દહાડો મારા ઉપાસક હતા, તેમ બીજા પણ ધણા હતા. ”

કાલાચાંદ:—“ ગદાધરની વાત કહે છે ના ? ”

વ્રજબાલા:—“ નામ આપવાનું શું પ્રયોજન છે ? ”

અત્યારે ગદાધરે કહેલી વાત કાલાચાંદને સાંભળી આવી. વગ-ડામાં વનરાજથી વીંટાએલા વનમાં—ઉમા રહીને ગદાધરે કાલાચાંદને કહ્યું હતું કે:—“ આ ગદાધર પણ દિદિ જૂઠું બોલતો નથી હો ? ” એ વાતનું સત્યપણું કાલાચાંદને પ્રતીત થયું. પરંતુ વધારે ખાત્રી કરવા તે બોલ્યો:—“ શું ગદાધર તારી સાથે વિવાહ કરવા ઇચ્છતો હતો ? ”

વ્રજબાલા:—“ એકવાર નહિ, પણ સોવાર ઇચ્છતો હતો. ”

કાલાચાંદ આ સાંભળી સ્તંભિત થઈ ગયો. ત્યાંથી તે ખસી ગયો ને પાછો બારી પાસેજ ઉભો રહ્યો. ધણીવાર અંધકાર તરફ જોઈ રહ્યા પછી તે પાછો વ્રજબાલાની પાસે ગયો. અને તેના મોં

પસે પોતાનું જે લઈ જઈ દાંત પીસી પૂજા લાગ્યો. ” તું શું તેને ચઢાતી હતી ?”

વ્રજઃ—“ તમને દિનદશાનું લગારે ખાન લાગતું નથી. તમે નાદાન છો. ”

કાલાચાંદઃ—“ સોવાર નાદાન છું. નહિતો તારી સાથે વિવાહ કરું ?”

વ્રજઃ—“ તમે કૃતદન છો. ”

કાલાચાંદઃ—“ હું કૃતદન નથી પણ તું કૃતદન છે વ્રજબાલા! મનુષ્ય મનુષ્યને જોઈલું આપી શકે, તેટલું બધુંજ મેં તને આપેલું છે. પણ તું અસંતુષ્ટ રહે છે; એ તારી નીચતા જણાવે છે. ”

આટલું બોલી કાલાચાંદે એ ઓરડાનો ત્યાગ કર્યો. સ્ત્રીની સાથે કલહ કરવો એવો તેનો અભિપ્રાય નહોતો. તેણે ધણું વેદ્યું હતું. વ્રજબાલાના સેંકડો અપરાધો તેણે ક્ષમા કરેલા હતા. પરંતુ આજે તે સહન કરી શક્યો નહિ. એનું ધૈર્ય નષ્ટ થઈ ગયું. તે પોતાની માતાની પાસે જઈને બોલ્યોઃ—“ મા! મોટી વહુ શું બધા દહાડા પીએરમાં જ રહેશે ?”

શા અપરાધે મોટી વહુને પીએરમાં મૂકી છે એ વાત માતાના જણવામાં નહોતી. એક બે વાર મોટી વહુને તેડી લાવવાને માતાએ પુત્રને કહેલું હતું. પણ પુત્રે એ વાત કાનપર લીધી નહોતી એટલે માતા મૌન ધારી રહી હતી; પરંતુ અત્યારે જ્યારે પુત્રેજ તેને તેડી લાવવાની ઈચ્છા બતાવી ત્યારે તો માતાના હર્ષનો પાર રહ્યો નહિ. તે બોલીઃ—“ બેટા ! હું તો તને કહેતી આવી છું કે એને પીએરમાં ન રાખ્ય તો સાઈ. ચાલ, તેને તેડાવવા હમણાંજ હું મુહૂર્ત જોવાણું છું. ને સારે મુહૂર્તે તેડાવવા બ્યવસ્થા કરું છું. ”

જનેતાએ તરતજ જોશી મહારાજને બોલાવવા માણસ મોકલ્યું.

રાત્રે શું કામ હશે ? એવા એવા વિચારો કરતા જોશી મહારાજ આવ્યા. દીપણું તો તેમના માથામાં જ હતું. વહુને તેડી લાવવાનું શુભ મુહૂર્ત ક્યારે છે ? એવો પ્રશ્ન સાંભળી તેમણે મેષ, વૃષભ, મિથુન આદિ રાશિઓ ગણવા, ચંદ્રમાનું ધર જોવા અને સારાં ચોક્કસમાં જોવા માંડ્યાં. ઘણી ગણતરી પછી તેમણે ઠરાવ આવ્યો કે કાલે દશઘડી દહાડો ચડ્યા પછી શુભ મુહૂર્ત છે. આ વખતે ખોટીવહુને ઘેર તેડી લાવવાનું નક્કી થયું. આ વાત સૌ આડોશી પાડોશીએ પણ જાણી. તેમ વ્રજબાલાએ પણ જાણી, પરંતુ તેણે કોઈને કશું કહ્યું નહિ. પોતાના રવામીની સાથે પણ તે ફરી મળી નહિ, મંબીર રાત્રિએ જ્યારે સૌ ઉંઘી ગયાં ત્યારે તે પોતાના અલંકારો તથા દ્રવ્ય લઈ ઘર છોડી ચાલી ગઈ,

પરિચ્છેદ છઠ્ઠો.

કોપાંધનું કૃત્ય

ખીજે દહાડે પ્રભાતમાં ઉઠતાં કાલાચાંદે જોયું તો ઓરડામાં ભોંયતળાએ એક પત્ર પડેલો જોયો. એ પત્ર વ્રજબાલાએ લખેલો હતો. તે ઉપાડી લઈ કાલાચાંદે વાંચવા લાગ્યો. એમાં લખેલું હતું કે:—

“કાલાચાંદ ! તું શું એમ ધારે છે કે આ વ્રજબાલા તારું એક રમકડું છે ? અથવા તો આ વ્રજબાલા તારું એક વિલાસનું સાધન છે ? જો એવું ધારતો હોય તો એમાં તારી મૂર્ખાઈ છે. વ્રજબાલાએ દાસી થવાને જન્મ ધારણ કર્યો નથી પરંતુ વ્રજબાલાએ તો સિર ઉપર રાજમુકુટ ધારણ કરી રાજસિંહાસને બેસતાને જન્મ લીધેલો છે.”

“જે ૩૫ આ પૃથ્વીમાં પ્રાપ્ત થયું હુલ્લિભ-અરે જે ૩૫ પ્રાપ્ત કરવાને દિલ્લીશ્વર પણ આકાંક્ષા રાખે, તે ૩૫ તને પ્રાપ્ત થયું હતું. પરંતુ તું તેનો ઉપભોગ કરવા યોગ્ય પાત્ર નીવડ્યો નથી. એ ૩૫ પ્રાપ્ત કરી તું પોતાને ભાગ્યવાન સમજી શક્યો નથી. ઉલટું વારી ભાગ્યલક્ષ્મીને તે પોતેજ લાત મારી છે.”

“હું જાઉં છું. તારું પાપી ધર છોડીને તથા તારો નીચસંસર્ગ છોડીને હું સદાને માટે જાઉં છું. પણ મને ભરોસો છે કે તારી સાથે મારો હજી એકવાર મેળાપ થશે. પરંતુ તે વખતે તું જોશે કે આપણા એમાં કોણ બલવાન છે? અને કોણ કોને દુર્બલ ગણી પીડા પમાડી શકે છે?”

પત્ર નીચે કાંઈની સહી નહોતી. અને સહીનું પ્રયોજન પણ નહોતું પત્ર વાંચતાં વાંચતાં તે કોધે રાતોચોળ થઈ ગયો. એનો કોધાગ્નિ જ્વાલામુખીના અગ્નિ જેવો પ્રગ્લ્ભ હતો. આટલા દહાડા લગી તે ગુમપણે ઢંકાયેલો હતો. પરંતુ અત્યારે તે પ્રકટ થયો. ને એ કોધાગ્નિની જ્વાલામાં કાલાચાંદનું ધૈર્ય તથા કિતાહિત જ્ઞાન ભસ્મી-ભૂત થઈ ગયું. કોધને કશું ન કહેતાં હાથમાં તલવાર લઈ, ઘોડે બેસી તે ઘર છોડી ચાલી નીકળ્યો. એનો ભયંકર ચહેરો જોઈ કોધને તેને કાંઈ પૂછવાની હિંમત થઈ નહિ.

કાલાચાંદ ગદાધરના મકાન બહારી દોડ્યો. રસ્તામાં જતાં જતાં તેને ભાન થયું કે આટલા દહાડા લગી હું દુર્બળ હતો, પણ આજે જાણે મારામાં અપાર બળ આવ્યું છે.

ત્યારથી તે ગદાધરના મકાન પાસે આવી પહોંચ્યો. પૂછતાં જણાયું કે ગદાધર મકાનમાં નથી. ને એ વાત સત્ય હતી. ગદાધર હવે વીરજીવનમાં ઝાઝું રહેતો નહિ. પ્રયોજન હોય એટલો સમય

રહી તે સાંતાડમાં જ ઝાઝો સમય વ્યતીત કરતો. ગદાધરની વીરજન-
કિનમાં પ્રજ્જન જમીન હતી એ સાચું. તોપણ સાંતાડ એ એના નાનડાક
રાજ્યની રાજધાની હતી. વીરજનકિનમાં જમીન હોવાથી ત્યાં ગદાધ-
રનો નાનડો મહેલ બંધાવેલો હતો, પણ અત્યારે તો તેમાં તેનો
એક કામદાર રહતો.

ગદાધરનો પિતા હજી જીવતો હતો. ને તે કુટુંબ સાથે સાંતા-
ડમાં રહેતો. ગદાધરને એક મોટો ભાઈ હતો; તેનું નામ શક્તિધર
હતું. એ શક્તિધર અત્યારે ગાઉમાં સુલતાન પાસે નોકર રહ્યો હતો.
પિતાની વૃદ્ધાવસ્થા હોવાથી જમીનદારનું તમામ કામ ગદાધરજ દરેતો
હતો. ને તે પહેલાં તો વીરજનકિનમાં ધણું રહેતો. પરંતુ એક વર્ષથી
તે વીરજનકિનમાં ભાગ્યેજ આવતો.

કાલાચાંદે જોયું કે ગદાધર અત્યારે વીરજનકિનમાં નથી ત્યારે
તેણે સાંતાડનો રસ્તો પકડ્યો. વીરજનકિનથી સાંતાડ દશગાર ગાઉ છેડું
હતું. કેટલેક દૂર ગયા પછી કાલાચાંદે જોયું કે સામે કેટલાક સ્વારો
આવે છે. ને તેની સાથે કેટલાંક પગપાળાં માણસો પણ છે. જ્યારે
તેઓ સમીપમાં આવ્યા ત્યારે જણાયું કે તેમાંનો એક તો ગદાધર
છે. તેની સાથે તેના અંગરક્ષક તરિકે ખીજ એ સ્વારો તથા પગપાળા
સિપાઈઓ છે. ને તે જધાની સંખ્યા વીશેક માણસની છે. થોડીવાર
કાલાચાંદેનો તેમની સાથે બેટો થયો.

કાલાચાંદે બે વર્ષે ગદાધરને જોયો. પણ અનંત સમયસાગરમાં
બે વર્ષનો શો હિસાબ ! સમયસમુદ્રનાં અનંત ટીપાંમાંનાં બે વર્ષો તો
જાણે બે ઝીણાં ટીપાં ! અસ્તુ. બલે ટીપાં હોય તોપણ તે પોતાની
નિશાની મૂકી ગયાં હતાં ! ગદાધરમાં હવે પહેલાંના જેવું તેજ નહોતું
તેમ પહેલાંના જેવું આંચક્ય પણ નહોતું. તેનું મુખ મલાત હતું. તથા

શરીર કૃશ થઈ ગયું હતું. ગદાધરે જોયું તો કાલાચાંદનું રૂપ હલકાઈ જતું હતું. જાણે સુખથી, સમૃદ્ધિથી, બળથી અને લાવણ્યથી કાલાચાંદનું અંગ મહા તેજસ્વી થયું હોય તેમ સદજ્ઞ જ્ઞાન થતું હતું. કાલાચાંદને જોયા છતાં ગદાધર દશું બોલ્યો નહિ. અને રસ્તા તરી ચાલવા લાગ્યો. પરંતુ કાલાચાંદ રસ્તામાં આડો આવી બેઠો. “ગદાધર !”

ગદાધર કંઈક વિચારમાં લીન થયેલો હતો. સાદથી તે ચમકી ગયો. ને કાલાચાંદના મોંબણી તાકી રહ્યો.

વળી કાલાચાંદ કુદ્દસ્વરે બોલ્યો:—“ ગદાધર ! મળ્યાલા ક્યાં છે ?”

ગદાધર કાંઈ ન બોલતાં વિસ્મયચકિત લોચનોએ કાલાચાંદ મણી જોઈ જ રહ્યો.

કાલાચાંદ ગર્જના કરી બોલ્યો:—“ ગદાધર ! શકતા છોડી દે. અને સાચીવાત કહે. ”

ગદાધર:—“ શું કહ્યું ? ”

કાલાચાંદ:—“ વળ્યાલા ક્યાં છે ? ”

ગદાધર:—“ એ તને ખબર. હું શું જાણું ? ”

કાલાચાંદ:—“ વળી શકતા ? ”

ગદાધર:—“ ગદાધર શકતા શીખ્યો નથી. તેમ જૂઠું એટલે શું તે પણ ગદાધર જાણતો નથી. એતો સદા નિર્ભય તથા સત્યવાદી છે. ”

કાલાચાંદ:—“ એ વર્ષ પહેલાં પેલા જંગલમાં ગદાધર જૂઠું બોલ્યો નહોતો કે ? ”

ગદાધર:—“ ના. ”

કાલાચાંદ:—“ ને આજ જૂઠું બોલતો નથી કે ? ”

ગદાધર:—“ ના. ”

કાલાચાંદ:—“ ધમથી બોલે છે ? ”

ગદાધર:—“ હા. ”

કાલાચાંદ:—“ તું ધર્મપ્રેમી તથા જૂઠો છે. ”

ગદાધર:—“ જે પોતે જૂઠો ને ધૂર્ત હોય તે જગતને એવુંજ માની લે છે. ”

કાલાચાંદ:—“ તું બંધે તે દિવસે સત્ય બોલ્યો હોઈશ તો પણ આજે જૂઠું બોલે છે. ”

ગદાધર:—“ ત્હારી બુદ્ધિનો ભ્રમ થયો લાગે છે. ”

કાલાચાંદ:—“ ગદાધર અગ્નિ સાથે રમત કરવી મૂકી દે. ”

ગદાધર:—“ તું કોને ખડીવરાવે છે ? ચાલ, આવો ખસ. ”

ગદાધરના અંગરક્ષકો સાથે કાંઈક રકઝક કરી કાલાચાંદે રસ્તો છોડ્યો. પણ જતી વખતે બોલ્યો કે “ ગદાધર! જો હું ધાઈ તો આટલા બધા અંગરક્ષકો વચ્ચે પણ તારો જીવ લઉં હો. ”

આ શબ્દો સૌ અંગરક્ષકોએ તથા ગદાધરે સાંભળ્યા. એક વૃદ્ધસૈનિકનું લોહી આથી તપી ગયું. બાલ્યકાળથીજ તે સાંતાડનાં નાનકડા રાજ્યની નોકરી કરતો હતો. પોતાના રાજકુમાર ગદાધરને આજે અપમનિત થયેલો જોઈ તે ધૈર્ય રાખી શક્યો નહિ. ધનુષ્યમાં તીર મૂકી તેણે શરસંધાન કર્યું. કાલાચાંદ હજી બહુ આવો ગયો નહોતો. તીર લાગતાંજ કાલાચાંદનો ઘોડો ભોંયે ઢળી પડ્યો. અને કાલાચાંદ પણ તેથી ભોંયે ગળડી પડ્યો.

ગદાધરે જોયું તો કાલાચાંદ ધૂળ ધૂળ થઈ ગયો છે. ને પેલો વૃદ્ધ અંગરક્ષક કાલાચાંદ ઉપર ખીજું તીર છોડી કાલાચાંદનું કપાળ વીંધવા ચાહે છે ! તરતજ ગદાધર મોટી ચીસ પાડી ઉઠ્યો. અને પેલા અંગરક્ષક તથા કાલાચાંદની વચ્ચે આવી ઉભો રહ્યો કે જેથી તીર છૂટે તોપણ કાલાચાંદને ન વાગતાં પોતાનેજ વાગે !

પોતાના રાજકુમારનું આવું વર્તન જોઈ પેલો અંગરક્ષક વિસ્મય પામ્યો, અને પોતાનું તીર પાછું ધનુષ્ય ઉપરથી નીચે ઉતારી નાંખ્યું. ગદાધર બોલ્યો:—“જમાદાર ! જાઓ આ મારા ઘોડો હવે કાલાચાંદને આપો.”

સૈનિક શરમાઈ ગયો. કાંઈ પણ ન બોલતાં તેણે ધણીની આજ્ઞા માથે ચડાવી. કાલાચાંદે અશ્વને ગ્રહણ કર્યો. પણ તરત તેના ઉપર તે ચડ્યો નહિ. અને વિસ્મિત હોયને તે ગદાધર સામું તાકી રહ્યો.

ગદાધરે તેના સામું જોયું નહિ, પણ કહ્યું:—“જાઓ ! વ્રજ-બાલાના સ્વામી ! સિધાવો. તમને હવે કોઈ કાંઈ નુકશાન કરશે નહિ.”

જ્યારે ગદાધર અદૃશ્ય થયો ત્યારે કાલાચાંદ પણ વગર બોલ્યે અશ્વ ઉપર ચડ્યો. ગદાધર જે તરફ ગયો તે તરફ તેણે એકવાર દૃષ્ટિપાત કર્યો. અને પછી પોતાના ગામબણી ન જતાં તેણે ગોડનો રસ્તો પકડ્યો.

પરિચ્છેદ સાતમો

ચિંતા

થોડુંક ચાલ્યા પછી ગદાધર રસ્તામાં ઉભો રહ્યો. ને કાંઈક વિચારવા લાગ્યો. દેહલીકવાર વિચાર કર્યા પછી તે જે રસ્તેથી આવ્યો હતો તે રસ્તે પાછો ફર્યો. વીરગ્ગઉન જવાનો વિચાર તેણે માંડી વાળ્યો. આ વખતે કાલાચાંદ તેા અદૃશ્ય થયો હતો.

વિચાર કરતાં ગદાધરને લાગ્યું કે કાલાચાંદે મને વ્રજબાલાના સમાચાર શમાટે પૂછ્યા ? હવે વ્રજબાલા સાથે મારે સંબંધ શો છે ? કાંઈજ નહિ. એ તો હવે મને જૂલી ગયેલી હોવી જોઈએ. પણ મને

સમાચાર પૂછ્યા તેપરથી જણાય છે કે સ્વામી સાથે કલહ કરી તે કાલાચાંદને ઘેરથી બાગી ગયેલી હોવી જોઈએ ને પોતાને પીએર જઈ શ્યાં સંતાપ ગમ હોવી જોઈએ.

સાંતાડ પાછાં પહોંચતાં ગદાધરને ખરા મધ્યાન્હ થયા. સાંતાડ એક નાનકડું શહેર હોઈ ગદાધરના પૂર્વજોના સમયથી તેમની રાજધાની હતું. એ શહેરની નજીકમાં એક વિશાળ ઉદ્યાન હતું. વિવિધ સુંદર સુગંધી પુષ્પોથી મહેંકતા એ ઉદ્યાનની વચ્ચેવચ્ચ શ્વેત આરસ-પહાણથી બંધાવેલો એક બંગલો હતો. નક્ષત્રવિભૂષિત આકાશમંડળમાં જેવો ચંદ્રમા શોભે છે તેવો એ બંગલો ઉદ્યાનમાં શોભાતો. એ બંગલો નાનકડો છતાં અદ્ભુત સુંદર હતો. નિપુણ કારીગરોને રાકીને ધણે ખર્ચે એ બંગલો બંધાવવામાં આવ્યો હતો. અને સુંદર સુંદર સામાને તેને શણગારવામાં આવ્યો હતો. ગદાધરે એ બંગલાનું નામ શ્વેતપ્રાસાદ પાડેલું હતું અને તેમાંજ તે ધણે કાળ ગાળતો હતો.

ગદાધર હજી અવિવાહિતજ રહેલો હતો. ધણું ધણું સમજાવ્યા છતાં તે વિવાહ કરવા સંમત થયો નહોતો. પોતાની ચંદ્રવદના પુત્રીઓને લાવી કેટલાએ પિતાઓ ગદાધરને દેખાડવા આવ્યા હતા. તેમજ તે કન્યા ઉપરાંત ધણું દ્રવ્ય આપી ગદાધરને વિવાહિત કરવા તેમણે ઈચ્છા બતાવી હતી. પણ ગદાધર લગ્ન કરવા સંમત થયો નહોતો. જગત ઉપર જાણે તે નિસ્પૃહ હોય તેમ વર્તતો. સંસારનાં કાર્યોમાં પણ તે આસક્તિરહિત દેખાતો. રમતગમત, મજાકીડા, હાસ્ય-વિનોદ કાંઈજ તેને ગમતું નહિ. તોપણ માતાપિતાના સંતોષ ખાતર તે જમીનદારીનું કાર્ય જેવું તેવું કરતો. અને બાકીનો બધો વખત તે શ્વેતપ્રાસાદમાં બેસીને ગાળતો.

સાંતાડમાં પહોંચતાં ગદાધરે શરીરરક્ષકોને રજા આપી. અને પોતે

એકબે શ્વેતપ્રાસાદમાં આવ્યો. એ પ્રાસાદની ચારે દિશાએ ઉદ્યાન-ઉદ્યાનમાં પુષ્પો અને પુષ્પે પુષ્પે ભરેલાં હતાં. પરંતુ એ તરફ દૃષ્ટિપાત ન કરતાં ગદાધરે પ્રાસાદમાં પ્રવેશ કર્યો. ને મહા વિચારમાં પડ્યો.

પ્રાસાદ અતિ સુંદર હતો. એની બીંતોએ સુંદર ચિત્રો ચીતરેલાં હતાં એક બાજુની બીંતે અનેક મોટાં મોટાં વૃક્ષો ચીતરેલાં હતાં. કેટલાંક વૃક્ષોની છાયામાં બેસી થાકેલા મુસાફરો વીસામો ખાતા ચીતર્યા હતા. કોઈ તરની શાખાતળે બેસીને કૃષિકાર પત્ની પોતાના કુધાર્ત સ્વામીને ખાત પીરસતી હતી. બીજી તરફની બીંતે એક નદી ચીતરેલી હતી. તેમાં નીલજલ દેખાડવામાં આવ્યું હતું. નદી વાંકીચૂકી વહી ગામ અને જંગલમાં થઈને વહેતી હતી. ગામ નાનાં નાનાં ધરોથી પરિપૂર્ણ ચીતરેલું હતું અને જંગલ ધાન્ય અને વૃક્ષોથી પરિપૂર્ણ ચીતરેલ હતું. વળી એમાંનાં વૃક્ષો પ્રકુલ કુસુમોએ વિરાજ રહેલાં હતાં ને તે નીલાકાશમાં ચમકતાં નક્ષત્રવદો જેવાં લાગતાં હતાં. વનમાં શ્યામરંગી ચંતાલખલિકા ખુલ્લે શરીરે ફરતી અને પુષ્પો ચૂંટી માયામાં ગુંથતી ચીતરી હતી. કોઈ બાલિકા ગાયો તથા બેંસોને નદીમાં પાણી પાતી ચીતરેલી હતી. નદીને તટે ચીતરેલા ગામમાં કેટલીક કુલવધૂઓ નદી તટે જળ ભરવા આવેલી આલેખેલી હતી. તે સ્ત્રીઓ અસ્ત પામતા સૂર્યનારાયણને નિહાળતી હતી. સૂર્ય પૂરેપૂરો અસ્ત પામેલો નહોતો. તેનું અર્ધું ખિંબ જળમાં ડૂબેલું અને અર્ધું ક્ષિતિજમાં દેખાતું ચીતરેલું હતું. એ ખિંબ જળે નીલ જળ ઉપર સિંદુરનો રસ પાથરતું હોય એવું દેખાતું હતું. જળે જળ સળગતું હતું અને એ દેખાવ જોઈ રાણીઓ દસતી હતી. પક્ષીમણે આદાશમાં આમતેમ ઉડાઉડ કરતાં ચીતરેલાં હતાં.

એક બીંતે દશાવતાર પ્રભુનાં ચિત્રો હતાં. તેની એક તરફ દશ

મહાવિદ્યાની છબીઓ ચીતરેલી હતી. બીજી બાજુ વનરાજીથી વિટેલો ધવલ શિખરોવાળો હિમાલય ચીતરેલો હતો ને તેમાં ચોગીન્દ્રભૂષણ મહાદેવને ધ્યાનમગ્ન ચીતરેલા હતા. એમનાથી થોડે અંતરે પુષ્પનું ધનુષ્ય ખેંચતાં ગન્ધર્વ ચીતર્યો હતો ને એ દેખાવ જોતા, આકાશ-માર્ગમાં ઈન્દ્ર ચન્દ્રાદિ દેવો ઉભેલા ચીતર્યા હતા. ચોથી બીંતે વાલ્મી-કિનો સુંદર આશ્રમ આલેખેલો હતો. ને તેની પાસેના નિળિડ અર-પુચમાં રૂદન કરતી બયચકિત સીતાદેવીનું ચિત્ર હતું. લક્ષ્મણ સીતાને વનમાં મૂકી પાછા વળ્યા પછી સીતાની શી સ્થિતિ થયેલી તે વૃત્તાન્ત એ ચિત્રમાં આખેદૂળ દર્શાવવામાં આવ્યું હતું.

આ પ્રમાણે વિવિધ ચિત્રો બીંતો ઉપર ચીતરેલાં હતાં. ગદાધરની દૃષ્ટિ આજે ચિત્ર ઉપર દરી નહિ. ધીરે ધીરે જઈ તે એક પાપા-શુનિર્મિત આસન ઉપર જઈ બેઠો. અને પ્રહરો ઉપર પ્રહર જવા લાગ્યા. પણ તે ત્યાંથી ખસ્યો નહિ. અને સંધ્યાસમય થયો. એક નોકરે આવી દીપક સળગાવ્યો ત્યારે ગદાધરની નિંદ્રા ઉડી.

ગદાધરે ઉભા થઈ એક પેટી ખોલી. તેમાં એક ગજદન્તનિર્મિત નાનકડી ડાબલી હતી. ગદાધરે એ ડાબલીમાંથી ત્રણ પત્રો બહાર કાઢ્યા. ને પછી તે એકે એકે વાંચવા લાગ્યો. છેલ્લા પત્રમાં લખ્યું હતું કે જ્યાંલગી ચોરે ચોરેલું રત્ન પાછું મેગવાયું નથી ત્યાં લગી શું છાનાંમાનાં બેસી રહેવું ચોખ્ખું છે ? ગદાધર ! હું તમારીજ વાટ જોઈને તનમન લઈને બેઠો છું.

સિ. તમારી પ્રજ્ઞસુંદરી.

ગદાધરે એ પત્ર બે ત્રણવાર વાંચ્યો. પછી તેના ટૂંકડે ટૂંકડા કરી બારીમાંથી ફેંકી દીધો.

પરિચ્છેદ આઠમો

પરદારાનો અસ્વીકાર

એ સુંદર કલરવ ક્યા પંખીએ કર્યો ? સુંદર કલરવ કરતું કરતું અને દિગંતોને નિનાદિત કરતું કરતું એ પંખીડું ક્યાં અદ્યત્થ થઇ ગયું ? જે વાત ધણા દિવસથી મારા હૃદયમાં ધૂપાઈ રહી હતી તે વાત—“ ચક્ષુ ગઇ ” “ ચક્ષુ ગઇ ” ગાતું ગાતું પંખીડું ક્યાં આદ્યત્થ ગયું ? રેં ખેચર પંખીડા ! તું પણ શું મારી પેઠે રૂપજ્વાલામાં પડી ચક્ષુ ખોઈ ખેડું છે ?

રે નભવિહારી પંખીડા ! જે રૂપ જોઈને તેં તારી આંખો ગુમાવી છે એ રૂપને તેં કદિ લોચનો ભરીને નિહાળ્યું છે ? ના, ના, તેમ થયું લાગતું નથી. જો તેં એ રૂપને લોચનો ભરીને નિહાળ્યું હોત તો તું પન્નાચન કરી શક્યું નહોત. એ રૂપજ્વાલામાં પડી તું ભરમીભૂતજ બન્યું હોત. ના, ના, મને લાગે છે કે એ રૂપને શોધવા માટેજ તું આઠાશમાં બમણ કરે છે.

હા, પણ હું તે રૂપને શોધી શક્યો નથી. મારા પ્રાણની આ મહાવ્યથા પણ હું તેને દર્શાવી શક્યો નથી. તારી પેઠે મને આઠાશમાં ઉડવાની પાંખો મળી હોત તો હું પણ એ રૂપને નિહાળવા વિચતગામી બનત. અથવા તારી પેઠે મને પણ સુંદર કંઠ મળ્યો હોત અને તારા જેવું નિર્લજ્જ હૃદય પ્રાપ્ત થયું હોત તો હું પણ “ચક્ષુ ગઇ” “ ચક્ષુ ગઇ ” એવો ધ્વનિ કરી વિશ્વને નિનાદિત કરત. ”

આવા આવા વિચારો ગદાધર હૃદયમાં ખેડો ખેડો એક પંખીનો “ ફૂફૂ ” એવો અવાજ સાંભળ્યા પછી કરતો હતો. આ સમયે પ્રાતઃકાલ પૂરા થઇ અરુણોદય થયો. આકાશ પંખીમય હતો

ઉદ્યાન પુષ્પમય બની રહ્યાં. ગદાધર “ફૂફૂ” નાદને સ્થાને “ચક્કુ ગાઈ” એવો ઉચ્ચાર સમજી પંખીને શેષતો હતો. પરંતુ કલરવ કરનાર પંખીકું ક્યાંઈ ઉડી ગયું હતું, એટલે ગદાધર અનંત આકાશમાં મૌન ધરી તાકી રહ્યો હતો.

કેટલીકવાર પછી ગદાધરે નીચે જોયું તો એક માનવની આકૃતિ પોતાના આસન પાસે આવી ઉભેલી છે. ગદાધરે તેના તરફ તાકીને જોયું તો તેને જણાયું કે એક અપરિચિત વ્યક્તિ પોતાની પાસે ઉભેલી છે અને તેના હાથમાં એક પત્ર છે. ગદાધરે એ પત્ર લઈને વાંચવા માંડ્યો. એમાં લખેલું હતું કે:—

“જો તમારા હૃદયમાં તમારી પ્રજ્ઞસુદર્શનું સ્મરણ હોય તો આ પત્ર લાવનારની સાથે સાથે આવશે.”

આ વાંચી ગદાધર સ્તાંભિત થઈ ગયો, આ તો પ્રજ્ઞમાલાનો પત્ર ! અને તે યુગ આટલા બધા દહાડા પછી ! ગદાધરે એ પત્ર પાંચ છ વાર વાંચ્યો તો પણ તેને તૃપ્તિ થઈ નહિ ! જે માણસ આ પત્ર લઈને આવ્યો હતો તેના તરફ ગદાધરે દષ્ટિપાત કર્યો. વળી પત્રમાં જોઈ પુનઃ પત્ર વાંચ્યો, ત્યાર પછી કંપતે હૃદયે તે ઉઠી ઉભો થયો. ને પત્ર લાવનારને કહેવા લાગ્યો:—“તમને અહીં કેણે મોકલ્યા ?”

પત્રવાહક:—“સ્વર્ગની દેવીએ.”

ગદાધર:—“એ દેવી ક્યાં છે ?”

પત્રવાહક:—“પર્વત ઉપર”

ગદાધર:—“તમે મને એની પાસે લઈ જઈ શકશો ?”

પત્રવાહક:—“હા જી.”

ગદાધર:—“તમારી પાસે ઘોડો છે કે ?”

પત્રવાહક:-“ ના જી. ”

ગદાધરે પોતાની ઘોડારમાંથી એ અગ્રેા મંગાવ્યા. અને બંને જણા સ્વાર થઇ પર્વતની ટોચે જવા લાગ્યા. એ પર્વત બહુ ઉંચો નહોતો તેમ ગામથી બહુ દૂર પણ નહોતો. પર્વતની તળેટીએ પહોંચ્યા એટલે બંને જણા અથ ઉપરથી નીચે ઉતર્યા. અધેાને એક એક ઝાડે બાંધી તેઓ પર્વત ઉપર આવા લાગ્યા. પત્રવાહક આગળ ચાલતો હતો અને ગદાધર તેની પાછળ પાછળ ચાલતો હતો. પર્વતની ટોચે પહોંચ્યા પછી પેલો પત્રવાહક ચાલ્યો ગયો અને ગદાધર એકલો ઉભો ઉભો વિચારવા લાગ્યો. “ અહો ! હું પરપત્ની બનેલી વ્રજબાલાના તેડાવવાથી અહીં શામાટે આવ્યો ? મારે અને એને હવે સંબંધ શો ? કાંઈજ નહિ. ત્યારે એણે મને શા માટે બોલાવ્યો હતો ? હા, પણ એમ બંને કે વ્રજબાલા કાંઈ વિપત્તિમાં પડી હોય અને તેથી તેણે કાંઈ સહાય-પ્રાર્થના માટે મને તેડાવ્યો હોય, અથવા એ રસ્તો બૂલી ગઇ હોય અને એને વીરખઉન જવું હોય એ માટે પણ સહાયની જરૂર હોય. ત્યારે વ્રજબાલા ક્યાં છે ?

ગદાધર આમ તેમ જોવા લાગ્યો. તો એક વૃક્ષની ડાળીને ઝાલીને એક શિલાનલ ઉપર જાણે સાક્ષાત્ વનદેવી ઉભેલી હોય તેવું તેણે સુંદર દૃશ્ય જોયું ! એ દેવીનાં બંને ચરણતલો શિલાનલ ઉપર હતાં; અને મૃણાલ દંડ જેવો વામબાહુ ઝાડની શાખાને ઝાલી રહ્યા હતા, દેવીનાં અંગ ઉપર સ્થાને સ્થાને વૃક્ષપદ્મવો વિરાજ રહેલાં હતાં. એ વૃક્ષ કદમ્બનું હતું. એટલે એ કદમ્બ વૃક્ષની પુષ્પ બરેલી શાખા જાણે રમણીના માથા ઉપરનું છત્ર બનેલ હતી. બાલ્યકાલમાં ગદાધરે પોતાની બાલ્ય સહચરી વ્રજબાલાને જોયેલી હતી. પરંતુ અત્યારે જોતાં તો તેમાં ધણોજ તફાવત જણાયો. અત્યારે તો જાણે

સાક્ષાત્ સ્વર્ગમાંથીજ કોઈ સ્વર્ગીગના ઉતરી આવી હોય એવો ગદાધરને ભાસ થયો. જેમ કોઈ જન્મમાંધને એકદમ લોચનો પ્રાપ્ત થાય અને તે જેમ નવા ઉદિત થયેલા સૂર્યને આશ્ચર્ય બાવે નિહાળી રહે તેમ ગદાધર નિસ્પન્દ નયને તે મુઝયિતે વ્રજબાલા બધી તાકી રહ્યો. ગદાધરે જોયું તો જણાયું કે તેણે મનમાં અંકિત કરેલી પ્રતિમા કરતાં વ્રજબાલા અનંતગણી લાવણ્ય પૂણે છે, કિશોરી વ્રજબાલાના કરતાં નવયૌવના વ્રજબાલા અનંતગણી સુંદર છે.

વ્રજબાલા બોલી:—“કુમાર !”

ગદાધર ચમકી ગયો. સંગીતના મધુર અંકારથી તેની તંદ્રાનો ભંગ થયો. વ્રજબાલા બોલી “કુમાર ! મને ઝોળખી શકો છો ?”

ગદાધરનું અંગ કાંઈક કંપ અનુભવવા લાગ્યું. કેટલીકવારે તે સ્વસ્થ થઈ બોલ્યો:—“વ્રજ.....”

વ્રજબાલા:—“બોલો, બોલો ફરી વ્રજસુંદરી કહીને બોલાવો.”

ગદાધરના હૃદયનું લોહી જાણે સ્થિર થઈ ગયું હોય એવો તેને પોતાને ભાસ થયો. તેને લાગ્યું કે:—“હું આ કોની સાથે વાર્તાલાપ કરું છું ? આ તો મારી વ્રજસુંદરી ન હોય મારી વ્રજ તો ઘણા દિવસ પહેલાં મરી ગઈ છે આ તો કાલાચાંદની વ્રજબાલા છે.”

વ્રજબાલા શિલા ઉપરથી નીચે ઉતરી. ગદાધરે પૂછ્યું:—“મને શા માટે તેડાવ્યો છે વ્રજબાલા ?”

વ્રજબાલા:—“નહિ, હું વ્રજબાલા નથી; હું તો તમારી વ્રજસુંદરી છું.”

ગદાધર:—“છૂટ છૂટ એવું ન બોલો. ?”

વ્રજબાલા ગદાધરબધી ચાલી.

ગદાધર:—“તમે વીરજાકિન જવાનો રસ્તો ભૂલી ગયાં છો ?”

વ્રજબાલા:—“ ના, ના ત્યાં હવે જવું નથી. ”

ગદાધર:—“ ત્યારે શું તમારે પીએ જવું છે ? ”

વ્રજબાલા બ્રહ્મકૃષ્ણ કૃષ્ણ કરી બોલી:—“ મારે ક્યાંય જવું નથી. હું તો માત્ર તમારી જાણ પાસે આવેલી છું કુમાર ! ”

ગદાધર કંપી ઉઠ્યો ને બોલ્યો:—“ શું મારી પાસે આવેલ છે ? ”

વ્રજબાલા:—“ હા, તમારી પાસે આશ્રય આપતાં તમે શું બોલો છો ? ”

ગદાધર શિલા ઉપર બેસી ગયો. તેના મનમાં વિચારોનું પ્રવળ તોફાન મચી રહ્યું. કેટલીકવાર ચિંતન શાંત કરી તે બોલ્યો:—“ વ્રજબાલા, તમારે ઘેર પાછાં જાઓ, હજુ પશુ સમય છે. ”

વ્રજબાલા:—“ જે ધરનો ત્યાગ કર્યો છે તે ઘેર હવે જવું નથી. ”

ગદાધર:—“ શા માટે ધરનો ત્યાગ કર્યો ? વ્રજબાલા ! ધર એ પવિત્ર દેવાલય છે. ”

વ્રજબાલા:—“ મેં શા માટે ધરનો ત્યાગ કર્યો તથા મેં શા માટે માતા પિતા, સ્વામી, સગાં વડાલાં, લજ્જા, કુળ અને માન ત્યજ્યાં તે કહું ? એ તમારે સાંભળવું છે ? કુમાર હું તમારી.....

ગદાધર:—“ બસ કરો; હું વધારે સાંભળવા ચહાતો નથી, તમે તમારે ઘેર પાછાં જાઓ. ”

વ્રજબાલા:—“ મેં કહ્યું ના કે હવે હું ઘેર પાછી જવાની નથી. તમે આશ્રય નહિ આપો તો હું શેરીએ શેરીએ ભટકીશ. ”

ગદાધર:—“ તમારો આવે! અધ:પાત થશે એવું મહેં કદિ પશુ ધાર્યું નહોતું વ્રજબાલા ! મહેં મહારા મનમાં ઉચ્ચ સિંહાસન કંપી તેના ઉપર તમારી પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી, ને એ રોજ હું

પ્રતિભાની માનસિક પૂજા કરતો હતો વ્રજબાલા ! તમે એ પ્રતિષ્ઠાની આજે વિપરીત દશા કરી છે. તો હજી પણ મારી વિનતી છે કે તમે તમારા સ્વામીને ઘેર પાછાં જાઓ. ”

વ્રજબાલા:—“ તમે પણ તિરસ્કાર કરી મારી ઉપેક્ષા કરો છો કે ગદાધર ! તો પણ સ્મરણ રાખજો કે હું અધર્માચરણી કે પાપાચરણી થતી હોયછ તે પણ તમારે વારતે છે હોં. બસ હવે હું જાઉં છું. જીવનમાં તમને એકવાર ફરી મળીશ. ”

બોલતાં બોલતાં એકદમ વ્રજબાલા પર્વત ઉપરથી ઉતરવા લાગી. ને જોતજોતામાં અદસ્ય થઈ ગઈ. ગદાધર એકદમ ઉભો થયો. ને વ્રજબાલા તરફ હાથ લંબાવ્યો. તો વ્રજબાલા ત્યાંથી અદસ્ય થઈ ગઈ હતી. ગદાધર ચીત્કાર કરી બોલ્યો. “ વ્રજબાલા ! વ્રજસુંદરી ! ” પણ હવે વ્રજબાલા ક્યાંથી મળે ? ગદાધર આશામંગ બની સિલા હપર બેસી ગયો.

પ્રથમ ખંડ સમાપ્ત

ખંડ બીજો

પરિચ્છેદ પહેલો

ફોનદારી સ્વીકારી

આપણી નવલકથાને સમયે બંગાલાની ગાદી ઉપર સલ્તન (મુન્સિફ-માન) કરાણી પાદશાહ હતો. એ પાદશાહ ધણો શરવીર હતો. બંગાલાનું રાજ્ય તેણે પોતાને બાદબજે પ્રાપ્ત કરેલું હતું. જ્યારે બહાદુરશાહ અને જહાંગીરન મરણ પામ્યા ત્યારે સલ્તનશાહ બાજ પેઠે બંગાલા ઉપર તૂટી પડ્યો, ને બંગાલા જતી તેણે દિલ્હીના પાદશાહ સાથે મિત્રભાવ સ્થાપન કર્યો. સલ્તનશા પરદેશી અને પરધર્મી હોવા છતાં પણ ન્યાયી અને પ્રજારંજક પાદશાહ હતો.

એ સમયે બંગાલાની રાજધાની ગૌડમાં હતી. એ ગૌડ આદિ-શરતું કે બહાલસેનનું ગૌડ નહિ, પણ મુસલમાન સમયનું હતું. એવું સમૃદ્ધિવાળું વિશાળ નગર તે સમયે ભારતવર્ષમાં એકે નહોતું. લક્ષ્મણાવતી નગરીને છિન્નભિન્ન કરીને તથા ગ્તપ્રસૂતા બંગાળીમની સંપત્તિ લૂટીને મુસલમાનોએ આ ગૌડ નગરીને શણગારી હતી. ને તે શણગારવાનું કાર્ય એક દહાડે કે એક વર્ષ લગીજ ચાલેલું હતું એમ નહિ, પણ ત્રણસો વર્ષ લગી ચાલેલું હતું. તોપણ એ ગૌડ આજે ભૂતલ ઉપર દેખાતું નથી. વસુંધરાની વિશાળ છાતીમાં એણે પોતાનું મોં સંતાડી દીધું છે ! સર્વભક્ષી કાળ એને પણ ગળા ગયો છે !

જો કે આજે તો એ ગૌડે પોતાનું મોં સંતાડી દીધેલું છે, તો પણ એક વખતે એ ગૌડે ગર્વથી ઉછળતી છાતીએ દુર્ગ ઉપર અર્ધ.

અન્દ્રાંકિત પતાકા ફરફરાવી દિલ્હીનો ઉપહાસ કર્યો હતો. અમે જે કાળની નવલકથા લખીએ છીએ તે કાળે મોગલોનું દિલ્હી બંધાતું હતું. તે કાળે મોગલ અમલનો પ્રારંભ હતો. બારતવર્ષમાં તે સમયે ચારે દિશામાં અશાંતિનો અગ્નિ પ્રજ્વલિત થયેલો હતો. અને એ આગમાં ઓઢીઆ, કૂચબિહાર, આસામ, પડોલાં હોવા છતાં પણ ત્યાંના હિંદુરાજાઓ પોતાની સ્વાધીનતા સાચવી શક્યા હતા. અનેક યત્નો કર્યા છતાં પણ મુસલમાનો પોતાની ઈસમાલપતાકા ત્યાં ચલાવી શક્યા નહોતા. પરંતુ જે કામ બખ્તીઆર ખીલજી, શરવંશી શેરખાં અને મોગલપ્રધાન બહેરામખાં કરી શક્યા નહિ તે કામ એક વીરપુરુષે કર્યું ને એ વીરપુરુષ તે સલીમશા કરાણી હતો.

સલીમન રાજ્યકાર્યમાં બહુજ કાળજી રાખનારો પાદશાહ હતો. હમેશાં તે દરબારમાં રત્નમંડિત સિંહાસન ઉપર બેસતો અને પ્રજાની જરૂરીઆતો તથા ફરિઆદોનો વિચાર કરતો. એક દહાડો તે પોતાના સિંહાસન ઉપર બિરાજેલો હતો તે વખતે એક અરજદાર આવી તેના સિંહાસન સન્મુખ ઉભો રહ્યો. સુલતાનના મુખ્ય કર્મચારીએ ઉમાં થઈ અરજદારને પૂછ્યું:—“તું શી પ્રાર્થના કરવા ચાહે છે?”

અરજદાર:—“હું તમારી પાસે કાંઈ પ્રાર્થના કરવા આવેલો નથી.”

મુખ્ય કર્મચારી:—“ત્યારે કોની પાસે પ્રાર્થના કરવા આવેલ છે?”

અરજદાર:—“બંગાલાના અધિપતિ સુલતાનની પાસે.”

મુ. કર્મચારી:—“એ બધું એકજ છે જે કાંઈ કહેવાનું હોય તે નિવેદન કર. હું તે હજીરની ખિજમતમાં રજુ કરું છું.”

અરજદાર એ વાત ઉપર લક્ષ્ય ન આપતાં સુલતાન તરફ જો-
ધને બોલ્યો. “ નામદાર ! મારી એક પ્રાર્થના છે. ”

સુલતાન સમજ્યો કે અરજદાર નિર્ભય, ‘મલવાનુ’ને તેજસ્વી
પુરુષ છે. તરતજ સુલતાનનું મન અરજદાર તરફ આકર્ષાયું. તે બો-
લ્યો:—“ શી અરજ છે ? કાંઈ ધનસાધ કરાવવાનો છે ? ”

અરજદાર:—“ જી ના. ”

સુલતાન:—“ કાંઈ જગીર જોઈએ છીએ ? ”

અરજદાર:—“ ના, હું કામ માગવા આવ્યો છું. ”

સુલતાન:—“ શેતું કામ ? વહીવટી ખાતામાં નોકરી જો-
ઈએ છીએ ? ”

અરજદાર:—“ જી ના. ”

સુલતાન:—“ મંત્રીપદ જોઈએ છીએ ? ”

અરજદાર:—“ જી ના, હું એક સાધારણ સૈનિકની નોકરી
માગું છું. ”

સુલતાન:—“ તરવાર વાપરતાં આવડે છે ? ”

અરજદાર:—“ જી હા. ”

સુલતાન:—“ એની પરીક્ષા આપવા તું તૈયાર છે ? ”

અરજદાર:—“ શસ્ત્ર વિદ્યામાં મારી પરીક્ષા લઈ શકે એવો એક
પણ માણસ આખા ખંગાળામાં હું જોતો નથી. ”

સુલતાન પોતાના મનમાં મનમાં જરા હસ્યો. કેમ કે તે પોતેજ
મહા બળવાન થોડો હતો. આદિલશા જેવા મહાન પાદશાહનું પણ
તેણે એકવાર માથું નમાવી અભિમાન ઉતાર્યું હતું. આવા પરાક્રમી
યોદ્ધાની પાસે યુવકે આવું બોલવું તે માત્ર વાતુલપણું જ કહી શકાય

આથી સુલતાનને જરા હાસ્ય આવ્યું. એનું હાસ્ય જોઈ સભાસદો પણ સહજ હસ્યા.

સુલતાન:-“ તમારું નામ ? ”

અરજદાર:-“ કાલાચાંદરાય. ”

સુલતાન:-“ તમારા પિતાનું નામ ? ”

અરજદાર:-“ નયનચાંદરાય. ”

સુલતાન:-“ એ નયનચાંદ કયો ? ”

અરજદાર:-“ જે નયનચાંદે મોગલ સેનાપતિ જહાંગીર કુલી-એગને મારી કાઢી ગોડની લજ્જા રાખી હતી તે ? ”

સુલતાન:-“ ઓળખ્યો ઓળખ્યો. ત્યારે તો એ ફાજદાર નયનચાંદના પુત્ર ! જે વંશમાં તમે જન્મ મહણ કર્યો છે તે વંશની મહત્તા સાચવવી એ તમારું કર્તવ્ય છે કાલાચાંદ ! તમને હું તમારા પિતાને સ્થાને ગોઠવું છું. આજથી તમે ગોડ નગરીના ફાજદાર છો. મને આશા છે કે તમે તમારા પિતાનું નામ કલંકિત કરશો નહિ.

કાલાચાંદે પોતાની કટિમાંથી તરવાર કાઢી અને એ ઝગઝમતી તરવાર ત્રણવાર ભોંયે તથા પોતાને મસ્તકે અડાડી સલામો કરીને બેસ્યો:-“ જનાબ ! હું આપનો સદાનો આભારી થયો. ”

વજરે ઉડીને સુલતાનની આગાથી એક તરવાર કાલાચાંદને અર્પણ કરી, એ તરવાર વિનયભાવે મહણ કરી કાલાચાંદે પુનઃ મસ્તક નમાવી વંદન કર્યું. .

ફાજદારનો હોદ્દો તે સમયે ધણો મોભાવાળો ગણાતો. પહેલાંના સેન રાજાઓના સમયમાં જે કામ નમર પાલકો કરતા તે કામ મુસલમાની અમલમાં ફાજદારો કરતા. નમરનું રક્ષણ કરવાનો તથા

ગુન્હેગારને ફેંસશે. આપવાનો બાર મુસલમાની - મુસલમાં ફોજદારને માથે હતો. રાજધાનીનું તમામ સૈન્ય ફોજદારના સાખામાં ગણાતું. આવો મોભાવાળો હોયો મળતાં કાલાચાંદ અત્યંત પ્રસન્ન થયો. અને સહી સીકાવાળો હુકમ લઈ તે પોતાને દરબારી ઉતારે ગયો.

પરિચ્છેદ બીજો

નવો નોકર

ફોજદારને રહેવા વાસ્તે એક અદાલિકા સુલતાન તરફથી બંધાવવામાં આવેલી હતી. કાલાચાંદને ત્યાં માનપૂર્વક લઈ જવામાં આવ્યો. એ અદાલિકા પાદશાહી મહેલની સમીપ હતી. એ સ્થાનથી થોડે છેટે મહાનન્દા નદી વહેતી. કાલાચાંદે મુસલમાની નોકરી સ્વીકાર્યા છતાં પોતાનું હિંદુત્વ તજ્યું નહોતું. રોજ પ્રાતઃકાળમાં ઉઠી બાહ્ય મુહૂર્તમાં તે મહાનન્દામાં સ્નાન કરવા જતો; સ્નાન કરી લલાટે મૂર્તિકા ચર્ચતો. અને વિષ્ણુ સ્તોત્રનો પાઠ કરતો કરતો પોતાને ઉતારે આવતો. ત્યાં આવી દેવ સેવા કરી કચેરીમાં જતો.

એ સમયે કચેરી સવારમાં બરવામાં આવતી. લગભગ સવારના આઠ વાગે કચેરીનો પ્રારંભ થતો. અને મધ્યાહ્ને સમાપ્ત થતી. એ પ્રથા સારી હતી કે નહારી તે વિવાદસ્પદ વિષય છે; તે પછુ એ પ્રથા આરોગ્યતા વધારનારી હતી એની તો ના કહેવાશે નહિજ. આપણા ના ઉચ્ચતા પ્રાધાન્ય મુસલમાં જમ્યા પછી પરિશ્રમ કરવો અનુકૂળ નથી. જમ્યા પછી શારીરિક અથવા માનસિક પરિશ્રમ કરવાનો નિષેધ છે. આપણો મુખ્ય આહાર મધ્યાહ્નકાળે છે. અને શીત

પ્રાધાન્ય મુશ્કેલી રહેવાથીઓનો મુખ્ય આહાર સાયંકાળે છે. આપણે મધ્યાહ્ન સમયે મુખ્ય આહાર કરી કામમાં મુંથાપણે છીએ ને યુરોપીઅન લોકો સાયંકાલે મુખ્ય આહાર કર્યા પછી આમોદ પ્રમોદમાં જોડાય છે, આનું પરિણામ એ આવે છે, કે આપણે અમ્મકપિત રોગને આમંત્રણ કરીએ છીએ ને યુરોપીઅનો તંદુરસ્ત અને શક્તિવાન બને છે.

સવારમાં કચેરી ભરવાની પ્રથા સારી હોય કે નહારી હોય, તો પણ તે હિંદુ રાજ્યના સમયથી ચાલી આવતી હતી ને મુસલમાનોએ તેમાં કાંઈ ફેરફાર કર્યો નહોતો. આથી કાલાચાંદને પ્રભાતમાં ઉઠી સ્નાનાદિ આનંદક સમાપ્ત કરી કચેરીમાં જવું પડતું. મધ્યાહ્ને તે કચેરીથી પાછો ફરતો ને સ્નાન કરી ભોજન કરતો. કેમકે કચેરીમાં મુસલમાન વગેરેનો સ્પર્શ થતાં હું અપવિત્ર થયો છું એવું તેને લાગતું. કાલાચાંદ શુદ્ધ આચાર પાળનારોને દેશ વિધિનાં કર્મો કરનારો પરમ વૈષ્ણવ હતો. હમેશાં તે હવિષ્યાજ જમતો. ને વિષ્ણુ પૂજા તથા ભાગવતનો પાઠ એ તેનાં પરમપ્રિય નિત્યકર્મો હતાં.

તે સમયે હિંદુઓ જે વેશ કચેરીમાં આવતા એ પહેરવેશ પણ અત્યારે લોપ થયો છે. ધોતીઉં એ તો હિંદુઓ ધણા પ્રાચીન કાળથી પહેરતા આવ્યા છે. તોપણ મુસલમાની અમલમાં હિંદુઓએ ધોતીઆ ઉપર સુરવાલ પહેરવા તથા લાંબો અંગરખો પહેરવા માંડ્યો. અને માથા ઉપર પાઘડી પહેરવા માંડી. અત્યારે અંગ્રેજી અમલમાં તો એ પહેરવાનું પણ પરિવર્તન થઈ ગયું છે. અત્યારે તો ધણા હિંદુઓએ ધોતીઆનો પરિત્યાગ કરી પાટલૂનનો સ્વીકાર કર્યો છે. અને અંગરખાં તથા પાઘડીને દેશવટો આપી કાટ અને ટોપીને દાખલ કરેલાં છે. કાલાચાંદ અંગરખો તથા પાઘડી પહેરતો. અને કમરે બેટ બાંધી તેમાં તરવાર ભટકાવતો.

એક દહાડો કાલાચાંદ મધ્યાન્હ સમયે કચેરીમાંથી પોતાના મકાન તરફ આવતો હતો. તેણે પોતાને મકાન આવતાં જોયું કે એક બાળક તેની વાટ જોઈને બેઠેલો છે. કાલાચાંદે તેને પૂછ્યું “તું ક્યાંથી આવે છે ?”

બાળક:—“ વીરજીનથી. ”

વીરજીનનું નામ સાંભળતાં કાળાચાંદ કાંઈક ઉધિએ બન્યો પોતાની જનેતાનું સ્મરણ થયું. સાથે સાથે પાપિણી વ્રજબાલાની વાત પણ સાંભરી આવી. પરંતુ અમાગિની ભૂખબાલાની વાત જરાપણ સાંભરી નહિ. કાલાચાંદ એ બાળકને પોતાના મકાનમાં લઈ ગયો ને પૂછવા લાગ્યો:—“ તને શું મારી જનેતાએ મોકલેલ છે ?”

બાલક:—“ હા. ”

કાલાચાંદ:—“ શામાટે ?”

બાલક:—“ આપ શું હવે દેશમાં પાછા પધારશો નહિ ?”

કાળાચાંદ:—“ ના, આ જીવનમાં તો નહિજ. ”

આ સાંભળી બાળકનું મન ઉદ્દોગ્યસ્ત બન્યું. કાલાચાંદ તે નિહાળી રહ્યો ને કેટલીક વારે બોલ્યો “મેં તને ક્યાં જોયેલ હોય છે એમ લાગે છે, પણ ક્યારે ક્યાં જોયેલ છે એ સાંભરતું નથી. તારૂં મકાન ક્યાં વીરજીનમાં જ છે ?”

બાલક:—“ ના, ત્યાંથી ધણે છેટે મારૂં મકાન છે. હું તો કેટલાક દિવસથી વીરજીનમાં આવેલ છું. ”

કાલાચાંદ પોતાનાં કપડાં ઉતારવા લાગ્યો.

બાલક:—“ તો આપનાં માતૃશ્રીને અહીં શામાટે તેડાવતા નથી ?”

કાલાચાંદ:—“ અહીં આ તેડાવવાં ? ના, ના, એ તો અશક્ય છે. ”

બાળક:—“ અશક્ય શામાટે ?”

કાલાચાંદ:—“ મુસલમાનોની બીકે હિંદુઓ અહીંમાં સહકુટુંબ રહેવું ઉચિત માનતા નથી. ”

બાલક:—“ તમે તો ફોજદાર છે. તમને શી ખીક છે ? ”

કાલાચાંદ:—“ મને ખીક કાં નહિ ? જે જે સુદર્ત જાય છે તેમાં હું ક્યારે સ્થાન બદલ ચઢસ અથવા ક્યારે કંઈ ચઢસ તે કાલુ જાણી શકે તેમ છે ? ”

બાલક:—“ ત્યારે તમે અને અહીંનાં રાખણો ? ”

કાલાચાંદ:—“ કાં, ચામણે ? ”

બાલક:—“ માતૃશ્રીએ મને એ પ્રમાણે આજ્ઞા કરેલી છે. ”

કાલાચાંદ:—“ મારી પાસે રહીને તું શું કરીશ ? ”

બાલક:—“ આપની સેવા ચાકરી કરીશ. ”

કાલાચાંદ:—“ દેશ મૂકી વિના કારણે તારે અહીં પરદેશમાં હેરાન થવાનું શું કારણ છે ? ”

બાલક:—“ સેવકને તો દેશ કે પરદેશ બધું સમાનજ છે. ”

કાલાચાંદ:—“ તું શી નાતે છે ”

બાલક:—“ બ્રાહ્મણ. ”

કાલાચાંદ:—“ તને રાંધતાં આવડે છે ? ”

બાલક:—“ જી હા. ”

કાલાચાંદ:—“ તો સાઈ. હું એક બ્રાહ્મણ રસોઈઓ શોધતો હતો. મધ્યાહ્ને આવી હાથે રાંધવામાં હું હેરાન થતો હતો. તો આ તો ઠીક થયું તાઈ નામ શું ? ”

બાલક:—“ સાઈ નામ ? લોકો અને ‘જૂના’ કહીને બોલાવે છે. ”

કાલાચાંદ:—“ તાઈ આખું નામ વનવિહારી હશે એમ લાગે છે. ”

બાલક:—“ હશે. ”

કાલાચાંદ:—“ જૂના ! ઠીક છે, તો તું મારી પાસે ખુશીથી રહે

પરિચ્છેદ ત્રીજો.

ખૂનાનો પુરાણપાઠ.

રૂપસંપન્નમગ્રામ્યં પ્રેમમાયં પ્રિયંવદમ્ ।

કુલીનમનુકૂલં ચ કલત્રં કુત્ર લભ્યતે ॥સુભાષિતા॥

ખૂના જેવો સુશીલ નોકર મળવાથી કાલાચાંદની ઘણી મહેનત ઓછી થઈ. કાલાચાંદ મધ્યાન્હે કચેરીમાંથી ઘેર પાછો આવતો; તેટલામાં ખૂનો વિવિધ પ્રકારનાં ભોજનો તૈયાર કરી રાખતો. વળી માત્ર રસોઈ કરીનેજ ખૂનો અટકતો નહિ. કાલાચાંદ મધ્યાન્હ કાળે મધ્યાન્હસંધ્યા તથા દેવપૂજા કરતો. આથી ખૂનો મધ્યાન્હસંધ્યા કરવાનાં પાત્રો સ્વચ્છ કરી યથાસ્થાને ગોઠવી રાખતો. વળી દેવપૂજામાટે ચંદન તુલસી અને પુષ્પદીપાદિ તૈયાર રાખતો. આ ઉપરાંત કાલાચાંદનાં વસ્ત્રો ધોઈ, સંકેલી યોગ્ય સ્થળે તૈયાર રાખતો. વળી કાલાચાંદની શય્યાતો ખૂનો બહુજ સાવધાનીથી પ્રેમપૂર્વક પાથરતો. અને શયનનો ઓરડો તો અત્યંત સુંદર રાખતો. અને કાલાચાંદ જમી ઉઠે ત્યાર પહેલાં તો ખૂનો સુંદર પાન ખીડું બનાવી તેની શય્યા ઉપર મૂકી આવતો. મતલબ કે કાલાચાંદની જે જે આવશ્યકતાઓ હતી તે વગર કંઈ જ ખૂનો તૈયાર રાખતો. જ્યાંલગી કાલાચાંદ ઘરમાં રહેતો ત્યાંલગી તેની છાયા પેડે ખૂનો પાસેનો પાસેજ રહેતો. કાલાચાંદ રોજ સાંજે પુરાણોમાંથી કાંઈ કાંઈ વાંચતો ત્યારે ખૂનો સમીપમાં બેસી તે શ્રદ્ધાભક્તિથી સાંભળતો. કાલાચાંદ જ્યારે શયન કરતો ત્યારે ખૂનો રસોડામાં જઈને ભોજન કરતો.

- થોડા દહાડામાંજ ખૂનાને શુભે કાલાચાંદ મુગ્ધ બની ગયો. ખૂનાની રાંધેલી રસોઈ જમવાથીજ કાલાચાંદને તૃપ્તિ થતી ખૂનાની કરેલી

ગૃહવ્યવસ્થા જોવાથીજ કાલાચાંદને તૃપ્તિ થતી હતી અને જૂનાને પુરાણું શ્રવણ કરાવવાથીજ કાલાચાંદને આનંદ થતો હતો. જે કામ જૂનાને હાથે થયેલું ન હોય તે કાલાચાંદને ગમતુંજ નહિ, કામકાજથી પરવારી જ્યાં લગી જૂનો પુરાણુ સાંભળવા ન આવે ત્યાંલગી કાલાચાંદ પુરાણુ વાંચતોજ નહિ, પોથી છોડી રાહ જોઇ બેઠોજ રહેતો. જમી આવી જૂના જ્યાંલગી પોતાની પગથપી ન કરે ત્યાંલગી કાલાચાંદને નિદ્રાજ ન આવતી ! અને વારંવાર જૂનાને જોયા વિના કાલાચાંદને આનંદ ન થતો. તાત્પર્યકે અરૂપ સમયમાંજ જૂનાને ગુણે કાલાચાંદ વધીભૂત બની ગયો.

એક દહાડો કાલાચાંદે જૂનાને કહ્યું:—“ જૂના ! તારા જેવો માણસ મળવાથી હું બહુ સુખી થયો છું. મને છોડી તું ક્યાંઈ જઈશ માં.”

જૂનાએ કાંઈ ઉતર આવ્યો નહિ. મુખ નીચું કરી કરી પગને અંગુઠે તે પૃથ્વી ખણવા લાગ્યો.

કાલાચાંદ:—“ જૂના ! હું બહુ સ્વાર્થી છું. ત્હારાં સગાંવહાલાં ક્યાંઈ હશે અને હું તને અહીંઆં રહેવાનું કહું છું; એ મ્હારી સ્વાર્થ પરાયણતા નહિ તો ખીજું શું ? ”

જૂનો નીચું મુખ કરી બોલ્યો:—“ મ્હેં મ્હારાં ગુરુજનો પાસેથી સાંભળ્યું છે કે જે અવીદાતા છે, તેનેજ શ્રેષ્ઠ આત્મીયજન માનવું.”

કાલાચાંદ:—“ જૂના ! તારે અંતનો ક્યાં તોટો છે ? તારા જેવો નોકર મળતાં તો પાદશાહ પણ પોતાને કૃતાર્થ સમજે. ”

જૂનાએ નીચું બદન કરી મૌનજ અહણ કર્યું.

કાલાચાંદ:—“ જૂના ! તને નોકર ગણવો યોગ્ય નથી. તું મ્હારો

આત્મીયજન છે: જૂતા ! મ્હારે ભાઈ કે બેન કાંઈ નથી. આખા સં-
સારમાં માતા સિવાય મ્હારે બીજું કોઈજ નથી. તોપણ સંતોષની
વાત હોય તો માત્ર એટલીજ છે કે આટલે બધે દૂર દેશાવરમાં આવી
હું ત્હારા જોયું આત્મીય-મનુષ્ય પામતાં બધાં દુ:ખો ભૂલી ગયો છું.”

જૂતા એ સ્થળે હવે વધારે બેઠો નહિ. ત્યાંથી ઉઠી તે બીજે
કામે વળગ્યો.

એક દહાડો કાલાચાંદે જૂતાને કહ્યું;—

“ જૂતા ! ઘોડા ઉપર બેસતાં આવડે છે ? ”

“ ના. ”

“ હથિયાર વાપરતાં આવડે છે ? ”

“ ના. ”

“ ત્હને શીખવાની મરજી છે ? ”

“ તમારી મરજી, એ મ્હારી મરજી. ”

કાલાચાંદે જૂતાને બંને વિદ્યા શીખવવા લાગ્યો. અસ્ત્ર વિશારદ
ગુરુના શિક્ષણને પ્રભાવે જૂતાએ કેટલેક મહિને અશ્વારોહણ-વિદ્યામાં
તથા શસ્ત્ર વાપરવાની વિદ્યામાં નિપુણતા મેળવી.

આ ઉપરાંત જૂતાએ એક વધારે વિદ્યા પણ પ્રાપ્ત કરી. અને
એ વિદ્યા તે લખવા વાંચવાની વિદ્યા હતી. એ વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવાનું
નીચે પ્રમાણે કારણ મળ્યું હતું. જૂતાએ એક દહાડો જોયું કે, આજે
કાલાચાંદેને કચેરીના કામથી એટલો થાક લાગેલો છે કે તે નિત્યનિયમ
પ્રમાણે સાંજે પુરાણ વાંચન કરી શકશે નહિ. જો એને કોઈ બીજું
માણસ પુરાણ વાંચી સંભળાવે; તો સાંભળવા અભિલાષા છે. જૂતાને
ઇચ્છા થઈ કે હું પુરાણ વાંચી કાલાચાંદેને સંભળાવું. પણ તેને વાંચતાં
લખતાં તો આવડતું નહોતું. આથી જૂતાએ વાંચતાં લખતાં શીખ-

વાનો સંકલ્પ કર્યો. કાલાચાંદને ત્યાં એક બહેનો રૂઢ હિંદુ સિપાઈ કોઈ કોઈવાર પહેરો ભરવા આવતો. તેની મદદ લઈ ખૂનાએ મૂળાક્ષરો, બારાક્ષરી વગેરે શીખવા માંડ્યાં. તે છ મહિનામાં તો તેણે ગમે તે અંગ્રાલી-લિપિનો અંથ વાંચવા માંડ્યો. કાલાચાંદની ગેરહાજરીમાં તેણે એક દહાડે પુરાણની પોથી છોડી જોયું તો એ અંગ્રાલી લિપિમાં લખેલું મહાભારતનું ભાષાંતર હતું. ખૂનાએ તે વાંચવા માંડ્યું ને વાંચી શકાયું. આથી તેના મનમાં અપાર આનંદ થયો. આ પ્રમાણે કાલાચાંદની ગેરહાજરીમાં કેટલાક દહાડા તેણે મહાભારત વાંચવા તથા સમજવાનો મહાવરો કર્યો.

વળી એક દિવસે આ પ્રમાણે બન્યું. રોજનાં નિયમ પ્રમાણે સાંજના ભોજનના કાર્યથી નિવૃત્ત થયા પછી કાલાચાંદે મહાભારત વાંચવા માંડ્યું.

“ યુધિષ્ઠિરે પૂછયું:—” હે શુભ આચરણને જાણનારા પિતા-મહા ભીષ્મ ! રાજા કેવાં આચરણોવાડે દંડનીતિનો સારી રીતે ઉપયોગ કરીને આ લોકમાં તથા પરલોકમાં ગયા પછી પણ જેના દગમાં સુખ છે એવા અર્થની પ્રાપ્તિ કરી શકે ? ” ભીષ્મ બોલ્યા:—“ હું તને આ છત્રીશ ગુણ યુક્ત છત્રીશ ગુણોનો સમુદાય કહું છું જેને આચરવાથી પુરુષને મહાલાભ થાય છે તે ગુણ સાંભળ (૧) રાગદ્વેષનો ત્યાગ કરી સર્વે ધર્મોત્તું આચરણ કરવું (૨) આસ્તિક થવું અને સ્નેહ તજવો નહિ. એટલે કે પરલોકની કામના રાખીને સ્નેહ કરવો. પણ લોભાદિને વશ બની સ્નેહ કરવો નહિ (૩) દ્રવ્ય ઉપાર્જન કરવું પણ ફેર થવું નહિ (૪) ધર્મ અને અર્થનો નાશ ન કરીને ઈદ્રિયોને તૃપ્ત કરવી. (૫) મીઠું બોલવું પણ દીનતા દર્શાવવી નહિ. (૬) શરૂ થવું પણ આત્મસ્થાપા કરવી નહિ (૭) દાતા થવું પણ કુપાત્રને આપવું

અર્થ- (૮) બહાદુર અને દંડ થવું પણ નિર્દય થવું નહિ (૯) સંધિ કરવી પણ સંજ્ઞન સાથેજ કરવી. (૧૦) વિગ્રહ કરવો પણ બાંધવો સાથે નહિ; અર્થાત્ બાંધવો સાથે વેર ન કરવું (૧૧) પુષ્કળ ભોજનનાદિ પદાર્થો આબ્યા વિના ગુપ્તદૂતોને કાર્યમાં જોડવા નહિ; તેમજ સ્વમી ભક્તિ વિનાના માણસને ગુપ્તદૂત બનાવવા નહિ. (૧૨) પોતાનું કાર્ય કરી લેવું પણ બીજાને પીડા આપ્યા વિના. (૧૩) ધૃષ્ટિ બચાવવી હોય તો સંજ્ઞનપણીની પરીક્ષા કરીને સંજ્ઞનને જ જણાવવી. (૧૪) મુશ્કેલ વર્ણવવા હોય તો બીજાનાજ વર્ણવવા; પણ પોતાના ગુણોનું વર્ણન ન કરવું. (૧૫) દ્રવ્ય હરણ કરવું તો સતપુરુષોનું નહિ; પણ અસતપુરુષોનું. (૧૬) અસતપુરુષોનો આશ્રય કરવો નહિ (૧૭) તપાસ કર્યા વિના દંડ કરવો નહિ. (૧૮) મંત્ર એટલે ગુણવાર્તા પ્રકટ થવા દેવી નહિ. ”

કલ્યાણદે મહાભારતના શાંતિપર્વમાના સિતેરમા અધ્યાયમ્મંતે આટલો ભાગ વાંચ્યો. પણ આખા દહાડાના કચેરીના કાર્યના શ્રમને લીધે તે થાકી ગયો હતો. એટલે તે આખો અધ્યાય પૂરો કરી શક્યો નહિ. તે પોથીનું પાનું નીચે મૂકી તકીએ અઠંગીને પડ્યો.

જૂનાઃ—“કાં, આગળ વાંચ્યો ને.”

કલ્યાણદેઃ—“ના, જૂના! આગળ આજે વાંચી શકીશ નહિ અને થાક લાગ્યો છે. પણ તને જે વાંચતાં આવડતું હોત તો...”

જૂનાઃ—“તો શું તમે સુખા થાત ?”

કલ્યાણદેઃ—“હા, જૂના; તો હું બહુ સુખી થાત.

જૂનાઃ—“તો પાનું લાવે; હું વાંચું.”

કલ્યાણદેઃ—“હવે તો પાનું આવડતું નથી ને ?”

જૂનાઃ—“હજારો વેડું વેડું લીધેલું હું.”

કાલાચાંદ:—“હમણાં શીખ્યો ? ઠીક. મેં તો તને કોઇવાર વાંચતાં જોયેલ નથી.”

કાલાચાંદ બોલ્યો:—“લે વાંચ જોઇએ” આટલું બોલી તેણે ખૂતાને મહાભારતનાં પાનાં આપ્યાં.

ખૂતાએ એ પાનાં હાથમાં લીધાં. એને હિંમત હતી કે હું જરૂર વાંચી શકીશ. અને કાલાચાંદે પણ તેમાં કાંઈ અડચણ નાંખી નહોતી, તોપણ કોઇરીતે ખૂતા એક પણ ઉચ્ચાર કરી શક્યો નહિ. જેમ જાણે તેની જીભ ગળામાં ચોંટી જતી ન હોય એવો તેને અનુભવ થયો. ખૂતા જેમ જેમ વધારે તાણીને વાંચવા શ્રમ કરતો તેમ તેમ તેના કંઠ વધારે રૂંધાઇ જતો. એને આખે શરીરે પરસેવો છૂટ્યો. થોથરાતાં થોથરાતાં મહા મહેનતે તેણે એક બે અક્ષરોના ઉચ્ચાર કર્યા, પણ ત્યાં તો તેની આંખમાં ઝળઝળીયાં આવી ગયાં. આથી પાનું પડતું મૂકી ધડકતી છાતીએ તે સ્થાનમાંથી ખૂતા ખીળ એરડામાં ચાલ્યો ગયો.

પરિચેદ થોથો.

મન્મથનો ઉન્માદ.

उडुराजमुखी मृगराजकटि गंजराज विराजित मन्दगतिः ॥

यदि सा वनिता हृदये निहिता क्व जपः क्व तपः क्व

समाधिरतिः ॥

(सुभाषित)

આ નવલકથામાં અમે સુલતાનની બેગમનું વર્ણન કરીશું નહિ; પરંતુ તેની પુત્રીનું વર્ણન કરીશું. એમ કરવાનું કારણ એ છે કે તે મુવત્તી છે; વળી પરમ લાવણ્યવતી છે. બે નવલકથામાં સંકર્ષમણી

સુવતી ન લઈએ તો નવલકથાનાં અંગે પરિપૂર્ણ થાય નહિ વળી જો અમે નવલકથામાં પ્રેરિત ઉમરની સુલતાનાને તાણી લાવીએ તો અનેક સુવક વાંચકો અમને અરસિક મણી અમારા ઉપર ગુસ્સો કરે ને આ નવલકથા વાંચવી બંધ કરે. એ પણ અમને ખીક છે. આવાં કારણો હોવાથી અમે વૃદ્ધ બેગમને છોડી ઈધ તરણુ શાહબદીનેજ આ નવલકથામાં લઈએ છીએ.

બંગાલાના ઇતિહાસમાં એ શાહબદીનું જો નામ છે; તેજ નામ અમે પણ કાયમ રાખીશું. કારણ કે એ નામ વાંચકોને મધુર લાગે તેમ છે. શાહબદીનું નામ દુલારી બીબી છે. અને એ દુલારી બીબી હજુ લગી અવિવાહિતા છે.

દુલારી સત્તરવર્ષની સર્વોંગ સુંદર રમણી છે. એ રમણી વિકસિત યૌવનવાળી કૃશ શરીરવાળી, કર્ણસુધી અડે એવાં લાંબાં અણિયાળાં લોચનોવાળી, ઘોળી ઘોળી સુંદર દંતપંક્તિવાળી, સ્થૂળ જઘન પ્રદેશવાળી, પકવબિંબસમાન અધરોવાળી અને શશકરહિત શ્વશાંકવદનવાળી છે.

રાજમહેલની જોડમાંજ આવેલા એક મહાભવ્ય બંગલામાં દુલારીનો નિવાસ છે. એ બંગલાના અગ્રભાગમાં એક પરમરમણીય ઉદ્યાન છે. એ ઉદ્યાનમાં એક સંધ્યાકાળે દુલારી ફરતી હતી; એટલામાં ત્યાં એક પ્રકારની ગડબડ મચી રહી. એ ગડબડ શાની હતી, તે આપણે જોઈએ. દુલારીની સાથે તેની બે સહચરી દાસીઓ હતી. એ દાસીઓનાં ખરેખરાં નામો તો ગમે તે હો, પણ દુલારીએ બીજાંજ પાડ્યાં હતાં. એક દાસીને તે “ મેના ” કહી બોલાવતી ને બીજી દાસીને તે “ મંદનલતા ” ને નામે પોકારતી. એ બંને દાસીઓ ઉચ્ચ કુલીન વંશની તથા સુશિક્ષિતા હતી. ને તેમની વચ્ચે આ પ્રમાણે વાર્તાલાપ ચાલતો હતો.

ચંદનલતા બોલી;—“ નવાખપુત્રી ત્યારે શું તમે કદિ પણ વિવાહ કરશો નહિ ? ”

શાહબદી;—“ શા માટે વિવાહ કરું ? શું દાસી બનવા વિવાહ કરવો ? ”

ચંદનલતા;—“ વિવાહ કરવાથી દાસી બનાય છે ? ના, ના હિંદુસ્ત્રીઓ તો એવું માનતી નથી. ”

હુલારી;—“ ચંદના ! એ જંગલી દોકોની વાત જવા દે. મહેલમાંથી છે કે હિંદુપુરુષો સહધર્મિણી સહધર્મિણી એવું બોલે છે ખરા પણ તેને રાખે છે દાસીની પેઠે. અને હિંદુસ્ત્રીઓ પણ એવી મૂર્ખ છે કે “ સ્વામીનાથ ” “ સ્વામીનાથ ” બોલીને તથા “ દેવ ” “ દેવ ” કરીને ગાંડીધેલી બની જાય છે ! એવી સાથે મુકાબલો શો કરવો ?

ચંદના;—“ ત્યારે શું તમે તમારે માટે સ્વામી શોધશો નહિ ? ”

હુલારી;—“ નહિ, કદિ નહિ. હું શાહબદી છું, હું નવાખપુત્રી છું. હું સ્વામી નહિ, પણ સેવક શોધું છું. ”

એટલામાં થોડે છેટે આવેલી કુંજમાં સંતાઈ રહેલો એક જુવાન બહાર નીકળ્યો. એ યુવક અત્યંત સુંદર હતો. એના સુંદર મુખારવિંદ ઉપર મૂંઝવે ઝીણો દોરો ફટેલો હતો. એનું શરીર ગૌર, હાથ જાડા અને એવડા લાંબા ને છાતી વિશાળ હતી. કુંજમાંથી નીકળીને એ સુંદર યુવક બોલ્યો;—“ શાહબદી ! આ સેવક હજાર છે. ”

શાહબદી અત્યંત વિસ્મય થઈ તીવ્ર નયને એ યુવક સામે લાક્ષી રહી. જોયું તો એ યુવાન મુલ્યનું શરીર ધણું જ રૂપાળું હતું. એમો પેશાક મુસલમાનો પહેરે તેવો હતો.

શાહબદી;—“ તું કોણ છે ? ”

યુવક:—“ શાહનદીનો ગુલામ, શાહનદીના રૂપથી વેચાએલો એનો બદો. એ સિવાય અત્યારે બીજું કશું ઝોળખાણ અપાય તેમ નથી. ”

શાહનદી:—“અહીં આં તું શું મરવાને આવેલો છે ?”

યુવક:—“હા, શાહનદીના રૂપે બળી મરી ગયેલો તો હુંજ; તે પણ હજી બસ્ત્રીભૂત તો થયો નથી. ”

શાહનદી:—“બેરીકર રહે, હમણાંજ તને બાળી ખાખ કરાવુંહું.”

આટલું બોલી શાહનદીએ મેનાને ઈસારો કર્યો. મેના પહેરેગીરને બોલાવવા દોડી.

આ સમયે પૃથ્વી અંધકારે પૂરેપૂરી ઘેરાઈ ગએલી નહોતી; કાસ્ત્રુ કે સૂર્ય યોડીવાર પહેલાંજ પશ્ચિમ ક્ષિતિજ નીચે અદૃશ્ય થયો હતો. અને નભમંડળમાં વિવિધ રંગી વાદળો ચમકી સંધ્યાની મનોહર શોભા ખીલી નીકળી હતી. હજી શહેરમાં સ્ત્રીગણોએ પોતાનાં મંદિરોમાં દીપકો પ્રકટાવ્યા નહોતા. અને નીલ નભમંડળમાં દેવાંગનાઓએ પણ તારક દીપકો પ્રકટાવ્યા નહોતાં. હજી મંદિરો વિકસિત થઈ નહોતી. હજી કોકિલાઓ પોતાનું ગાન કરતી વિરચતી નહોતી અને હજી યોગમ કિલકિલાટ કરતા પંખીડાંનું ગાન વસંતના અનિલ ઉપર તરતું તરતું આવી મંદિરોને વિકસાવવા યત્ન કરતું હતું. અત્યારે પશ્ચિમ ભૂમિમાં પ્રભાત હતું ને પૂર્વ ભૂમિમાં સાયંકાલ હતો. એક ભૂમિમાં આશાનો ઉદય થયો હતો. બીજી ભૂમિમાં સ્મૃતિ હતી. પરંતુ નિર્વાણ ક્યાંધજ નહોતું !

પરંતુ પેલો યુવક તો નહોતો જોતો આકાશને, કે નહોતો જોતો પૃથ્વીને. એ તો માત્ર દુલારીનેજ નિહાળી રહ્યો હતો ! ઘણીવાર દુલા-

રીને જોઈ રહ્યા પછી હેઠ્ઠે તે યુવક બોલ્યો “શાહનદી ! હું બહુ દુરનો રહેવાશી છું. ત્યાં મેં ત્હારા રૂપનાં વખાણુ સાંભળ્યાં હતાં. તેથીજ જીવતરને સંકટમાં નાંખી ત્હને જોવાને આવ્યો છું. અત્યારે જોઈ છું કે તું અત્યંત સુંદર છે. તો માફ જીવન અને યૌવન ગ્રહણ કરી મને કૃતકૃત્ય કરે શાહનદી !”

દુલારી કાંઈ બોલે ત્યાર પહેલાંજ ચંદના બોલી:—“ ઉતાવળો આ માં. હમણાંજ તારૂં જીવન અને યૌવન બંને ગ્રહણ કરાવશે.”

ઐટલામાં છોટે તાતારી પ્રહરીઓનાં પગલાં સંભળાયાં. યુવક પ્રહરીઓના આગમનનો હેતુ સમજી ગયો. તો પણ બોલ્યો “શાહ-નદી ! મહેં અપરાધ કર્યો છે એમ લાગતું હોય તો તું પોતેજ મને સજા કર.”

કશેા ઉત્તર ન આપતાં દુલારી ત્યાંથી જવા લાગી. તેને જતી જોઈને યુવક બોલ્યો:—“ શાહનદી ! મ્હને જણાવના હાથમાં સોંપવો છે ? શું તને તે ઘટે છે ? જે ત્હને ચાહે છે તેને રડાવ માં. જે તને ચાહે છે તેને માર માં. યાદ રાખજે કે તું પણ એક દહાડો કોઈના ઉપર આસક્ત થઈશ હો. તું પણ એક દહાડો કોઈને ચાહીશ હો. તે સમયે ત્હને મારી પીડાનું બાન થશે.”

દુલારી:—“ લવારી મૂકી દે. બંને હું કોઈને ચાહીશ; તોપણ તારા જેવા કૃતરને તો નહિજ.”

યુવકનું મુખ લાલ થયું. તે કશું વધારે બોલ્યો નહિ. ને તાતારી પ્રહરીઓના પાછળ પાછળ ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.

પરિચ્છેદ પાંચમો.

ન્યાય.

મનસ્વી જિયતે કામં કાર્પણ્યં ન તુ ગચ્છતિ ।

અપિ નિર્વાણમાયાતિ નાનલો યાતિ શીતતામ ॥

(સુભાષિત.)

સવારનો સમય છે. કચેરીના ભવ્ય મકાન આગળ સિપાઇએ આમતેમ ટેલી રહ્યા છે ને કાલાચાંદ ન્યાયાસન ઉપર બેસી ન્યાય આપવાનું કામ કરે છે.

એ સમયે ન્યાય આપવાનું કામ બહુ વિચિત્ર રીતે ચાલતું. આજની પેઠે અનેક જાતના કાયદા કાનુનો તે વખતે નહોતા. વળી કાયદાને છલુનારા વકીલ-આરીસ્ટરો પણ તે સમયે નહોતા. તે વખતે તો ન્યાયાધીશની ન્યાયબુદ્ધિ, હિંમત અને ઇચ્છા ઉપરજ ગુન્હેગારોને સજા પામવાનું કે છૂટવાનું હતું. વળી ન્યાયનું કામ ચાલતું હોય તેમાં વચ્ચે વચ્ચે મોલવીઓ તથા અમલદારો આવી “ આ ગુન્હેગારને અમુક પ્રકારનીજ સજા કરજો ” એમ ન્યાયાધીશને આજ્ઞા કરી જતા. આથી ન છૂટકે ન્યાયાધીશને નિર્દોષીને સજા કરવી પડતી. પરંતુ કાલાચાંદની પદ્ધતિ જુદી હતી. એ કોર્ટની એવી આજ્ઞા માનતો નહિ, પણ પોનાની બુદ્ધિ ઉપરજ આધાર રાખી અપરાધીને ન્યાય આપતો. આમ હોવાથી તે અમલદાર વર્ગમાં તેમજ મોલવીઓમાં અકારો થઈ પડ્યો. સ્વતંત્ર ન્યાયાધીશ તો આજે પણ અપ્રિય ક્યાં નથી થતો ?

આજે એક હિન્દુ યુવકને ગુન્હાહિત ગણી કચેરીમાં લાવવામાં આવ્યો હતો. અને કાલાચાંદને તેનો ન્યાય કરવાનો હતો. ગુન્હો

કેરીઓની ચોરીનો હતો. ફરિયાદી એક પકાણુ અમીર હતો. કાલાચાંદે ફરિયાદીને સલાહ પૂછવા માંડ્યા.

કાલાચાંદ:—“ આપ ગુન્હેગારને ઝોળખો છો ?”

અમીર:—“ હા-ના-ઝોળખતો નથી. ”

કાલાચાંદ:—(કેરીઓ બતાવીને) “આ કેરીઓ ક્યાં હતી?”

અમીર:—“ મહારા બગીચામાં. ”

કાલાચાંદ:—“ આ ગુન્હેગારને ચોરી કરતાં કોણે જોયેલ છે?”

અમીર:—“ મહે અને મહારે સાથીએ. ”

કાલાચાંદ:—“ એ સાક્ષી ક્યાં ?”

અમીર:—“ એ અહીં આવી શક્યો નથી. ભાંગ ચડવાથી પો-
તાને મકાને સૂતો છે. ”

કાલાચાંદ:—“ તમારો સાક્ષી ભાંગ પીનારો છે ?”

અમીર:—“ એ પૈસાદાર છે, એટલે પીએ છે. ”

કાલાચાંદ:—“ તમે એને કેટલા સમયથી પિછાનો છો ?”

અમીર:—“ દશ વરસથી. ”

કાલાચાંદ:—“ તમારે એની સાથે કોઈ જાતનો સંબંધ છે ?”

અમીર:—“ હા, મહારે એની સાથે નાણાંની લેવડ દેવડનો
સંબંધ છે. ”

કાલાચાંદ:—“ એણે કેરીઓની ચોરી ક્યારે કરી ?”

અમીર:—“કાલે રાત્રે, મધ્યરાત્રિ પછી લગભગ એક પહોરે.”

કાલાચાંદ:—“ તે વખતે તમે ક્યાં હતા ?”

અમીર:—“ તે વખતે હું મહારા મકાનથી અગાશી ઉપર ફર-
તો હતો. ”

કાલાચાંદ:—“ તમે ગુન્હેગારને કેરીઓ તોડતાં શી રીતે દોડો?”

અમીર:—“ એ વખતે અજવાળી દૂધજેવી રાત્રિ હતી. ”

કાલાચાંદ:—“ ગઈ કાલે શુદ્ધિ ત્રીજ હતી. એટલે અજવાળું તો આજ છધડી લગી હતું. ને તમે મધ્યરાત્રિ પછી ગુન્હેગારને શી રીતે ફાંસી ? ”

અમીર:—“ નહિ સાહેબ, કાલે મધ્યરાત્રિ પછી અજવાળું હતું. આકાશમાં વચ્ચેવચ્ચે આખો ચંદ્ર હતો ને અજવાળી દૂધ જેવી રાત હતી. મેં તોહમતદારને ફેરીઓ તોડતાં નજરોનજર જોયો છે. ”

કાલાચાંદ:—“ તમે જૂઠું બોલો છો. હું તોહમતદારને છોડી નહીં છું. ”

અમીર ક્રોધ કરીને બોલ્યો:—“ શું હું જૂઠું બોલું છું ? ”

કાલાચાંદ:—“ હા, તદ્દન જૂઠું. ”

એટલામાં નવાખનો બક્ષી કચેરીમાં આવ્યો. અને કાલાચાંદને કહેવા લાગ્યો:—“ તહોમતદારને મેં પણ ઝડપે ઉપર ચડી ફેરીઓ તોડતાં જોએલો છે. વળી જીગર સાહેબે પોતે પણ જોયો છે ને તેમણે કહેવરાવ્યું છે કે તહોમતદારને શખીએ ચડાવવાનો છે. કેમકે એ બનાવક ચોર છે. ”

કાલાચાંદ સ્વસ્થ ચિત્તે બોલ્યો:—“ બક્ષી ! તમારી વાત ઉપર હું વિશ્વાસ રાખી શકતો નથી. ” આટલું કહી તેણે તહોમતદારને છોડી મૂક્યો.

આ જોઈ અમીર તથા બક્ષીના ક્રોધનો પાર રહ્યો નહિ. તેઓ બકબકતા બકબકતા કચેરીમાંથી ચાલ્યા ગયા.

એટલામાં બે તાતારી પ્રહરીઓએ એક અપરિચિત મુસલમાન યુવકને લઈ કચેરીમાં પ્રવેશ કર્યો. કાલાચાંદે પેલા મુસલમાન યુવકને જુલમ માંડ્યું.

કાલાચાંદ:—“ તમે કોણ છો ? ”

યુવક:—“ તમારો બન્દી. ”

કાલાચાંદ:—“ એ સિવાય બીજું. ઝોળખાણુ આપી શકશે નહિ ? ”

યુવક:—“ જ ના. બીજું ઝોળખાણુ છે; પણ આપી શકું તેમ નથી. ”

કાલાચાંદ મુંઝવણમાં પડ્યો. એ બન્દીવાન યુવકના તેજપૂર્ણ લોચનો અને ભવ્ય લલાટ જોતાં લાગતું હતું કે એ કોઈ સામાન્ય મનુષ્ય નથી. જો એ સાધારણ મનુષ્ય હોત તો પોતાનું ઝોળખાણુ આપવામાં સંકોચ કરત નહિ. એવો પણ કાલાચાંદના મનમાં વિચાર ઉદ્ભવ્યો. તે તીક્ષ્ણ નજરે બન્દીવાનને પગથી માથા લગી નિહાળી રહ્યો. અને પછી બોલ્યો,

કાલાચાંદ:—“ તમારો નિવાસ આ દેશમાં હોય એમ લાગતું નથી. કહો તમે ક્યાં રહો છો ? ”

યુવક:—“ અત્યારે તો આપની કચેરીમાં. ”

કાલાચાંદ:—“ તે પહેલાં ? ”

યુવક:—“ શાહબંદીના બગીચામાં. ”

કાલાચાંદ:—“ તમે તમારો અપરાધ સ્વીકારો છો ? ”

યુવકે કશો ઉત્તર ન આપતાં પોતાનાં બવાં ચડાવ્યાં.

કાલાચાંદ:—“ સમજાય છે કે તમે સહજમાં તમારું નામકામ જણાવશો નહિ. ”

યુવક:—“ નામ કામની શી જરૂર છે ? ”

કાલાચાંદ:—“ બહુ જ જરૂર છે. અગીર ઉમરાવના છેકરાને

જુદા પ્રકારની સળ થાય અને નાદાન ખેડુતના છોકરાને ખીજા પ્રકારની સળ થાય.

યુવક:—“ મહારે રક્ષણે નાદાન ખેડુતનો છોકરો હોય તો શી સળ કરો ? ”

કાલાચાંદ:—“ સાધારણ સળ, જેમકે નેતરના ફટકા વગેરે.”

યુવક:—“ અને હું જો અમીર ઉમરાવનો બાળક હોઉં તો ? ”

કાલાચાંદ:—“ મૃત્યુદંડ ”

યુવક:—“ ઉત્તમ વાત; અને આપ મને કોણુ ધારો છો ? ”

કાલાચાંદ:—“ અમીર ઉમરાવનું સંતાન ”

યુવક:—“ શા ઉપરથી ધાર્યું ? ”

કાલાચાંદ:—“ તમારી નિર્ભય વેજસ્વી વાણી, તમારું લલાટ મેં તમારાં લોચનો ઉપરથી. ”

યુવક:—મારા પોશાક ઉપરથી આપે શું ધાર્યું ? ”

કાલાચાંદ:—“ તમે છદ્મવેશ ધારણ કરેલો છો. ”

યુવક:—“ સારું. તો આપ મને ‘મૃત્યુદંડ’ આપા. ”

કાલાચાંદ:—“ પરંતુ તમારી તરણુ ઉમર જોઈ દયા આવે છે. મોહવશ થઈ તમે આ કૃત્ય કર્યું લાગે છે. ”

યુવક:—“ ફાજદાર સાહેબ ! હું દયા માગતો નથી. ”

એ વખતે મેનાએ કચેરીમાં પ્રવેશ કર્યો. કાલાચાંદે ૫ લાં કદિ મેનાને જોઈ નહોતી. તેથી પૂછ્યું:—“ તમે કોણુ છો ? ”

કચેરીના નિયમ પ્રમાણે સલામ કર્યા વિનાજ અકડપણે કબી રહી મેના બોલી:—“ નવાબપુત્રીની બાંદા, ”

કાલાચાંદ:—“ અહીંઆં શા માટે આવેલ છો ? ”

મેના:—“ શાહમદીએ આજ્ઞા કરી છે માટે. ”

કાલાચાંદ:—“ તમારી સાક્ષીની જરૂર નથી. બંદીવાને મુન્દે કબૂલ કર્યો છે. ”

મેના:—“ હું સાથી આપવા આવેલી નથી. ”

કાલાચાંદ:—“ તો શા માટે આવેલ છે ? ”

મેના:—“ શાહજાદીનું તમને ફરમાન સંભળાવવા. ”

પોતાની બ્રહ્મટિ ચડાવી કાલાચાંદ બોલ્યો:—“ ફરમાન ? શું ફરમાન ? ”

મેના:—“ શાહજાદીએ ફરમાવ્યું છે કે ચોરની પેઠે શાહજાદીના બગીચામાં પેસી જોણે શાહજાદીનું અપમાન કરેલું છે તેને મોતની સજા કરજો. ”

આ સાંભળતાં કાલાચાંદના મુખ ઉપર લાલાશ પથરાઇ.

પેલો યુવક બંદીવાન મેના તરફ જોઇ બોલ્યો:—“ બાંદી ! તું નવાખપુત્રીને કહેજે કે તેના રૂપ ઉપર મોહિત થઇ હું તેને ચહાતો હતો. હું સમજતો નહોતો કે એનું હૃદય આટલું બધું તુચ્છ હશે. જે તુચ્છ છે તેના ઉપર હવે મારો ચાહ રહ્યો નથી. ”

કાલાચાંદ ગંભીર સ્વરે બોલ્યો:—“ બન્દી ! ”

યુવક:—“ મહારો તિરસ્કાર શા માટે કરો છો ફાજદાર સાહેબ ! આપના માલિકની પુત્રીનું હૃદય તુચ્છ છે એમ કહું છું. એજ મારે અપરાધ છે ના ? ભલે. મહેને દંડ આપો. દંડ ગ્રહણ કરવા હું તત્પર છું. મૃત્યુ કરતાં વધારે સજા મનુષ્યોથી શી થવાની છે ? પણ તેથી હું લેશમાત્ર ખીંટો નથી. અફસોસની વાત એજ છે કે હું જ્યાં દેવી જેવાને આવેલો ત્યાં મેં ડાકિણી જોઇ છે. વળી કચેરીમાં પણ ધર્મ-રાજાને સ્થાને જલ્લાદને જોઈ છું. દંડ આપો. સાધારણ અપરાધને માટે ભલે મૃત્યુની શિક્ષા કરો, મને જીવતરની અભિલાષા નથી. ”

આ સંખેદ ફાજદારના કણ્ઠો ઉપર પડ્યા કે કેમ ? તે અમે જા-

જુતા નથી. પરંતુ તે વખતે ફાજદારનું મુખ લાલચોળ થયેલું હતું; અકુટિ પણ ચડેલી હતી ને અધરો કંપતા હતાં. તે તીક્ષ્ણ દષ્ટિએ મેનાને નિહાળી રહી બોલ્યો:—“ બાંદી ! તું ! નવાખ પુત્રીને કહેજે કે અત્યારે હું બંદીવાનને કાંઈ સજા કરી શકતો નથી. જ્યારે હું એનો પરિચય પામીશ ત્યારેજ હું એનો ન્યાય કરીશ. ત્યાં લગી તે મદારા મેમાનરૂપે મારે ત્યાંજ સ્થિતિ કરશે. હું એને કેદખાનામાં પણ મોકલી શકીશ નહિ. હવે તું ચાલી જા.”

મેના અતિશય વિસ્મિત તથા ક્રુદ્ધ થઈ; અને બોલી “ ઠીક છે હું નવાખપુત્રીને જણાવીશ કે તમે તેનું ફરમાન કેટલે અંશે પાળેલું છે.” ફાજદાર રોષથી પરવશ બની બોલ્યો:—“ ઠીક છે, એમને એટલું પણ કહેજે કે ફાજદાર સ્ત્રીઓનો નોકર નથી.”

મેના કાંઈકે ઉત્તર આપવા જતી હતી; પરંતુ ફાજદારના મુખનો ગંભીર ભાવ જોતાં તેને વધારે બોલવાની હિંમત થઈ નહિ. પણ જતી વખતે તે કહેતી ગઈ કે “ ચેતતો રહેજે ફાજદાર; આ અપમાનનું શજા તરતજ મળશે.”

ફાજદાર એ વચન ઉપર લક્ષ્ય ન આપતાં બન્દી તરફ જોઈને બોલ્યો:—“ યુવક ! તમે અતિથિ તરિકે મારે મકાને આવી શકશો?”

બંદી બોલ્યો:—“ ફાજદાર સાહેબ ! હિંદુબતિ ઉપર આજલગી મને વિશ્વાસ નહોતો. તોપણ હિંદુઓ કેટલા મોટા હૃદયના હોય છે; તે આજે તમે મને પ્રત્યક્ષ દેખાડ્યું છે. હું વચનથી બંધાઉં છું કે જ્યાં લગી તમે રજા આપશો નહિ, ત્યાં લગી તમારા ઘર બહાર હું એક ડગલું પણ મૂકીશ નહિ.”

પરિચ્છેદ છઠ્ઠો.

આ શું બોલે છે દુલારી ?

ન તેજસ્તેજસ્વી પ્રસૂતમપરેષાં પ્રસહતે
સ તસ્ય સ્વો ભાવઃ પ્રકૃતિ નિયતત્વાદકૃતકઃ ।

(ઉત્તરરામચરિતમ્ ।)

મેનાએ નવાળપુત્રી પાસે જઈ અનેલી બધા વાત કરી. એ સાં-
ભળી નવાળપુત્રી કોઠાતુર બની ગઈ. તોપણ એકદમ તો કશું કરી
શકી નહિ. ત્રણ દિવસ પહેલાં નવાળનાં દર્શન થાય તેવું નહોતું. આથી
દુલારીએ પિતા ઉપર પત્ર લખ્યો ને તેમાં રૂબરૂ મળવાની અરજ કરી.
પોતાની એકની એક બહાલી પુત્રીને નવાળ આવી મળ્યો તે વખતે
નવાળપુત્રી દુલારી બોલી:—

“ પિતાજી ! આપની પુત્રીના અંતઃપુરમાં જો કોઈ અળખ્યો
યુવક વગર પરવાનગીએ પ્રવેશ કરે તો તેને શી સજા કરો ? ”

નવાળ:—“ મૃત્યુદંડ. ”

દુલારી:—“ અને જો કોઈ આપની પુત્રીનું અપમાન કરે તો
તેને શી સજા કરો ? ”

નવાળ:—“ મ્હારી પુત્રી કહે તે સજા કરું. ”

દુલારી:—“ ઉત્તમ વાત. તો હવે સાંભળો. એક અળખ્યા પરદેશી
યુવકે મ્હારા અંતઃપુરમાં પ્રવેશ કર્યો હતો; તેને મૃત્યુની સજા કરો.
વળી જો માણસે એને આશ્રય આપેલો છે ને તેમ કરી મ્હારું અપ-
માન કરેલું છે તેને હમણાંજ નોકરી ઉપરથી ખરતર્ફ કરો. ”

નવાળ:—“ એ આશ્રય આપનાર માણસ કોણ ? ”

દુલારી:—“ આપનો ફોજદાર. ”

આ સાંભળી નવાખ આશ્ચર્યચકિત થયો. પોતાનો પરમ પ્રીતિ-
પાત્ર ફોજદાર આવું કામ શી રીતે કરી શક્યો? એ વાત તેના સ-
મજવામાં આવી નહિ. તોપણ “કાફર હિંદુઓ ન કરી શકે એવું
કાંઈજ નથી.” એ વિચારે તેમજ ફોજદારની વિરુદ્ધમાં અનેક અમીર
ઉમરાવોએ, બક્ષીસો ને મોલવીઓએ અરજ ગુમરી તેને ખરતફ કર-
વાની વિનંતિ કરેલી હતી એ વાતને સ્મરણે નવાખ બોલ્યો:—“અપ-
રાધી ગમે તે કાં ન હોય? તેને હું અવશ્ય સજા કરવાનો.”

દુલારી:—“તો આપે શું ધાર્યું?”

નવાખ:—“તું ફોજદારને કેવું માણસ ધારે છે?”

દુલારી:—“એ એક કાફર છે; એમાં તો સંદેહજ નથી.”

નવાખ:—“કાફર કહીને એતું અપમાન કરવું લાજમ નથી.
જે વંશ સાથે વિવાહ સંબંધ જોડતાં આપણા વડીલોને સંકોચ થયો
નથી તે વંશનો અવકારૂપ ફોજદાર કાલાચાંદ છે.”

દુલારી:—“ત્યારે એ વંશની કુલીનતા શું નવાખની પુત્રીના
કરતાં પણ ચડી જશે?”

નવાખ:—“ના, હું એમ કહેવા ઇચ્છતો નથી.”

દુલારી:—“તો જે નોકરે પ્રભુ પુત્રીનું! અપમાન કરેલું છે તેને
દૂર કરો.”

નવાખ:—“હમણાંજ હું ફોજદારને બોલાવું છું.”

આટલું કહી નવાખે એ ઓરડો છોડ્યો; ને પાસેના ઓરડામાં
પોતાની સ્થિતિ કહી. તથા ફોજદારને બોલાવવા સિપાઈને દોડાવ્યો.

થોડીવારમાં ફોજદારે આવી નવાખને સલામ બરી.

નવાખ:—“કોઈ પણ માણસે નવાખજીની અંતઃપુરમાં પ્રવેશ
કર્ચો હતો?”

ફોજદાર:—“અંતઃપુરમાં નહિ, પણ બગીચામાં પ્રવેશ કર્યો હતો.”

નવાબ:—“એ બધું એકનું એકજ છે.”

ફોજદાર:—“એમ કેમ કહેવાય ? કોઈ પરદેશી ભૂલથી બગીચામાં જઈ ચડ્યો હોય એમ કેમ ન મનાય ?”

નવાબ:—“એ વાત જવા દો. તેને શી સજા કરી છે ?”

ફોજદાર:—“એનો ફેંસલો આપવો બાકી છે.”

નવાબ:—“શા માટે ?”

ફોજદાર:—“હજુ એ માણસ કોણ છે; એ વાત જણાઈ નથી.”

નવાબ:—“એ વાતની શી જરૂર છે ? ગુન્હેગાર બધી અવસ્થામાં ગુન્હેગારજ છે.”

ફોજદાર:—“ના, એમ નથી જનામ ! એક ખેડુતના છોકરાને જે વાંકને માટે ફટકા મારી શકાય તેજ વાંકને માટે અમીરના છોકરાને ફટકા મારી શકાય નહિ. જે સજા ખેડુતના છોકરો સહન કરી શકે તે અમીરનો છોકરો સહી ન શકે. ખુદાએ જેને મોટો બનાવ્યો છે તેને મોટો સમજવો. વગર વિચારે એકનું અપમાન કરતાં વખતે મોટી સત્તનતનું અપમાન થઈ જાય.”

નવાબ:—“ત્યારે તમે શું એમ ધારો છો કે એ ગુપ્તવેશમાં રહેલો કોઈ શાહનદો છે ?”

ફોજદાર:—“જી હા; મારી એવી અટકળ છે.”

હવે ફોજદારનો તિસ્કાર કરવાનો નવાબને એકે રસ્તો રહ્યો નહિ. પણ ફોજદારની નિર્ભયતા ભરેલી, વિચારવા જેવી વાત સાંભળી ઉલટી તેના મનમાં ખુશાલી ઉપજી. આથી નવાબ કાલાયાંદને રજા આપવા ચલાતો હતો. એટલામાં સમીપના ઝોરડાના જરા ખૂલેલા

દારમાંથી નીલકમળ જેવાં બે ચક્ષુઓ નવાબના જેવામાં આવ્યાં. નવાબ સમજ્યો કે દુલારી ખારણાની તરડોમાંથી નિહાળે છે !

દુલારીને માઠું લાગ્યું હશે એમ લાગવાથી નવાબે પોતાનું મુખ કાલાચાંદ તરફ ફેરવીને કહ્યું:—“ તમે એ માણસને તમારે ઘેર આશ્રય આપ્યો છે ? ”

કાલાચાંદે પોતાનું માથું હલાવી હા પાડી.

નવાબ:—“ એ તમે અન્યાય કર્યો છે. ”

ફાજલદાર:—“ અન્યાય ? એક ઉંચ વંશમાં જન્મેલા યુવકને એર કે લૂંટારા જેવા હરામખોરીની ભેગો કેદખાનામાં ન રાખ્યો એ શું અન્યાયનું કામ કર્યું હોવાય ? ”

નવાબ:—“ પણ જો તે તમારે ઘેરથી ભાગી જશે તો ? ”

ફાજલદાર:—“ તો ત્હને બદલે આપ મને કેદખાને મોકલી સજા કરજો. ”

નવાબ હવે શું બોલે ? એની વાણી બંધ થઇ ગઇ.

ફાજલદાર:—“ આપનું કાંઇ વિશેષ ફરમાન છે ? ”

નવાબે પોતાની દૃષ્ટિ પાછી પેલા ખારણાતરફ ફેંકી જોયું તો હવે એ દારો વધારે ઉધડેલાં હતાં; ને તેમાંથી દુલારીનું આખું શરીર દેખાતું હતું. નવાબે ધાર્યું કે દુલારી વધારે ક્રોધી બનેલી છે. આથી કૃત્રિમ ક્રોધે તેણે ફાજલદારને કહ્યું:—

“ એનું ગમે તેમ હો. હું તમારે માટે નારાજ થયો છું. ને શાહનદીની મરજી છે કે તમને બરતરફ.....”

આ વાક્ય પૂરું થયું નથી; ત્યાં તો ફાજલદાર વચ્ચેજ બોલી ઉઠ્યો:—“બહુ સારું; હું હમણાંજ મારી નોકરી છોડી આશ્વો નહીં છું.”

નવાખં:—“ એમ ઉતાવળ ન કરો; હું મારી પુત્રીને સમજાવી
જેઉં છું, ”

ફોજદાર:—“ માફ કરો જનાબ ! હું સ્ત્રીઓના તાબામાં નોકરી
કરવા આવ્યો નથી. ”

આટલું કહી તરતજ કાલાચાદિ એ ઓરડાનો ત્યાગ કર્યો. નવાખ
કાંધક ખીજવાયો, પણ એ ખીજ કેવળ કાલાચાદ ઉપરજ નહોતી;
તેમાંની કાંધક ખીજ તો ફુલારી ઉપર પણ હતી.

નવાખ એ ઓરડામાંથી ઉભો ચલા જતો હતો, એટલામાં તર-
તજ ત્યાં ફુલારી આવી. ને નવાખના બંને ચરણો પકડી તે ચરણો-
માંજ બેસી ગઇ.

નવાખ વિસ્મય પામી બોલ્યો:—“ આ શું કરે છે ફુલારી ? ”

ફુલારીએ નવાખના ચરણો છોડ્યા નહિ. પરંતુ વારંવાર નમન
કરતી કરતી બોલી:—“ પિતાજી ! ફોજદારને પાછો બોલાવો, અને તેની
જગોપર કાયમ રાખો. ”

નવાખ આશ્ચર્યચકિત થઇ બોલ્યો:—“ આ શું બોલે છે ફુલારી ?
હજી એને અરતફ કરવાની પ્રાર્થના કરી છે. ”

ફુલારી:—“ મહારી બૂલ થઇ છે પિતાજી ! મહેને જણાયું છે
કે ફોજદાર નહોતો છે ને હું જ દોષી છું. મહેને માફ કરો અને ફોજ-
દારને એની જગો ઉપર ફરી બહાલ કરો. ”

નવાખ મનમાં મનમાં વિચારવા લાગ્યો કે “ બહે પુરુષો મહેનત
કરી કરીને મરી જાય; તોપણ તે નારી ચરિત્ર સમજી શકવાના નહિજ ”
ત્યારપછી તે પ્રકટપણે બોલ્યો “ ઠીક છે; ત્હારી ઇચ્છા પ્રમાણે બંદો-
બંદો કરું છું. ”

પરિચ્છેદ સાતમો.

દુલારીની દુરાશા.

एकं वस्तु द्विधा कर्तुं बहवः सन्ति धन्विनः ।

धन्वी स मार एवैको द्वयोरैक्यं कर्णेति यः ॥

॥ सुभाषित ॥

પ્રેમની લાગી જહીં લગની, તહીં પ્રેમભર્યું સઘળું જગ ભાસે,
પ્રેમની લાગી યદા લગની તવ જાત કળત વિચારજ નાસે—

“ પ્રસ્તાવિક કાવ્ય. ”

કાલાચાંદ નોકરી છોડી શક્યો નહિ; કેમકે નવાખે તેને છોડ્યો નહિ. વળી છદ્મ વેશી બન્દીવાનતો પણ ન્યાય ચૂકવાયો નહિ. મેમાનરૂપે તે કાલાચાંદના મકાનમાંજ રહેવા લાગ્યો.

એક દિવસ પ્રભાતનો સમય હતો. અસણનાં લાલકિરણોની છટા વૃક્ષો ઉપર, ભૂતલ ઉપર અને નભમંડળમાં છવાઈ રહી હતી. તે સમયે કાલાચાંદ મહાનન્દામાં સ્નાન કરી મંદમંદ પગલે પોતાના મકાન બહાર આવતો હતો. તેની પાછળ તેના બે નોકરો હાથમાં જળપાત્ર અને ધુળોના પડા ઝાલી મંદમંદ પગલે ચાલતા હતા. કાલાચાંદના સુંદર કટિ પ્રદેશ નીચે પીળું પીતાંબર શોભેલું હતું. વળી તેના વિશાળ ભવ્ય લલાટ ઉપર તથા બંને સ્કંધો ઉપર ચંદન ચર્ચેલું હતું. ને તેના અંધકર્ણોની નિન્દિત ગૌર અંગ ઉપર યજ્ઞોપવિત તથા હરિનાભાવલિ બુલ્લી રહ્યાં હતાં. આ સમયે કાલાચાંદનું રૂપ જાણે છલકાઈ જતું જતું. સાક્ષાત્ કામદેવજ જાણે મૂર્તિના બની ત્યાં આવ્યો હોય એમ જોનારને પ્રાંતિ થતી હતી.

કાલાચાંદને ઘેરથી નીકળે જવાનો રસ્તો દુલારીના બગીચા

પાસે થઇને જતો હતો. તે દહાડો પ્રાતઃકાળમાં દુલારી બીબી અગાધી ઉપર ચડી ઉદય પામતા સૂર્યને નિહાળતી હતી ત્યાં અચાનક તેણે કાલાચાંદની ચંદ્રસમાન સુંદર મૂર્તિને રસ્તામાં ગમન કરતી નિહાળી. એટલે ઉદય પામતા બાનુને મૂકીને તે આ રમણીય ચંદ્રને જોવા લાગી. દુલારીની પાસે ચંદનલત્તા ને મેના એ બંને સખીઓ હાજર હતી. મેનાએ રસ્તે ચાલ્યો જતો કાલાચાંદને જોયો એટલે તરત તે બોલી ઉઠીઃ—“ શાહજાદી ! જોયો પેલો કાફર ? ”

દુલારી પોતાનું મુખારાવંદ પાછું વાળી કાંધક જુરસાથી મેના પ્રતિ બોલીઃ—“ કયો કાફર મેના ! ”

મેના આશ્ચર્ય પામી દુલારીના વદનબણી નિહાળી રહી. તે દુલારીનો મનોભાવ બરાબર સમજી શકી નહિ. તેથી બોલીઃ—“ જોણે તમારું અપમાન કર્યું હતું તે કાફર ! ”

દુલારીઃ—“ મારું અપમાન ! કેાનું ગળું છું કે મારું અપમાન કરી શકે ? ”

મેનાઃ—“ જોણે તમારું અપમાન કરવાનો યત્ન કર્યો હતો તે. ”

દુલારીઃ—“ તું ફાજદારની વાત કરે છે ના ? તેણે તો મહાકે કાંઈ દહાડો અપમાન કરેલું નથી. એ તો ત્હારી સમજવામાં બૂલ થાય છે. તેણે તો પોતાનું કર્તવ્ય અચ્છી રીતે બજાવેલું છે. ”

મેનાના આશ્ચર્યનો હવે પાર રહ્યો નહિ. તે કાંધજ બોલી નહિ. પણ તીક્ષ્ણ નજરે દુલારી બણી નિહાળી રહી. જોયું તો દુલારી એકદમ કાલાચાંદને નિહાળી રહેલી છે ! તેનાં લોચનો નિમિષેન્મિષતું પણ ખાન બૂલી ગયા છે !

હજી ફાજદાર નયનપથમાંથી દૂર ગયો નહોતો અસ્ત પામતા ચંદ્રની પેઠે તે ધીરે ધીરે પોતાના મકાન બણી જતો હતો.

મેનાના હૃદયનો અંધકાર હવે તરત દૂર થયો. દુલારીનો મનો-
ભાવ તેના જાણવામાં આવ્યો. ને શાથી ફાજદાર આજે તેની નજરે
નિરપરાધી જણાયો તે મેના સમજી. આ વિચારથી મેનાના અધરે
ઉપર કાંઈક હાસ્ય ફરક્યું. પરંતુ ત્યાં રહેલાં કાંઈએ તે જોયું નહિ.
પણ મનોભાવ વધારે જાણવાને માટે કાલાચાંદ તરફ આંગળી કરી
મેના બોલી:—“ જુઓ તો ખરાં ? એ કાફર કેવો બદશીકલ જણાય
છે ? ડીલે ઉઘાડો છે ને વળી તેના ઉપર માટી ચોપડી છે ! કેમ
ચઢાપઢા પાડી વાધ બન્યો હોયની ! !

આ સામળતાં દુલારીને ક્રોધ ચડ્યો; પરંતુ તે કશું બોલી
નહિ. માત્ર એકવાર તીક્ષ્ણ કટાક્ષે તેણે મેના તરફ જોયું.

મેના સમજી ગઈ કે દુલારી મારા ઉપર ગુસ્સે થઈ છે, તોપણ
તેણે મજાક છોડી નહિ. તે બોલી:—“ તમે ગુસ્સે થવું હોય તો બલે
ગુસ્સે થાઓ, પણ હું તો સાચું લાગે તેજ કહેવાની.”

ચન્દાના:—“ ફાજદારને તું બદશીકલ કહે તેમાં શાહજાદીને
ગુસ્સો શા માટે ચડે ? ” મેના એ વાક્યનો ઉત્તર ન આપતાં બોલી:—
“ જો જો પેલો કાફર, ભક્ષુક, ગુલામ ! તે કેવો બદશીકલને બેવકુફ છે—

દુલારી:—“ મેના ! ”

મેના:—“ શું છે શાહજાદી ? ”

દુલારી:—“ તું પોતેજ બેવકુફ છે ”

મેના:—“ આટલે દહાડે સમજ્યાં ? ”

દુલારી:—“ હાં, વળી તું જાહી છે. ”

મેના:—“ હશે, હાં ખીજું ? ”

દુલારી:—“ તું નિંદાખેર છે. ”

મેના:—“ એમાં પણ કાંઈ સંદેહ નહિ. ”

દુલારીના નમનમાર્ગમાંથી હવે કાલાચાંદ દૂર થયો હતો. એટલે ત્યાંથી દષ્ટિ તાણી લઇ તેણે મેના તરફ જોયું. આ સમયે દુલારીનું મુખ લાલ થયેલું હતું. ને એ લાલાશમાં નવા ઉગેલા સૂર્યનાં કિરણોની લાલ છટા મળીને બમણી લાલાશ દેખાતી હતી. કાંઈક ગુસ્સા-ભરી વાણીએ દુલારી બોલી:—“મેના ! તું જ શુલામ બિહુક ને બદ-શીકલ છે. ”

મેના:—“હાં ખીજું ? ”

દુલારી:—“ખીજું સાંભળવા ચાહે છે તો સાંભળ. જેને તું બદશીકલ કહે છે તેના જેવો રૂપાળો પુરુષ મેં આ જગતમાં ખીજો કોઇ જોયો નથી. વળી જેને તું બિહુક અને શુલામ કહે છે; તેની આગળ તો મહેને દિલ્હીનો સમ્રાટ પણ તુચ્છ લાગે છે. યાદ રાખજે આંદી ! એ કાફર અને એ બિહુકજી મહારો ખસમ થવાનો છે. એનાં સિવાય ખીજ કોઇને આ નવાબજાદી વરવાની નથી. ”

મેના મંદહાસ્ય કરી બોલી:—“નવાબજાદી ! તમે પણ યાદ રાખજો કે એ વિવાહ અસંભવિત છે. ”

દુલારી:—“શા માટે અસંભવિત છે, બવિખ્યવેતા જ્વેશીરાજ ? ”

મેના:—“ફાજદાર તમને ગ્રહણ કરશેજ નહિ. ”

દુલારી:—“મહેને ગ્રહણ નહિ કરે ? બંગાધીશ્વરની એકની એક પુત્રીને ગ્રહણ નહિ કરે ! જેનો હાથ પકડવાને દિલ્હીપતિ પણ ટળવળે છે તેને એક દરિદ્ર ફાજદાર ગ્રહણ નહિ કરે ? ત્હારી તો ડાગળી અસકી ગર્ધ લાગે છે. ”

મેના:—“તમારો ગર્વ એની પાસે ટકવાનો નથી. ”

દુલારી:—“હું કોણ છું; એ વાત શું એ બૂલી જશે ? ”

મેના:—“ એ વાત એ બૂલશે નહિ; તોપણ તે તમારા પર પ્રેમ તો નહિજ કરે. ”

દુલારી:—“ એક હુકમ કરતાંજ તે ફાજદાર દોડી આવી મહારા પગ પાસે આજોટશે. ”

મેના:—“ એકવાર પગ પાસે લાવે તો ખરાં, ત્યારેજ સમજશે કે મેના સત્યવાદી છે કે અસત્યવાદી ? ”

આટલો વાર્તાલાપ થયા પછી દુલારી પોતાની માતા પાસે ગઈ અને પોતાની અભિલાષા જનેતાને જણાવી. બેગમે પોતાની દુહિતાને ઘણી ઘણી સમજાવી. તે કહ્યું કે સેંકડો સુત્રતાન પુત્રો જેની અભિલાષા કરે છે એવી તું એક સામાન્ય મનુષ્યની અભિલાષા કરે એ શું ચોખ્ખું છે ? છટ્ટ છટ્ટ એવી ગાડી વાત બોલ માં દિલ્હી પતિ સાથે તારા નિકા થાય એવી હું ગોઠવણ કરીશ. ”

દુલારી બોલી:—“ મા, અશ્વર્યમાં સુખ છે ખરું, તોપણ પ્રેમમાં જટલું સુખ છે તેટલું સુખ કશામાં નથી. હું અશ્વર્યને જેમ છોડી શકીશ નહિ; તેમ કાલાચાદને પણ છોડી શકીશ નહિ. તું જે માફ માન નહિ રાખે તો પછી આ જગતમાં બીજું કોણ રાખશે મા ! હું બીજા કોને જઈને કહીશ ? મા ! મહારા જીવનન સ્વનશ્વાન તૂટ્ય કર માં તારા વિના મહારા આંસુ ઢોળનાર જગતમાં બીજું કોણ છે જનેતા ! ”

આ વચનો સાંભળી સ્નેહમયી જનનીનું હૃદય પીગળી ગયું. પુત્રીને સ્નેહભાવે ગોદમાં લઈ માતાએ તેનું મુખ ચુમ્બન કર્યું. દુલારી સમજી કે માતાની સંમતિ મેળવવા હવે તે શક્તિમાન બની છે. નવાબજાદી પોતાની બૂલ સમજી નહિ. ને હવે મહારા કાર્ય સિદ્ધ થશે એવું તેણે માની લીધું. બેગમે મનમાં નક્કી કર્યું કે જેવી કન્યા સુખી થાય તેમ કરવું.

ચરિત્રકાવ્ય આરંભો.

લાલસાને ઠોકર.

કાન્તાકટાક્ષવિશિષ્ટા ન લુનન્તિ यस્ય
 ચિત્તં ન નિર્દહતિ કોપકૃશાનુતાપઃ ।
 કર્ષન્તિ ભુરિ વિષયાંશ્ચ ન લોભપાશા
 લોકત્રયં જયતિ કૃત્સ્નમિદં સ ધીરઃ ॥

(પ્રસ્તાવિક.)

ત્યાર પછી કેટલાક દિવસ ચાલ્યા ગયા. દુલારી રોજ પ્રાતઃકા-
 લમાં સ્નાનો ત્યાગ કરી અગાશીમાં જઈ બેસતી; અને કાલાચાંદને
 નિહાળવા આતુર થઈ રહેતી. કાલાચાંદ પણ પોતાના નિયમ પ્રમાણે
 રોજ પ્રાતઃકાલમાં બે નોકરો સાથે નદીએ સ્નાન પૂજન કરવા જતો.
 આ વખતે દુલારી આતુર લોચનોએ કાલાચાંદને નિરખ્યા કરતી.
 પરંતુ કાલાચાંદ આ વિષે કશું જાણતો નહોતો. એ તો નીચી નજરે
 ચરતી નદી ભણી ને નદીથી ઘરભણી ચાલ્યો જતો.

એક દહાડો કાલાચાંદ સ્નાન કરી, પ્રાતઃ સંધ્યાદિ નિત્યકર્મોથી
 નિવૃત્ત થઈ પોતાના મકાનભણી વળ્યો. દુલારી સતૃષ્ણ લોચનોએ તેને
 નિહાળી રહી હતી તેવામાં તેણે આશ્ચર્યકારક બનાવ જોયો. કાલાચાંદ
 અંદર અંદર પગલે ચાલતો પોતાના મકાન તરફ જતો હતો ત્યાં વજીર
 આંજલિ લોદી તેની પાસે આવ્યો; અને કાલાચાંદને નમન કરીને
 કહ્યું કે બોલો. ઉત્તર આપવાની વાત તો બાબુએ રહી, પણ કાલા-
 ચાંદ તેના તરફ દૃષ્ટિપાત પણ કર્યો નહિ. એ તો નીચે પ્રમાણે જમ-
 નાવનું સ્તવન કરવામાંજ તક્ષીન થયેલો હતો.

દયાસિન્ધુર્વન્ધુઃ સકલજગતાં સિન્ધુસુતયા
 જગન્નાથઃ સ્વામી ગયનપથગામી ભવતુ મે ॥
 પરબ્રહ્માપીઠઃ કુવલયદલોત્ફુલ્લનયનો
 નિવાસી નીલાગ્રી નિહિતચરણોઽનન્તશિરસિ ।
 રસાનન્દો રાધાકરસરપુરાર્લિગન સુલ્લો
 જગન્નાથઃ સ્વામી નયનપથગામી ભવતુ મે ॥
 ન યાચેઽહં રાજ્યં ન ચ કનકમાણિક્યવિભર્ષ
 ન યાચેઽહં રમ્યાં સકલજનકામ્યાં વરવધૂમ્
 સદાકામં કામ્યં પ્રમથપતિનો દ્ગીતચરિતો
 જગન્નાથઃ સ્વામી નયનપથગામી ભવતુ મે ॥
 દુર્વાસના મમ સદા પરિકર્ષયતિ
 ચિતં શરીરમપિ રોગગણા દહંતિ ।
 સંજીવનં ચ પરહસ્તગતં સદૈવ
 તસ્માત્વમેવ શરણં મમ દેવદેવ ।
 નીચોઽપિ પાપવલિતોઽપિ વિનિર્દિતોઽપિ
 શ્ચંયા તવાહમિતિ યસ્તુ કિલૈકવારમ્ ।
 તં યચ્છસીશ ! નિજલોકમિતિ વ્રતં તે
 તસ્માત્વમેવ શરણં જગદીશ ! દેવ !

સ્તવનમાં લીન થયેલા કાલાચાંદે બ્યારે કરો. ઉત્તર આખો
 નહિ; ત્યારે વજરે ફરીવાર નમન કરી તેને કાંઈક કહ્યું, તોપણ કશુંજ
 બોલ્યો નહોતો. તેમ કાલાચાંદે તો સ્તવન કરતો કરતો પોતાના મકાન
 તરફ આપ્યો. એટલે વજર પણ તેની પાછળ પાછળ ચાલવા લાગ્યો.
 વજરનો હોદો ફાળદારના હોદા કરતાં ધણો ઉંચો ગણાતો. અને ધારે
 સ્ત્રી વજર સહજમાં ફાળદારને વિપત્તિમાં મૂકી શકે. એજ વજર આજે

કાલાચાંદને નમન કરતો કરતો પાછળ ચાલે છે એ દેખાવે દુલારીનો. બહુ આશ્ચર્ય ઉપજ્યુ. એને લાગ્યું કે અહો ફાજદાર કેવો તેજસ્વી છે!

વજીર નવાખને ફરમાને ફાજદારને તેડવા આવ્યો હતો. એટલે ફરમાન સાંભળ્યા સિવાય પાછો શી રીતે જાય ? તે ફાજદારની પાછળ પાછળ ચાલ્યો. સ્તવનમાંથી નિષ્ક્રાંત થતા કાલાચાંદે વજીરની વાત સાંભળી. અને પછી તે વજીરની સાથે નવાખને મળવા ચાલ્યો.

નવાખના મહેલમાં બંને આવ્યા. વૈભવનાં પુષ્કળ સાધનો ભરેલા કેટલાક ઓરડા ઉદ્ધાન કરતા કરતા તેઓ અંદરના એક ગુપ્ત આવાસમાં આવ્યા. એ ઓરડાનાં વિવિધરંગી પુષ્પો અને લતાઓ ભરેલે એક સુંદર ગાલીચો બિછાવેલો હતો. અને તેમાં પાથરેલા મખમલના તકીઆ ઉપર અહીંની નવાખ એડેલો હતો. બંનેએ જમીને નવાખને કુરનસ કરી. એટલે નવાખે વજીરને બહાર જવા આજ્ઞા કરી. વજીર બહાર ગયો એટલે નવાખે એક ખોળને દ્વાર વાસવાની ઇસારત કરી. દ્વાર બંધ કરી ખોળે પણ બહાર ગયો. સુલતાન બોલ્યો:-“ કાલાચાંદ, બેસો. ”

કાલાચાંદ કુરનસ કરી સામે વીરાસને બેઠા પરંતુ આ વખતે એના મનમાં અનેક તર્કવિતર્કો ઉભરાવા લાગ્યા. “ મને અહીં નવાખે શા માટે બોલાવ્યા હશે ? વળી વજીરને પણ રજા આપી દ્વાર બંધ કરા માટે કરાવ્યું હશે ? ” પરંતુ કાલાચાંદને ઝાઝા તર્કવિતર્કો કરવાનો નવાખે સમય આપ્યો નહિ. તરતજ સ્નેહપૂર્ણ સ્વરે સુલતાને બોલવા માંડ્યું:-“ કાલાચાંદ, ત્હમે ખાનદાન ઓલાદના ફરજદ છો. તમારા કુટુંબ સાથે અમારા કુટુંબનો સંબંધ ધણું વધેલો થતો આવેલો છે. પરંતુ એ સંબંધ જુદી જાતનો હતો. એટલે કે તમારા કુટુંબમાંથી અમે આજલગી કન્યાઓ લીધેલી છે. પરંતુ આજલગી કોઈ નવાખે

લગભગ કુટુંબમાં કન્યા આપેલી નથી. મારી ઇચ્છા એવી છે કે હવે એવો સંબંધ જોડવો; અને મારી શાહનગરીને તમારા હાથમાં અર્પવું.”

કાલાચાંદ તો આ પ્રસ્તાવથી સ્તબ્ધ બની ગયો. નવાળા આવેા પ્રસ્તાવ કરશે; એ વાત તેણે સ્વપ્ને પણ ધારેલ નહિ. દાર બંધ કરાવું છે તો જરૂર મને અપમાન આપવું હશે, એવું તેણે ક્ષણવાર પહેલાંજ મનમાં ધારેલું હતું. પરંતુ મને પોતાની શાહનગરી આપવાનો નવાળો વિચાર હશે એવો વિચાર તો તેની કલ્પનામાં પણ ક્યાંથી આવે? પરંતુ કાલાચાંદને વિચાર થયો કે શાહનગરી આપવા કરતાં નવાળે મૃત્યુદંડનું ફરમાન કર્યું હોત તો સાફ થાત. હવે આ ઉપાધિમાંથી શી રીતે છૂટવું! એ વિચારમાં પડી કાલાચાંદ મૌનજ રહ્યો.

વળી સુલતાન બોલ્યો:—“કાલાચાંદ, તમારા પિતાએ મારા ઉપર જે ઉપકારો કર્યા છે; તે મારાથી કદિ ભૂલાય તેમ નથી. તેમનું પરાક્રમ, તેમનું વીરત્વ. તેમનું બાહુબલ અને તેમનું તેજ મહારા હૃદયમાં હજી પણ તાજબજ છે. તમને જેતાંજ મને વિશ્વાસ ઉપજ્યો છે કે એ પરાક્રમી પિતાનો પરાક્રમી પુત્ર મહારો પરમ ઉપયોગી જમાઈ બનશે. હું તમને સુલતાનના જમાતાને શોભે તેવું પદ, સત્તા, જગીરોને વૈભવ આપીશ. મહેં હજી લગી લગ્ન કરવાનો દિવસ નક્કી કર્યો નથી તોપણ થોડા દહાડામાંજ એ શુભ દિવસ ચોક્કસ કરી તમને જણાવીશ. બસ, મહારે તમને આજ હકીકત કહેવાની હતી તે કહી છે. હવે તમારે જવું હોય તો બેલાચક જઈ શકશો.”

કાલાચાંદ ઉઠી ઉભો થયો, પણ એ ઓરડો છોડી ગયો નહિ.

સુલતાન:—“કેમ, તમારે કાંઈ કહેવાનું છે?”

કાલાચાંદ:—“જહાંપનાહની દયા અને અનુગ્રહનો પાર નથી.

જહાંપનાહને ફરમાને આ દાસ હસતાં હસતાં પોતાનો જન પણ કુર-
બાન કરી શકે; પરંતુ ”...

સુલતાન:—“ પરંતુ શું ? ”

કાલાચાંદ:—“ માફ કરશો જહાંપનાહ ! હું વિવાહ કરી શકીશ નહિ. ”

સુલતાન:—“ કરી શકશો નહિ ? કેમ ? ”

કાલાચાંદ:—“ હું પરણેલો છું. ”

સુલતાન:—“ ખસ એજ હરકત ના ? એમાં શું ? તમે ખુશીથી
એનો ત્યાગ કરી શકશો. ”

કાલાચાંદ:—“ મ્હારે બે સ્ત્રીઓ છે. તેમાંથી એકનો તો ત્યાગ
કરેલો છે; પણ આ બેળાઓમાં જીવ છે ત્યાં લગી ખીજનો ત્યાગ
કરી શકીશ નહિ. ”

સુલતાન:—“ શા માટે ? ”

કાલાચાંદ:—“ એ નિરપરાધી છે. ”

સુલતાન:—“ સારું, એ નવાબનદીની બાંદી થઈ રહી શકશે. ”

કાલાચાંદ:—“ ખીજ પણ એક હરકત છે જહાંપનાહ ! ”

સુલતાન:—“ હરકત ? સારું બોલો. ફાજદાર સાહેબની હરકતે
પણ સાબળી લઉં. ”

કાલાચાંદ:—“ જહાંપનાહ ! હું હિંદુ છું. ”

સુલતાન:—“ એ તો હું પણ જાણું છું. પરંતુ મ્હારે ફરમાને
મોલાં તમને નેક અને પાક ઈસ્લામ ધર્મમાં લઈ શકશે. ”

કાલાચાંદ:—“ પરંતુ આખી પૃથ્વીનું ઐશ્વર્ય મળે તોપણ હું
ધર્મનો ત્યાગ કરી શકીશ નહિ. ”

પહેલેથીજ સુલતાનના હૃદયમાં જરાક ક્રોધનો સંચાર તો થયેલો
હતો. પરંતુ આટલી વાતચિત પછી તે ક્રોધ વૃદ્ધિગત થયો. હવે

સુલતાન કોધને કાચુમાં રાખી શક્યો નહિ. તે ગર્જના કરી બોલ્યો:-
“ શાહજીને માટે પણ નહિ ? ”

કાલાચાંદ:-“ ના જહાંપનાહ ! ”

સુલતાન:-“ તું મોત માગે છે ? ”

કાલાચાંદ:-“ સુલતાન ! મહેને બચ દેખાડવાનું પ્રયોજન નથી. હું મૃત્યુની સજા માથે ચડાવવા તૈયાર છું. જે આપની પ્રજા છે એટલુંજ નહિ પણ જે આપનો આજ્ઞાધીન નોકર છે તેને બચ દેખાડવાની આવશ્યકતા શી ? ”

કશેા ઉત્તર ન આપતાં નવાખ કેટલીકવાર મૈાન ધારણ કરી રહ્યો તે મનમાં મનમાં વિચારવા લાગ્યો કે “ મહે” શાહજીની આ માણસ સાથે શાદી કરવાની વાત કરી તે ઠીક કર્યું નહિ. અને જે વાત કરી તો તે કામ પૂરું કરવું જોઈએ. જે કરેલી વાત પ્રમાણે ન ચાલે તો કુળની આખર રહે નહિ. શું એક ક્ષુદ્ર કાશર શાદી કરવાની ના પાડી શાહજીનું અને નવાખનું અપમાન કરે ? કદિ નહિ. જે વાત કરી તો ફૅજદાર સાથે શાહજીની શાદી કરાવે છૂટકો. નહિ તો કોઈ ન જાણે તેમ મારાને હાથે અથવા જલ્લાદને હાથે ફૅજદારનો જીવ લીધે છૂટકો. આવા આવા વિચારોના સમુદ્રમાં નવાખ મગજમાં ખાવા લાગ્યો. એણે હૃદયે મનમાં શો નિર્ણય કર્યો એ તો જાણ્યું નહિ. તોપણ થોડીવાર રહી તે બોલ્યો.

નવાખ:-“ જે શાહજી હિંદુ ધર્મ ગ્રહણ કરે તો ? ”

કાલાચાંદ:-“ તોપણ હું તેને ગ્રહણ કરી શકીશ નહિ. ”

નવાખ:-“ કારણ ? ”

કાલાચાંદ:-“ જે રમણીને હું ચહાતો નથી તેને હું ગ્રહણ કરી શકું નહિ. ”

આ ઉત્તર સાંભળી નવાખ સ્તબ્ધ બની ગયો. આવી વાત પોતાને મોઢે કોઇ કહેશે એવું તેણે કદિપણ ધારેલું નહોતું. તેના મનમાં વિચાર ઉપજ્યો કે કાલાચાંદ બધો મર્મ સમજી ગયો છે. દુલારી ખીખી તેને ચાહે છે. અને તેણે પોતાના પિતા મારફત આવી યાચના કરાવી છે. એ કાલાચાંદ સમજી ગયો છે. ને તેથીજ તે ચાહજનદીનું તથા માઈ અપમાન કરે છે. આ વિચારે તેનો ગર્વ ખંડિત થઇ ગયો. ગર્વ ખંડિત થતાં તેના મનમાં તિરસ્કાર ઉપજ્યો. અને ફણા ઉપર ફટકો મારતાં ઝેરી નાગ જેમ ક્રોધી બને છે, તેમ ક્રોધ પરવશ બની નવાખ બોલ્યો:—“ ફાજદાર ! એક બાજુ બંગાલાનું ઉંચામાં ઉંચું રાજ્યપદ છે ને ખીજી બાજુ મૃત્યુદંડ છે. હવે બેમાંથી શું પસંદ કરવું છે ? ”

કાલાચાંદ:—“ મૃત્યુદંડ, મૃત્યુદંડ, હજારવાર મૃત્યુદંડ. ”

નવાખ:—“ સાઈ તેજ મળશે. પણ આ છેલ્લોજ નિશ્ચય છે ? ”

કાલાચાંદ:—“ નવાખ ! સાંભળો. હું આપની નોકરી કરવા આવ્યો હતો. ને લોહીનું છેલ્લામાં છેલ્લું બિંદુ આપીને પણ આપની નોકરી કરત પરંતુ હવે મહારી નોકરી કરવાની તક ગઇ છે. એટલે હવે આપની તરવાર આપને પાછી સોંપું છું. ”

આટલું બોલી કાલાચાંદે મ્યાનમાંથી તલવાર તાણી નવાખના ચરણ પાસે મૂકી અને બોલ્યો. “ આ માઈ શરીર તથા જીવન આપનાં છે. તે આપ લઇ શકશો. પરંતુ મારા મન ઉપર તથા ધર્મભાવ ઉપર આપનો કોઇ રીતે અધિકાર ચાલવાનો નથી. નવાખ સાહેબ ! એજ મહારો છેલ્લો નિશ્ચય છે. ”

નવાખ:—“ જાઓ, આ વિષે વિચાર કરવાની તમને બે અઠવા.

વાડીઆની તક આપવામાં આવે છે. ત્યાર પછી તમારો છેલ્લો નિશ્ચય સાંભળીશ. હમણું તમે તરવાર પાછી મહણ કરો. ”

કાલાચાંદ—“ ના સાહેબ, હવે આપનું વધારે દાસત્વ કરવું નથી. ”

આટલું બોલી નમન કરી કાલાચાંદ ત્યાંથી ચાલતો થયો. સુલતાન તો સ્તબ્ધ થઈ જ્યાં બેઠો હતો ત્યાંજ બેસી રહ્યો. એ મનમાં મનમાં વિચારવા લાગ્યો કે “ આજના પ્રસંગમાં મ્હારો પરાજય થયો છે એ સત્યવાત છે; તોપણ આવા માણસના હાથમાં કન્યા સોંપવામાં આવે તો અયોગ્ય પુરુષને કન્યા આપી છે એમ તો નજ કહેવાય અહા ! આ પુરુષનું કેટલું તેજસ્વીપણું તથા કેટલો ગર્વ ! ખરે આ માનવા નળી; પણ સાક્ષાત્ અમિનોજ તણખો છે ! પચાશ પચાશ વર્ષ થયાં હું મનુષ્યોના સ્વભાવો જો તો આવ્યો છું, તોપણ કાલાચાંદના જેવો ન્યાયી, તેજસ્વી અને વિશ્વાસુ નોકર મેં ક્યાંયજ જોયો નથી. આ પૂતળું તો અદ્વિતીયજ છે. પરંતુ અફસોસની વાત છે કે તેને ઉત્તેજન ન આપતાં જણાવેને હાથે સોંપવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો છે. ”

પરિચ્છેદ નવમો.

બુનાની સહાનુભૂતિ

यासां नाम्नापि कामः स्यात्संगमं दर्शनं विना ।

तासां वृक्संगमं प्राप्य यन्न ब्रवति कौतुकम् ॥

x x x x x x

बबोभि रीर्ष्या कलहेन लीलया

समस्तभावैः खलु बन्धनं क्षिय ॥

(ભત્રાંહાર.)

કાલાચાંદ:—“ ખુના ! ”

પુનો:—“ શી આજ્ઞા છે પ્રભુ ? ”

કાલાચાંદ:—“ હવે મ્હારું અંજળદાણો પૂરું થયું ? ”

પુનો:—“ ક્યાંનું ? અહીંનું ? ”

કાલાચાંદ:—“ અહીંનુંજ નહિ, પણ આ સંસારનું. ”

હવે પુનો કાલાચાંદનાં વચનોનો મર્મ સમજ્યો. પુનો જાણતો હતો કે કાલાચાંદ મસ્કરીમાં પણ કદિ જૂઠું બોલતો નથી. તેનાં વિશાળ નયનો આંસુથી છલકાયાં. તે પોતાનાં જગ ભરેલાં લોચનો કાલાચાંદના મુખારવિંદ ઉપર સ્થાપી બેઠોજ રહ્યો.

કાલાચાંદ:—“ ખુના ! ” ત્હને મ્હારે સુખે સુખ અને મ્હારે દુઃખે દુઃખ થાય છે તે હું સારી રીતે સમજું છું. આ વિશાળ વિશ્વમાં માત્ર તું અને મારી માતા સિવાય મ્હારે માટે રહનાઈ બીજું કોઈજ નથી. ખુના ! નવાબે મને પ્રાણદંડની સજા કરી છે. ”

આ સાંભળી પુનાનું આખું શરીર કંપી ઉઠ્યું. તે બોલ્યો “ આપનો અપરાધ શો ? ” બોલતાં બોલતાં પુનાનો દંઠ ગદગદિત થયો હતો.

કાલાચાંદ:—“ અપરાધ ગંભીર છે. એ પોતાની પુત્રી મ્હારા હાથમાં સમર્પણ કરવા ઉત્સુક છે; પણ હું ગ્રહણ કરવા અસંમત છું. મ્હારી આવી ધૃષ્ટતાને લીધે તેણે મને પ્રાણદંડની સજા કરી છે. ”

પુનો તરત કશું બોલી શક્યો નહિ. વાર્તાનો બધો મર્મ તે સમજી ગયો. ને પછી તે ચિન્તાના સાગરમાં પડી ગયો. પોતાનાં બંને લોચનો નીચાં ઢાળી કેટલીકવારે તે બોલ્યો “ આપે શા માટે અસંમતિ બતાવી ? ”

કાલાચાંદઃ—“હું સમતિ આપી શકુંજ નહિ પુના !”

પુનેઃ—“મહે સાંભળ્યું છે કે આપને બે સ્ત્રીઓ છે માટે ?”

કાલાચાંદઃ—“હા, હવે વળી મુસલમાનડી સાથે વિવાહ કરવો ?”

પુનેઃ—“પણ તેજ જો હિંદુ થાય તો ?”

કાલાચાંદઃ—“તોપણ હિંદુ સમાજ તેને સ્વીકારશે એવો સંભવ નથી.”

પુનેઃ—“અને કદિ હિંદુ સમાજ સ્વીકાર તો ?”

કાલાચાંદઃ—“તોપણ હું લગ્ન કરી શકીશ નહિ.”

પુનેઃ—ક્ષમા કરી મહને તેનું કારણ સમજાવશો ?”

કાલાચાંદઃ—“જે સ્ત્રી પોતેજ યાચક બની પુરુષનો પ્રેમ યાચે છે; તેની સાથે લગ્ન કરવાને હું ચહાતો નથી. એવી સ્ત્રી ધર કે જીવન સાચવવાને લાયક નથી.

પુનેા નિરુત્તર રહ્યો કારણકે કાલાચાંદની વાત ખોટી નહોતી. પરંતુ અત્યારે સાચું ખોટું જોયે ચાલે તેવું નહોતું. અત્યારે તો પ્રભુની જીવનરક્ષા કરવાની હતી. એટલે હવે કાલાચાંદનું જીવન શી રીતે બચે ? એ પ્રકારની ચિંતાના વારિધિમાં પુનેા પડ્યો.

હવે કાલાચાંદ પત્ર લખવા બેઠો. તેણે બે પત્રો લખ્યા. એક પત્ર પોતાની માતાને લખ્યો. બીજો ગદાધરને લખ્યો. ગદાધરના પત્રમાં છેલ્લે લખ્યું કે:—

“માધ ગદાધર ! મહારો સંદેહ દૂર થયો છે મહને તું ક્ષમા આપજો હું આ પૃથ્વી છોડીને પ્રયાણ કરું છું; એટલે હવે શરી મળવાના સંભવ નથી. તો મહારી દુઃખિણી માને મા કહી બોલાવી મારી ખેડ પૂરજો. અને જો મળી શકાય તો બિચારી અભાગિણી ભૂપલાલાને મળી ધીરજ આપજો.”

બંને પત્રો લખી એક માણસ સાથે રવાના કર્યાં. બંને પત્રો ક્યાં ક્યાં લખાયા ? એ વાત જાણતાં ખૂનો આશ્ચર્ય પામ્યો. એટલામાં દાદરા ઉપર કોઈની મોજડીઓનો અવાજ સંભળાયો. આથી વિસ્મિત થઈ ખૂનો કાલાચાંદ સામે જોઈ રહ્યો.

પોતાની મેકીને ઉપલે માળે કાલાચાંદે કોઈને આવવાની રજા આપેલી નહોતી. ને રજા લઈને જે ઉપર આવે તે પણ જોડા પહેરીને તો નહિજ. છતાં જોડાનો ચમચમ અવાજ કરતું દાદરા ઉપર કાણ ચડે છે ? તે જોવાને ખૂનો દાદરા તરફ ચાલ્યો. જોયું તો યોવન કાળને રૂપે પ્રયુક્ત થયેલી એક રમણી મોજડીઓ પહેરી જોશ્વેર દાદરા ઉપર ચડે છે ! પહેલાં કદિ પણ ખૂનાએ આ રમણીને જોયેલી નહોતી; તેથી તે તેને ઝાળખી ચકાયો નહિ. એટલે વિસ્મિત થઈ તે સ્થંભી ગયો. પેલી મોજડીઓ પહેરી આવેલી મુસલમાન જાતિની રમણીએ ખૂના તરફ તો દષ્ટિપાત પણ કર્યો નહિ. પરંતુ કાલાચાંદ બણી જોઈને તે સ્ત્રી બોલી:—“સલામ ફાજદાર સાહેબ ! મિળજ શરીફ !”

કાલાચાંદે એ સ્ત્રીને ઝાળખી એ સ્ત્રી નવાખપુત્રીની બાંદી મેના હતી. કચેરીમાં ઉદ્ઘાટાઈ બતાવવાથી કાલાચાંદે એકવાર તેના વિરસ્કાર કરેલો હતો. મેનાને જોતાં કાલાચાંદ નારાજ થયો. ને બોલ્યો:—“અહીં સામાટે આવી છે ?”

મેના:—“આમ શું બોલો છો સાહેબ ? આપની કમરે તરવાર કેમ નથી. ”

કાલાચાંદ:—“મહેં નોકરીનું રાજીનામું આપેલું છે. ”

મેના:—“સામાટે ?”

કાલાચાંદ:—“એ વાત ત્હારે સાંભળવાની જરૂર નથી. ”

આ જાણ સાંભળી મેના મ્હાત થઈ ગઈ, તોપણ એ વિષે અનમાં ન લાવતા બોલી:—“ હું હમણા શાહજાદી પાસે જઈશું, અને તેમને જણાવું છું કે તમારી નોકરી તૂટી ગઈ છે; તો એ તમને આજેજ મંત્રી પદે નીમાવશે. ”

કાલાચાંદ તિસ્કાર પૂર્ણ સ્વરે બોલ્યો:—“ અને તેને એમ પણ કહી દે જે કે આ કાલાચાંદ કોઈની કૃપાનો ભિખારી નથી. ”

મેના કાંઈક બોલવા જતી હતી, પણ આ વચન સાંભળી તે ચકિત થઈ ગઈ. તો પણ છેલ્લે બોલી:—“ મ્હારે એ વાત જાણવાની જરૂર નથી. મ્હને તો સુલતાનાએ જે કહેવરાવ્યું છે તેજ કહેવા આવી છું. સાંભળો. બેગમસાહેબે સાંભળ્યું છે કે આપ હમેશાં દેવપૂજા કરાછો. એથી તેમને આપ ઉપર શ્રદ્ધા અને ભક્તિભાવ ઉપજ્યાં છે. તેમણે કહેવરાવ્યું છે કે અમારા બગીચામાં રોજ ઘણાં સુંદર પુષ્પો ખીલી જતા કરમાઈ જાય છે. પરંતુ ફાજદાર સાહેબ જે એ પુષ્પો લઈ બધા દેવને ચડાવે તો ફક્તો જન્મ પણ સર્જા થાય અને શાહજાદી તથા બેગમસાહેબ ઉપર પણ ઉપકાર થયો ગણાય. ”

દેવસેવા નિમિત્તે પુષ્પો મેળવવાનો લોભ કાલાચાંદ રોકી શક્યો નહિ. જે કાંઈએ તેને મણિ માણિક્ય લેવા આવવાનું આમંત્રણ કર્યું હોય તો કાલાચાંદ અવશ્ય એ આમંત્રણને ધિક્કારી દાઢત. પણ દેવ પૂજામાટે પુષ્પો લેવાનું મધુર આમંત્રણ ! એ આમંત્રણનો ધિક્કાર શી રીતે થાય ? કાલાચાંદ સહજ આનાકાની કર્યા પછી સુલતાનાના આમંત્રણને સંમત થયો.

ખીજે દહાડે કાલાચાંદ બગીચામાં પુષ્પો લેવા ગયો. જોયું તો દારપાસે એકે પ્રતિહારી નહોતો. અને બગીચાનું દાર ખૂલ્લું હતું. બગીચામાં એક પણ માણસ નહોતું. કાલાચાંદ અતિ આનંદે સુંદર

સુંદર પુષ્કળ પુષ્પો ચૂટ્યાં ને પછી નદીતીરે જઈ પ્રસ્થાનમને દેવપૂજા કરી પુષ્પો ચડાવ્યાં. બીજે દહાડે પણ કાલાચાંદ બગીચામાં કોઇને જોયું નહિ. પરંતુ ત્રીજે દહાડે તેણે એક અપૂર્વ દશ્ય દીઠું. પુષ્પોથી લચ્ચે રહેલી એક કુંજ નીચે કાલાચાંદ પુષ્પોથી પણ અત્યંત કોમળ નવલ યૌવને છલકાઇ જતી એક કિશોરીને જોઈ ! એ કિશોરી ઉભી ઉભી ઉદય પામતા બાલસૂર્યને નિહાળતી હતી ! એ કિશોરીનાં લલિત અંગ-પ્રત્યંગો પુષ્પોનાં આભરણો વડે શોભતાં હતાં. અને એ શોભામાં, બાલરવિનાં સોનેરી કિરણો વૃદ્ધિ કરતાં હતાં. કાલાચાંદ આ વિશ્વમોહિની લલના બહુી ક્ષણવાર જોઇ રહ્યો. ત્યારપછી નિઃશબ્દ પગલે તેણે તે સ્થાનનો ત્યાગ કર્યો.

ચોથે દહાડે કાલાચાંદ પુષ્પો ચૂટવા ગયો નહિ. પાંચમે દહાડે ફરી તે બગીચામાં ગયો. ને તેણે ધાર્યું કે આજે બગીચામાં કોઇ હશે નહિ. તેણે સુંદર સુરભિવાળાં પુષ્પોનો પુષ્કળ સંચય કર્યો; પરંતુ બ્યારે તે બગીચામાંથી પાછો વળ્યો ત્યારે તેણે પાસેની લતાકુંજપાછળથી નીચે પ્રમાણે સુંદર સ્વર સાંભળ્યો.

“ શું આપજ ફાજદાર સાહેબ છો ? ”

કાલાચાંદ ચમકી ઉભો રહ્યો. તેણે ચારે બાજુ દ્રષ્ટિપાત કર્યો. પણ કોઇને જોયું નહિ. એટલે આ અવાજ ક્યાંથી આવ્યો ? તે તપાસવાં સાઈ બેચાર ડગલા આગળ ચાલ્યો. તો પાછળથી કોઇનો અવાજ સાંભળ્યો. કાલાચાંદ પાછા ફરીને જોયું તો લતાકુંજના દ્વારમાં એજ શુવન મોહિની કિશોરીને તેણે ઉભેલી દીડી, કાલાચાંદ સમજી ગયો કે એ રમણીજ સુલતાનની પુત્રી છે.

કાલાચાંદ:—“ આપનું શું ફરમાન છે શાહનદી ? ”

શાહનદી:—“ આપે મને શી રીતે ઓળખી ફાજદાર સાહેબ ? ”

કાલાચાંદઃ—“ અનુમાનથી ”

શાહનદીઃ—“ મહારૂં રૂપ જોધને ? ”

કાલાચાંદઃ—“ આપતું રૂપ કેવું છે તે મહેં જોયેલું નથી શાહનદી ? ”

આટલું બોલી કાલાચાંદે તે ઉદ્યાનનો ત્યાગ કર્યો. શાહનદી તો ચિત્ર પ્રતિમાની પેઠે જ્યાં હતી ત્યાંજ સ્થિર થઈ ગઈ. કાલાચાંદને દૃઢ નિશ્ચય અને મનોનિયત શાહનદીને અપૂર્વ લાગ્યો. અને તેથી શાહનદીના મનમાં બહુજ ઉંડી અસર થઈ.

ત્યારપછી ચારપાંચ દહાડા પછી કાલાચાંદ ઉદ્યાનમાં પુષ્પો ચૂંટવકે ગયો. જોયું તો ઉદ્યાનતું દાર વાસેલું, ને તે પાસે પ્રહરી ઉભેલ ! પરંતુ કાલાચાંદ દાર પાસે આવતાંજ પ્રહરીએ ઉતાવળે દાર બોલી નાંખ્યું ને તે સલામ કરી ચાલતો થયો.

કાલાચાંદ ઉદ્યાનમાં ગયો, ને જોયું તો થોડે છેટે લતાકુંજમાં તવાળપુત્રી ભોંયતળીએ કઠિન મૃતિકાઉપર અશ્રુપાત કરતી કરતી આમ-તેમ આજોટતી પડેલી છે ! કાલાચાંદ એ દેખાવ જોઈ ચમકી ઉભો રહી ગયો. એકવાર એણે એ છિન્ન લતિકા તરફ જોયું; પણ તે ક્ષણ-માત્રજ ! બીજીજ ક્ષણે તેણે તે ઉદ્યાનનો ત્યાગ કર્યો. ત્યારપછી કદિ તેણે એ ઉદ્યાનમાં પગ મૂક્યો નહિ.

બરાબર બે અઠવાડીઆ પછી નવાબે કાલાચાંદને બોલાવ્યો. ને તે પહેલાં બોલાવ્યો હતો તેજ આરડામાં. નવાબ પણ પહેલાંના જેવોજ દૃઢનિશ્ચયવાન બની બેઠો હતો. નવાબે કાલાચાંદ બધી સ્થિતિરનજરે જોધને પૂછ્યું:—“ કેમ ફાજદાર સાહેબ ! શો નિશ્ચય કર્યો ? ”

કાલાચાંદઃ—“ સુલતાન ! મારો નિશ્ચય તો હું પહેલેથીજ જાણી ચૂક્યો છું. સોવર્ણ પણ તેમાં ફેરફાર થવાનો નથી. ”

નવાખ:—“ ત્યારે પ્રાણુદંડ મહણ કરવા તૈયાર છો ? ”

કાલાચાંદ:—“ રક્તપિપાસુ સુલતાન ! હું તો સદાકાળ તૈયારજ છું. ”

નવાખ:—“ શું હું રક્તપિપાસુ છું ? ”

કાલાચાંદ:—“ હજારવાર. ”

નવાખ:—“ વિચારીને ઉચ્ચાર થવો જોઇએ ફાજદાર ! ”

કાલાચાંદ:—“ જે મરવા તૈયાર છે તેને બચ શો દેખાડો છો સુલતાન ? ”

નવાખ:—“ શક્તીએ ચઢીને મરવું પડશે ફાજદાર ! ”

કાલાચાંદ:—“ સુલતાન ! મહેં તમારું શું બગાડ્યું છે કે મહારા જીવનના પ્રારંભમાંજ મહને હણવા ત્હમે કેડ બાંધી છે ? મહને માર્યા વિના શું ત્હમારું રાજ્ય નભશે નહિ કે ? મહને માર્યા સિવાય ત્હમારો સંસાર ચાલશે નહિ કે ? અને મહને હણ્યા સિવાય ત્હમારો ધર્મ રહેશે નહિ કે ? મહેં ત્હમારું કાંઈપણ અહિત ક્યારે કર્યું છે ? મહેં ત્હમારો ક્રિયા કામમાં ગફલત કરી છે ? મહેં ત્હમારી આજ્ઞાનું ક્યારે ઉલ્લંઘન કર્યું છે ? કે મહને આ જગતમાંથી દૂર કરવા ત્હમે તૈયાર થયા છો ? મહને હણ્યા સિવાય ત્હમારો રાજધર્મ અને મનુષ્યધર્મ સચવાશે નહિ કે ? ”

આ વચનો સાંભળી સુલતાનનું હૃદય કંપી ઉઠ્યું. તે નિરુત્તર રહ્યો. તે સમીપની બારીમાંથી નીલ આકાશ તરફ જોઈ વિચારમાં પડ્યો. કેટલીકવારે કાલાચાંદભણી જોઇને સુલતાન બોલ્યો;—“ મરવામાં બીક લાગે છે ફાજદાર ? ”

કાલાચાંદ:—“ બય એટલે શું ? એ વાત હજીલગી આ કાલાચાંદ સમજતો નથી. સંસારનું કશું પણ બંધન કાલાચાંદને છેજ નહિ. તેમ તેને માટે જગતમાં રોનારું પણ કોઈ છે નહિ ? તો જીવવાની અભિલાષા તે દોના માટે કરે ? વળી તમારા જેવા અન્યાયી અને

અત્યાચારી સુલતાનનું દાસત્વ કરવા કરતાં મરી જવું જો તો હજારગણું ઉત્તમ છે. સુલતાનનાં તમારા જલ્લાદને જલ્લી બોલાવે. હું તો તૈયાગજ છું.”

સુલતાનનું માથું આ સાંભળી નીચું નમી ગયું. તે નીચું મોં રાખીનેજ બોલ્યો “ ફેજદાર ! હજુ પણ વિચાર કરવાનો વખત છે. બંગાલાના નવાખનું અપમાન કરવાનું નથી. ”

કાલાચાંદઃ—“ અને મ્હારો પણ વિચાર કરવાનો નથી. ”

એટલામાં દારની પછવાડે ઉભેલી ફુલારી એકદમ ત્યાં દોડી આવી. અને પિતાના ચરણમાં આઘોટી પડી તથા ગદગદત કંઠે બોલીઃ—
“ પિતાજી ! ફેજદારને છોડી મૂકો. હવે હું એની સાથે શાદી કરવા ચઢાતી નથી. ”

આ સાંભળી સુલતાન નારાજ થઇ ગયો. ક્ષણવાર પહેલાં પાદ-શાહના અંતઃકરણમાં જે દુર્બળતા અને કરુણાનો ઉદય થયો હતો તે હવે અંતર્ધાન થઇ ગયાં.

સુલતાન માથું ઉંચું કરી દઢસ્વરે બોલ્યોઃ—“ તું શાદી કર અથવા ન કર એ જુદી વાત છે તોપણ જે પ્રજા કે નોકર સુલતાનના ફરમાનનું ઉલ્લંઘન કરે તેને તો સજા કરેજ છૂટકો. ”

પિતાના ચરણો મૂકી દઇ સુલતાન તનયા ઉભી થઇ; ને બોલીઃ—
“ તો મને પણ એની સાથે વિદાય આપો. ”

આ સાંભળતાં નવાખ કોથે લાલચોળ બની ગયો. ને બોલી ઉઠ્યો. “ હીક છે, એમ પણ કરીશ. પરંતુ મ્હારા ફરમાનનું ઉલ્લંઘન થવા દઇશ નહિ. ”

ફુલારી બોલીઃ—“ બહુ સાહે પિતા ! બહુ સાહે સુલતાન સાહે-બ ! તો હવે મ્હારે પણ હીરા મોતીનાં આભરણોની આવશ્યકતા નથી. હમારી વસ્તુઓ તમે પાછી લ્યો. ”

આટલું બોલી દુલારી પોતાના શરીર ઉપરનાં આભરણો એકે એકે કાઢી પિંતાના ચરણો પાસે મૂકવા લાગી. આભરણો ઉતાર્યા પછી ચરતળ તે ઓરડો છોડી ચાલી ગઈ.

સુલતાનનું માથું ફરી નીચું નમ્યું. ફરીવાર કરુણાએ આવી સુલતાનના હૃદયને કમળમાં લીધું તે માથું નીચું રાખીને જોઈયો:-
“ફાજલાર સાહેબ ! જે માણસ મ્હારી પુત્રીનું અપમાન કરે. વળી મ્હારા શરમાનનું ઉક્રંધન કરે તેને કોઈ રીતે જીવનદાન આપી શકાય નહિ. એ માણસ જે જીવતું હોય તે પછી સુલતાનનું સિંહાસન કંટકમય બને છે. પરંતુ કાલાચાંદ, મ્હને ત્હમારાપર ખરેખર કાંઈક દયા-કાંઈક સ્નેહ.”

કાલાચાંદ વચ્ચે જ બોલી ઉઠ્યો:-“આપ કરો છો તે યોગ્ય જ કરો છો સુલતાન ! મ્હારી ભૂલ હું હવે સમજ્યો છું. ને આપને અંતઃકરુણથી ક્ષમા આપું છું.”

વળી દુર્બળતાએ આવીને સુલતાનના હૃદયમાં આધિપત્ય કર્યું. ને તે જોઈયો:-“કાલાચાંદ, મ્હારો આગ્રહ છે, મ્હારી પ્રાર્થના છે કે:-

કાલાચાંદ:-“ક્ષમા કરો સુલતાન ! ”

સુલતાન:-“મ્હારી યાચના છે કે-”

કાલાચાંદ:-“જનાબ ! હવે મ્હને વધારે શરમાવો માં.”

વળી નવાબના હૃદયમાંથી વિદાય થવાને દુર્બળતાએ ગાંસડાખે-ટલાં બાંધવા માંડ્યાં. અને તેની સખી કરુણાએ પણ તેનું અનુકરણ કરવાનો અભિલાષ કર્યો.

નવાબ:-“કાલાચાંદ, તમે જે ચાહો તે આપવા હું તૈયાર છું, જોશો.”

કાલાચાંદ:—“ આખા ખંખાલાની સસ્તનત આપો તોપણ હું એ કાચ કરી શકીશ નહિ. ”

નવાખ:—“ શામાટે નવાખજાદને મહણ કરવાને તમે અસંમત છો તે કહો જોઈએ ? ”

કાલાચાંદ:—“ હું પહેલાંજ કહી ગયો છું કે જે સ્ત્રીને હું ચહોતો ન હોઉં તેને હું મહણ કરી શકીશ નહિ. ”

હવે નવાખના હૃદયમાંથી દુર્બળતા તથા કરુણાએ પોતાનાં ગાંસડાં પોટલા ઉઠાવીને પ્રસ્થાન કર્યું. અને હવે નવાખે જણાવે બોલાવ્યો.

જે ઠેકાણે ખીજા ગુન્હેગારોનો વધ કરવામાં આવતો હતો તે ઠેકાણે કાલાચાંદને લઈ જવામાં આવ્યો નહિ. કેમકે તે સ્થળે વધ જાય તો ઘણા લોકો જાણી જાય, અને નવાખપુત્રીને લાંછન લાગે. આટે વિશાળ પાદશાહી મહેલના એક એકાંતભાગમાં ગુપ્ત રીતે કાલાચાંદનો વધ કરવાનું કરાવવામાં આવ્યું. અને પોડીવારમાંજ ત્યાં બે બેઠાડો તથા પાદશાહનો એક વિશ્વાસુ સિપાઈ આવી કાલાચાંદને લઈ ગયો. સુલતાન ત્યાં ગયો નહિ.

કાલાચાંદ વધ્યભૂમિમાં આવ્યો તેના મુખાર્વિંદ ઉપર લેશ પણ એકની છાયા દેખાતી નહોતી. એકવાર તેણે આકાશ સામું જોયું. અને લશ્ચ જોડી કવચસ્વરે કહ્યું:—“ ભગવન! તમારી ઇચ્છા પૂર્ણ થાઓ. મહેને એમાં લેશ પણ દુઃખ નથી પ્રભો ! ”

જલ્લાદ:—“ તૈયાર થઈ જા. ”

કાલાચાંદ:—“ જલ્લાદ ! મહેને ખાંધવાની જરૂર નથી. હું પોતે નીચું ચસ્તક કરી બેસું છું, અને સુલતાનનું ફરમાન માથે ચડાવું છું. ”

જલ્લાદ:—“ તો સારી વાત, તું બંને કુટુંબોર બેસી માથું નીચું રાખ. ”

જલ્લાદની આગા પ્રમાણે કાલાયાંદ સ્થિર થઇને બેઠો. જલ્લાદે ખડ્ગ ઉપાડ્યું. પણ સિપાઇની આગા મળેલી નહોતી તેથી આગા મળવાની રાહ જોઇ તે સિપાઇ સામું જોઇ ઉભો.

એટલામાં એક ઉન્માદિની યુવતી દોડી આવી ખડ્ગ તથા કાલાયાંદની વચ્ચે ઉભી રહી. આ જોઇ જલ્લાદ સ્તબ્ધ બની ગયો.

જલ્લાદ:—“ તું કોણ છે ? ”

ઉન્માદિની યુવતી:—“ હું કોણ છું ? તે પછી જણાશે. જલ્લાદ, પહેલાં તું મ્હારો વધ કર, પછી ફાજદારને હણજે. ”

જલ્લાદ:—“ તું આધી ખસ. પહેલાં એનોજ વધ કરવાને હુકમ છે. ”

ઉન્માદિની:—“ હું શું છું; ત્યાં લગી કોઇ માણસ ફાજદારને વધ કરી શકશે નહિ. ”

જલ્લાદ:—“ તો તું પણ એની પાસે બેસ. હું એક સાથે બંનેનાં માથાં ધડથી જૂદાં કરીશ. ”

પેલી ઉન્માદિની રમણી કાલાયાંદની પાસેજ ધુટણબેર બેઠી. કાલાયાંદે એ ઉન્માદિની યુવતીને ઝાળખી. જે દુલારીનો કાલાયાંદે તિરસ્કાર કર્યો હતો, તેજ અત્યારે જલ્લાદનું ખડ્ગ ગળા ઉપર લેવા આવી હતી ! કાલાયાંદે જોયું તો અત્યારે દુલારીના શરીર ઉપર એક પણ અલંકાર નહોતો. તેમ પહેલાંના જેવાં મૂલ્યવાન વસ્ત્રો પણ નહોતાં. માત્ર સફેદ સાદાં લૂગડાંજ તેના શરીર ઉપર હતાં. એ સફેદ વસ્ત્રોની અંદરથી દુલારીનું રૂપ જાણે ઉભરાઇ નીકળતું હતું. કાલાયાંદ એક ક્ષણ માટે તેના તરફ નિહાળી રહ્યો. એને લાગ્યું કે દુલારીનું રૂપ આજ લગી અલંકારોમાં દંકાઇ ગયેલું હતું.

કાલાયાંદ:—“ નવાબ પુત્રી ! તમે દૂર ખસી જાઓ. ”

આ વાક્ય સાંભળતાં જલ્લાદો અને પેલો સિપાઇ સલામ ભરી આધા ખસી ગયા.

કાલાચાંદ:—“નવાબપુત્રિ ! મ્હારું મરણુ તો ઘણુ દિવસ પહેલાંજ થયેલું છે, આ હૃદયમાં જે અસહ્ય પીડા ભરેલી છે તેનો અંત આવવાનો સમય નજીક આવ્યો છે તો શા માટે જીવનરક્ષા કરવા પ્રયાસ કરો છો ?”

નવાબનંદિની:—“ફાજલાર સાહેબ ! હું આપની જીવન રક્ષા કરવા આવી નથી. આપને હું ઓળખું છું. પરંતુ આ બધા વિનાશનું મૂળ આ મ્હારું શરીર છે તો એ શરીરનો નાશ પહેલો થવો જોઈએ; એવો મ્હારો અભિપ્રાય છે.”

આ બનાવ સુલતાન દૂર સંતાઈ ઉભો ઉભો જોતો હતો. ને પેલો સિપાઇ પણ તે જાણતો હતો. તેથી સુલતાનનું શું ફરમાન થાય છે ! તે જાણવા તે આતુર હતો. સુલતાને પેલા સિપાઇને કાંઈક ધસારો કર્યો એટલે પેલા બંને જલ્લાદો ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા.

કાલાચાંદ તથા ફુલારી આ હઝીકત જાણતાં નહોતાં. કાલાચાંદ ફુલારી સામે જોઈને બોલ્યો:—“શા માટે જીવન આપવા તૈયાર થયાં છો ફુલારી બીબી ! તમારું વય હજી જૂન છે. વળી તમારામાં આટલું બધું રૂપ છે.”

ફુલારી:—“રૂપ અને યૌવન માટે શું જીવન છે ?”

કાલાચાંદ:—“ઐશ્વર્ય, સત્તા—”

ફુલારી:—“હા”

કાલાચાંદ:—“ત્યારે જીવન શા માટે છે ?”

ફુલારી:—“આત્મ સમર્પણ માટે”

કાલાચાંદ:—“ દુલારી બીબી ! આજ દિવસ લગી હું તમને પારખી શક્યો નહિ. ત્હમે મ્હને ગ્રહણ કરશો ? ”

દુલારી ક્ષણવાર સ્તબ્ધ થઇ ઉભી રહી. ત્યાર પછી કાલાચાંદનાં ચરણોમાં માથું મૂકી બાળ્ય રૂઢ કંઠે બોલી:—“ પ્રભુ ! આટલે દિવસે ત્હમે દાસીની સેવા ગ્રહણ કરી ? ”

બોલતાં બોલતાં દુલારીએ સેંકડો વાર કાલાચાંદનાં બંને ચરણોને ચુંબનો કર્યા.

પરિચ્છેદ દશમો.

તાણખો.

“ અન્ધીકરોમિ ભુવનં વધિરોકરોમિ ।

ધીરં સચેતનમચેનતાં નયામિ ॥ ”

“ પ્રમોદ્યદ્રોહય. ”

મોટી ધામધૂમે નવાખપુત્રીનો કાલાચાંદ સાથે વિવાહ થયો. પહેલાં આ વિવાહ કરવા નવાખની અનિચ્છા હતી. પછી અનિચ્છાને ઠેકાણે ક્રમેક્રમે આકાંક્ષાએ અધિકાર જમાવ્યો. અને એ આકાંક્ષાએ પાછળથી હક કે આગ્રહનું રૂપ ધારણ કર્યું. કાંઈ અલભ્ય રત્ન પ્રાપ્ત થતાં મનુષ્યને જેવો આનંદ ઉપજે અને રત્નને હૃદયમાં ધારણ કરે તેવો આનંદ કાલાચાંદ પ્રાપ્ત થતાં નવાખને થયો. અને મહા આનંદે નવાખે કાલાચાંદને હૃદયમાં ધારણ કર્યો. પરંતુ કાલાચાંદે પોતાના ધર્મમાં ફેરફાર કર્યો નહિ. અને એના તમામ આચારો તથા વિચારો પણ હિંદુનાજ રહ્યા. દુલારીએ તેને મુસલમાન થવા દીધો નહિ. દુલારીએ પોતેજ હિંદુના આચાર વિચારો ગ્રહણ કર્યો. દુલારીએ મંગલ

સ્નાન કર્યું. સૂર્યોપાસન, મૂર્તિપૂજા ને ગીતાવાંચન દુલારી હમેશાં શ્રદ્ધા-
બક્તિએ કરવા લાગી.

નવાખે પોતાના જન્મતાને રહેવા માટે એક ભય અદાલિકા
આપી. તેમાં અનેક હિંદુ દાસદાસીઓને રાખ્યાં. પરંતુ કાલાચાંદ ત્યાં
ભોજનાદિ કરતો નહિ. ભોજન કરવા માટે તો કાલાચાંદ ખૂતા પાસેજ
આવતો. કાલાચાંદ પહેલાંની પેઢેજ હમેશાં ગંગાસ્નાન દેવપૂજન સંધ્યા
અને ત્રિપુંડ્રાદિ કરતો, તેમાં એક દહાડો પણ તેણે ખામી આવવા દીધી
નહોતી, તો પણ હિંદુસમાજે તેને ગણ્યો નહિ. અને પોતાના સમાજમાં
ગ્રહણ કર્યો નહિ. દુલારીને હિંદુ ગણાય નહિ ? અથવા કોઈ રીતે હિંદુ બના-
વી શકાય કે નહિ ? એ સવાલ તો હિંદુસમાજે હાથમાં ઝાલવા લાયક
પણ ગણ્યો નહિ. નવાખે આ વિષે ઘણી મહેનત કરી, પણ તેની મહેનત
નિષ્ફળ ગઈ. કાલાચાંદે પોતે પણ ઘણી મહેનત કરી પણ તેમાં કાઈ વળ્યું
નહિ. આથી તે શુશંના અધિપતિ પાસે હિન્દુસમાજમાં સ્થાન માગવા
વાસ્તે ગયો, પણ એ અધિપતિએ પણ તેને ધિક્કારી કાઢી મૂક્યો. કાલાચાંદે
પોતાની જન્મેતાને બધી બનેલી હકીકતનો પત્ર લખ્યો. તેણે કેવી કેવી
મુશીબતોને લીધે આ કાર્ય કરેલું છે તે પણ દર્શાવ્યું. માતાએ પ્રત્યુત્તરમાં
લખ્યું કે:—“પુત્ર ! હું તને અને નવવધૂને જોવાને અત્યંત વ્યાકુળ
છું. તો તું નવલ વધૂને લઈને મહારી પાસે સત્તર આવ. મહેં મહારા
નિવાસ માટે આપણા વિશાળ મકાનના ફળિયામાં એક બાળુ એક નાન-
કડી ઝૂંપડી બંધાવી છે; તેમાં રહી તને જોઈને :હું સંતોષ પામીશ.”

આ પ્રમાણે કાલાચાંદ બધી તરફથી હતાશ થયો. ત્યારે તે ગ-
દાધરને શરણે ગયો. ગદાધર તે વખતે સાંતાડમાં પોતાના શ્વેતમહેલમાં
હતો. બહુ વરસે બંનેનો મેળાપ થયો. મિત્રને મળી કાલાચાંદ પ્રસન્ન

થયો અને જોલ્યો:-“ભાઈ ગદાધર ! મને ક્ષમા આપ. હું એ પાપિ-
ણીને માટે ત્હારા જેવા અમૂલ્ય મિત્રરત્નને જોઈ ખેડો હતો.”

ગદાધર કાંઈ ઉત્તર ન આપતાં બંને હાથ લાંબા કરી બહુ સ્નેહ
કાલાચાંદને મળ્યો; પરંતુ ગદાધરે ચહેલા જેવું કંઠાલિંગન આપ્યું
નહિ, એ જોઈને કાલાચાંદને આશ્ચર્ય ઉપજ્યું. એ આશ્ચર્યનો ભાવ પ્રકટ
ન કરતાં કાલાચાંદ જોલ્યો:-“ભાઈ ! તું તો મ્હને ગ્રહણ કરીશ ના ?”

ગદાધર:-“ભાઈ ! મ્હેં ત્હારો ત્યાગ જ ક્યારે કરેલો છે ?”

કાલાચાંદ:-“પણ આજે હું ત્હારે ઘેર અતિથિ બન્યો છું.”

ગદાધર:-“તો યથાશક્તિ અતિથિનો સત્કાર કરીશ.”

કાલાચાંદ:-“ભાઈ ! બાલ્યકાળમાં જેમ આપણે બંને જણા
એક પાત્રમાં આહાર કરતા તેમજ આજે આહાર કરીશું ના ?”

ગદાધર:-“એવું તો હવે થઈ શકે નહિ ભાઈ.”

કાલાચાંદ:-“ત્યારે તો જણાય છે કે ત્હેં પણ મારો ત્યાગ
કર્યો છે.”

ગદાધર:-“ત્યાગ કર્યો નથી ભાઈ; આ હૃદયમાં ત્હારું
સ્થાન હતું ત્યાં ને લાંબ છે. પણ ત્હેં જે દોષ કર્યો છે તેને માટે
હિંદુ સમાજની દયા જોઈએ.”

કાલાચાંદ:-“હું દયા ચહાતો નથી. હું તો સમાજમાં સ્થાન
ચાહું છું.”

ગદાધર:-“તું યવનીનો ત્યાગ કરવા તૈયાર છે ?”

કાલાચાંદ:-“નહિ, કોઈ દહાડો નહિ.”

ગદાધર:-“ત્યારે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા તૈયાર છે ?”

કાલાચાંદ:—“ ના, મહે એવું કાંઈજ કામ કરેલું નથી કે જેને માટે મ્હારે પ્રાયશ્ચિત્તનું પ્રયોજન હોય. ”

ગદાધર:—“ તો બન્ધુ ! હું કાંઈજ કરી શકીશ નહિ. ”

કાલાચાંદ:—“ હું પહેલાં જાણુ તો નહોતો કે હિંદુસમાજ આ બધો જ્ઞાન્ત અને નિષ્કુર છે. ”

ગદાધર:—“ બાપ, મનુષ્યોને લીધે સમાજ થયેલો-છે. મનુષ્યોનો ધર્મજ બ્રમ છે અને મનુષ્યોની પ્રકૃતિજ નિષ્કુર હોય છે. ”

કાલાચાંદ:—“ એવો સમાજ નષ્ટ થવો જોઈએ. ”

આટલું બોલી કાલાચાંદ આથી ભૂખ્યોજ ચાલ્યો ગયો.

ત્યાર પછી એક દહાડો પૂજા કરવાની અભિલાષાએ કાલાચાંદે પાટલાદેવીના મંદિરમાં જવા માંડ્યું. પરંતુ પૂજારીઓએ તેને મંદિરમાંજ પેસવા દીધો નહિ ! આથી વ્યથિત હૃદયે કાલાચાંદે રાજધાની તરફ પ્રયાણ કર્યું.

કાલાચાંદના હૃદયમાં હિંદુસમાજ તરફથી થતા તિરસ્કારે જે વ્યથા થતી હતી. તે વ્યથાની નવાબને જાણ થઈ. એ મર્માધાતોને રજાવવા નવાબે બન્યાં તેટલાં ઔપધિનાં લેપનો કર્યો. નવાબે કાલાચાંદને વિસ્તીર્ણુ જગીર, મ્હોટામાં મ્હોટો હોદ્દો પુષ્કળ ધન અને પુષ્કળ સન્માન સમર્પ્યા; તોપણ તેથી હૃદયની વ્યથા મટી નહિ. દિનપરદિન એ આઘાત વૃદ્ધિ પામવા લાગ્યો.

છેલ્લે કાલાચાંદે પુણ્યમય શ્રીક્ષેત્રમાં જવાનો વિચાર કર્યો.

બીજો ખંડ સમાપ્ત.

તૃતીય અંક

પરિચ્છેદ પહેલો

અદ્ભુત બનાવ

हतविधिलसितानां हि विचित्रो विपाकः

“માથ”

એક મુસાફર જગન્નાથજીનું સ્મરણ કરતો કરતો, નીચે પ્રમાણે ઉદ્ગારો કાઢતો કાઢતો, શ્રીક્ષેત્ર તરફ પગપાળો ચાલ્યો જાય છે. “અહો ! જેનાં શહેરે શહેરમાં, ગામડે ગામડામાં, ને શૈલે શૈલમાં અગણિત દેવમંદિરો શોભી રહ્યાં છે, જેની તમામ નદીઓના પ્રવાહમાં ભક્તિભાવનાં ઝરણો વહી રહ્યાં છે, જેની વૃક્ષરાજીનાં પલ્લવે પલ્લવે ભક્તિભાવનું મધુરું હાસ્ય ચગકી રહ્યું છે અને જેમાં વહન કરતા વાયુનાં રજકણે રજકણે જગન્નાથ પ્રભુના સ્તવનનો ધ્વનિ વ્યાપી રહેલો છે તેજ આ ઓઢીઆ ક્ષેત્ર ? તેજ આ § પાપ હરનારી પવિત્રભૂમિ ? અને તેજ આ પુણ્યમયી દેવભૂમિ ?”

“અહો ! શું આ એ જ §આગ્રાહાટનું સ્થળ છે કે જ્યાં પંડુ-વંશના કુળદીપક જન્મેજયે સર્પનો યસ કર્યો હતો ? અહો ! શું આ એજ યપાતિકેશરીનું ચયસપુર છે ?”

§ પરિશિષ્ટ અ જે અમે ગ્રંથાંતે આપેલું છે તે જુઓ.

* “This country belongs to the gods, and from end to end is one region of pilgrimage.”

—Stirling's Orissa.

“અહો! શું આ એજ ચંચળ તરંગોવાળી પાપનાશિની વૈત-
રણી છે? અહો શું એજ આ ભુવનેશ્વરનું વિશ્વવિખ્યાત તીર્થસ્થળ
છે? અને અહો શું એજ આ પંચકોશીનું દેવક્ષેત્ર છે કે જેના લલા-
ટમાં હૃદયગિરિ, ધવલગિરિ, નીલગિરિ અને ખંડગિરિ નામના પવિત્ર
પર્વતો વિરાજી રહેલા છે; તથા જેના હૃદયસ્થળમાં પાંચહજાર દેવ-
મંદિરો વિરાજેલાં છે? અહો શી આ ભૂમિની પવિત્રતા?”

“દેવાધિદેવ જગન્નાથ! આજ શું આપની લીલાભૂમિ કે? આજ
શું એ સમુદ્રનું સ્થળ કે જ્યાં આપની કાષ્ઠમયી બ્રહ્મમૂર્તિનું વસુ નામના
બીલને દર્શન થયું હતું? અહા એ કેવું મધૂર સ્વપ્ન કે જે સ્વપ્નમાં
રાજા* ઇન્દ્રયુક્તે આપની પ્રેમપૂર્ણ સનાતન પ્રતિમાનું દર્શન કર્યું હતું?”

“દયાળુ પ્રભો! આ પવિત્ર દેશમાં અને આ પવિત્ર ક્ષેત્રમાં
આવ્યા છતાં પણ શું મહારા અપરાધનું નિવારણ નહિ થાય? જગ-
તારણ જગદીશ્વર! શાંતિ મેળવવાની આશાએ હું આપનાં ચરણોમાં
આવેલો છું પ્રભો! મ્હને ક્યાંઈ સ્થાન મળ્યું નહિ, હે નાથ! મ્હને
ક્યાંઈ શાંતિ મળી નહિ; તેથી આપની પાસે આવ્યો છું. નાથ! જેની
ક્યાંઈ આશા નથી, જેનો ક્યાંઈ આધાર નથી, ને જેની ક્યાંઈ ગતિ
નથી, તેની તુંજ આશા છે; તેનો તુંજ આધાર છે; ને તેની તુંજ ગતિ
છે. દેવાધિદેવ! તુંજ અશરણ શરણ છે તુંજ અનાથનો નાથ છે.”

પ્રિય વાચકો! આ મુસાફરને આપે ઝોળખ્યો હશે. એ મુસા-
ફર તે કાલાચાંદ છે. એણે એક વસ્ત્ર પહેર્યું તથા ઝોટેલું છે. એના
ઉઘાડા શરીર ઉપર યજ્ઞોપવિત્ર સિવાય બીજું કશું વસ્ત્ર પહેરેલું
નથી. એના પગમાં ઉપાનો પણ પહેરેલાં નથી. તેમ એક પણ નોકર

ચાકર તેની સાથે નથી. હિંદુ સમાજે અપવિત્ર માનેલો હોવાથી કાલા-
ચાંદ પવિત્ર થવા માટે જગન્નાથજીએ દર્શન કરવા અને પવિત્ર થવા
આવેલ છે.

સમીપમાં શ્રીક્ષેત્રના પુનિત ધામનું દર્શન થતાં કાલાચાંદે ભક્તિ
ભાવે વંદન કર્યું. અને પછી વિશ્રામ લેવાને માટે તે રસ્તાના કાંઠા
ઉપરના એક વૃક્ષની નીચે બેઠો. થોડે છેટે જગન્નાથજીના મંદિરનું શિખર
જણાતું હતું. અને તેના ઉપર રેશમી પતાકા પવને ફરફરતી હતી.
કાલાચાંદે તે તરફ નિહાળી બોલ્યો:—“ પ્રભો ! યવન પુત્રી સાથે
વિવાહ કરવામાં શું આટલો બધો અપરાધ છે ? બલે મહેં વિવાહ
કર્યો છે; તોપણ હું તો મુસલમાન થયો નથી. અન્તર્યામી ભગવાન !
મ્હારું હૃદય આપનાં ચરણોમાં કેટલું નિમગ્ન છે તે આપનાથી ક્યાં
અજ્ઞાણું છે ? તેમ છતાં હિંદુ સમાજ મ્હને શા માટે પોતાનામાં
સ્થાન આપતો નથી ? હિંદુ સમાજ મ્હને શા માટે આશ્રય આપતો
નથી ? નવાબના બચથી પ્રાણ બચાવવા માટે મહેં કાંઈ વિવાહ કર્યો
નથી. જેણે મ્હને હૃદય અર્પણ કર્યું; તેની સાથે મહેં વિવાહ કર્યો
છે. પ્રભો ! એમાં મ્હારો અપરાધ શો ? જગદીશ ! ત્હમે જેની રીતે
મ્હને ધડ્યો છે, તેની રીતે શું યવન પુત્રીને ધડી નથી ? જેમ હું
આપનો પુત્ર છું. તેમ એ આપની પુત્રી નથી ? જો એને બનાવનાર
પણ આપજ છો અને એ પણ જો આપનીજ પુત્રી છે; તો આપના
રાજ્યમાં આવો અન્યાય ક્યાં ચાલે નાથ ? ”

બોલતાં બોલતાં કાલાચાંદની બંને આંખો આંસુથી ભરાઈ ગઈ.
મંદિરના શિખર સામે નિહાળી જગન્નાથ પ્રભુને તેણે સેંકડોવાર પ્રણામ
કર્યા. એ વખતે એક માણસ આવી કાલાચાંદની પાસે ઉભો રહ્યો.

કાલાચાંદનાં લોચનોમાં જળ ભરેલું જોઈ એ માણસ પૂછવા લાગ્યો:-

“ભાઈ, રૂવે છે શામાટે?”

કાલાચાંદે એ આવનાર માણસ સામું જોયું, પણ કશો ઉત્તર આપ્યો નહિ. વળી પેલો માણસે ફરીને પૂછ્યું;—“ત્હને શું ભૂખ લાગી છે?”

કશો ઉત્તર ન આપતાં કાલાચાંદ ઉઠવા લાગ્યો. એ જોઈ વળી પેલો પુરુષ બોલ્યો:—“ક્યાં જવું છે?”

કાલાચાંદે હાથ લાંબો કરી આંગળીવડે જગન્નાથજીનું મંદિર દેખાડ્યું. પેલો પુરુષ;—“શામાટે દેવદર્શન માટે કે રાજદર્શન માટે?”

કાલાચાંદ એ પુરુષના તરફ તીક્ષ્ણ દૃષ્ટિએ જોઈ રહ્યો. જોયું તો એ પુરુષની ઉમ્મર ત્રીશવર્ષથી વધારે નહોતી. એ પુરુષ જાતનો હિન્દુ હતો, તોપણ એ ક્યા દેશનો રહેવાશી હશે તે પારખી શકાતું નહોતું. એ પુરુષના માથા ઉપર જટા હતી. વચ્ચે ભગવાં નહોતાં, તોપણ તેને જોતાંજ એ પુરુષ સંસાર ત્યાગી હશે; એવું ભાન થતું હતું. એ પુરુષના હાથમાં દંડ હતો. અને એક વસ્ત્ર માત્ર તેણે પહેરેલું હતું. આ સિવાય તેની પાસે બીજું કંઈજ નહોતું. કાલાચાંદ એ પુરુષ તરફ જેમ જેમ નિહાળવા લાગ્યો; તેમ તેમ તેના તરફ કાલાચાંદનું હૃદય વધારે વધારે માનભાવે ખેંચાવા લાગ્યું. એ દિવ્ય તેજવાળા પુરુષના તરફ નિહાળતો નિહાળતો કાલાચાંદ બોલ્યો:—“આપ કોણ છો?”

“એક સાધારણ માણસ.” પેલા માણસે જવાબ આપ્યો.

“ના, ના, આપ સાધારણ માણસ નથી.” ભક્તિભાવે કાલાચાંદે બોલ્યો.

“મહારામાં એવી શ્રી વિશેષતા છે કે ત્હમે મ્હને સાધારણ માણસ માનતા નથી?”

પેલા માણસે સામે પ્રશ્ન પૂછ્યો.

કાલાચાંદ બોલ્યો:—“આપનામાં અપાર શાંતિ છે.”

પેલો પુરુષ બોલ્યો:—“તમારામાં શું શાંતિ નથી?”

કાલાચાંદ:—“ના, એ માગવા વાસ્તે તો હું દેવ પાસે જઈ છું.”

પેલો પુરુષ:—“તો તહમે પાછા ફરો.”

કાલાચાંદ:—“શા માટે?”

પેલો પુરુષ:—“એ દેવને હાથ નથી; તેમ જ્ઞાન પણ નથી.”

કાલાચાંદ:—“પણ આંખો તો છે.”

પેલો પુરુષ:—“આંખોવડે તે તહમાં દુઃખ જોશે, પણ મટાડશે

નહિ.”

કાલાચાંદ:—“કાંઈ એવું તે હોય? એ તો જગતનો નાથ છે.”

પેલો પુરુષ:—“એ જગતનો નાથ ખરો; પરંતુ કર્મ કરનારો

નહિ.”

કાલાચાંદ:—“ત્યારે એ કેવો છે?”

પેલો પુરુષ:—“એ પ્રેમમય છે. જે માણસ કામનારહિત બની

એની પાસે આવે, તેને એ પ્રેમનું જ્ઞાન કરે છે.”

કાલાચાંદ ક્ષણવાર મૌન રહીને બોલ્યો:—“તોપણ હું તો

તેમની પાસે જવાનો જ.”

પેલો પુરુષ:—“જાઓ માં, પાછા ફરો.”

કાલાચાંદ:—“આ શું? આપ હિંદુ થઈ જગન્નાથજીનાં દર્શન

કરવાની મ્હને ના પાડો છો?”

પેલો પુરુષ:—“આપ ત્યાં જશો તો હિંદુઓનું સર્વસ્વ નષ્ટ થશે.”

કાલાચાંદ અતિશય વિસ્મિત થઈ બોલ્યો:—“આપની વાત મ્હને

તો ભારે વિચિત્ર લાગે છે. હું એક સાધારણ હિંદુ છું; ને જગન્નાથજીનાં દર્શન કરવા જઈ છું. હવે મહારા જવાથી વિશાળ હિંદુ સમાજનું તથા સનાતન હિંદુધર્મનું શું અનિષ્ઠ થવાનું છે ? તે સમજાતું નથી.”

પેલો પુરુષ:—“એ હકીકત હું જાણતો નથી. મહારા ગુરુદેવે તમને જે વાત કહેવાનું મહેને કહેલું, તે વાત મહેં તમને કહી છે.”

કાલાચાંદ:—“આપના ગુરુદેવ ક્યાં છે ?”

પેલો પુરુષ:—“અહીંથી ઘણું દૂર છે. આજે તહમે અહીં આવવાના છો. એ વાત તેમણે ધ્યાનમાં જાણી હતી; તેથી મહેને તમારી પાસે મોકલેલો છે.”

કાલાચાંદ:—“ત્યારે મહેને આપના ગુરુદેવનાં દર્શન થશે નહિ ?”

પેલો પુરુષ:—“તમને એકવાર દર્શન થયેલાં છે, ને ફરી એકવાર થશે.”

કાલાચાંદ કાણુવાર મૈત્ર રહી પછી બોલ્યો:—“મહાર્ મન કદિ શાંતિ પામશે કે નહિ ? તે આપ કહેશો ?”

પેલો પુરુષ:—“ના, કદિ નહિ. તમારે સદા અશાંત હૃદયેજ જગતમાં ભ્રમણ કરવાનું છે.”

કાલાચાંદ:—“જાઓ જાઓ સંન્યાસી મહારાજ, તમારે માર્ગે ચાલ્યા જાઓ.”

“આટલું બોલી કાલાચાંદ શ્રીક્ષેત્ર તરફ ચાલવા લાગ્યો. સંન્યાસીએ પૂછ્યું:—“કોઇ રીતે પાછા જવાનો વિચાર નથી ના ?”

કાલાચાંદ:—“ના, કોઇ રીતે નહિ.”

પેલો પુરુષ:—“તો જાઓ, દૈવની ગતિ હસ્તધન થઇ શકતી નથી.”

કાલોચાંદ ત્વરિત પગલે શ્રીક્ષેત્ર તરફ ગમન કરવા લાગ્યો. તેણે જ્યારે નગરમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે બરાબર મધ્યાહ્ન થયો હતો. આકાશ વાદળાં વિનાનું સ્વચ્છ હતું. ને પવન પણ શાંત હતો. પરંતુ કાલોચાંદ નગરમાં પેસી થોડાં પગલાં ચાલ્યો, એટલામાં કોઈ અગમ્ય પ્રદેશમાંથી એકદમ ભયાનક અંધકારે ઘસી આવી સમસ્ત આકાશને તથા પૃથ્વીને ઘેરી લીધાં. સૂર્યનું રાહુના ગ્રાસથી ખગ્રાસ ગ્રહણ થયું હોય અને તે વખતે દિશાઓ જેવી અંધકારપૂર્ણ બની જાય તેવી બંધી દિશાઓ અંધકારપૂર્ણ ધૂસ્રમય બની ગઈ. આ જોઈ વિસ્મય પામી કાલોચાંદ દષ્ટિપાત્ કરવા લાગ્યો. શહેરના રસ્તામાં અનેક મનુષ્યો ચાલતાં હતાં. અચાનક અંધકાર થયેલો જોઈ તેઓ પણ આશ્ચર્યચકિત બની ગયાં! એટલામાં તો બીજો કૌતુક ઉપજવનારો બનાવ બન્યો. એકદમ ચારે દિશાઓમાંથી શંખ અને ઘંટાનો ધ્વનિ આકાશને કંપાવવા લાગ્યો. આથી આશ્ચર્યચકિત થતો થતો કાલોચાંદ મંદિર ભણી ચાલ્યો.

ગરુડસ્તંભ પાસે પહોંચી કાલાચાંદે જગન્નાથદેવને પ્રણામ કર્યા. આ સમયે અંધકાર જાણે વધારે ગાઢ થયો. અને આખું ક્ષેત્ર ધામ શ્યામ અંધકારે ભરાઈ ગયું. કાલાચાંદે પોતાની પાછળ એક મહાન ભયંકર શબ્દ થતો સાંભળ્યો. એણે કદિ પણ સમુદ્ર જોયો નહોતો, અને સમુદ્રનું ગર્જન સાંભળ્યું નહોતું. પોતાની પાછળ જાણે લાખો ચીસો પડે છે, ને તે મને મંદિરમાં પ્રવેશ કરવાને જાણે ના પાડે છે; એવો અવાજ કાલાચાંદે સાંભળ્યો. વળી એ ચીસોને તથા ભૂતલ ઉપરનાં ધૂળનાં કણોને પોતાના શરીર ઉપર બેસાડીને પવન ચારે બાજુ દોડાદોડી કરી રહ્યો છે. શ્યામ અંધકારને લીધે નભમંડલ ભૂમંડલ અને સમુદ્રતલ એ બધાં એકાકાર બની ગયાં છે! કાલોચાંદ આ આશ્ચર્યજનક દેખાવ જોતો જોતો ગરુડ સ્તંભને ટેકે ઉભોજ રહ્યો.

એણે જોયું તો અસંખ્ય મનુષ્યો મંદિર બણી દોડી આવવા લાગ્યાં. ને ઉતાવળે પગલે મંદિરનાં પગથિયાં ચડી મંદિરનો આશ્રય લેવા લાગ્યાં. અચાનક આ શો બનાવ બન્યો ? એ ન સમજવાથી કાલોચાંદ કેટલીકવાર તો ગરૂડ સ્તંભ પાસે સ્તબ્ધ બની ઉભોજ રહ્યો. પણ છેલ્લે માણસોની ભીડમાં ધકકેલાતો તે પણ પગથિયાં ચડી મંદિરની રંગભૂમિમાં આવી પહોંચ્યો.

અકસ્માત એક નવિન બનાવ બન્યો. મંદિરના ઉંચા શિખર ઉપરથી એક મહોટો પથર ભયાનક શબ્દ સાથે રંગભૂમિવાળા આંગણમાં ગબડી પડ્યો. શિખર તૂટીને પડેલા આ પથરના ભયંકર શબ્દે આખું શ્રીક્ષેત્ર કંપી ગયું. આથી ત્યાં મળેલો માનવસમૂહ ક્ષણવાર તો ભયભીત અને શક્તિ ચિત્તે સ્તબ્ધ બની ગયો ને ત્યારપછી એ અગણિત નરનારીઓના કંઠમાંથી એક ભીષણ કોલાહલનો ધ્વનિ દિશાઓમાં ગળું રહ્યો. આ કોલાહલનો મહા ધ્વનિ દિશાઓને કંપાવતો કંપાવતો રાજાને કાને પહોંચ્યો.

પરિચ્છેદ બીજો

મહાંતનો ફલાદેશ

શ્રીક્ષેત્રના રાજાનું નામ મુકુન્દદેવ હતું. લક્ષ્મણસેન જેમ બંગાલાનો છેલ્લો રાજા હતો, તેમ મુકુન્દદેવ ઓઢીઆનો છેલ્લો સ્વતંત્ર રાજા હતો. પરંતુ લક્ષ્મણસેન જેવો વૃદ્ધ અને શક્તિહીન રાજા હતો, તેવો આ મુકુન્દદેવ નહોતો.

આ સમયે ઓઢીઆનું રાજ્ય શક્તિહીન બનેલું નહોતું. ઓઢી. આવાસી પ્રત્યેક પુરુષ મહા યરવીર યોદ્ધા હતો. એકવાર એ શક્તિને

પ્રભાવે જ ઓઢીઆએ અંગાલાના પકાણુ રાખને કંપાગ્યો હતો, અને એ શક્તિને પ્રભાવે જ સત્રાટકુલતિલક અકબર પાદશાહે ઓઢીઆની મિત્રાચારી કરવા અમિલાપ્તા દર્શાવી હતી. અને એમાં નવાઈ પામવા જેવું પણ કાંઈ નથી. કેમકે જે જાતિનું રાજ્ય ઉત્તરમાં ત્રિવેણીથી દક્ષિણમાં ગોદાવરીપર્યંત પ્રસરેલું હોય, જે જાતિ પાસે ત્રણ લાખ પાય-દળનું લશ્કર, જે જાતિ પાસે વીશ હજાર ઘોડેસ્વારનું લશ્કર અને ત્રણ હજાર ગજરાહી લશ્કર હોય તે જાતિ બલવાન મનાય એમાં સંદેહ નથી. ઓઢીઆવાસીઓ પણ આર્યોના જ વંશજો છે. ને આર્ય જાતિનું પરાક્રમ વિશ્વવિદિત છે. પાશ્ચાત્ય ઇતિહાસ લેખકો દર્શાવે છે કે પહેલાં એ આર્યો મધ્ય એશિયામાં રહેતા. તેમાંનાં કેટલાંક કુળો યુરોપમાં ગયાં અને ત્યાં તેમણે પ્રગલ્ભ રાજ્યો સ્થાપ્યાં. વળી કેટલાંક કુળો ભારતવર્ષમાં આવ્યાં. જે કુળો ભારતવર્ષમાં આવ્યાં તેઓ કેટલોક સમય ઉત્તર ભારતવર્ષમાં રહ્યાં. પછી તેમણે દક્ષિણ હિંદમાં જવા રસ્તો શોધવા માંડ્યો. ઉચ્ચ વિંધ્યાચળ પર્વત જાણે ભારતવર્ષને મા-પનારો હિમાનદંડ હોયતી ! તેમ ભારતવર્ષના પશ્ચિમ છેડાથી પૂર્વ છેડા લગી લાંબો પડેલો છે. અને ભારતવર્ષના એ વિભાગો કરેલા છે. એક વિભાગનું નામ ઉત્તરહિંદ અને બીજા વિભાગનું નામ દક્ષિણ હિંદ છે આ સિવાય સાતપૂડો પર્વત પણ જાણે વિંધ્યાદ્રિની સ્પર્ધા કરતો

હિંદુ આવી જ કદપના માટે જુઓ. કુમારસંભવ કાવ્ય સ. ૧ નો નીચેનો શ્લોક:—

અસ્ત્યુત્તરસ્યાં વિશિ દેવતાત્મા ।

હિમાલયો નામ નગાધિરાજઃ ॥

પૂર્વાપરો તોયન્નિધીવિગાહ્ય ।

સ્થિતઃ પૃથિવ્યા ઇવ માનદણ્ડઃ ॥

હોયતી! તેમ બા...ના પશ્ચિમ છેડાથી પૂર્વ છેડા લગી પડેલો છે. આવા બે વિશાળ પર્વતો અટકાયત કરનારો હોવાથી આર્યપ્રજને દક્ષિણહિંદમાં જવાને વિલંબ લાગ્યો. દક્ષિણ હિંદમાં જવાના બે રસ્તા છે. એક રસ્તો મહારાષ્ટ્ર તરફનો અને બીજો રસ્તો બંગાળા તરફનો. અગરત્ય ઋષિ વિંધ્યાચળને ઉલ્લંઘીને દક્ષિણહિંદમાં ગયા હતા, એવી લોકોક્તિ છે. પરંતુ જોએ જોએ પર્વત ઉલ્લંઘી દક્ષિણહિંદમાં જવા અસમર્થ હતા અથવા તો અનિચ્છુક હતા તેઓ બંગાલાને માર્ગે ઓઢીઆમાં આવ્યા. તે વખતે ઓઢીઆમાં ઇડૂ નામના મૂળવતનીઓ રહેતા હતા. આ ઉડૂનીતિના લોકોનો પરાભવ કરી આર્યવંશજોને ઓઢીઆતું રાજ્ય લઇ લીધું. હાલના ઓઢીઆવાસીઓ આ આર્યજાતિનાં સંતાનો છે. એટલે કે પરાક્રમમાં તેમજ કુલીનતામાં તેઓ આર્યજાતિની કોઈપણ શાખા કરતાં ઉપર તેવા નથી.

ઓઢીઆમાં વસેલી એ મહાગૌરવવાળા આર્યજાતિનો રાજા તે સમયે મુકુન્દદેવ હતો. એ મુકુન્દદેવે ગોવર્ણકેશના રાજા ઇષ્ટાહીમખાને રાજમહેદ્રીના પ્રચંડ યુદ્ધમાં હરાવીને શ્રીક્ષેત્રમાં પોતાની સ્થિતિ કરી હતી. જગન્નાથદેવની પૂજા કરવાનો લાભ મળે એજ શ્રીક્ષેત્રમાં સ્થિતિ કરવાનો તેનો હેતુ હતો. કોઈ એમ પણ કહે છે કે એ મુકુન્દદેવ વર્ષના પહેલા છ મહિના વગર નિદ્રાએ સતત રાજકાર્ય કર્યો કરતો અને વર્ષના બાકીના છ મહિના ઉધ્યાજ્ઞ કરતો. જો એને બરાબર કુંભકર્ણુ તો નજર કહેવાય તોપણ કાંઈક એને મળતો એનો સ્વભાવ હતો. કોઈ એમ પણ કહે છે કે એ મુકુન્દદેવને *ચારસો રાણીઓ હતી. હવે

§ Riyazu—s—Salatin.

* Jesuit Tieffenthaler.

આમા કેટલું સત્ય છે ? તે જાણવાનું અત્યારે પ્રજા સ્વાધીન કાંઈ હાથ લાગેનું નથી; તોપણ એની કીર્તિની વાતો સાંભળવાથી, એનો ત્રિવે-
ધાટ, એનાં બંધાવેલાં મંદિરો, અને દુર્ગો, અને એનું પ્રતાપી ચરિત્ર
શ્રવણ કરવાથી એમ જણાય છે કે એ મહા શક્તિમાન તથા કીર્તિ-
માન રાજા હતો. કોઈ મનુષ્ય સર્વગુણસંપન્ન તો હોતું નથી; તેવુંજ
મુકુન્દદેવના સંબંધમાં પણ હતું. એ મુકુન્દેવ મહાશક્તિમાન અને
કીર્તિમાન હતો, પરંતુ તે સાથે તે અત્યંત વિભ્રાસી તથા સુંદર
શ્યામાઓનો અભિલાષી હતો.

વિપત્તિની વેળાએ વ્રજ રાજા પાસે દોડી જઈ રાજાને વિપત્તિની
વાત કહી બતાવે એવો સામાન્ય નિયમ છે. એ નિયમાનુસાર ભયભીત
બનેલો જનસમૂહ રાજા પાસે શિખર તૂટી પડવાની વાત જણાવવા
દોડ્યો ગયો. મંદિરથી રાજમહેલ બહુ દૂર નહોતો. મધ્યાહ્ન કાળનો
સમય હોવાથી રાજા મુકુન્દેવ આહાર કરી પલંગમાં પોઢેલો હતો.
શિખર તૂટવાને અવાજે તે ચમકી ઉઠ્યો. ને પ્રહરીને તેણે પ્રશ્ન કર્યો:-
“આ શેનો અવાજ થયો?”

પ્રહરી જાતનો જંગલી બીલ હતો, એણે એક હાથમાં લાકડાની
ઢાલ ઝાલેલી હતી, અને બીજા હાથમાં લાંબી તરવાર પકડેલી હતી.
રાજાનો પ્રશ્ન સાંભળતાં તેણે આડી ઢાલ ધરી, અને પોતાનું પરાક્રમ
બતાવવા તે તરવાર વીંઝવા લાગ્યો. ભોગજેગે તેજ સમયે ત્યાંથી એક
બિલાડી પસાર થઈ. આ જંગલહાદુર પ્રહરી તરવાર તાણી તે બિલાડી
ચાબળ દોડ્યો ??

એટલામાં તો મંદિરમાંથી મનુષ્યોનો ભયંકર કોલાહલ ધ્વનિ બહાર
નીકળ્યો. રાજા એ અવાજે વિસ્મિત થયો અને પલંગ ઉપરથી નીચે

ઉતરી તે દારપાસે આવ્યો. તેણે જોયું તો આખો રાજમહેલ સ્યામતાથી ભરાઈ ગયેલો હતો. અને ઉલુકા વગેરે નિશાયર પક્ષીઓ ચીત્કાર કરતાં કરતાં રાજમહેલ ઉપર આમતેમ ઉડતાં હતાં વળી દૂરથી શિયાળવાનાં અવાજ પણ આવતા હતા, આવાં અકાળે દૃશ્ય થતાં અભાંગલિક ચિન્હો જોઈ રાજના વીર હૃદયમાં એક પ્રકારની અન્યક્ત ચિંતાનો પ્રવેશ થયો. હાથ જોડીને રાજાએ જગન્નાથ પ્રભુનું રમરણ કરી પ્રણામ કર્યા અને પોતે રાજપ્રાસાદ ઉપરથી નીચે ઉતરવા લાગ્યો.

રાજા કચેરીના મંડપ સમીપ આવ્યો તો ત્યાં તેણે મંત્રી દુનાર્દન વિઠાધરને પોતાની રાહ જોઈ ઉભેલો જોયો, રાજાએ વ્યગ્રભાવે તેને પૂછ્યું “ શા સમાચાર છે દુનાર્દન ! ”

દુનાર્દન:—મહારાજની સમીપ પ્રજ્ઞજનો આવેલ છે. ”

રાજા:—“ કેમ શું થયું છે ? હમણાં અવાજ શેનો થયો ? ”

દુનાર્દન:—“ મંદિરનું શિખર તૂટી પડ્યું છે. ”

રાજા:—“ મંદિરનું શિખર ? ક્યા મંદિરનું શિખર ? ”

દુનાર્દન:—“ જગન્નાથજીના મંદિરનું. ”

રાજા:—“ એ શું ? સાડી ત્રણસો x વર્ષ થમાં જે મંદિર અડઅપણે રહેલ છે તે મંદિરનું શિખર શું મ્હારા સમયમાં તૂટી પડ્યું ? કેવી શોકજનક વાર્તા ! ”

દુનાર્દન:—“ મહારાજ ! આપે આ અંધકાર જોયો ? ”

રાજા:—“ હા દુનાર્દન, એ પણ હું જોઈ છું. આરે દિશાઓ ભ્રમંકર સ્યામતાથી ભરાઈ ગઈ છે. અને ધૂમરંગી અરુપ અંધકાર દ્વિતોમાં ભરાવા લાગ્યો છે વળી આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે

x હાલનું મંદિર ઈ. સ. ૧૧૯૮ માં બંધાવેલું કહેવાય છે.

આકાશમાં ક્યાંય પણ એકે વાદળું નથી. વળી આજે સૂર્યમહલ થવાની પણ લેશે સંભાવના નથી. તેમ છતાં આટલો બધો અંધકાર અકસ્માત ક્યાંથી તૂટી પડ્યો તે સમજતું નથી. મંત્રી ! જો જો, સૂર્યનારાયણ જાણે કાળો થઈ ગયો છે. અને આકાશ જાણે પૃથ્વી ઉપર તૂટી પડવા માંડ્યું છે. સમુદ્ર પણ ધોર ગળના કરતો કરતો ને તરંગો ઉછાળતો ઉછાળતો આ પવિત્ર ધામનો જાણે પ્રલય કરવા ઇચ્છતો હોય એમ લાગે છે. ચારે બાજુથી રૂદનનો ધ્વનિ સંભળાય છે. ખરે બપોરે રાજમહેલ ઉપર ધ્રુવ બોલવા લાગ્યાં છે અને દૂરથી શિયાળવાં બોલતાં સંભળાય છે. જગન્નાથ પ્રભુએ ઝોઢીઆના અદષ્ટમાં શું લખ્યું છે ? તે સમજી શકાતું નથી. ”

દનાઈન:—“ મહારાજ વેસર મહંતને બોલાવું ? ”

વેસરમહંતને બોલાવવાની જરૂર પડી નહિ. મહંત પોતેજ રાજને મળવા ત્યાં આવ્યા એમના કટિ પ્રદેશ નીચે એક શુભ્ર રેશમી-વસ્ત્ર વિરાજી રહ્યું હતું. આ સિવાય એમણે બીજું કંઈ વસ્ત્ર ધારણ કરેલું નહોતું. એમના તેજ પૂર્ણ અંગ ઉપર ધવલ યજ્ઞોપવીત શોભતું હતું. મહંત મહારાજ કદિપણ અંગ ઉપરથી નામાવલિ દૂર કરતા નહોતા. પરંતુ આજે એમના અંગ ઉપર નામાવલિ જોવામાં આવતી નહોતી. આ તેજ: પુંજ ભવ્યમૂર્તિ મહાપુરુષને જોઈ રાજાએ હાથ જોડી વંદન કર્યું.

એ મહાપુરુષ પણ ભદ્રામુદ્રા કરી રાજાને આશીર્વાદ આપતાં બોલ્યા:—“ રાજ્યનું મંગલ થાઓ. ”

રાજા:—“ મંગલ ક્યાં છે પ્રભુ ! ચારે દિશાએ કેવાં ચિન્હો જણાય છે ? ”

મહંત:—“ રાજન! હું પણ એ જોડે છું, ને સાંભળું છું. ”

રાજ:—“ હવે શું થશે મહારાજ ? ”

મહંત:—“ રાજન! હું મહા પ્રભુને કંપતા જોડે છું. વળી એમના અંગ ઉપરથી વસ્ત્રો પણ ખસી પડ્યાં છે ! ”

રાજ હવે સ્થિરપણે ઉભો રહી શક્યો નહિ. તે ભોંયતળાએ બેસી ગયો.

મહંત:—“ રાજન! મહાપ્રભુનાં એ વસ્ત્રો આજથી સાઠ વર્ષ પહેલાં રાજ પ્રતાપરૂપે તૈયાર કરાવ્યાં હતાં, અને શ્રીગૌરાંગ પ્રભુ ચૈતન્ય દેવે સ્વહસ્તે જગન્નાથજીને ધારણ કરાવ્યાં હતાં. ”

રાજ ભયભીત થઈ બોલ્યો “ ત્યારે શું અત્યારે જગન્નાથ પ્રભુ નમ્ર છે. ? ”

મહંત:—“ ના, હું તેમને નામાવલિ પહેરાવતો આવ્યો છું. ”

રાજ કેટલીવાર મૌન રહ્યો. ત્યાર પછી પોતાનાં નયનો ભોંયેજ સ્થિર રાખી, ગદ્ગદવાણીએ બોલ્યો:—“ આ ઉત્પાત શાથી થયો. તે આપ દયા કરી કહી શકશો ? ”

મહંત:—“ હા, મહેં ધ્યાનથી કાંઈક જાણ્યું છે ને તે હું આપને કહી શકીશ.

રાજ:—“ તો તો કૃપા કરી બોલો પ્રભુ ! ”

મહંત:—“ મહેં ધ્યાનમાં જોયું તો ખંગાલામાંથી પગે ચાલી એક પુરૂષ આજે શ્રીક્ષેત્રમાં આવેલો છે. અને તેણે ધામમાં પગહું મૂકતાંજ આખું ધામ અંધકારે છવાઈ ગયું છે ! એ પુરૂષે મંદિરના અંગણમાં પ્રવેશ કરતાંજ શિખરનો પથ્થર ગમડી પડેલો છે. ત્યાર પછી મંદિરમાં પ્રવેશ કરતાંજ ”...

રાજા:—“ બહુ સમજ્યો મહારાજ ! હું હમણાંજ તેનું માથું ઘડથી જૂઠું કરું છું. મંત્રી ! ત્હમે જાઓ અને એને પકડી લાવો. ”

મંત્રી:—“ એને હું શી રીતે ઝાળખી શકાશ પ્રભુ ? એને ઝાળખવાનું કાંઈ એ ઘણું છે ? ”

આ પ્રશ્ન સાંભળી રાજાએ મહંત મહારાજભણી જોયું. મહંત બોલ્યા:—“ એનું ઝાળખવાનું એધાણ શું ? ” સાંભળો; હમણાંજ તમને તે પણ કહું છું.

આટલું બોલી મહંત જરા સ્થિર થયા. તેમણે પોતાનાં લોચનો મીઝ્યાં. એમનાં નેત્રો જાણે કોઈ અદૃશ્ય વસ્તુને જોતાં હોય એવો ભાસ થતો હતો. તેમનો શ્વાસોચ્છ્વાસ પણ જાણે સ્થિર થયો હતો.

ઘોડીવાર આ સ્થિતિ અનુભવ્યા પછી તેમણે પોતાના નેત્રો ઉઘાડ્યાં. ને મંત્રી ભણી નિહાળી તે બોલ્યા:—

“ એ પુરૂષ હમણાં તમને શ્રીમંદિરમાંજ મળી શકશે. ”

મંત્રી:—“ એ પુરૂષનો ચહેરો કેવો છે ? ”

મહંત:—“ બહુ સુંદર. ”

મંત્રી:—“ એ પુરૂષ બંગાલી છે ? ”

મહંત:—“ હા. ”

મંત્રી:—“ એ શી નાતે છે ? ”

મહંત:—“ એના શરીર ઉપર યજ્ઞોપવીત દેખાય છે. ”

મંત્રી તરત તેને પકડવા આહ્વાન.

રાજા:—“ એ માણસ શું એવો દુર્ગંધ છે ? ”

મહંતા—“ ના મહારાજ ! એના જેવો ધાર્મિકપુરૂષ આપણા આ પવિત્રક્ષેત્રમાં પણ કોઈકજ મળી આવશે. ”

રાજા:—“ એ વાત મ્હને સમજતી નથી. એવા ધાર્મિકપુરુષ હોય તો આવા ઉત્પાત થવા સંભવે નહિ. ”

મહંત:—પ્રભુ જાણે, મહા-પ્રભુએ મહારી દષ્ટિમાં બ્રમ ઉપ-જાળ્યો હોય તો કાંઈ કહેવાતું નથી; તોપણ મ્હને એમ લાગે છે કે એ પુરુષ દેવોનો દિજોનો મહાશત્રુ છે. ”

રાજા:—“ અસ્તુ, ગમે તે હો. એની તપાસ કરીએ. આપ પણ ન્યાયમંદિરમાં પધારો. ”

આટલું બોલી બંને એ સાંથી ન્યાયમંદિર બાણી પ્રસ્થાન કર્યું.

પરિચ્છેદ ત્રીજો

અદ્ભુત ઇન્સાફ

* ઋણશેષશ્ચાગ્નિશેષઃ શત્રુશેષ સ્તથૈવ ચ

પુનઃ પુનઃ પ્રવર્તન્તે + + + +

(પ્રસ્તાવિક)

ન્યાયમંદિરમાં મણિમુકતા જડિત સિંહાસન ઉપર ઓઢીઆનરેશ મુકુન્દદેવ વિરાજેલ છે. એ આસનની જમણી બાજુના એક સફેદ વચ્ચે આચ્છાદિત કરેલા એવડાજ હંચા આસન ઉપર મહંત મહારાજ વિરાજેલ છે. ડાબી બાજુએ મંત્રી દનાદિન તથા અન્ય સમાસદો વિરાજેલ છે.

* પૂરેપૂર્ણ ન પતાવતાં બાકી રાખેલું દોષ, પૂરેપૂર્ણ ન હોલવતાં હોલવવો બાકી રાખેલો અગ્નિનો તણખો, અને લાપ્તા વિના જીવતો મૂકેલો શત્રુ, એ ત્રણે ફરી ફરી વૃદ્ધિ પામે છે. માટે પોતાનું બહુ ચલાનારે એ ત્રણે તે નિઃશેષ કરવાં જોઈએ.

જેલા છે. અને સન્મુખ કાલાયાંદને રજુ કરવામાં આવ્યો છે. રાજા મુકુન્દદેવે પૂછ્યું:—

“તહમારું નામ શું ?”

“કાલાયાંદરાય.”

“ક્યાં રહેવું ?”

“બંગાલામાં.”

“તહમે કંઈ નાતે છો ?”

“બ્રાહ્મણ.”

“અહીં કેમ આવ્યા છો ?”

“દેવનાં દર્શન કરવા.”

“અહીં આવવામાં બીજો કશો હેતુ નથી ?”

આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવામાં કાલાયાંદ, ગોટા વાળવા લાગ્યો. આથી રાજા જુસ્સાથી બોલ્યો:—“બન્દી ! જલ્દી ખરેખરો ઉત્તર આપ.”

આ વાક્ય સાંભળી કાલાયાંદ એવાજ જુસ્સાથીજ સામે પ્રશ્ન પૂછ્યો:—“મહને બન્દીવાન કોણે કરાવ્યો છે ?”

રાજા:—“મહે, તું જાણતો નથી કે હું ઓઢીઆનો અધિપતિ છું ? હું આજા કરું છું કે મહારી આજા મળ્યા વિના ત્યારે અહીંથી બહાર જવું નહિ.”

કાલાયાંદ વ્યંગ વાણીમાં બોલ્યો:—તહમે ખરેખર રાજાજ છો, નહિ તો જે દેવદર્શન કરવા આવે તેને કોઈ બન્દીવાન કરે ? મહે સાંભળ્યું હતું કે અહીંમાં હિંદુરાજ્ય છે, અને રાજા પણ હિંદુ છે એનો મહને ખરેખરો અનુભવ થયો.”

આટલું બોલી કાલાયાંદ આજુબાજુ જોવા લાગ્યો. તેણે જોયું તો એ ન્યાયમંદિરમાં અનેક સ્ત્રી પુરૂષો ધસ્યાં આવતાં હતાં. અને

જ્યારે એ ઓરડો આખો ચીકાર બરાબ ગયો; ત્યારેજ તેમાં માણસો બરાતાં બંધ થયાં.

રાજા:—“ અરે બન્દીવાન ! ત્હારી માર્મિકવાણી સાંભળવા તથા ત્હારાં ગર્વનાં વચનો સાંભળવા અમે અહીં બેડા નથી. ત્હારો ન્યાય કરવો એ અમારું કામ છે. ”

કાલાચાંદ:—“ ઠીક, જે ઠીક લાગે એ ન્યાય કરો. પણ મ્હેં શો ગુન્હો કર્યો છે કે ન્યાય કરશો ? સાંઝે, સાંઝે, રસ્તામાં આવતાં હું બે ત્રણવાર લૂટારાના હાથમાં સપડાયો હતો; ત્યાં પણ આવીજ પરીક્ષા આપી આવ્યો છું. હવે વળી તમારા હાથમાં આવ્યો છું. ઠીક લાગે એવો ન્યાય કરો. ”

રાજા:—“ તું શા હેતુએ અહીંઆ આવેલો છું ? તે બોલ. ”

કાલાચાંદ:—“ એ હું કહી શકતો નથી. ”

રાજા:—“ એ હકીકત નહિ જણાવે તો હું ત્હને કેદખાનામાં નાંખીશ. ”

કાલાચાંદ:—“ રાજા ! ત્હમારો એ ભય વૃથા છે કાલાચાંદ આ જગતમાં કશાથી બ્હીતો નથી. ”

રાજા:—“ જે માણસ નિર્ભય હોય તે સદા સાચું બોલનારો હોય છે. ”

કાલાચાંદ:—“ આખા જીવનમાં હું કદિ અસત્ય બોલ્યો નથી. બોલો, ત્હમે શું જાણવા ચાહો છો ? ”

રાજા:—“ તું શું ખરેખર હિંદુજ છે ? ”

કાલાચાંદ:—“ હા. ”

રાજા:—“ અને સદાયરણી છે ? ”

કાલાચાંદ:—“ હા. ”

એટલામાં એરડાની એક બાજુએથી કોઈ બોલ્યું “ જૂઠું સાવ જૂઠું ”

આ વખતે એ એરડામાં બહુ પ્રકાશ નહોતો. તોપણ એ બોલનાર કોણ છે ? એ જોઈ શકાતું હતું. બધાં માણસો જે બાજુથી એ અવાજ આવ્યો તે તરફ જોવા લાગ્યાં; તો બારી પાસે એ બંગાલી સ્ત્રીઓ ઉભેલી હતી. એમાં જે સ્ત્રી આગળ ઉભેલી હતી તેણે “જૂઠું, સાવ જૂઠું.” એવો ઉચ્ચાર કર્યો હતો, એ ઉચ્ચાર કરનારી પૂર્ણ ચૌવના રમણી હતી. અને એના શરીરનું સૌંદર્ય આસપાસની દિશા-એને પણ જાણે રમણીય બનાવતું હતું. એ રમણીના સુંદર મુખાર-વિંદ ઉપર લગીર ધુંધટો તાણેલો હતો. એ ધુંધટો પૂર્ણચંદ્રને ઢાંકનારા મેઘખંડનું સ્મરણ કરાવતો હતો. રાજ મુકુન્દદેવ જેમ જેમ એ રમણી તરફ જોવા લાગ્યો; તેમ તેમ વધારે વધારે મોહિત થતો ગયો. રમણીના વદન ઉપરથી પોતાનાં લોચનો પાછાં તાણવા રાજ અચક્ત બન્યો. ને એ રીતે તે પોતાનું ભાન પણ જાણે ભૂલી ગયો.

કાલાચાંદે પણ એ સ્ત્રીના તરફ દૃષ્ટિ નાંખી. જેતાંજ તે સમજી ગયો કે એ સ્ત્રી તે ઘર ત્યાગી ભાગી ગયેલી પાપિણી વ્રજબાલા છે. એને જેતાં જ કાલાચાંદનાં લોચનોમાં અગ્નિ પ્રકટ્યો તેણે તીક્ષ્ણ દૃષ્ટિએ ક્ષણવાર વ્રજબાલા બણી જોયું. કાલાચાંદની અગ્નિ વર્ષાવતી દૃષ્ટિનો પ્રભાવ વ્રજબાલા સહન કરી શકી નહિ. આથીએ પોતાનું મુખ ફેરવી પોતાની સહચરીની પાછળ હડી ગઈ. તેના મનમાં વિચાર આવ્યો કે કાલાચાંદનાં નયનોમાંથી નીકળી પ્રચંડ અગ્નિની જવાબા કેમ જાણે મને સજગાવી ચૂક્યા ઘસી આવતી હોયની !

હવે રાજની મોહતંદ્રા મટી તે વ્રજબાલા તરફ લક્ષ્ય કરીને બોલ્યો. “ ત્હમે શું કહ્યું ? ”

સામેથી કશો ઉત્તર મળ્યો નહિ. નિર્લજ્જ વાયાળ સ્ત્રીની વાણી અધરો બહાર ફરી નીકળી શકી નહિ.

રાજાએ વ્રજબાલાને ઉદ્દેશીને ફરી પ્રશ્ન પૂછ્યો:—“આ બન્દી-વાન જૂઠું બોલે છે, એમજ ત્હમે કહ્યું ના ? એ માણસ વિષે ત્હમે શું જાણે છે ?”

વ્રજબાલાએ પોતાની સહચરીને ધીરેથી કહ્યું:—“તું બોલ.”

આથી સહચરી એક ડગલું આગળ વધી. અને એકવાર ખોંખારો કરી તેણે પોતાનું ગળું સાફ કર્યું. પછી રાજા તરફ જોઈ તે મૃદુ કંઠે બોલી:—“મહારાજ ! આપનો બન્દી જૂઠું બોલનારો, ધૂર્ત અને આચારબ્રષ્ટ છે.”

આ શબ્દો રાજાને કાને પહોંચ્યા નહિ. એથી રાજા બોલ્યો:—“ત્હમે શું કહો છો ? તે હું સાંભળી શકતો નથી. જરા તાણીને બોલો.”

આથી સહચરી વળી બે ડગલાં આગળ ગઈ. અને એક બે ખોંખારા ખાઈ ગળાને વધારે સ્વચ્છ કર્યું. અને પછી મોટે સ્વરે બોલી:—“મહારાજ ! આ પુરુષ કાલાચાંદરાય બ્રાહ્મણકુળમાં જન્મેલો છે; છતાં તે આપણા ધર્મનો તેમજ આપણા દેશનો મ્હોટો શત્રુ છે. એ મુસલમાનનું નવાબનું દાસત્વ કરે છે. નોકરી માટે એણે હિંદુ ધર્મનો તથા હિંદુ મર્યાદાનો ત્યાગ કરવામાં પાછી પાની કરી નથી. પૃથ્વીમાં એવું કોઈ પાપકાર્ય નથી કે જે એનાવડે થયું ન હોય. એણે પોતાની ધર્મભૂતિ જનેતાનો, પતિવ્રતા પત્નીનો અને વંશપરંપરાની મર્યાદાનો ત્યાગ કરેલો છે. અને યવન પુત્રી સાથે વિવાહ કરેલો છે. વળી તે યવનપુત્રીને લોભે મુસલમાન થયો છે. એનાં અહીંયાં પાપી પગલાં અવાધીજ આ પવિત્રભૂમિ સ્થામ અંધકારે છવાઈ ગઈ છે. તથા જગ-

ત્રાયજી પવિત્ર મંદિરનું શિખર તૂટી પડેલું છે. તો પ્રજાપ્રિય નરેશ ! આપ એ હૃદયવેશી કાફરને સજા કરો; સનાતન ધર્મનું રક્ષણ કરો.”

કાલાચાંદની આ હકીકત સાંભળતાં ન્યાયમંદિરમાં ઉભેલો માનવ સમૂહ સ્તબ્ધ થઈ ગયો.

રાજાએ પૂછ્યું:—“ બન્દી ! આ વાત સત્ય છે ? ”

કાલાચાંદે કશો ઉત્તર આપ્યો નહિ. પોતાની છાતીએ પોતાનાં ધર્મને હાથેવડે સ્વસ્તિક કરી, ગર્વભરિત દૃષ્ટિએ તે કેવળ રાજાતરફ તાકી રહ્યો. આવી ગર્વભરી દૃષ્ટિ રાજાએ આજલગી કોઈ મનુષ્ય દીઠી નહોતી.

એક સભાસદ બોલી ઉઠ્યો:—“ મહારાજાધિરાજ ! એ મનુષ્ય નથી પણ રાક્ષસ છે; એનો સત્ત્વર નાશ થવો જોઈએ. ”

રાજાએ મંત્રી તરફ જોઈ કહ્યું:—“ મંત્રિ ! હવે શું કરવું ઉચિત છે ? ”

મંત્રી:—“ મહારાજ, બ્રાહ્મણ સદા અવધ્ય છે. ”

રાજા:—“ આ શું બ્રાહ્મણ છે ? ”

મંત્રી:—“ હજીલગી એના ગળામાં જનોઈ દેખાય છે. ”

રાજા:—“ ત્યારે શું એને કેદખાનામાં પૂરવાનું કહોછો ? ”

મંત્રી:—“ ના મહારાજ, આપણા રાજ્યમાં એવા દુર્જનને સ્થાન આપી શકાય નહિ. ”

મુકુન્દદેવ, હવે શું કરવું ? એ ન સમજવાથી ગુંચવાઈ ગયો. તેણે સૌ સભાસદો બધી નજર ફેરવી પરંતુ કોઈ માણસ કશી સલાહ આપી શક્યું નહિ.

રાજાની દૃષ્ટિ એકદમ વેસરમહાંત ઉપર પડી. મહાંત આ વખતે નેત્રો મીંચી કાંધક વિચારમાં નિમગ્ન થયા હતા.

રાજાએ ખૂસ મારી:—“ મહાંત મહારાજ ! ”

મહંતે નેત્રો ઉઘાડ્યાં. રાજાએ પૂછ્યું:—“ હવે કર્તવ્ય શું ? ”

મહંત:—“ દેશમાંથી બહિષ્કાર. ”

રાજા:—“ એ તો બહુજ સાધારણ સજા છે મહંત મહારાજ, ”

રાજાનું વચન પૂરું થયું એટલામાં તો કાલાચાંદ બોલી ઉઠ્યો:—

“ આપ પોતેજ વેસર મહંત ! જેનું પવિત્ર નામ આખા દેશમાં ગવાઈ રહેલું છે તે ભક્તિમાન મહાપુરુષ શું આપજ કે ? તો હવે મહારે મહારા મનની હકીકત જણાવવી નહિ પડે. કેમકે દિવ્ય દષ્ટિવડે આપ તો બધું જાણો છો. ભગવાન ! કરો કે મહારી વાસના શી રીતે પૂર્ણ થશે ? ”

મહંત:—“ સાહસિક યુવક ! ત્હારી અભિલાષા પૂર્ણ થાય એવે કશો દલાજ હમણું તો દેખાતો નથી. ”

કાલાચાંદ:—“ સારે શું હું વિના કારણે અને વિના અપરાધે હિંદુસમાજથી તિરસ્કાર પામી સમાજબહાર બનીશ ? ”

મહંત:—“ યુવક ! કારણ અકારણનો ન્યાય આપવો એ મહારું કામ નથી. ”

કાલાચાંદ:—“ બ્રાહ્મણવર ! મહારું અડકેલું અન્ન ગ્રહણ કરવા આપ તૈયાર છો ? ”

મહંત:—“ મહાપ્રભુનો પ્રસાદ હશે તો ખુશીથી ગ્રહણ કરી શકીશ. મહાપ્રભુનો પ્રસાદ મ્નેચ્છસ્પર્શ કરે તોપણ દ્વિષિત થતો નથી. ”

કાલાચાંદ:—“ હું શું મ્નેચ્છ છું ? ”

મહંત:—“ એ હું જાણતો નથી. તોપણ જે માણસ સમાજમાંથી પોતાનું સ્થાન ખોટું આશ્રય માગવા દેશેદેશ ભટકે છે; તેને હું હિંદુ કહી શકું નહિ. ”

કાલાચાંદ:—“ આપ પણ શું એવુંજ બોલશો ? મહારા મનમાં

આપને માટે અપાર શ્રદ્ધા અને ભક્તિ હતાં. અને મારા હૃદયમાં મ્હેં
આપને માટે ઘણો ઉચ્ચો વિચાર બાંધ્યો હતો. ”

મહંતઃ—“ હું તો તુચ્છ મનુષ્યમાત્ર છું. અને મહારી મતિ
અતિ અદ્વય છે. ”

કાલાચાંદઃ—“ તોપણ આપની બુદ્ધિમાં શું લાગે છે તે જણાવો.
શું હું હિંદુસમાજમાં સ્થાન મેળવવાને તદ્દન અયોગ્ય છું? ”

મહંતઃ—“ હા. ”

કાલાચાંદઃ—શું હું હિંદુને નામે ઓળખાણ આપવાને પણ અ
યોગ્ય છું? ”

મહંતઃ—“ હા. ”

કાલાચાંદઃ—“ બહુ સારું. આજથી હું તમારા હિંદુપણાનો ત્યાગ
કરું છું. હું મ્નેચ્છ કાફર અને મુસલમાન છું. જે યજ્ઞોપવીત મ્હેં ધર્મ,
ગુરુ અગ્નિ અને નારાયણ સમક્ષ ગ્રહણ કર્યું હતું, તેનો હું આજે
પારત્યાગ કરું છું. ”

આટલું કહી તેણે ગંગામાંથી જનોઈ કાઢી મહંતના ચરણો
તરફ ફેંક્યું. આ વખતે તેની આંખોના એક ભાગમાં જળ હતું; અને
બીજા ભાગમાં અગ્નિના તણુખા હતા. પરંતુ થોડીવારમાંજ એ જળ
સૂકાઈ ગયું.

થોડીવારે તે કંપતા ઉંચા અવાજે બોલ્યોઃ—“ પરંતુ મહંત
મહારાજ ! તમારું આજનું મહાપાપ તમે સ્મરણમાં રાખજો. આજે
ત્હમે એક બ્રાહ્મણની હત્યા કરી તેનો આલોક તથા પરલોક બગાડી
નાંખ્યો છે. ત્હમારે એ વાસ્તે એક દહાડો રોવું પડશે. ”

પછી તે રાજની તરફ જોઇને બોલ્યોઃ—“ અને જે રાજ
આવે મહા નિષ્ઠુર, જુલમી અને ધર્મ દ્રોહી છે; તેનું રાજ્ય પણ
જલ્દી નાશ પામશે. ”

આટલું બોલી કાલાચાંદે એ ન્યાયમંદિરનો ઓરડો છોડી દીધો. મંત્રી દનાદનને ચાર પાયદળ સિપાઇઓ કાલાચાંદને રાજ્યની હદબાર મૂકવા તેની સાથે સાથે ચાલ્યા.

કાલાચાંદ ગયા પછી કેટલીકવાર લગી તો સભામાં કેંઈ કાંઈ બોલ્યું નહિ. છેલ્લે દનાદન બોલ્યો:—“ એ નવાબનો જમાઇ પોતાના મનમાં એમ સમજતો હશે કે તેના સસરાની બીકે ઓઢીઆનરેશ ધ્રુજ જશે. ”

રાજા મુકુન્દદેવ બોલ્યો:—“ આપણે એ માણસને જવા દીધો તે ઠીક ન કર્યું. ”

દનાદન:—“ કાં ? ”

રાજા:—“ એ માણસ આપણા દેશ ઉપર પડાણ સૈન્ય લાવી અત્યાચાર પણ કરી શકે. ” એટલામાં ભૃગુરામ નામનો એક સભાસદ બોલ્યો:—“ મહારાજ ! એવાં તો કૂતરાં અનેક બસે, એમાં આવી ચિંતા શામાટે કરવી જોઈએ ? ”

મહંત:—“ ભૃગુરામ ! એનું બોલવું શ્વાનના બસવા જેવું ન પણ હોય. હું તો જો કે દષ્ટિહીન છું, તેથી બરાબર જોઈ શકતો નથી; તો પણ મને લાગે છે કે એ માણસનો અભિશાપ સાચો નીવડશે. ”

મહંતના આ વચનો રાજાને કાને પડ્યાં નહિ. કેમકે રાજાનું મન વ્રજબાલા બહુ આકર્ષાએલું હતું. તે તેનાં લોચનો વ્રજબાલાના મુખના સૌંદર્યનું પાન કરી રહ્યાં હતાં. અત્યારે વ્રજબાલાના મુખારવિંદ ઉપર ધ્રુમટો નહોતો. એટલે એનું વદન વાદળાનું આવરણ ખસી ગએલા પૂર્ણચંદ્રના જેવું જણાતું હતું. પોતાની સહચરી સાથે હવે વ્રજબાલાએ ધીરેધીરે એ ઓરડાનો ત્યાગ કર્યો.

ચરિત્રેઃ ચાથા.

પિછાન અને પ્રત્યુપકાર.

પ્રત્યુપકુર્વન્નહપિ ન ભવતિ પૂર્વાપકારિણા તુલ્યઃ ।

વર્ગોઽનુકરંતિ કૃતં નિષ્કારણમેવ કુરુતેઽન્યઃ ॥

“ ઓ ઘોડાવાળા ! ઉભો રહે, ઉભો રહે.

જગન્નાથપુરીથી અંગાલાભણી પ્રયાણ કરતા એક મુસાફરે મામા વ્યાધ્યા આવતા એક ઘોડેસ્વારને આ પ્રમાણે ખૂબ મારી. પરંતુ ઘોડે સ્વારે તે સાંભળ્યું નહિ. અથવા તો તે સાંભળી શક્યો નહિ. આથી પેલા મુસાફરે પોતાના બંને હાથ ઉઘ્યા કર્યા અને ફરી ખૂબ મારી કહ્યું:—“ ઓ ઘોડાવાળા ! જરા ઉભો રહે, ઉભો રહે. ”

ઘોડાવાળાએ લગામ તાણી ઘોડો ઉભો રાખ્યો; ને પેલા મુસાફરભણી બેઠને કહ્યું:—“ કેમ ? મ્હને શા માટે અટકાવ્યો ? તું કોણ છે ? ”

મુસાફર:—“ હું અટકાવતો નથી; થોડીવાર ઘોડાને વિસામો આપવાનું કહું છું. ”

ઘોડેસ્વારે પોતાના થનગન થનગન કરતા ઘોડાને કાપુમાં લીધો. આ સમયે સંધ્યાનો સમય વ્યતીત થયો હતો. નભમંડળમાં પૂર્ણચંદ્ર ખીલવા લાગ્યો હતો; અને ભૂતલ ઉપર રૂપેરીરસ જેવી જ્યોત્સ્ના રેલાવા લાગી હતી. દરથી દેખાતા જગન્નાથજીના મંદિર ઉપર, વૃક્ષોના ઉપર અને ખેતરોમાં ઝુલતા ઘોડો ઉપર એ જ્યોત્સ્ના પોતાની ધવળતા પાથરવા લાગી હતી. કૌમુદીવસના પૃથ્વી અને શશી સામસામાં નીરવહાસ્ય કરી રહ્યાં હતાં.

જ્યોત્સ્નાને પ્રકાશે મુસાફરે જોયું તો એ ઘોડેસ્વારને અંગે મુસ-
લમાની પહેરવેશ હતો. વળી એ પહેરવેશ પણ મૂલ્યવાન હતો.

સ્વારે પૂછ્યું:—“ અહીંથી પુરી કેટલે છેડી હશે ?

મુસાફર:—“ જણાય છે કે આપ મુસલમાન છો, તો હિન્દુના
ત્રીક્ષેત્રનું આપને શું પ્રયોજન છે ? ”

સ્વાર:—“ હિન્દુ રાજની સાથે મળવું છે. ”

મુસાફર:—“ રાજને મળવું છે ? સાવધાન રહેજો ભાઈ, હિન્દુ-
અને વિશ્વાસ કરજો માં. ”

સ્વાર:—“ નવાઈની વાત છે કે ત્હમે પોતે હિંદુ હોવા છતાં
આવી વાત બોલો છો. ”

મુસાફર:—“ હું હિંદુ નથી; મુસલમાન છું. ”

સ્વાર:—“ ત્હમે શું મુસલમાન છો ? ”

મુસાફર:—“ હા, તમે મ્હારે શરીરે શું જનોઈ જુઓ છો ? ”

સ્વાર:—“ ના, ત્હમારે શરીરે જનોઈ તો જણાતું નથી; પરંતુ
આ હિંદુઓ કાંઈ જનોઈ રાખતા નથી. ”

મુસાફર:—“ અધા રાખતા નથી એ ખરૂં, પણ હું તો રાખતો
હતા; અને એક દહાડો મ્હને ‘ બ્રાહ્મણ ’ જાતિને નામે ઓળખતો
હતો. તોપણ હવે હું હિન્દુ નથી, મુસલમાન છું. ”

સ્વાર:—“ એનું ગમે તેમ હો. મ્હને એટલુંજ કહોને કે પુરી
કેટલે દૂર છે ? ”

મુસાફર:—“ દશેક ગાડ. ”

સ્વાર:—“ અને ઘોડેથી જતાં ? ”

મુસાફર:—“ ત્હમે ઘોડે બેસી પુરી તરફ હવે જઈ શકશો નહિ. ”

સ્વાર:—“ કારણ ? ”

મુસાફર:—“ કારણ બીજું કાંઈજ નહિ; ઘોડાની મ્હારે જરૂર છે.”

સ્વાર:—“ ત્હમારે જરૂર બન્ને હોય, પણ એ જરૂર પૂરી પડશે એવી આશા રાખશો નહિ. ”

મુસાફર:—“ નકામો વખત કાં ખોવાવો ? મ્હારે જલ્દી તંડામાં પહોંચી જવું છે. ”

સ્વાર:—“ હું પણ એ તરફથીજ આવું છું. ને મ્હને પણ માર્ગમાં ત્રણ ચાર ત્હમારા જેવા લૂટારાઓએ ઘેર્યો હતો, પરંતુ મ્હારા હાથમાં તલવાર છે ત્યાં લગી કોઈની મગદૂર નથી કે મ્હાં કાંઈ લઈ શકે. ”

આટલું બોલી ઘોડેસ્વારે પોતાના મ્યાનમાંથી તલવાર તાણી.

મુસાફર:—“ ત્હમે મ્હને શું લૂટારો ધાર્યો ? ” આટલું વાક્ય તેણે પૂરું કર્યું એટલામાં તો મનમાં બીજોજ વિચાર ઉપજતાં તે બોલ્યો. “ હા હા, હું હવે લૂટારોજ છું. હવે તો નાશ કરવો એજ મ્હાં કામ છે. તો સાવધાન ચલન ! ઘોડો મૂકી દે; નહિ તો ત્હારો જગ્યાવ થવાનો નથી. ”

સ્વાર:—“ અરે પગપાળા શસ્ત્રહીન મુસાફર, વૃથા અભિમાન શા માટે ધરાવે છે ? ”

મુસાફર:—“ હું શસ્ત્રહીન નથી હો, મ્હારી પાસે શસ્ત્રો છે હો. એ શસ્ત્રો મ્હેં શી રીતે મેળવ્યાં તે સાંભળવું છે ? પુરીના રાજાના ચાર પાયદળ સૈનિકો મ્હને રાજ્યની હદ બહાર મૂકવા આવ્યા હતા. મ્હેં તેમની પાસેથી એક શસ્ત્ર માગ્યું. પણ કોઈએ આપ્યું નહિ. ત્યારે મ્હેં એક સૈનિક પાસેથી ઝડપ મારી તાણી લીધું ને તે વડે કેટલાક કનૈા મ્હાર કપ્યો. જો આ લોહીએ રંગાએલી તરવાર ! ”

બોલતાં બોલતા મુસાફરે પોતાના વજ્ર નીચેથી તરવાર બહાર કાઢી.

આ બેઠા ઘોડેસ્વાર પણ પોતાની તરવાર ઉંચી ઉપાડી બોલ્યો:—

“તો ઠીક છે, તહારમાં શક્તિ હોય તો પોતાના શરીરનો બચાવ કર.”

મુસાફર મ્હોં મલકાવીને બોલ્યો:—“અરે નાદાન, તું શું કાલા-
ચાંદરાયને તરવાર ઉગામી બહીરરાવવા ચાહે છે?”

પેલો ઘોડેસ્વાર આ વચન સાંભળી આશ્ચર્ય ચક્રિત થઇ ગયો
ને બોલ્યો:—“આપ શું કાલાચાંદરાય છો?”

કાલાચાંદ:—“હા, લોકો મ્હને એ નામે ઓળખે છે.”

ઘોડેસ્વાર:—“નરાયના જમાઈ તે ત્હમે પોતેજ?”

કાલાચાંદ:—“હા, એમાં સંદેહ નથી.”

આ સાંભળતાંજ છત્રંગ મારી પેલો ઘોડેસ્વાર ઘોડા ઉપરથી
નીચે ઉતરી પડ્યો. અને કાલાચાંદની પાસે આવી સન્માનથી બોલ્યો:—
“ફાજલદાર સાહેબ, આપની કચેરીમાં હું એકવાર બન્દીવાન થઇને
આવેલો હતો, તે પછી હું આપનોજ અતિથિ બની કેટલોક સમય
આપને મકાને રહ્યો હતો. આપને એ વાત સાંભરે છે કે નહિ ?
આપની પાસેથી મ્હેં જેવો મેમાનગતિનો તથા શસ્ત્રશિક્ષણનો લાભ
મેળવ્યો છે; તેવો લાભ આખા બંગાલામાંથી મ્હને ક્યાંઈજ મળ્યો
નથી. આપેજ મ્હારા જીવનની તથા આબરૂની રક્ષા કરેલી છે. ને
છેલ્લે ગુન્હામાંથી આપેજ મને છોડી મૂક્યો છે. ફાજલદાર સાહેબ, આપે
મ્હારા ઉપર જે ઉપકારો કરેલા છે; તે હું કદિ બૂલી શકું તેમ નથી.”

કાલાચાંદ આ બાપણુ સાંભળી આશ્ચર્ય પામ્યો, અને બોલ્યો:—
“અસ્પષ્ટ પ્રકાશને લીધે હું આપન ઓળખી શક્યો નથી; તે માટે
મ્હને ક્ષમા આપશો.”

પેલો ઘોડેસ્વાર બોલ્યો:—“ફાજલદાર સાહેબ ! આપની પાસે

હવે હું મારું નામ કામ છપાવીશ નહિ હું હવેમાગી સુસતાન ઇમા-
હિમખાનો પુત્ર છું. ”

કાલાચાંદ:—“ શું આપજી રાજ્યબ્રહ્મ સુસતાનના પુત્ર કરિમશા ?
સુસતાન ! મહારી સલામ ગ્રહણ કરો. ”

કરિમશા:—“ દોસ્ત ફાજદારસાહેબ, તમારી પાસે હું સુસતાન
પણ નથી, અને પાદશાહ પણ નથી. માત્ર કરિમશા છું. જ્યાંસૂધી આ
કરિમશા જીવતો રહેશે; ત્યાંસૂધી તે આપનો દેવાદાર રહેશે. આપને
આપું એવું મહારી પાસે કાંઈ નથી. રાજ્ય અને ધન એ બધું ગએલું
છે. પરંતુ હવે જે છે તે આપવા ચાહું છું; ને તે વસ્તુ તે માત્ર મહારી
પ્રીતિ અને સ્નેહ છે. ”

કાલાચાંદ:—“ આપનો સ્નેહભાવ બસ છે. ”

કરિમશા:—“ તો એ સ્નેહભાવના ચિન્હરૂપે આપ મહારો આ
અશ્વ કબૂલ કરો. ” આ સાંભળી કાલાચાંદ એ પગલાં પાછો હટી
ગયો અને બોલ્યો:—“ એમ કેમ બને પછી આપ પુરીમાં શી રીતે
જઈ શકો ? ”

કરિમશા:—“ પગ ચાલીને. ”

કાલાચાંદ:—“ આપ ક્યાં લગી જવાના છો ?

કરિમશા:—“ પુરીના રાજાના મહેલ લગી. ”

કાલાચાંદ:—“ કારણ પૂછું તો કહેવામાં હરકત નથી ના ?

કરિમશા:—“ મહારી તરવાર એને આપવા જઈશું. ”

કાલાચાંદ:—“ હવે ફરી ખંઝાલામાં આવવું નથી શું ? ”

કરિમશા:—“ હવે ખંઝાલામાં શું આવવું ? ”

કાલાચાંદ:—“ પહેલાં હું આપને ઝોળખી લાવ્યો નહોતો. ”

કરિમશા:—“ તે વખતે જો મહેં મહારૂં ઝોળખાણુ આપ્યું હોત તો આપનો નવાખ મહને કતલજ કરત. ”

કાલાચાંદ:—“ હું હોત ત્યાંલગી તો આપને કશો ભય નહોતો. ”

કરિમશા:—“ પણ એથી વધારે મુશ્કેલી ઉભી થાત. સલીમશા મહારા પિતાનો કટો શત્રુ છે. ”

વિચાર કરી જોતાં કાલાચાંદને જણાયું કે કરિમશાનું ધારવું પણ અસંભવિત નથી.

કરિમશા:—“ ફાજદાર સાહેબ, હવે હું રજા લઉં. જીવન હશે તો ફરી આપનો મેળાપ થશે. ”

આટલું બોલી કરિમશા પગવાળો જગન્નાથપુરી તરફ ચાલવા લાગ્યો. હવે કાલાચાંદ પણ કાળક્ષેપ ન કરતાં આવે એસી પોતાને રસ્તે પકડ્યો.

પરિચ્છેદ પાંચમો.

નવો ઈલકાળ

તેજસ્વિનિ ક્ષમોપેતે નાતિ કાર્કશ્યમાચરેત્ ।

અતિનિર્મન્યનામ્નિહિન્દનાદપિ સાયતે ॥

(પ્રસ્તાવિક.)

કાલાચાંદ:—“ બંગાલાના નવાખ, ચહેનશાહ પાદશાહ ! ”

નવાખ:—“ કેમ છે શરબંદ કાલાચાંદ ! ”

કાલાચાંદ:—“ હું ઇસ્લામ ધર્મ મહણુ કરી આપનાં કદમોમાં નમન કરવા આવ્યો છું. ”

નવાખ:—“ બહુત ખૂબ, બહુત ખૂબ ફરજંદ હું બહુ ખુશી થયો છું. હું ત્હમને ખૂબ જાગીર અને ખૂબ દોલત આપીશ. ”

કાલાચાંદ:—“ આપની મહેરબાનીની હદ નથી. ”

નવાખ:—“ હું આપને પાંચહજાર સેનાના ઉપરી નીમુંછું. ”

કાલાચાંદે ભોંયે હાથ અડાડી સલામ કરી ને પછી તે બોલ્યો:—
“ ફરજંદના ઉપર પાદશાહની અપાર દયા છે. પરંતુ હું સેના લઇને શું કરું ? જે કાર્ય કરવાનું ક્ષેત્ર ન હોય તો સેનાપતિ થવું શું કામનું ? ”

નવાખ:—“ પોતાને અનુકૂળ પડે તેવું સ્થળ શોધી લેવું. ”

કાલાચાંદ:—“ બહુ સાફ જનાખ, મહારી એવી ઇચ્છા છે કે ઓઢીઆનો મુલક જીતવો. ”

નવાખ:—“ ઓઢીઆ જીતવો ? ”

કાલાચાંદ:—“ હા જહાંપનાહ ! ”

નવાખ:—“ એ વાત અસંભવિત છે ફરજંદ ! ”

કાલાચાંદ:—“ શામાટે જહાંપનાહ ! ”

નવાખ:—“ મહારી માન્યતા એવી છે કે ઓઢીઆ ન જીતી શકાય એવો પ્રદેશ છે. હા, જે એની અંદર માંહોમાંહે ફટપાટ ચાય તો ઓઢીઆ જીતાશે એમ હું ધારી શકું. નહિ તો કોઈ દહાડો જીતાશે નહિ. આપણાથી તો શું પણ દિલ્લીશ્વરની સેનાથી પણ નહિ. ”

કાલાચાંદ:—“ જહાંપનાહ મારાથી વધારે સમજે એ હું કબૂલ કરુંછું. તોપણ પૂછુંછું કે ઓઢીઆનરેશ કૃષ્ણરાય, ઇસ્માઇલ ગાજીને હાથે પરાજ્ય પામ્યો નહોતો કે ? જે એ સત્ય હોય તો ઓઢીઆ અજીત પ્રદેશ ન ગણીય. ”

નવાખ:—“ ના, એ હકીકત ખીજ પ્રકારની છે. કૃષ્ણરાય જ્યારે ઓઢીઆમાં નહોતો ત્યારે ઇસ્માઇલ ગાજી ચોરની પેઠે બાનોમાનો

જઈ કટક અને પુરી લૂટી આવ્યો હતો. પરંતુ જ્યારે કૃષ્ણરાય ઓઢીઆમાં પાછો આવ્યો ત્યારે એણે ધરમાધલની ગરદન ઝાલી તેને ઓઢીઆમાંથી નસાડી મૂક્યો હતો. આ વાત તમારા ધ્યાનમાં નથી કાલાચાંદ ! હું તો એમ સમજું છું કે ઓઢીઆના જેવા દુર્ધર્ષ ચોદ્ધાઓ આપણા બંગાલામાં પણ નથી. લગભગ ત્રણસો વર્ષથી તેનાપર જખરા જખરા પઠાણ સરદારોએ અને સુલતાનોએ હથ્થા કરેલા છે, પણ ઓઢીઆ છતાંયો નથી. ઉલટું અનેકવાર ઓઢીઆની સેનાએ આ દેશનું રાજ્ય અને રાજધાની લૂટેલ છે. ને તેથીજ હું કહું છું કે ઓઢીઆ છતાંયો અસંભવિત છે. ”

કાલાચાંદ:—“ પણ પ્રયત્ન કરી જેવામાં કાંઈ વાંધો છે ? ”

નવાબ:—“ પ્રયત્ન કરવા જતાં આપણી હાર થાય તો હારનું અવમાન હું સહન કરી શકું નહિ. ”

કાલાચાંદ:—“ આપને માલુમ છે કે આપણા રાજ્યનો નાશ કરવા સાર દિલ્લીશ્વર અકબર પાદશાહે ઓઢીઆના રાજાની સાથે મિત્રાચારી બાંધેલી છે ? ”

નવાબ:—“ ના, એ હું જાણતો નથી. એમ થયું હોય તો તો મહા આપત્તિ આવી કહેવાય. ” એટલામાં નવાબનો પુત્ર દાઉદખાં એ ઓરડામાં આવ્યો; ને બોલ્યો:—“ હા, દિલ્લી પતિએ ઓઢીઆના રાજા સાથે સલાહ કરીછે એ વાત સત્ય છે. મહેં વઝીર ખાંજહાંન પાસેથી સાંભળ્યું છે કે અકબરશાહે એક દૂત ઓઢીઆ નરેશ સુકુન્દ દેવપાસે મોકલેલ છે. એ દૂતનું નામ હસનખાં છે. ”

નવાબ:—“ તો કાલાચાંદની વાત વિચાર કરવા ચોગ્ય છે. ઠીક છે. ચાલો વજર અને સેનાપતિને હમણાંજ બોલાવો. ”

થોડીવારમાં બંનેએ આવી સલામો ભરી. વજરની પાસેથી

તમામ હકીકત જાણી લીધા પછી નવાખ બોલ્યો:—“ હવે આપણું કર્તવ્ય શું ? ”

સેનાપતિ:—“ આપણા ઉપર એ ચઢી આવે તેના પહેલાં આપણે એના મુલક ઉપર ચઢાઇ કરવી એ ઉહાપણું કામ છે. ”

દાઉદખાં:—“ મહારો પણ એજ મત છે. દિલ્હીપતિનું અને ઝોઢીઆનું એ બંને લરકરોને ભેગાં થાય તો આપણા નાશ થવો સંભવે છે. ”

નવાખ કાંઈ પણ બોલ્યો નહિ, પરંતુ વજીર ખાંજહાંન સેનાપતિ કતલુખાંને પૂછવા લાગ્યો.

વજીર:—“ સેનાપતિ સાહેબ ! ઝોઢીઆ જીતવામાં કેટલા સૈન્યની જરૂર છે ? ”

સેનાપતિ કતલુખાં કાંઈક વિચારમાં પડ્યો. ને પછી બોલ્યો:—
“ ઝોઢીઆના રાજા પાસે અપાર સૈન્ય છે વળી એ સૈન્ય નિર્મળ કે બીકણુ નથી. એટલે ઝોઢીઆ જીતવા માટે ઝોઢામાં ઝોઢું પાંચલાખનું સૈન્ય તો જોઈશે. તે વિના ઝોઢીઆ જીતાવો સંભવિત નથી. ”

વજીર:—“ પાંચલાખ સૈન્ય આપણી પાસે નથી. માટે યુદ્ધ કરવાની વાત ઉપાડવી એ ઉહાપણું કામ નથી. ”

સુલતાન કાલાચાંદ તરફ જોઈને બોલ્યો:—“ કાલાચાંદ, ત્હમને કેટલું લશ્કર આપીએ તો ઝોઢીઆ જીતી શકે ? ”

કાલાચાંદ ગંભીરભાવ ધારણ કરી બોલ્યો. “ સુલતાન, મેં કદિ યુદ્ધ કરેલું નથી. તોપણ મ્હને વિશ્વાસ છે કે સુલતાનની સેનાનો એક માણસ તે દશહિંદુઓ કરતાં પણ વધારે બલવાન છે. ”

સુલતાન વજીરના મ્હોંબણી જોઈને બોલ્યો:—“ વજીરસાહેબ, આપનો શા અભિપ્રાય છે ? ”

વજીર:—“ જહાંપનાહ ! મ્હારે વિચારે તો યુદ્ધ કરવું વાજીબી નથી. સુતેલા સિંહને નાહક જગાડી જોખમ બહારવું એ યોગ્ય નથી.”

આ સાંભળી નવાબ વિચારમાં પડી ગયો. તેના સામું જોઈ કાલાચાંદ તેજબરી વાણીએ બોલ્યો:—

જહાંપનાહ ! આપે જ્યારે મોંગીરપાસે દિલ્લીશ્વર સાથે યુદ્ધ કરેલું તે વખતે તો આપે આવી જરા પણ શંકા કરી નહોતી. વળી આપે જ્યારે મૂઠ્ઠીબર સૈન્ય લઈ બાજની પેઠે બંગાલા ઉપર ઝડપ મારી અને બંગાલા જીત્યો, ત્યારે પણ લગારે શંકા કરી નહોતું પરંતુ; અત્યારે આપનામદાર આટલી બધી દુર્ગતતાના વિચારો શામાટે આપે છે ? તે હું સમજતો નથી. પણ મ્હને લાગે છે કે આપની તરવારમાં કેટલી શક્તિ છે ? તેનું અત્યારે આપને વિસ્મરણ થયું છે. અરે જે વીર-કેશરી પર્વત ઉલ્લંઘવાને સમર્થ છે તે શું એક ક્ષુદ્ર રાક્ષડો જોઈને પાછી પાની કરશે ? જહાંપનાહ ! એવી કાયરતાના ને શંકાના વિચારોનો ત્યાગ કરો. હું આપની તરવારમાં યશ અને વિજયલક્ષ્મી જોઉં છું. આ ચેતનહીન વૃદ્ધ વજીરની સલાહ પ્રમાણે આપજો નિશ્ચેષ્ટ થઈને બેસશો તો હિંદુ અને મોગલ સૈન્યના એકત્ર બળથી થોડાજ સમયમાં દળાર્ધ જશે ?”

સુલતાન ઉત્તેજિત થઈને બોલ્યો:—“ ના ના, હવે મ્હને લેશ પણ શંકા કે સંકોચ નથી. મ્હારી ખાત્રી થઈએ કે જરૂર આપણે કીર્તિ મેળવશું. કાલાચાંદ, ત્હારે તૈયાર થાઓ, હું ત્હમને યુદ્ધના સેના પતિને પદે નીમું છું. કતલખાં ત્હમારી સાથે મદદગાર તરિકે કામ કરશે. પરંતુ હું તમને એક લાખથી વધારે સૈન્ય આપી શકીશ નહિ. ”

કાલાચાંદ:—“ મ્હારે એક લાખ સૈન્યે સુલતાનની તરવારને ફોડે અપાવવી. ”

આ સાંભળી કતલુઆં મૂઝમાં હસ્યો. અને વજરે પોતાનું મુખ પાછું ફેરવ્યું.

નવાખ:—“ કાલાયાંદ, ત્હમે હિંદુ હોવા છતાં હિંદુરાજ્યનો નાશ કરવા કેડ બાંધી છે તેથી હું ધણો ખૂશ થયો છું. ને ખુશાલીમાં હું ત્હમને આજે એક નવો ઇલકાબ બદલું. આજથી હવે ત્હમને લોકો ઇલ્લાહ આઝાદ કાલાપહાડ ને નામે બોલાવશે. હું ખુદાતાલાની પાસે માગું છું કે તમારૂં આ ઇલકાબવાળું નવું નામ બંગાલામાં સદામજ મશહૂર રહે.

પરિચ્છેદ છઠો.

“ લલનાની લાલસા. ”

विश्वामित्रपराशयप्रभृतयो वाताम्बुपर्णाशनाः

तेऽपि स्त्रीमुखपंकजं सुललितं वृष्टैव मोहं गताः ॥

शाल्यग्रं सघतं पयोदधियुतं ये भुञ्जते मानवाः

तेषामिनिग्रवनिग्रहो यदि भवे द्विन्ध्यस्तरेत्सागरे ॥

(મર્તૃહરિ.)

સમુદ્રકાંઠા પાસેની વાલુકાના વિશાળ તટમાં એક નાનકડી પર્યુકુટી દેખાય છે. એ પર્યુકુટી અનન્ત વિશ્વના બાહ્યપ્રદેશમાં આવેલા એક તલ જેવી દેખાય છે. એ પર્યુકુટી આગળ વ્રજબાલા રેતીઉપર બેઠેલી છે. એની પાસે એની સહચરી નિર્મળા પણ જોરામાં આવે છે.

સમય દિવસના પાછલા પહોરનો છે. સૂર્યનાસપ્ત પશ્ચિમાઠાશમાં લટકી ગએલો છે. અને તેનાં કિરણો લાંબાં લાંબાં થઈ પશ્ચિમ ક્ષિતિજ લગી પ્રસરેલાં દેખાય છે. પૂર્વદિશાનું મુખ મ્હાન છે, પણ પશ્ચિમ દિશાનું મુખ પ્રકુલિત જણાય છે.

નિર્મળાનું વિશેષ ઓળખાણ આપવાની આવશ્યકતા લાગે છે. નિર્મળા એ એક ગૃહસ્થની પુત્રી છે. પણ બાલવિધવા છે. તેની માતા સ્વર્ગવાસી થવાથી તેના પિતાએ ફરી વિવાહ કરેલો હતો; આથી પિતાના ઘરમાં ઓરમાન માતાની પાસે નિર્મળાની સ્થિતિ ઘસીના જેવી બની ગઈ. વયની વૃદ્ધિ થવા લાગી. અને એ વિકારોની તૃપ્તિની અભિલાષાએ તે આંતુબાંધુએ જોવા લાગી. એ પ્રસંગે પતિનું ઘર છોડી ભમતી ભમતી વ્રજબાલા, નિર્મળાના પિતાને ઘેર અતિથિ થઈ. વ્રજબાલા બંગાલાનો પરિત્યાગ કરી ઓઢીઆબણી જતી હતી. ને એ રસ્તામાં આવેલા એક ગામડામાં નિર્મળાના પિતાનો નિવાસ હતો. આ પ્રમાણે વ્રજબાલા સાથે નિર્મળાનો એક દહાડો પરિચય થયો. પણ એ એક દહાડાને પરિચયે તો વ્રજબાલાએ નિર્મળાનું મન આકર્ષી લીધું. બીજે દહાડે જ્યારે વ્રજબાલાએ ઓઢીઆબણી પ્રયાણ કરવા માંડ્યું, ત્યારે નિર્મળા પણ પિતાનું સ્તેનશૂન્ય ઘર મૂકી વ્રજબાલાની સંગી બની. મતલબ કે નિર્મળા દુશ્ચારિણી ન હોવા છતાં પણ વ્રજબાલાની પેટે કુસલાગિની તો હતી જ.

નિર્મળા શિક્ષિતા થએલી, સૌંદર્યવાળી, બુદ્ધિમતી યુવતી હતી. તોપણ તેનું સૌંદર્ય વ્રજબાલાની પાસે તો સૂર્ય પાસે આગીઆ જેવું જણાતું. તેમજ બુદ્ધિમતામાં અને શિક્ષણમાં પણ તે કોઈ રીતે વ્રજબાલાને પહોંચી શકે તેવું નહોતું.

રેતાળ તટમાં પાસે બેઠેલી નિર્મળાએ વ્રજબાલાને પૂછ્યું.

નિર્મળા:—“ વ્રજબાલા, હવે તો તારું શ્રીક્ષેત્રમાં આવવાનું ઓળખન સંપૂર્ણ રીતે પાર પડ્યું ના ? ”

વ્રજબાલા:—“ ના, કાલાયાંદને અપમાનિત કરાવવાથી મ્હારું

અહીં આવવાનું પ્રયોજન પૂર્ણ થયું નથી. પણ હવે તો અત્યારથીજ મહારા કર્તવ્યનો આરંભ થયો છે. ”

નિર્મળા:—“ એ શું વ્રજબાલા ? હું એમાં તો કશું સમજી શકતી નથી. ”

વ્રજબાલા:—“ મુસલમાન થએલો કાલાચાંદ હવે ઓઢીઆમંડે પોતાના વૈરનો બદલો લેવાને આવશે. ”

નિર્મળા:—“ શી રીતે ? ”

વ્રજબાલા:—“ બંગાલાના નવાબનું સૈન્ય લઇને. ”

આ સાંભળી નિર્મળા બચલીત બની ગઇ. મૂળથીજ તેનો સ્વભાવ ખીકણ હતો, માણસનું લોહી જોતાંજ તેની હિંમત પલાયન કરી જતી. જોકે મત્સ્યને કાપતી વખતે તેના ચિત્તમાં જરાપણ બચને કશુંચાર થતો નહિ. તેમજ માંકડ કે મચ્છરને મારતાં જે લોહી જોવામાં આવતું તેથી તે ખીતી નહિ. તો પણ મનુષ્યનું લોહી જોતાં તેને જાણે માથામાં ચક્કર આવતાં. તેમ છતાં લડાઇની વાતો અને તેમાં લોહીની નદીઓ ચાલવાની વાતો તે આનંદે સાંભળતી. દુઃશાસનનું ભીમે રુધિરપાન કર્યું એ વાત અનેકવાર સાંભળ્યા છતાં તેને અરુચિ થઇ નહોતી. ક્ષણવાર મૌન ધારણ કર્યા પછી નિર્મળા બોલી:— “ ત્હારી ઈચ્છા પ્રમાણે યુદ્ધનો અગ્નિ તો સજાગ્યો છે. એટલે હવે આપણે અહીંથી ખસી જઇએ તો ઠીક લાગે છે. ”

વ્રજબાલા:—“ ના, તો સજાગેલો અગ્નિ વખતે ખૂટાઈ જાય. ”

નિર્મળા આ વાત સમજી નહિ તેથી બોલી:—“ સજાગેલો અગ્નિ ખૂટાઈ શી રીતે જાય વ્રજબાલા ? ”

વ્રજબાલા:—“ વખતે ઓઢીઆનો રાજા મુસલમાનલશ્કર સાથે

સંધિ કરે તો સજાગેલો અગ્નિ ખૂટાઈ જાય.

નિર્મળા:—“ તો તું અહીંઆં રહીને શું કરવાની હતી ?”

વ્રજબાલા:—“ હું સંધિ થવા દઈશ નહિ. ”

નિર્મળા:—“ તું સંધિ થવા દઈશ નહિ ?

વ્રજબાલા:—“ હા, હું સંધિ થવા દઈશ નહિ. ”

નિર્મળાના એધરોપર જરા હાસ્ય ફરક્યું. વ્રજબાલા તે તરફ લક્ષ્ય ન આપતાં બોલી:—“ નિર્મળા, તું મહને યોડા દહાડાથીજ બેઠ છે; એટલે મારી શક્તિ તું જાણતી નથી. મહારી શક્તિ આજ લગી ક્ષત્રિને અભાવે ગુપ્ત રહેલી હતી, પણ હવે ક્ષત્રિ માત્ર થયું છે. ”

નિર્મળા:—“ તારામાં કેટલી શક્તિ છે ? તેનો મહને યથાયોગ્ય પરિચય થયો છે. તે દિવસે ન્યાયમંદિરમાં બુંધટો તાણી તું મહારી પાછળ લપાઈ ગઈ હતી ને બોલવા માટે મહને આગળ કરતી હતી એજ તારી શક્તિ ના ?”

વ્રજબાલા:—“ કોણ જાણે શા કારણથી તે દિવસે મહારા મનમંદે ક્ષણિક નબળાઈ આવી ગઈ હતી. ”

નિર્મળા:—“ દુર્બળતા એ આપણો સ્ત્રીજાતિનો સ્વભાવ છે. ”

વ્રજબાલા:—“ ના, એમ નથી. તું જો જો કે એકદહાડો ઓઢીઆનો રાજ, પોતાનું રાજ્ય મહારા ચરણોપાસે મૂકે છે કે નહિ ?”

નિર્મળા:—“ ત્યારે તારી ઇચ્છા શું ઓઢીઆની રાણી બનવાની છે ? તું એમ ધારે છે કે ઓઢીઆમાં રૂપાળી સ્ત્રીઓની ખોટ છે ? ”

વ્રજબાલા:—“ નિર્મળા, તું મૂર્ખ છે. ”

નિર્મળા:—“ બરાબર છે ”

વ્રજબાલા:—નિર્મળા સુંદરિ ! વ્રજબાલા આ પૃથ્વીમાં એકજ

નિર્માણ થએલી છે; બે ત્રણ નહિ. જેનામાં બુદ્ધિશક્તિ છે, તેમજ યૌવન અને રૂપ છે: તે કોઈ કાલે શક્તિ રહિત છે એમ સમજવું નહિ.”

નિર્મળા:—“ ત્હેં ઘર છોડવામાં કેટલો વખત થયો ? ”

પ્રજાપાલા:—“ ત્રણ ચાર વરસ ”

નિર્મળા:—“ એ ત્રણચાર વરસમાં તો તું ઘણું શીખી હમ્મશ.”

પ્રજાપાલા:—“ શીખવાનું તો ઘરમાંજ મળે છે. બાલ્યવસ્થામાં હૃદય જ્યારે કુમળું હોય છે તે વખતે ઘરમાં તેના ઉપર જે જે સંસ્કારની છાપો પડે છે તે કદિ ભૂંસાતી નથી. મહારી જીવન-કહાણી સાંભળીશ ? ”

આ પ્રમાણે વાર્તાલાપ કરતાં પ્રજાપાલાનો વિચારપ્રવાહ ખીણ દિશાએ વળ્યો. એટલામાં સમુદ્રમાંથી એક મોટો તરંગ, ધવલ શીથોની માળાને પોતાના મસ્તક ઉપર નચાવતો નચાવતો જ્યાં આ બે જણાં બેઠાં બેઠાં વાતો કરતાં હતાં ત્યાં લગી આવ્યો. અને પ્રજાપાલાનાં ચરણોમાં આજોટવા લાગ્યો. પણ તરતજ એક તેથી પણ મોટા તરંગે પેલા તરંગ ઉપર પોતાનું વિશાળ શરીર નાંખી તેને જાણે દાખી દીધો. પ્રજાપાલાએ જોયું તો તેને પેલ પહેલા તરંગનું તો ચિન્હ પણ દેખાયું નહિ. !

પ્રજાપાલા બોલી:—“ નિર્મળા, ત્હારી ઉંમર મહારા કરતાં ન્હાની નથી. વળી તું સુંદર પણ છે. એટલે મહારો મનોભાવ તું કાંઈક સમજી શકશે. નાનપણમાં હું પૂરેપૂરી સમજણી થઈ નહોતી ત્યાં તો હું સાંભળવા લાગી કે હું પરમ સૌંદર્યવાળી છું. મ્હને જે જોતું તે કહેતું કે “ અહા ! શી સુંદર બાલિકા છે ? ” કાંઈ તો એમ પણ બોલતું “ આ તો જાણે ઉડતી સ્વર્ગની પરી ! ” મહારી ઉંમર જેમ જેમ

વધવા લાગી તેમ તેમ ચારેબાજુથી મ્હારાં રૂપનાં હું વખાણુ સાંભળવા લાગી. હું જે અભિલાષા કરતી તે સહજમાં મેળવી શકતી. મ્હારી ઇચ્છાની ગતિ કોઇ અટકાવી શકતું નહિ. ”

એટલામાં એક સમુદ્રતરંગ ઉછળી, પછડાઇ વ્રજબાલાના પગપાસે પડ્યો. એનાં જળકણે વ્રજબાલા તથા નિર્મળાના શરીર ઉપર પડ્યાં. વ્રજબાલાએ તો એ ઉપર લક્ષ્ય પણ આપ્યું નહિ. પણ નિર્મળા સમુદ્રને ગાળો દેતી દેતી ઉભી થઇ. સમુદ્રે એ ગાળો સાંભળી કે કેમ ? તે અમે જાણતા નથી, પરંતુ સમુદ્રે ફરી બીજે એક તરંગ મોકલી વ્રજબાલાનાં ચરણ કમળો ધોયાં. આ વખતે વ્રજબાલા ઉઠી ઉભી થઇ.

નિર્મળા:—“ જોયું વ્રજબાલા, જે ઉચ્છ્રંખલ છે તેને કમળમાં લેવાનો શ્રમ નિષ્ફળ નીવડે છે. ”

વ્રજબાલા:—“ પરંતુ તું એવો વિચાર કેમ નથી લાવતી કે સૌંદર્યમયી વસ્તુનાં ચરણો ચૂમવાને અનન્ત વારિધિ પણ કેવો દોડ્યો આવે છે ? ”

વળી બીજે એક તરંગ ધ્રુવવાટ કરતો કરતો દોડી આવી વ્રજબાલાનાં ચરણો પાસે પછડાઇ પડ્યો. એ તરંગનું ફેનરાશિવાળું જળ તો પાછું સમુદ્રમાં સરી ગયું, પરંતુ રેતી ઉપર એક નાનકડું માછલું મૂકતું ગયું.

વ્રજબાલાએ દોડી જઇને એ માછલાને ઝાલી લીધું.

નિર્મળા:—“ એને મૂકી દે, મૂકી દે. ”

વ્રજબાલા:—સમુદ્રે આપેલું દાન પાછું ફેંકાય નહિ. ”

નિર્મળા:—“ તો શું એને ખાઇ જઇશ ? ”

વ્રજબાલા:—“ ના, ફક્ત આશાએ બીજ વાવીશ. ”

આટલું કહી વ્રજબાલાએ એ જીવતા મત્સ્યને રેતીમાં દાટી દીધું !
આ જોઇ નિર્મળા કંપી ઉઠી.

એટલામાં રાજના એક નોકરે આવી વ્રજબાલાને નમસ્કાર કર્યા.
પહેલાં તો એ માણસના આગમનની ખબર વ્રજબાલા તથા નિર્મળાને
પડી નહિ. પરંતુ એકદમ તેને નજીક જોઇ બંને આશ્ચર્ય પામ્યાં. અને
માથે વજ્ર ઢાંકી કાંઈક પાછાં હડી ગયાં.

નોકર બોલ્યો:—“ માજી, મહારાજ આપનું સ્મરણ કરે છે. ”

વ્રજબાલા એકદમ એનો કશો ઉત્તર આપી શકી નહિ. સમુદ્ર-
બણી તાકી રહી તે કાંઈક વિચારમાં પડી તેના અધરો ઉપર જરા
હાસ્ય ફરક્યું. ત્યાર પછી નોકરી બણી ન જોતાં તે બોલી:—“ મહા-
રાજને મહારી તરફથી માન પૂર્વક વિદાત કરજો કે હું કુલકામિની છું.
એટલે મહારાજને મળવા અસમર્થ છું. ”

નોકર પાછો ગયો, એટલે પાછાં નિર્મળા અને વ્રજબાલા રેતી
ઉપર બેઠાં.

નિર્મળા—“ કેમ છો ઝોડીઆનાં રાણીસાહેબ ! હવે મહારી
સાથે વાતચિત તો કરજો ના ?

વ્રજબાલા:—“ નિર્મળા ! ”

નિર્મળા:—“ તો આપની બાલ્યકાળની જીવનકથા કરો. ”

વ્રજબાલા:—“ હવે આજે નહિ. ”

નિર્મળા:—“ તો હું ગાન ગાઈ ? ”

વ્રજબાલા:—“ હા, ગા. ”

આ સમયે સંખ્યા થઇ હતી. ને તેની વિવિધરમની છટા નભ-
અંકજામાં દેખાતી હતી. સૂર્યદેવ અસ્ત પામ્યો હતો. ને ચન્દ્ર ઉદય
આમવાની તૈયારી કરતો હતો. તારકામુંદરીઓ પણ પોતાના ગૃહનાં

દ્વાર ખેલી બહાર નીકળવાનો ઉદ્યોગ કરતી જણાતી હતી. સંધ્યા-
રાણી અવસાદના સૂર કાઢતી હોય તેમ તમરાંને કંસારીઓએ મંદમંદ
સૂર કાઢવા માંડ્યા હતા. એ સુરોની સાથે પોતાનો સૂર મેળવી નિર્ભ-
ઓએ ગાન આરંભ્યું.

સવૈયા,

અતિશય યત્ને દૂરદેશથી,
શિરપર ખેલાં બરી બરી,
સિંચું જળ મહે મર-લતાને,
કુસુમ થશે એ આશ ધરી;
ભૂમિપૂના ભીંજી, લતા થઈ ના,
યત્ન અમારો અફળ ગયો.

જે જન-મન-રંજન કરવાને
આ બધું કર્યું તે શત્રુ થયો.

ગાન પૂરું કરી નિર્મલાખેલી:—“હવે તું કાંઈક ગા પ્રજાખાલા,”

આ સમયે આકાશમાં ચંદ્ર ઉદય પામી અસ્ત પામેલા સૂર્યબળી
હાકાઈ કરીને જોતો હતો. પ્રજાખાલા પંડિતા હતી. તે તરત ગાન
ગાવા લાગી નહિ, પરંતુ ઋતુનો પ્રસંગ જોઈ, નૂતન વિચારોને કાવ્યમાં
જોડવી, સુરલયનો સંયોગ કરી નીચે પ્રમાણે ગાન ગાવા લાગી.
એના સુંદર સ્વરને દિશાઓ પણ જાણે એકચિત્ત થઈ સાંભળવા લાગી.

શીદ વડે કડુ વાણ, સખિ ! રે શીદ વડે કડુ વાણ !

એક દોષથી ગુણુમણુ નાસે

એક ગુણુ બહુ દોષ દમાશે

ત્રિ ઓ વાત પ્રમાણુ...સખિ ! રે શીદ વડે કડુ વાણ.

જે કે નૈષ્ઠિક બની તપ કીધું,
 જે કે તીર્થ બ્રમણ અતિ કીધું;
 પણ જે દીન-દુઃખ દિલ ન લીધું; વા તે અદ્વજન માન. સખિરે! ૨
 જે કે વર છે ધનજન વાળો, કુળશીળવાળો વળી રૂપાળો
 પણ જે અંધ હશે તો ટાળો, એ છે નિયમ પ્રમાણ. સખિરે! ૩
 જે કે શશિ છે ગરલ સહોદર; ગુરુપત્નીહર. વિરહવૃદ્ધિહર;
 પણ તે શીતગુણે છે સુખકર-તેથી અમૃતખાણ. સખિરે! ૪

ગાયન પૂરું થયું નહોતું ત્યાં તો પેલો નોકર ફરી સમીપમાં આવ્યો. આ સમયે તે એકલો નહોતો તેની સાથે બે ત્રણ સ્ત્રીઓ પણ હતી. તે સ્ત્રીઓની પાછળ એક પાલખી હતી.

પેલો નોકર આગળ આવી વ્રજબાલાને નમન કરીને બોલ્યો:—
 “ મહારાણીસાહેબ, આપને વાસ્તે મહારાજાએ પાલખી મોકલી છે.”

વ્રજબાલાએ મૃદુકંઠે ધીરેથી ઉત્તર આપ્યો:—“ હું અહીંયાં મહારાજા સાહેબનાં દર્શન કરવા આવી નથી, પણ દેવના દર્શન કરવાને આવી છું. ” વળી નોકર પાછો ગયો બીજે દિવસે પ્રાતઃકાળે ફરી તે એક બ્રાહ્મણને સાથે લઇને આવ્યો.

બ્રાહ્મણ બોલ્યો:—“ માણ ! દેવદર્શને ચાલો. ”

આ વખતે વ્રજબાલાએ જવામાં આનાકાની કરી નહિ. નિર્મળાને સાથે લઈ તે ક્ષેત્ર ધામની તમામ દેવમૂર્તિઓનાં દર્શન કરવા માંડી; અને પાછો પહોર થયો ત્યાંલગી દર્શન કર્યાં. મોટા મંદિરમાં તથા રસ્તામાં તેને બેવાર રાજા મળ્યા. દેવમંદિરમાં તો રાજા બાણે વ્રજબાલા આવવાની છે માટેજ પહેલેથી આવી તેની રાહ બેઠાને બોલો હોય એવું લાગ્યું. રાજા વ્રજબાલાબાણી સત્કથા બોલ્યાને બેઠા

જાજે દહાડે સાયંકાળે પેલો નોકર ફરી પાલખી ઉપડાવીને આવ્યો ને બોલ્યો “ રાણીમા, મહારાજ આપનાં દર્શનની બહુ જ આકાંક્ષા રાખે છે. ”

વ્રજબાલા:—“ પરંતુ મહેને એમનાં દર્શનની આકાંક્ષા નથી, મહેને જેનાં દર્શનની આકાંક્ષા હતી; તહેનાં દર્શન હું મઠ કાલે જ કરી આવી છું. ” નોકર વળી પાછો ગયો. હવે તે ફરીને આવ્યો નહિ. પરંતુ રાજા મુકુન્દદેવ પોતેજ વ્રજબાલા પાસે આવ્યો. રાજાને પર્યુ-કુટીએ આવેલો જોઈ વ્રજબાલા પર્યુકુટી છોડી આવે રેતીમાં જઈને બેઠી. રાજા નિષ્ફળ થયો, તોપણ તે વ્રજબાલાબણીની લાલસાને પરિત્યાગ કરી શક્યો નહિ. વ્રજબાલા મહેને શીરીતે પ્રાપ્ત થાય ? એ વિષે તે વિચારો કરતો જ રહ્યો.

શ્રીમદ્ભગવદ્ ગીતા.

સ્વામીભક્તિ.

સત્યં પ્રિયં ચ મધુરં મૃદુલં હિતાર્થમ્

નેયં વચ્ચઃ પ્રિયતમશ્રવણાતિથિત્વમ્ ।

સ્વપ્નેપ્યસત્યમહિતં ચ વદેન્ન રુક્ષમ્

વત્સે ! વિનીતચનિતા શ્રિત ઇષ માર્ગઃ

(સાવિત્રી ચરિત્ર. ૫-૪૮)

કાલાચાંદ:—“ બુના ! ”

બુનો:—“ કેમ પ્રભુ ! ”

કાલાચાંદ:—“ આજે તહેને એક મહા સમાચાર આપું ? ”

બુનો:—“ આપ નિર્વિદ્ધ અહીં પાછા પધાર્યા, એ તો આનં-

કન સમાચાર છે. આજે મહા સમાચાર સા હોય પ્રભુ ? ”

કાલાયાંદ નિરુત્તર રહ્યો એ કાંઈક કહેવા જતો હતો, પણ બોલી શક્યો નહિ. વાણીયતુર મહાવીર એક દુર જાણકની પાસે નિરુત્તર બની ગયો ! એક બે પગલાં પાછાં હડી તેણે પોતાના શયનના એ રડામણી ચાલવા માંડ્યું.

જ્યારે કાલાયાંદ નવાગની અનુમતિ લઈ ઓઢીએ જતો હતો; ત્યારે જુને પણ તેની સાથે જમા ચાલ્યું; પરંતુ કાલાયાંદે તેને સાથે લીધો નહિ. આથી જુનો બિચારો એકદોજ કાલાયાંદને મકાને પડી રહ્યો. દહાડા ઉપર દહાડા જવા લગા. જુનો દિવસનો ધણેભાગ તો ખારીએ ઉભો રહી કાલાયાંદને આવવાના માર્ગ તરફ તાકી રહેતો. અને મહારા અન્નદાતા ક્યારે આવશે ? એ વિચારે મહા મુશ્કેલીએ દિવસ કાઢતો. વળી રાત્રે કાલાયાંદના શયનમંદિરના દ્વારમાં બોંધે પથારી કરી જેમ તેમ રાત્રિ વ્યતીત કરતો. આજે તેમ મહારા અન્નદાતા આવશે; એમ ધારી જુનો કોઈ કોઈ દહાડો નાના પ્રકરની સુંદર રસોઈ તૈયાર કરતો ને કાલાયાંદની હાજરીમાં જેમ રૂપેરી થાળ અને રૂપેરી વાડડીઓમાં રસોઈ પીરસી, દાંડી, પોતે છેટા બેઠો બેઠો સાચવતો, તેમ રાહ જોતો સાચવીને બેસતો. બપોર થતા, બપોર મટી ત્રીજો પહોર થતો, ને સાયંકાલ થઈને રાત્રિ પડતી, ત્યાં લગી જુનો પોતાના પ્રભુનો થાળ સાચવતો. પરંતુ જ્યારે કાલાયાંદ તો આવી શક્યા નથી એમ લામયું; ત્યારે જુનો તે તમામ રસોઈ સંધ્યાકાળ પછી નદીમાં પધરાવી આવતો ને પોતે વિના આહારેજ જેમ તેમ રાત્રિ ગાગતો.

કોઈ દહાડો સાયંકાલે જુનો કાલાયાંદ સાથે બહુજ સુંદર રીતે શય્યા પાથરતો; અને દીવો સગમાલી ઓરડામાં બેઠો બેઠો પુરાજુનો

પાદ કરતો કરતો કોઈવાર ઉઘી જતો. બીજો દહાડે જાગી પાછો પોથી બાંધતો ને શય્યા ઉપાડી દેડાણે મૂકતો.

રાત્રિના પાછલા ભાગમાં એક દહાડો યુનાને સ્વપ્નું આવ્યું. ને તેમાં તેણે જોયું કે “ કાલાચાંદ પાછો ઘેર આવ્યો છે; ને સ્નેહ-ભાવે યુનાને શિરે હાથ મૂકે છે ! ” આ સ્વપ્ને યુનાની ઉંઘ ઉડી ગઈ. સૂર્યોદય થતાંજ યુનો ઘેરથી બહાર નીકળ્યો. ને શહેસ્તા દક્ષિણ દરવાજાથી એાદીઆ બહારી જવાને માર્ગે રાહ જોતો જોતો એહા. લગભગ એક પહોર તેણે રાહ જોઈ. તો યુને જોયું કે કાલાચાંદ અશ્વને પૂરવંચે દોડાવતો દોડાવતો નગરમાં આવે છે ! નગરમાં આવતાં માણસોની ગિરદી હોવાથી કાલાચાંદે અશ્વને વેગ ઘટાડી નાંખ્યો. જ્યોતો અશ્વની પાછળ પાછળ દોડ્યો. કાલાચાંદે યુનાને જોયો નહોતો. પણ યુને જોયું તો કાલાચાંદે એક મૌલાના મદાનમાં પ્રવેશ કર્યો. યુનો દૂર ઉભો ઉભો સ્વામીની બહાર નીકળવાની રાહ જોવા લાગ્યો. કાલાચાંદે બ્યારે મૌલાના મદાનની બહાર નીકળ્યો ત્યારે તેના મુખને આવ અતિ ભયંકર ભાસ્યો, આથી યુનો તેની પાસે જવા ડિંમત કરી શક્યો નહિ. કાલાચાંદે આડું અવળું ક્યાંઈ જોયા વિના શહેરમાં પ્રયાણ કર્યું. એટલે યુનાએ મૌલાના મદાનમાં પ્રવેશ કર્યો. ને કેટલીક વારે તે પણ મૌલાના મદાનની બહાર નીકળ્યો.

ત્યાંથી યુનો ઘેર આવી કાલાચાંદને માટે રસોઈ કરવા લાગ્યો. કાલાચાંદ સીંધો નવામ પાસે ગયો હતો. ત્યાંથી આવતાં કાલાચાંદને મધ્યાહ્ન થયા. આંગણે અશ્વનાં પગલાંનો અવાજ સાંભળી યુનો સ-મજ્યો કે હવે કાલાચાંદ ઘેર આવેલો છે. એકદમ દોડ્યો જઈ યુનો કાલાચાંદના ચરણમાં પડ્યો. યુનાને મસ્તકે હાથ મૂકી કાલાચાંદે તેને સ્નેહભાવે બોલાવ્યો. આથી યુનો પોતાનું બધું દુઃખ ભૂલી ગયો.

કાલાચાંદે પોતાના શયનાગારમાં આવી જોયું તો ધરતી તમામ વસ્તુઓ યથાયોગ્ય સ્થાને ગોઠવેલી હતી. શય્યા પડેલાંની પેડે પાથરેલી ! પોથી પણ યથાસ્થાને સુવડતાથી મૂકેલી ! નામારત્તિ, જપમાળા એ બધાં સ્થાપનાને ગોઠવેલાં ! સંધ્યાનાં પાત્રો પણ પૂજના પાટલા પાસે નિયમ પ્રમાણે મૂકેલાં !

કાલાચાંદ પલ્લકરહિત નેત્રે પોતાની પ્રાણપ્રિય જપમાળા ભણી ક્ષણવાર નિહાળી રહ્યો. તેના હૃદયની અંદર મર્મભેદક વ્યથા થઈ આથી તે અસ્થિરચિત્તે પોતાના પતંગ ઉપર ઝેરી ગયો. ને બોલ્યો:—
“ યુના, એક માઠા સમાચાર સંભળાવું ? ”

યુનો:—“ હું તો પહેલેથીજ કહી ગયો છું કે આજે કશા માઠા સમાચાર હોઈ શકે નહિ. ”

કાલાચાંદ:—“ સાંભળ યુના ! તું જાણતો નથી. તું જાણીશ ત્યારે કહીશ કે મહેં કેવું સર્વસ્વ નષ્ટ કર્યું છે ? ”

યુનો:—“ શું કર્યું છે ? ”

કાલાચાંદ:—“ હું મુસલ—મુસલમાન થયો છું. ”

યુનો:—“ સાંઝે કર્યું. ”

કાલાચાંદ:—“ સાંઝે કર્યું ? યુના, તું મહારી વાત સમજ્યો લાગતો નથી; હું એમ કહું છું કે હિન્દુધર્મને તિલાંજલિ આપી મહેં ઇસ્લામધર્મ ગ્રહણ કર્યો છે. ”

યુનો:—“ પણ એથી શું થઈ ગયું ? આપે માત્ર પ્રભુના સ્તુતિમંદિરનું પરિવર્તન કર્યું છે; પણ એથી ધર્મત્યાગ કર્યો કેમ કહેવાય ? ”

કાલાચાંદ:—“ તું આ શું બોલે છે યુના ! મહેં શું ધર્મત્યાગ કર્યો નથી ? ”

પુનો:—“ ના, આપે માત્ર ઉપાસ્ય દેવના નામમાં ફેરફાર કર્યો છે. તથા સાધનાની પદ્ધતિમાં ફેર કર્યો છે. “ હરિ ” શબ્દ ન બોલતાં “ અક્ષા ” શબ્દ બોલવા નક્કી કર્યું છે. ને “ ગીતાપાઠ ” ન કરતાં “ કુરાનપાઠ ” કરવાના હો, પણ એથી ધર્મત્યાગ શી રીતે થઈ શકે ? ”

કાલાચાંદ:—“ પુના ! તું તે બાલક છે કે કોઈ મહાન શિક્ષાદાતા છે ? તું નોકરને વેશે ઘરમાં આવી મહારી જ્ઞાનદષ્ટિને પ્રકાશિત કરે છે ! આવ પુના, આવ. આવ, મહારા હૃદયને શાંતિ આપનાર ગુરુ, આવ; અને મહારા હૃદયને ટહું કર. ”

કાલાચાંદે પુનાને હૃદયે ચાંપવા માટે પોતાના બાહુ લાંબા કર્યા. આ જોઈ પુનાનું વદન લાલાશ્વવાળું થયું. એનું શરીર કંપવા લાગ્યું. પરવશ બની પુનાએ એક પગલું આગળ ભર્યું; પરંતુ ખીજીજ દાણે તે પાડો હડી ગયો ને કંપિત સ્વરે બોલ્યો:—“ પ્રભુ ! આપે આ સેવકને જે શીખવાડયું છે તેનું સેવકે આપને અત્યારે સ્મરણ કરાવ્યું છે ”

આટલું બોલી પુનો ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો ને ત્વરાથી રસોડામાં ગયો. રસોઈ તો તૈયાર હતી. રૂપેરી થાળ અને વાંડકામાં ભોજન તથા શાકપાકાદિ ગોઠવી, તેમજ પાટલો, જળપાત્ર વગેરે મૂકી તેણે કાલાચાંદને જમવા બોલાવ્યો. કાલાચાંદ જમવા બેસવા સાર પાટલે બેઠો. ને મંત્રબળી આચમન લીધું. પરંતુ તરતજ તેને સ્મરણ થયું કે હવે હું હિંદુ નથી. એટલે મુખમાંથી આચમનનું જળ કાઢી નાંખી તેણે હસ્તનું પ્રક્ષાલન કર્યું. પુને આ બધું દૂર ઉભાં ઉભાં જોયું; પરંતુ કશો ઉચ્ચાર કર્યો નહિ.

પુનો ઉભો ઉભો જુએ છે, પણ કશું બોલતો નથી; એ જોઈ કાલાચાંદ પોતેજ બોલ્યો. “ જો પુના, જે ધર્મનું અવલંબન કર્યું હોય તે ધર્મના નિયમોનું પાલન કરવુંજ જોઈએ. ”

તથાપિ યુનો તો નિરુત્તરજ રહ્યો. તેના હૃદયમાં અત્યારે ધ્રુપું રૂદન ચાલી રહ્યું હતું; પરંતુ એ ધ્રુપું રૂદન સાંભળવા કાલાચાંદના કાન અસમર્થ હતા. આથી તે યુનાનું ધ્રુપું રૂદન સાંભળી શક્યો નહિ.

ક્ષણવાર મૌન રહ્યા પછી જરા વિરક્તિ સથે કાલાચાંદ બોલ્યો:—

“કહે યુના ! અનિવેદિત અન્ન શી રીતે ગ્રહણ કરવું ?”

યુનો:—“તો નિવેદન કરાતે ? એમાં હરકત શી છે ?”

કાલાચાંદ:—“હવે નારાયણને તો હું શી રીતે અર્પી શકું ?”

યુનો:—“અદ્વાને આપવાથી પણ નારાયણને પહોંચશે; અને નારાયણને આપવાથી પણ અદ્વા ગ્રહણ કરશે.”

કાલાચાંદ વિસ્મયથી વિક્ષેપાં લેવાને યુના તરફ જોઈ જ રહ્યો. ને યુનો તો નીચે મુખે ઢાર પામે ઉભો રહ્યો.

કાલાચાંદ:—“યુના, તું શું ખરેખર યુનો નામનો છોકરોજ છે ? ધણા કાલાને મુખેથી પણ મ્હેં આવી વાત તો કદિ સંભળી નથી.”

તોપણ યુનો તો નિરુત્તરજ રહ્યો. અને કાલાચાંદ હવે ભોગવન કરવા લાગ્યો. જમતાં જમતાં કાલાચાંદ બોલ્યો:—“યુના ! ત્હને જ્ઞેતાં મ્હને એક માણસનું સ્મરણ થાય છે. એ માણસ મ્હેં પ્રથમ યૌવન સમયે જોયેલું; તોપણ તેની વાત હું કોઈ પ્રકારે નિસરી શક્યો નથી.”

યુનો:—“એ વળી કોણ ?”

કાલાચાંદ:—“મ્હેં જે એક નિરપરાધી બાલિકાનો ત્યાગ કરેલો છે તે એજ.”

યુનો:—“એ કોણ ?”

કાલાચાંદ:—“એ મહારી સ્ત્રી, એ મહારી સહધર્મિણી. ઉપેક્ષા

આવે મહેં એનો ત્યાગ કરેલો છે પરંતુ સેંકડો વીંછીના દંશની વેદના, એ વિચાર મહારા હૃદયને સતત આપ્યા કરે છે. ”

યુનો:—“ અવશ્ય એનો કાંઈક અપરાધ થયો હશે, નહિ તો આપ તેનો ત્યાગ શામાટે કરો ? ”

કાલાચાંદ:—“ ના યુના, એનો કશોજ અપરાધ નહોતો, એ નિષ્કલંક ને નિરપરાધી હોવા છતાં મહેં તેનો ત્યાગ કર્યો છે. કેમકે તે વખતે હું રૂખા મોહમાં અંધ બન્યો હતો. માધુર્યને છોડી હું સૌંદર્યનો ઉપાસક બન્યો હતો. ”

યુનો:—“ હશે, થવાનું થયું. અત્યારે એ વાતનું કશું પ્રયોજન નથી. આપ શાંતિથી ભોજન કરો. ”

કાલાચાંદ ભોજન કરવા મંડ્યો. વળી થોડુંક જમ્યા પછી બોલ્યો:—
“ યુના ! આ જગતમાં મહારા જેવો દુઃખી કોઈ નહિ હોય. મહેં જેને જેને ગ્રહણ કર્યા તેનોજ મહારે હૃદયે ત્યાગ કરવો પડ્યો છે. જે પહેલાં તો મહેં જેને રત્નને શ્રમે હૃદયમાં ધારણ કરેલ; તેનેજ દુઃખ વસ્તુ સમજી પરિત્યાગ કરવો પડ્યો. વળી અત્યારે પણ જે. અત્યારેલગીના જીવનમાં શ્રદ્ધા ને ભક્તિનું પોષણ કરી હું પ્રેમથી જે નારાયણની પૂજા કરતો આવ્યો છું; તેનોજ મહેં આજે ત્યાગ કર્યો છે. યુના ! જગતમાં મહારે કોઈ નથી. માત્ર એકલો તુંજ રહેલો છે. પણ મહને લાગે છે કે મહારે ત્હારો પણ ત્યાગ કરવો પડશે. ”

આ સાંભળી યુનો સ્તબ્ધ થઈ ગયો. ને ગદ્ગદ કંઠે બોલ્યો:—
“ પ્રભુ, મહારો ત્યાગ શા સાર કરશે ? ”

કાલાચાંદ:—“ યુના, અભરા માં. વિચારી જો કે હવે મહારી અને ત્હારી વચ્ચે મહોટા દરિયા જેટલું અંતર આવી પડ્યું છે. ”

યુનો:—“ શી રીતે ? ”

કાલાચાંદ:—“ધર્મના અંતર જેટલું બીજું કશું અંતર નથી. તું હિંદુ છે, હું મુસલમાન છું; એટલે બંને વચ્ચે અસંધનીય મહાન ભીંત છે. એટલે હવે તું મ્હારી પાસે રહી રહીશ નહિ. ”

આ સાંભળી યુનાનું મુખ પ્રકુલિત થયું. એ આનંદમાં આવી બોલ્યો:—“માટેજ હું પણ મુસલમાન થયો છું. ”

કાલાચાંદે આશ્ચર્ય પામી પૂછ્યું:—“તું મુસલમાન ક્યારે થયો યુના ?” બોલતાં બોલતાં કાલાચાંદના અરાબમાં હર્ષની માત્રા મળેલી જણાતી હતી.

યુનો તે સ્પષ્ટ સમજી શક્યો, અને બોલ્યો:—“આજેજ થયો છું. આપે જે મોલાની પાસે ઇસ્લામધર્મની દીક્ષા લીધી; તેનીજ પાસે મ્હેં પણ ઇસ્લામધર્મની દીક્ષા ગ્રહણ કરી છે. ને તે આપની પછી તરતજ. ”

કાલાચાંદની પ્રત્યુત્તા સમી મર્મ; તે બોલ્યો:—“એવું કામ શા માટે કર્યું યુના ?”

યુનો પોતાનાં બંને વિશાળ લોચનો વિકસાવી કાલાચાંદ બાજુ તાકી રહ્યો; પરંતુ તે કશું બોલ્યો નહિ. કાલાચાંદ એક લાંબો નિઃશ્વાસ નાંખી બોલ્યો:—“હું સમજ્યો યુના, ત્હેં મ્હારે માટેજ ધર્મત્યાગ કરેલો છે. ”

યુનો:—“આપને માટે હું ધર્મત્યાગ સામાટે કરું ? મ્હેં વિચારીને જોયું તો હિન્દુધર્મમાં કાંઇજ દીઠું નહિ. કોની પૂજા કરવી ? એનુંજ કાંઇ ઠેકાણું મળે નહિ. હિંદુઓ કહે છે કે તેનીય કરોડ દેવતા છે, તેમની પૂજા કરો. ને તે વાસ્તે હુદ્દ પાપાલુને કે લાકડાને પૂજો. મ્હેં જોઇને તથા સાંભળીને નિશ્ચય કર્યો છે કે ઇસ્લામધર્મજ એક ધર્મ છે. અહ્મદની આરાધના એજ એક આરાધના છે. ”

આ દલીલોથી કાલાચાંદના અંતઃકરણને સંતોષ થયો નહિ.

કાલાચાંદ:—“ ના ખુના, એમ નથી; હિંદુધર્મજ શ્રેષ્ઠ ધર્મ છે. તું તે વાત જાણે છે ને હું પણ એ બરાબર જાણું છું. હિન્દુને નામે ઓળખાવવામાં જે મહાન ગૌરવ સમાએલું હતું; ને એ ગૌરવનો મહે આજે શા સંજોગોને લીધે પરિત્યાગ કર્યો છે તે વાત નારાયણજી જાણે છે. પણ તું નક્કી માનજે કે મહે રવેચ્છાથી હિંદુધર્મનો ત્યાગ કર્યો નથી. ”

કાલાચાંદના હૃદય ઉપરથી જાણે મોટો પર્વત જેટલો ભાર ખસી ગયો. તેણે આવેગમાં આવી જઈ પોતાના હાથ લાંબા કર્યા ને બોલ્યો:—“ તો આવ ખુના આવ, મહારા હૃદયમાં આવ. મહારી અને ત્હારી વચ્ચે તો લેશ પણ અંતર રહ્યું નથી. ”

ખુનો ઉડી ઉભો થયો; કાલાચાંદ તરફ જવાસાર તે એક બે ડગલાં આગળ વધ્યો. પણ ખીજીજી કાણે તે પાછો હડી જઈ બોલ્યો: “ આપ ભોજન કરી રહ્યા ? ”

કાલાચાંદ ભોજનક્રિયા સમાપ્ત કરતાં કરતાં બોલ્યો: “ ખુના, મહારે નથી ભાઈ, નથી ખંધુ, કે નથી પુત્ર, મહારે કાંઈજ નથી. પરંતુ એ બધાં સ્થાનોમાં તેં એકેજ અધિકાર જમાવ્યો છે. આવ ખુના ! આવ; આવ મહારા જીવનસહચર ! મહારા હૃદયમાં આવ. ”

ખુનાનાં નયનો જળે ભરાઈ ગયાં. તે હવે ત્યાં ઉભો રહ્યો નહિ, પણ ખીજી ઓરડામાં ચાલ્યો ગયો.

પરિચ્છેદ આઠમા.

મંદસ્મિત.

કામ-વાણપ્રહારેણ મૂર્છિછતાનિ પદે પદે
જીવન્તિ યુવચ્ચેતાંસિ યુવતીનાં સ્મિતામૃતૈઃ ॥

(પ્રસ્તાવિક.)

ત્યાર પછી કેટલાક માસ ચાલ્યા ગયા. વર્ષાઋતુ પછી શરદઋતુ આવી; પરંતુ વ્રજબાલા તો સમુદ્ર સમીપના રેતાળ પ્રદેશમાં પર્યુ-કુટીવાસિનીજ રહી. રાજા મુકુન્દદેવનો પ્રયાસ તો સતત ચાલુજ હતો, પરંતુ વ્રજબાલા નગરમાં આવી નહિ.

વ્રજબાલા નગરમાં ન આવતી તોપણ રાજા રોજ વ્રજબાલાની પર્યુકુટીએ આવતો. છતાં તેને કોઈ દહાડો વ્રજબાલાનાં દર્શન થતા ને કોઈ દહાડો ન થતાં. વળી દર્શન થયા છતાં વ્રજબાલા કોઈ દહાડો રાજા સાથે વાતચિત કરે, ને કોઈ દહાડો ન પણ કરે. એટલે કોઈ દહાડો માત્ર જે વચનો સાંભળીને તો કોઈ દહાડો માત્ર દર્શન લઈનેજ રાજા પોતાને મક્કને ખાઢો વળતો.

રાજાએ કેટલી કેટલી ખાવાની વસ્તુઓ, કેટલાં કેટલાં વસ્ત્રો અને કેટલું કેટલું દ્રવ્ય વ્રજબાલા પાસે મોકલેલાં; પરંતુ વ્રજબાલાએ તેમાંનું કશું પણ ગ્રહણ કર્યું નહોતું. તો પણ એક દહાડો જ્યારે બલરામનો પ્રસાદ રાજાએ મોકલ્યો, ત્યારે વ્રજબાલાએ માત્ર તેમાંથી એક કણિકા લીધેલી, ને ખીંજે બધો ખાઢો મોકલાવી દીધો હતો. રાજાએ ત્યાર પછી વ્રજબાલા તરફ કાંઈ મોકલવું ઉચિત ધાર્યું નહિ.

નિર્મળા એક દહાડો નગરમાં ગઇ હતી, ત્યાંથી તે સમાચાર લઈ આવી કે યવનોએ શ્રીક્ષેત્ર ઉપર ચડાઇ કરી છે. નિર્મળા તો અહ

સમાચારે બયબીત બની ગઈ હતી; તોપણ વજખાલા આ સમાચારે ઘણી આનંદિત બની. એટલામાં રાજા મુકુન્દદેવે ત્યાં આવી દર્શન દીધાં.

આજ સુધી તો વજખાલા, રાજા આવે ત્યારે સામું પણ જોતી નહિ; પરંતુ આજે તો રાજાને આવેલો. જોતાંજ તે ઉડી દિબી થઈ ને રાજાને માન આપ્યું. રાજાનું અંતઃકરણ આથી ઘણું પ્રસન્ન થયું ને પ્રસન્નમતે તે સમુદ્રતટની રેતી ઉપર જોડો.

વજખાલા એકદમ ગંભીરભાવ ધારણ કરી બોલી:—“ મુસલમાનો શું બોલી જા ઉપર ચડી આવ્યા છે ? ”

રાજા:—“ હા, ”

વજખાલા:—“ તમને શી જોડવણ કરી છે ? ”

રાજા:—“ સીમા ઉપર લશ્કર મોકલ્યું છે. ”

વજખાલા:—“ કયે સ્થળે ? ”

રાજા:—“ ત્રિવેણી ઉપર. ”

વજખાલા:—“ કેટલું લશ્કર ? ”

રાજા:—“ ત્રીશ હજાર. ”

વજખાલા:—“ એ લશ્કરનો સેનાપતિ કોને નીમ્યો છે ? ”

રાજા:—“ મંત્રી દનાદંતને. ”

વજખાલા:—“ લડાઈના આ મુશ્કેલ સમયમાં મંત્રીને આવો કેમ કર્યો ? ”

રાજા:—“ એ મંત્રી પાસે હોય તો વધારે ખટપટ કરે એવો છે; એ રાજ્યમક્ત નથી. ”

વજખાલા:—“ ત્યારે એ લડાઈના મેદાનમાં વિશ્વાસઘાતક બનશે તો ? ”

રાજા:—“ મહેં એને ત્યાં નામનોજ સેનાપતિ નીમ્યો છે; કામ-જાજનો નહિ. ”

પ્રજાખાલા:—“ જોનો વિશ્વાસ ન હોય તેને છોડા રાખવો સારો કે પાસે રાખવો સારો ? ”

રાજા સ્મિતહાસ્ય કરીને બોલ્યો:—“ રાજનીતિમાં ત્હમે શું જાણો પ્રજાખાલા ? ”

પ્રજાખાલા એ વાક્યનું કશું ઉત્તર ન આપતાં બોલી:—“ મુસ-લમાનો કેટલું સૈન્ય લઈ ચડી આવેલ છે ? ”

રાજા:—“ એ વાત બરાબર જણાઈ નથી; બે લાખ લશ્કર ત્હમે એમ લાગે છે. ”

પ્રજાખાલા:—“ બે લાખ સૈન્યને અટકાવવા આપનું ત્રીણ હજારનું સૈન્ય શું પૂરતું છે ? ”

રાજા:—“ હિંદુઓના બાકુમાં કેટલું બળ છે ? તે ત્હમે શું જાણો પ્રજાખાલા ! ”

પ્રજાખાલા:—“ હું તો એટલું જાણું કે શત્રુઓ નિર્બળ છે એમ માની લેવું યોગ્ય નથી. ”

રાજા:—“ એવું માન્યુંજ નથી. મહાનદી ઉપર કટકમાં પણ સૈન્ય રાખ્યું છે. ”

પ્રજાખાલા કાંઈ બોલી નહિ. થોડીવાર પછી રાજા બોલ્યો:—“ જીવનમાં હવે ફરી મેળાપ થવાનો આપણે મારે સંભવિત નથી. ”

પ્રજાખાલા તરત મંદહાસ્ય કરી બોલી:—“ આપણો ફરી મેળાપ શા માટે નહિ થાય ? ત્હમે વિજયમાળા પહેરી યશસ્વી બનવાના છો. ”

રાજા:—“ એવો સંભવ બહુ ઓછો છે; મારેજ હું પોતે લડા-કાના મેદાનમાં જવાનો છું. ”

વ્રજબાલા:—“પણ તેથી શું? ત્હમે વિજયમાળા પહેરી અવશ્ય ઘેર પાછા ફરવાના.”

રાજા:—“વ્રજબાલા, ત્હમે એમ ઇચ્છો છો કે હું ફરી પાડે. ત્હમारी પાસે આવું તો સાઈ?” વ્રજબાલા એ વાતનું કશું કિતર ન આપતાં બોલી:—

વ્રજબાલા:—“આપ જાણો છો કે આ લશ્કરનો સેનાપતિ કોણ છે?”

રાજા:—“હા, મહેં સાંભળ્યું છે કે જવાખનો જમાઈ કાલો પહાડ મુસલમાની લશ્કરનો સેનાપતિ છે.”

વ્રજબાલા:—“કાલો પહાડ?”

રાજા:—“હા, કાલાચાંદરાય હવે કાલોપહાડ બન્યો છે.”

વ્રજબાલા વિચારસમુદ્રમાં પડી. રાજા અતૂંતનયને વ્રજબાલાના સૌંદર્ય-મૃતનું પાન કરવા લાગ્યો. એ સુધા અનંત હતું, પણ સમય સાન્ત હતો.

વ્રજબાલા:—“આપે અત્યારે કયે સ્થળે જવા ધાર્યું છે?”

રાજા:—“કટકમાં.”

વ્રજબાલા:—“હું પણ આવું છું.”

રાજા:—“ક્યાં કટક? મ્હારી સાથે?”

વ્રજબાલા:—“હા,” આટલું બોલી વ્રજબાલાએ મંદહાસ્ય કર્યું. એ મંદહાસ્ય જોઈને તથા આગમનની વાર્તા સાંભળીને રાજા કુતાર્ય થયે.

ત્રીજો ખંડ સમાપ્ત.

પરિચ્છેદ પહેલો.

સેના—પ્રયાણ.

અહો મોહપ્રાયમેવાં જીવિતમ્, સાધુજનવિગર્હિત ઝ્વચરિતમ્ ।

(ધાદબરી.)

કાલાયાંદ:—“ યુના, ત્હે ત્રિવેણીનું નામ સાંભળ્યું છે ? ”

યુનો:—“ હા પ્રભુ, એનું શું છે ? ”

કાલાયાંદ:—“ એ મુનવેણીથી દૂર છે. ”

યુનો:—“ હા, આલોને એનાં એકવાર દર્શન કરી આવીએ ? ”

કાલાયાંદ:—“ હિન્દુનાં તીર્થનાં દર્શન કરવાનો આપણને શક નથી. ”

આ સાંભળી યુનો કશું બોલ્યો નહિ. આ સમયે પ્રભાત થયું હતું. હમ્મુ સૂર્યનો ઉદા થયો નહોતો, પરંતુ પૂર્વદિશામાં લાલાશ પથરાતી હતી. નદીનું હૃદય સ્પષ્ટ દેખાતું નહોતું; તે હૃદય તો એક પ્રકારના ધુમ્રવરણી પડદાથી ઢંકાયેલું હતું; ને તેની પાછળ મુક્તમાનોના અસંખ્ય તંબુઓ નાંખેલા હતા. એ ધવન્તરંગી તંબુઓ ઉપરથી નૈશતિમિરનો પડો ધીરે ધીરે ઉયો થવા-અદક્ષ થવા-લાગ્યો હતો. અંતે દિશાઓ જન-સ્વશ્ન્ય હતી. આ સમયે ધીરે ધીરે કાલાયાંદ અને યુનો વાર્તા કરતા કરતા ત્યાં ફરતા હતા.

યુનો:—“ અહીંથી ત્રિવેણી કેટલે દૂર છે ? ”

કાલાયાંદ:—“ ત્રણ ચાર કોશ. ”

યુનો:—“ હિન્દુસૈન્ય ત્રિવેણીની પાસે મુક્તમાની સૈન્યની રાહ બેઠને પડેલું છે એ વાત સાચી ? ”

કાલાયાંદ:—“ હા, રાહ જોધને પડેલું છે એ વાત સાચી છે, પણ ત્રિવેણી પાસે તો નાહ; ત્યાંથી એ ત્રણ ગાઉ દૂર છે. ”

આ પ્રભાણે વાર્તાવાપ કરતા કરતા જાનેજણા જરા આગળ ગયા. એ સ્થાનની દક્ષિણે વિશાળ મેદાન હતું. અને કિતરમાં રેતીમય સુંદર નદીતટ હતો. કાલાયાંદ આગળ ચાલતો હતો ને જુનો પાછળ હતો.

જુનો:—“ મહેં સાંભળ્યું છે કે જોઢીઆના રાખએ ત્રિવેણીનો ઘાટ બંધાવેલો છે ? ”

કાલાયાંદ:—“ હા, એ ખરું છે. ”

જુનો:—“ વળી એ ઘાટ ઉપર દશ મંદિરો ચણાવી તેમાં ત્રિષણુ અગવાનના દશ અવતારની દશ મૂર્તિઓ પણ પધરાવેલી છે ? ”

કાલાયાંદ:—“ હા, એ પણ હશે. ”

જુનો:—“ તો ચાલો ને આપણે એકવાર એ જોધ આવીએ ? ”

કાલાયાંદ:—“ હમણાં નહિ જુનો, ”

જુનો:—“ તો ક્યારે જોધશું ? ”

કાલાયાંદ:—“ જ્યારે એનો નાથ કરવા જઈશું ત્યારે જોધશું. ”

એવામાં દક્ષિણ દિશા તરફથી એક મ કોઇ ખોલી ઉડ્યું “ કાલાયાંદ, કીર્તિનો નાથ કદિ પણ થઇ શકતો નથી. ”

કાલાયાંદે જે તરફથી અવાજ આવ્યો તે તરફ તરત જોયું તો એક પથિક વૃક્ષ પાસે ઉભેલો જોયો. એણે શરીરે મૂઢપવાન વસ્ત્રો પહેરેલાં હતાં. એના કટિપ્રદેશમાં તત્તવાર ઝુલતી હતી. પરંતુ એનો ચોક્કસ યુદ્ધ સમયે પડેરાવ છે એવો નહોતો.

એને જોતાંજ કાલાયાંદે તેને ઓળખી કાઢ્યો. એ ગદાધર હતો.

કાલાયાંદ:—“ ગદાધર, તું અહીંયાં ક્યાંથી ? ”

ગદાધર:—“હું ત્હને મળવા આવ્યો છું; જો પણ નદીમાં મ્હારી નૌકા ઉગેલી છે.”

કાલાચાંદ:—“મ્હને મળવા આવ્યો છું? સામાટે?”

ગદાધર:—“હા, ત્હને મળવા. કાલાચાંદ, હું ત્હને પૂકુંકું કે તું આવડું મ્હોડું સૈન્ય લઇ ક્યાં જાય છે?”

કાલાચાંદ:—“ઓઢીઆનો નાશ કરવા.”

ગદાધર:—“ઓઢીઆએ ત્હારું શું બગાડ્યું છે? જો ત્હારે કાંઈ અપરાધ કર્યો હોય તો મુકુન્દદેવે કર્યો કહેવાય, પણ એને અપરાધે આખા ઓઢીઆના રહેવાશીઓને સામાટે હણવા ધારે છે?”

કાલાચાંદ:—“આખી હિન્દુની જાત મ્હારી અપરાધી છે.”

ગદાધર:—“ત્હારાં માતાપિતા કે જેતું લોહી અત્યારે ત્હારાં સરીરમાં વહી રહેલું છે; તે પણ બધાં ત્હારી પાસે અપરાધી છે કે?”

આ વાક્યનો કાલાચાંદ કાંઈ જવાબ આપી શક્યો નહિ. એણે પોતાની દષ્ટિ ગદાધરના મુખ ઉપરથી ખેંચી દૂરના આકાશ તરફ સ્થાપી. ત્યાં રક્તવરણો રવિ ક્ષિતિજથી થોડો બહાર નીકળ્યો હતો. ને તેનાં રુધિરવરણાં ફિરણો નદીના વક્ષ:-સ્થળ ઉપર પથરાવા લાગ્યાં હતાં. ધુન્નવરણી પડો હવે પાતળો થઇ ગયો હતો. ને બહુ દૂર લગી દેલાએલી મુસલમાન લશ્કરની છાવણીમાં માનવકંઠનો કોલાહલ વૃદ્ધિ પામતો જતો હતો. દિગંતો પશુ પક્ષીઓના કલરવે સખ્તાયમાન થઇ રહ્યાં હતાં. કમળો વિકસિત થઇ સૂર્યદેવને ચરણે પોતાની રંગસમૃદ્ધિ અર્પવા ઉત્કંઠ થઇ રહ્યાં હતાં. ને મનુષ્યો, પક્ષીઓ ને પશુઓ આદિ જંગમો તેમજ તમામ સ્થાવરો પણ મંદહાસ્ય કરી સૂર્યદેવની પ્રભાત આરતી કરવા લાગ્યાં હતાં. બંધી દિશાઓમાં શ્રમ, પ્રેમ અને આનંદ રેલાતાં હતાં. પરંતુ કાલાચાંદની દષ્ટિ તે તરફ નહોતી એના

હૃદયને તો વિરક્તિભાવે વશીભૂત કરેલું હતું. તે બોલ્યો:—“ જો ગદાધર, મ્હારે શું કરવું અને શું ન કરવું? એ બીજાને જણાવવા હું બંધાએલો નથી. હું જ્યારે આશ્રય માગવા સારું હિંદુઓને બારણે બારણે કંગાલ પેઠે મટકતો હતો, ત્યારે શું હું મ્હને આશ્વાસન આપ્યું હતું કે? આજે હું બળવાન થયો છું અને અપમાનનો બદલો લેવા તત્પર થયો છું; તેથી ત્હમે ટોળેટોળાં બેમાં મળી મ્હારી કૃપા માગવા આવ્યા છો; પરંતુ ગદાધર, હું હવે દયાહીન બનેલો છું. હવે હિંદુઓનો તેમજ તેમની દેવદેરીઓની મૂર્તિઓનો મ્હારી પાસેથી છૂટકારો થવાનો નથી એ ચોક્કસ સમજજો.”

ગદાધર:—“ સારી રીતે હું ત્હારો મનોભાવ સમજ્યો છું. હવે વધારે સમજાવવાની જરૂર નથી. ત્હારી જન્મદાતા વૃદ્ધ જનેતા પણ હવે ત્હારી શત્રુ છે કેમ? વળી તે ત્હારે વધ કરવા યોગ્ય છે કેમ? કાલાચાંદ, કાંધક વિચાર કર. ત્હારા પિતા તથા પિતામહે જે દેવપ્રતિમાઓનું પૂજન ચંદનપુષ્પે, અન્ન અને હૃદયને લોહીએ પણ કરેલું છે એ પવિત્રતમ દેવપ્રતિમાઓનું શું તું ખંડન કરવા તત્પર થયો છે? કાંધક વિચાર, વિચાર.

કાલાચાંદની બમરો ઉઘી ચડી. તેનાં લોચનો રાતાંચોળ થયાં. તે ઉસ્કેરાઈ જઈ બોલ્યો:—“ ગદાધર, તું મ્હને સમજાવવા આવ્યો છે, પરંતુ હું ત્હનેજ પૂછું છું કે પ્રત્યેક હિંદુ ત્હારાપ્રતિ તિરસ્કાર બતાવી ત્હારી ઉપેક્ષા કરતો હોય, ત્હારું અડેલું અન્ન એક બૂખ્યામાં બૂખ્યો હિંદુમિખારી પણ ગ્રહણ કરવા નાખુશી બતાવતો હોય, તો તું પોતેજ શું કરે? તે બોલ. વળી ત્હને પ્રત્યેક હિંદુ પોતાના ધરમાંથી તથા પોતાનાં દેવાલયો ને તીર્થસ્થળોમાંથી કૂતરાની પેઠે મારી કાઢે તો તું પોતેજ શું કરે? તે બોલ. અરે ત્હારી પોતાની જ જનેતા

તહારા નામપર ધિક્કાર વરસાવતી હોય, તહારી પરણેલી પત્નીજ તહારે જીવન નષ્ટ કરવા સત્તુને આશ્રમે જઈ રહેલી હોય અને તહારાં બહુ-લામાં બહુલાં સમાંસંબંધીઓજ તહને તુચ્છમાં તુચ્છ માની તહારે પરિત્યાગ ક્રાંતાં હોય તો તું પોતેજ શું કરે ? તે બોલ.”

ગદાધર:—“ કાલાચાંદ, એવે પ્રસંગે હું શું કરું તે પૂછેછે ? તે સાંભળ, એવો પ્રસંગ જો મહારે શિરે આવે તો હું મહારા ઈષ્ટદેવને વધારે શ્રદ્ધામક્તિએ મહારા હૃદયમાં સ્થાપિત કરું. મનચયન અને કા-માથી ત્હેનાં ચરણોમાં મહારા અદ્રમાનું સમર્પણ કરું ને કહું કે હે મંગલમય પ્રભો ! તહારી જો ઇચ્છા હોય તે સફળ થાએ. મહારાં પાપપુરુષ તેમજ સુખદુઃખ એ સૌ તહારાંજ છે.”

કાલાચાંદનાં નયનોમાં અગ્નિ સળગતો હતો ત્યાં આ વચનો સાંભળતાં જગ ભરાયું. એના વિશ્વાસ લગાટમાં પ્રસન્નતા સ્ફુરી જ-ણાઇ. તે બોલ્યો:—“ ગદાધર, હું પણ તેમજ કરુંછું. બધાં કર્મોનું ફળા-શન મહેં તેનેજ ચરણે સમર્પ્યું છે; ને પ્રારબ્ધના પ્રવાહમાં સરીરને વહેવું મૂક્યું છે. જ્યારે એની ઇચ્છા વિના જાડનું એક પાંદડું પણ હાલતું નથી ત્યારે હું તે શા લેખામાં છું ગદાધર ? ”

ગદાધર:—“ સાહે, તું જો આત્મનિવેદન કરવાને ખરેખરો શ-ક્તિમાન થયો હોય, તો પછી મહારે ત્હને કહેવાનું કાંઇજ બાકી રહેવું નથી. હવે હું જઈશ. વખત આવે આપણે ફરી મળીશું.”

કાલાચાંદ:—“ ફરી ક્યાં મળીશ ? મુદ્દલેવમાં ? ”

ગદાધર:—“ હા, ”

કાલાચાંદ:—“ ગદાધર, તહારું અપમાન કરવા માટે મહારું આ કહેવું થાય છે એમ સમજીશ માં. તોપણ ત્હને કહેવાનું કે મુદ્દલેવમાં આવવાનો વિચાર જો તું છેડી દે તો પછું સાહે.”

ગદાધર:—“ શું કરવા ? ”

કાલાયાદ:—“ સાંભળ ગદાધર, મહેં એક રાત્રે વિચિત્ર સ્વપ્નું જોયું છે. એ સ્વપ્નું જ્યારે મ્હને ઓઢીઆમાંથી કૂતરાની હાલતે કાઢી મૂકવામાં આવેલો ત્યારે આવેલું. એ સ્વપ્નું આવ્યું ત્યારે હું એક ધર્મ-શાળામાં સૂતેલો હતો. એ સ્વપ્નામાં મહેં જોયું તો મ્હારી ચારે તર-ફથી જાણે લોહીનો મહાન પ્રવાહ ઉભરાય છે. ને એ લોહીનો પ્રવા-હમાં જાણે હજારો દેવમંદિરો ને દેવપ્રતિમાઓ તથાતાં જાય છે. એ પ્રવાહમાં મ્હારી આસપાસ જાણે અસંખ્ય શબો ગળકાં ખાય છે. હું એ શબોને સ્થિત્વદૃષ્ટિ નિહાળી રહ્યો છું. એટલામાં મહેં અચાનક ત્હાં શમ પથ્રુ ગળકાં ખાતું જોયું. લાખો મનુષ્યોનો સંહાર કરવાથી તેમ હજારો દેવપ્રતિમાઓનું ખંડન કરવાથી મ્હારા હૃદયમાં જોટલી પીડા થઈ નહતી, તેના કરતાં પણ વધારે પીડા મ્હને ત્હાં શમ જોવાથી થઈ. ને એ પીડાને લીધે મ્હારી ઉંચ ઉઠી ગઈ. આથીજ રૂઢને કહું છું કે ગદાધર, તું જો લડાઈ કરવાના વિચારથી નિવૃત્ત થાય તો સારું. ”

ગદાધર:—“ કાલાયાદ, તું હજુલગી આત્મનિવેદન કરવા સમર્થ થયો નથી. હવે હું ત્હારી વાતનું ઉત્તર આપું તે સાંભળ. જ્યારે પ્ર-ભુની ઈચ્છાવિના ઝાડનું એક પાંદડું પથ્રુ પડતું નથી તો હું તે કોણ-માત્ર છું કાલાયાદ ? ”

કાલાયાદ:—“ ઠીક છે, તો તું ત્હારા કર્તવ્યમાં જોડા; ને હું મ્હારા કર્તવ્યમાં જોડાઉં. યુદ્ધમાં કાંતો તું ને કાંતો હું, એ બેમાંથી એક તો અવશ્ય મરવાનાજ, પરંતુ જો યુદ્ધમાં તું મરશે તો ત્હારા ધર્મને મ્હોટી હાનિ પડોચશે; ને ત્હારી પાછળ ઓક મનુષ્યો રૂદન કરશે. પરંતુ યુદ્ધમાં જો હું મરીશ તો કોઈને કશું નુકસાન થવાનું

નથી. એક બે માણસો વિના મહારી પાછળ કોઈ રડનારૂં પણ નાંી. માટેજ હું પ્રાર્થના કરું છું કે યુદ્ધમાં મહારૂં મરણ થાયો. ”

આ સાંભળતાં ગદાધરનાં નયનો સજ્જન થયાં. હવે એ ત્યાં વધારે ઉભો રહ્યો નહિ. ધીરેધીરે એણે નૌકાભણી પ્રયાણ કર્યું.

ગદાધર પૂરો અદશ્ય થયો નહોતો; એટલામાં છદ્મવેશ ધારેલો એવો એક હિંદુ કાલ્પચંદની સામે આવી ઉભો.

કાલાચાંદ:—“ તું કોણ છે ? ”

પેલો માણસ:—“ હું ઓઢીઆવાસી હિંદુરૂં. ”

કાલાચાંદ:—“ અહીં શા માટે આવ્યો છું ? ”

પેલો માણસ:—“ આપના નામનો એક પત્ર છે તે આપવા આવ્યો છું. ”

કાલાચાંદ:—“ કોણે આપ્યો છે ? ”

પેલો માણસ:—“ મહામંત્રી દનાદને. ”

કાલાચાંદે પત્ર હાથમાં લઈ વાંચી જોયો. ત્યારપછી તેના મુખ મંડળમાં તિરસ્કાર ભાવ ઉદય પામ્યો. તે ધીમેથી બોલ્યો:—“ જાઓ, હિંદુઓ જાઓ. ત્હમારાં આચરણોને લીધે ત્હમે અધઃપાત પામે. ”

આ શબ્દો યુનાને કાને પડ્યા. તેનું હૃદય વીધી એક લાંબો નિઃશ્વાસ બહાર નીકળ્યો. પરંતુ એના મુખમંડળ ઉપર તેનું ચિન્હ પણ જણાવું નહિ.

પરિચ્છેદ બીજો

દનાર્દનનો લોભ.

લોભઃ પ્રતિષ્ઠા પાપસ્ય પ્રસૂતિલોભ एव च ।

द्वेषक्रोधादिजन हो लोभः पापस्य कारणम् ॥

(મહાભારત)

મુક્તવેણી નદી સમુદ્ર ભણી ત્રણ ધારાઓ એટલે કે ત્રણ જૂદા જૂદા ફાંટાઓ રૂપે વહે છે. એ ત્રણે ધારાઓને ત્રણ ભગિનીઓની સાથે સરખાવી શકાય. જેમ ત્રણ બહેનો એકબીજાના સહવાસનો પરિત્યાગ કરી, પતિને ઘેર પોતપોતાનો ગૃહસંસાર ચલાવવા જાય છે, જતી વખતે તેઓ કેટલું કેટલું રૂદન કરે છે, એકએકના શરીર સાથે કેટલું કેટલું આલિંગન આપે છે ને છેલ્લે ઝીણું સ્કરે રૂદન કરતી કરતી તથા અશ્રુજળે બંને ગંડસ્થળો ભીંજવતી ભીંજવતી નાંખી પડે છે તેમ આ મુક્તવેણી નદીની ત્રણે ધારાઓ પણ સમુદ્ર ભણી ગમન કરતી વખતે પરસ્પરના સહવાસનો પરિત્યાગ કરતી, જણાય છે, ને તે સમયે પરસ્પર આલિંગન કરતી ને ઝીણું ઝીણું રૂદન કરતી જણાય છે.

રજની અંધારી છે. બધી દિશાઓ અંધકારે આવૃત્ત છે. તોપણ અંધકાર એટલો બધો ગઢો નથી કે મનુષ્ય દેખાય નહિ. જે કે મનુષ્ય તો અંધકારમાં દેખી શકાતું હતું, પણ ઓળખી શકાતું નહોતું.

આ સમયે નદીના વક્ષસ્થળ ઉપર એક નૌકા ઉભેલી દેખાય છે. ને તે સ્થિર છે. નૌકાના ખલાસીઓ માન ધારી રહેલા છે; તો પણ તેઓ સાવધાન અને જાગૃત છે. મ્હોટા મ્હોટા સૈનિક અધિકારીઓજ ખલાસીને વેશે નૌકામાં ગોઠવાએલા છે. એ નૌકાની અંદર કાલા-

ચાંદરાય બેઠેલો છે. એ અત્યારે નયનો મીંચી, મૌનપ્રહી વિચારમસ્ત દશામાં બેઠેલો છે. બંધી દિશાઓમાં શાંતિનું સામ્રાજ્ય જામેલું છે. ને તેમાં કરો પશુ અચાજ સંભળાતો નથી.

એટલામાં એ રાત્રિની શાંતિને ડોલાવતો ડોલાવતો, દ્વરથી ચાલી આવતી એક નૌકામાંથી કોઇના ગાયનનો, નીચે પ્રમાણે લલકાર સંભળાયો.

તરણી અમારી પહોંચે પાર,

વહને વડી તરણી અમારી પહોંચે પાર.

૧૬૬.

ગાન એકદમ અટક્યું. કાલાચાંદને લાગ્યું કે જાણે એ સુર નગીના પ્રવાહમાં ડુબી ગયો. કાલાચાંદ ઉત્તુક બની એ ગાનની અભિપ્રાય કરવા લાગ્યો. થોડી વારે ગાનનો પુનઃ આરંભ થયો. ને કાલાચાંદ સાંભળવા લાગ્યો.

અટકો અધવચ ના લગાર. વહને વડી તરણી. (૧)

અવસર આ નથી વિલગ કરાનો,

ખંતેથી ખલાસી તું હંકાર. વહને વડી તરણી. (૨)

જો જો ના જરી તું એની અગાડી પછાડી,

હાંકજો બની હુશિયાર. વહને વડી તરણી. (૩)

તરણી અમારી પહોંચે પાર. વહને વહી.

ગાન અટક્યું, પરંતુ સુર થંબ્યો નહિ; સુર તો નૈશપવન ઉપર સ્વાર બની દિશાઓમાં ધૂમતો હતો. હવે કાલાચાંદનું ગાન તરફ લક્ષ્ય નહોતું. એ તો ગાન અને સુર એ તમામ ભૂમી ગયો. કેમકે એના અંતઃકરણમાં એક નવોજ સુર ચાલી રહ્યો હતો. ને એ સુરનો ઝગમગાટ કાલાચાંદ મૌન પ્રહી સાંભળતો હતો. છેલ્લે મૃદુ કંઠે તે મનમાં

ને મનમાં જ બોલી ઉઠ્યો. “આર, દનાદેનમંત્રિ, તું પણ આવ; બેઠકું કે ઝોઢીઆના ભાગ્યમાં હવે શું લખેલું છે?”

આ વાક્ય મનમાં પૂરું બોલાવું રહ્યું નથી, ત્યાં તો થોડે છેટે એક નોકા દેખાઈ. જને નોકાનાં માણસો વચ્ચે વાતચિત ચાલી. પહેલી નોકાવાગાએ હાંક મારી પૂછ્યું.

“તમે કેણુ છો?”

“બૂખલા” બીજી નોકાવાગાએ જવાબ આપ્યો.

આ સાંકેતિક ભાષા પહેલી નોકાવાગા જાણતા નહોતા, માત્ર એકલો કાલાચાંદ જાણતો હતો. એકલો કાલાચાંદે આજ્ઞા કરી:—“એ આવેલી નોકાને આપણી નોકાને અડેઅડ લાગરા દો.”

ફરમાન પ્રમાણે તરત અમત્ર થયો. થોડીચરમાં જને નોકા અડો-અડ થઈ ને એ બીજી નોકામાં આવેલો મંત્રી દનાદેનરાય, પોતાની નોકામાંથી ચાલી કાલાચાંદવાળી નોકામાં આવ્યો.

નોકાની અંદરની એક ઝોરડીમાં કાલાચાંદ એકલો બેઠેલો હતો. પીતળની એક દીડી ઉપર, તે ઝોરડીનાં, એક કંબે પ્રકાશે, દીવો જળતો હતો. મંત્રી દનાદેને કાલાચાંદવાળા રથાનમાં પ્રવેશ કરી એક-વાર ચારે બાજુ દૃષ્ટિપાત કરીને બેઠું. ને ત્યાર પછી કાલાચાંદ સામે બેઠ વંદન કર્યું.

પકાણુ સેનાપતિ કાલાચાંદે ઝોઢીઆના મહામંત્રીનો લેશ પણ આદરસતકર કર્યો નહિ; માત્ર સામેને આસને બેસવાની ઈતારત કરી.

મહામંત્રી દનાદેન આ પ્રમાણે અપમાનિત થયો, છતાં તે મનમાં ન લાવતાં જાનોમાનો દગ્ગવિદે આસને બેઠો.

પગથી મસ્તક લગી તેનું નિરીક્ષણ કરી કાલાચાંદ બોલ્યો;—“ઝોઢીઆના મોટા મંત્રી દનાદેન તમેજ કે?”

દનાર્દન:—“હાજી.”

કાલાચાંદ:—“ મહામંત્રી આ વખતે મંત્રગૃહ છોડી સમસ્ત ભૂમિમાં કાં ? ”

દનાર્દન:—“ જરૂર વખતે તો ઓઢીઆતો એક ખેડુત બચ્ચો પણ સમસ્તભૂમિમાં આવી ઉત્તો રહેવાતો છે; એ ખાત્રીથી માનજો. ”

કાલાચાંદ થોડીવાર મૌન રહ્યા પછી બોલ્યો:—“ ત્હમે મ્હને શા હેતુએ મળવા આવેલ છો ? ”

દનાર્દન:—“ આપ ઓઢીઆ રાજ્યની સીમા ઉપર આટલું સૈન્ય લઈ શા માટે આવ્યા છો ? ”

કાલાચાંદ:—“ ઓઢીઆ જીતવો એ મ્હારો ધરાદો છે. ”

દનાર્દન:—“ આપનું આટલું સૈન્ય શું ઓઢીઆ જીતવા સક્તિમાન થશે ? ”

કાલાચાંદ:—“ સંખ્યા ઉપરથીજ કંઈ સક્તિનો નિર્ણય થઈ શકતો નથી. ”

દનાર્દન:—“ એ તર્કની અહીં આસ્પક્ષતા જણાતી નથી. કેમકે આજ લગી પડાણોએ વારંવાર ખાવેલી હારજ આ બાબતનો નિર્ણય કરી આપે છે, પરંતુ આજે હું એક નવિન પ્રસ્તાવ લઈ આવેલો છું. ”

કાલાચાંદ:—“ શે ? ”

દનાર્દન:—“ આપનો હેતુ જો સહજમાં સિદ્ધ થાય તો ? ”

કાલાચાંદ:—“ તો લોકો રેડવાનું કશું કારણ નથી. ”

દનાર્દન:—“ તદ્દન લોહી રેડવા વિના તો નહિજ ચાલે; થોડી તો કાપાકાપી કરવી પડશે, કેમકે હું અહીં મુખ્ય સેનાપતિ નથી. તે પણ આપને ઘણી બાબતમાં મદદ કરી શકીશ. ”

કાલાચાંદ:—“ ત્હમે શી મદદ કરી શકશો ? ”

દનાર્દન:—“ મહારા તાગામાં પાંચ હજારનું સૈન્ય છે; વખત આવે એ સેના લઈ હું આગે જતો રહીશ. ને તેથી આશામંગ થઈ ચલ્યાં માણસો મહારી રીતનું અનુકરણ કરશે. ”

કાલાચાંદ:—“ અહીંઆં ફૂલ કેટલું લશ્કર છે ? ”

દનાર્દન:—“ આળીશ પચાસ હજાર. એટલે આપ સહજમાં વિવેચીના યુદ્ધમાં વિજયવંત થઈ શકશો. ”

કાલાચાંદ:—“ હાં પછી ? ”

દનાર્દન:—“ સંભવે છે કે બીજું યુદ્ધ યજ્ઞપુર પાસે થશે. ”

કાલાચાંદ:—“ ત્યાં સેનાપતિ કોણ છે ? ”

દનાર્દન:—“ ત્યાં યુવરાજ રામચન્દ્ર સેનાપતિ છે; ને તેના તાગામાં લાખ સેના છે. ”

કાલાચાંદ:—“ ત્યાં ત્હમે શી મદદ કરી શકશો ? ”

દનાર્દન:—“ એ વાત અત્યારે ચેક્કસપણે કહી શકતો નથી; તોપણ પચાસ હજાર સૈન્ય સાથે રહેતો રાજા મુકુન્દદેવને હું લડાઈના એદાનમાંથી દૂર રાખી શકીશ. ”

કાલાચાંદ:—“ મુકુન્દદેવ હમણાં ક્યાં છે ? ”

દનાર્દન:—“ કટકમાં. ”

કાલાચાંદ:—“ કટકનો કિલ્લો અભેદ છે ? ”

દનાર્દન:—“ હા, કટકનો બારવાડી દુર્ગ અભેદ છે. ”

ચોડીવાર બૌન રહ્યા પછી કાલાચાંદ બોલ્યો:—“ આપે આટલી સાહાય્ય આપવા બદલ શી કિંમત લેવા ધારી છે ? ”

દનાર્દન:—“ ઓઢીઆનું સિંહાસન. ”

કાલાચાંદના મુખ ઉપર તિરસ્કારભાવ પ્રકટ થયો. પરંતુ દીવાનાદ મંદ પ્રકાશને લીધે દનાર્દન એ તિરસ્કારભાવ જોઈ શક્યો નહિ. એક દમ કશેા ઉત્તર ન આપતાં કાલાચાંદ જોન ધારણ કરી કાંઠક વિચારમાં પડ્યો.

એટલામાં દ્વરથી પેલા ગાનનો સુર પવનમાં તરતો તરતો કાલાચાંદને કાને પડ્યો.

કાલાચાંદ:—“ આપને ઓઢીઆને સિંહાસને એસતું હોય તેદ આપના પ્રભુને અને તેના પુત્રને હણુવા પડશે. એ હત્યાનું કાર્ય કરવા હહમે તત્પર છો ? ”

દનાર્દન:—“ એમનાં મરણુ તો યુદ્ધમાંજ થો. ”

કાલાચાંદ:—“ પણ જો યુદ્ધમાં એમનાં મરણુ ન થાય તો ? ”

દનાર્દન:—“ તો પછી કોઈ બીજે ઇલાજ કરી લેયું. ”

આ વચનો સાંભળતાં કાલાચાંદના મ્હોં ઉપર પુષ્કળ તિરસ્કારભાવ જણાયો. દનાર્દન તેનો મનોભાવ સમજી બોલ્યો:—“ પડાશુ સેનાપતિ ! આપની ઉંમર હજુ ન્હાની છે. વળી ત્હમે રાજનીતિમાં અજણ છો. જો ત્હમે ઓઢીઆનો ઇતિહાસ જાણતા હોત તો મકાર પ્રતિ તિરસ્કાર દર્શાવી મ્હોં ફેરવત નહિ. તેવુજ જાતિનો રાજા મુકુંદદેવ શી રીતે સિંહાસન મેળવી શક્યો છે તે ત્હમે જાણો છો ? પોતાના સ્વામી રાજા નરસિંહને મારી રુધિરવાળા હાથમાં મુકુંદદેવે રાજદંડ મ્હણુ કરેલો છે. વળી એ નરસિંહે શી રીતે રાજ્યપ્રાપ્તિ કરેલી તે સાંભળવું છે ? ગોવિંદ ત્રિધાધરને દૂર કરી નરસિંહે રાજ્ય મેળવેલું હતું. વળી એ ગોવિંદ ત્રિધાધરે તો પોતાના પ્રમુખતાપરુદ્ધ જનીશ સંતાનોને હણી પોતાના લક્ષ્મણ રાજ્યપતિવક કસનું હતું.

પઠાયું સેનાપતિરાજ ! રાજ્યસિંહાસન માટે તો ચિરકાલથી આવક કલક ચાલ્યાજ આવે છે. રાજનીતિને વિચારે જુઓ તો કોણુ રાજ ને કોણુ પ્રજા ? જે ચતુરાઈ તથા શક્તિને યોગે સિંહાસને બેસી શકે તે રાજ ગણાય છે; ને જે ન બેસી શકે તે પ્રજા ગણાય છે. પાપ પુણ્ય કે ધર્મ અધર્મ એ સૌ સામાન્યનીતિના શબ્દો છે. રાજ-શબ્દકોશમાં તો પાપપુણ્ય અને ધર્માધર્મના શબ્દોનો તદ્દન અભાવજ છે.”

કાન્નાયાંદઃ—“ બહુ સાઈ, ત્યારે મહેં આજે ઓઢીઆના મકાન મંત્રી પાસેથી નૂતન રાજનીતિ અને ધર્મનીતિનો પાઠ સાંભળ્યો. ”

બોક્ષનાં બોક્ષનાં કાન્નાયાંદના મુખારવિંદ ઉપર વ્યાપેલી કાન્નાયક સ્પષ્ટ જણાતી હતી.

દનાદનઃ—“ પઠાયું સેનાપતિ જે રાજનીતિ જણુતા હોત તો તે કદિ એવું માની ન જ લેત કે અદક્તાની આશા વિના અમતો સાહ્ય કરવા તો હું કદિ નજ આવું ? ”

કાન્નાયાંદઃ—“ ત્યારે ઓઢીઆના મકાન રાજનીતિવેતા મંત્રી તરે પણુ એમ માની ન લેવું કે અમે પણ વગર સ્વાયં અદક્તા બંધા સૈન્યનો ને દ્રવ્યનો હાથ કરવા આવ્યા હોઈયું. ”

દનાદનઃ—“ આપનો ઉદ્દેશ તો ઓઢીઆ લૂટવાનો છે. ”

કાન્નાયાંદઃ—“ અને ઓઢીઆનું સિંહાસન મેળવવું એ અમારો ઉદ્દેશ ન હોય કે ? ”

દનાદનઃ—“ શું તમારો ઉદ્દેશ ઓઢીઆનું સિંહાસન મેળવવાનો છે ? હીક છે, એવો ઉદ્દેશ ન હોય એવું કહેવાય નહિ. તો પણ આ કાંઈ બંગાલદેશ નથી. આનો ઓઢીઆની વીરભૂમિ છે. એટલે આ ભૂમિ ઉપર કદિ વિદેશી રાજ રાજ્યશાસન કરી શક્યો નથી. ”

કાલાચાંદ:—“ ભણે આજ લગી ઓઢીઆનું સિંહાસન વિદેશી રાજ લઈ શક્યો નહિ હોય, તોપણ અત્યારે જ્યારે આપ જેવા પુરુષોએ ઓઢીઆમાં જન્મ ગ્રહણ કર્યો છે ત્યારે ઓઢીઆનો અધઃપાત થવાનો એ ચોક્કસ વાત છે. હું તમારી સાથે વધારે વાત કરવા ચહાતો નથી; સેનાપતિ કતલુખાં બંગપતિના પ્રતિનિધિ રૂપે તમારી સાથે વાતચિત કરશે. ”

આટલું બોલી ત્યાંથી ઉઠી કાલાચાંદ બહાર ગયો; અને કતલુખાંને કાંઈક ઉપદેશ આપી અંદર મોકલ્યો.

કતલુખાંએ દનાર્દનની સઘળી વાત બહુજ આનંદ બતાવી સાંભળી. અને પછી કહ્યું કે “ શ્રીક્ષેત્ર જીત્યા પછી આપને સિંહાસને એસાડીશું; પરંતુ તેમાં શરત એ કે તમારે બંગાલાના સુલતાનની તાબેદારી સ્વીકારવી પડશે. અને પ્રતિ વર્ષે બંડણી તથા ચોગ્ય નજરાણું આપવું પડશે; કેમ આમાં તમારી સંમતિ છે ? ”

દનાર્દન:—“ હા, એમાં હું સંમત છું. ”

ત્યારપછી ત્યાંથી દનાર્દન ઉભો થયો; અને પોતાની નોકામાં આવ્યો. નોકામાં એસતાં એસતાં તે પોતાના મનમાં મનમાંજ બોલ્યો:—“ પહેલાં મહેને સિંહાસને તો એસવા દો; પછી મુસલમાનોને પણ જોઈ લઈશ. અને તેના સુલતાનને પણ જોઈ લઈશ. ”

પરિચ્છેદ ત્રીજો

ઉત્કલ-વૈભવ.

दृश्यते यत्र हि त्वाष्ट्रं विज्ञानं शिल्पनैपुणम् ।
रथ्याचत्वारवीथीभि र्यथावास्तु विनिर्मितम् ॥

કટકનગરી અને બારવાડીનો દુર્ગ મહાનદી અને ઠાકગુડી નામની એ નદીઓ વચ્ચે આવેલા ભૂવિભાગ ઉપર છે. તેમાં કટકનગર ઠાકગુડી ઉપર છે અને દુર્ગ મહાનદી ઉપર છે. નગર અને દુર્ગની વચ્ચે અંતર એ કોશનું છે.

બાર વાડીઓની જમીન હાલ તેના ઉપર દુર્ગનું નિર્માણ કરવામાં આવેલું; માટે એ દુર્ગ બારવાડીને નામે ઓળખવામાં આવે છે. એ સમયે એક એક વાડીમાં પચીસ વીધા જમીન પૂરતી ગણાતી. ને એક એક વીધામાં આજના માપના ત્રણ ત્રણ વીધા કરતાં ઠાંકક થોડા વધારે જમીનનો સમાવેશ થતો. મતલબ કે એ દુર્ગનું વર્તમાન સમયે સ્થળ જોતાં પણ સ્પષ્ટ સમજાય છે કે એ દુર્ગ રોડલી જગા લગભગ નવાણું કે સો વીધાથી કમતી નહિ હોય. રાજમહેલ તો એ દુર્ગની પરિખાની બીજાબાજુએ પૂર્વદિશામાં બંધાવવામાં આવ્યો હતો. એ રાજપ્રાસાદ અને દુર્ગ ગળીને બારવાડી ગણાતું.

કટકનગરી કટક-વારાણસીને નામે મશહૂર છે; એ કટકવારાણસી તે સમયે ઓઢીઆ રાજ્યની રાજધાની હતું. ને હાલ પણ તેમજ છે. ઓઢીઆ પ્રદેશ ઉપર જ્યારે કેશરીવંશના રાજાઓ રાજ્ય કરતા હતા તે સમયે એટલે કે દશમા સૈકાના છેલ્લા ભાગમાં ચૌહાદરમાંથી રાજધાની કટકમાં લાવવામાં આવેલી છે. ને વિશાળ સુંદર પ્રાસાદોથી તેને શણગારવામાં આવેલી છે. એ નગરીને તેમજ દુર્ગને રાજ મુકુન્દ-

દેવે પુષ્કળ અલંકૃત તથા સજ્જીત કરેલાં હતાં. કટકનગરીનો રાજ-
મહેલ એ જગતમાં એક (૧) અદ્વિતીય વસ્તુ ગણાતી. એનો વિસ્તાર
એક મોટા ગામડા જેટલામાં હતો. અને એની ઉંચાઈ નીલગિરિ સમાન
હતી. એ મહાલય પથ્થર અને છટોનો બંધાવવામાં આવેલો હતો ને
એમાં લકડાનું જે કોતરકામ જણાતું તે જગતને આશ્ચર્યકિત બના-
વતું. જો કે અત્યારે તો એ રાજમહેલને સ્થળે એક છટ કે પાયા-
ણનો કકડો પથ્થુ જોવામાં આવતો નથી! અસ્તુ. જડનું પરિણામ
આખરે એજ થવાનું છે એમાં નવાઈ જેવું કશું નથી.

એ દુર્ગની ભીંતની લગોલગ ચારે બાજુએ જગની ભરેલી વિશાળ
ખાઈ એટલે પરિખા હતી. એ ખાઈ ક્યાંય ચોરીય પચીય હાથ
પહોળી હતી તો ક્યાંય સો હાથ જેટલી પહોળી હતી. એની ઉંડાઈ
તો હાથી પણ ડૂબી જાય એટલી હતી. એ પરિખાની અડોઅડજ
મજબૂત પથ્થરે ચણેલી કિસ્લાની ઉંચી દિવાલ હતી. એ કિસ્લાને
માત્ર એકજ દાર હતું. એ દાર સિવાય દુર્ગમાં પ્રવેશ કરવાનો બીજો
માર્ગ નહોતો. કિસ્લાની બીજીબાજુ એક નાનકડી બારી હતી ને તે
સદા બંધ રહેતી. એ બારીને માર્ગથી છેલ્લો મરેડી રાખ, અંગ્રજો
આવ્યાના સમાચાર સાંભળી, પુષ્કળ દ્રવ્ય લઈ નૌકામાં બેસી પત્તા-
ચન કરી ગયો હતો. એ ખાઈ ઉપર મૂકવાનો એક જંગમ સેતુ હતો.
એ સેતુ (પૂલ) સૂર્યાસ્ત થતાં ઊપાડી લેવામાં આવતો.

દુર્ગની બહાર—ખાઈને સામે કડિ-રાજમહેલ હતો. એ રાજ-
મહેલમાં નવ વિભાગ એટલે કે નવ પરાં હતાં. તે પ્રત્યેક પરામાં

(૧) સ્ટર્લિંગ સાહેબને મતે એ રાજમહેલને જોતાં “વિંડર-
કેસલ” નો ભાસ થાય છે.

પુષ્કળ ધરો હતાં. પહેલ: વિભાગમાં અસંખ્ય હાથી, ઘોડા ને ઉટ વગેરે બંધાતાં. ત્યાં તેમના ખાદ્ય પદાર્થો તથા રક્ષકો પણ રહેતા. બીજા વિભાગમાં તોપો, બંદુકો, બાલા, તરવારો વગેરે લડાયક સામગ્રી રાખવાના ઓરડાઓ તથા પટાગાર (તંબુઓ) રાખવાના વિશાળ ઓરડાઓ હતા. ત્રીજા વિભાગમાં પ્રાસાદનું રક્ષણ કરનારું સૈન્ય રહેતું. ચોથા વિભાગમાં શિશ્વીઓ તથા કર્મકારો નિવાસ કરતા. પાંચમા વિભાગમાં રસોડાં, કોઠારો અને રસોઈઆ રહેતા. છઠ્ઠા વિભાગમાં રાજાનો દરબાર બસવાનો બગીચો ઓરડો હતો ને તેની સમીપમાં રાજકર્મચારીઓનાં આવાસ સ્થળ હતાં. સાતમા વિભાગમાં ગુપ્તમંત્રણા કરવાના ઓરડા હતા. આઠમા વિભાગમાં રાણીઓનો નિવાસ હતો. ને નવમા વિભાગમાં રાજા અને રાજકુટુંબનાં યજમાનાગાર હતાં.

એ નવે વિભાગમાં આવેલાં મકાનોમાં સરસામાન પણ મકાનોને અનુકૂળ હતો. રાજદરબારમાં તેમજ મંત્ર ગૃહમાં જે પુતળીઓ તથા દીપાધાર હતાં; એ પુતળીઓ અને દીપાધારના પથ્થરનાં બનાવેલાં અને એવાં તો કોતરણીયુક્ત હતાં કે આજે એ ત ક્યાંક પણ જોવામાં આવતાં નથી. કેમકે એવા શિશ્વીઓ આજે કોઈ દેશમાં જોવામાં આવતા નથી. તાજમહેલની બીંતોમાં જેમ આખું દૂરાન લખેલું છે તેમ હુવનેશ્વરના મંદિરની દિવાલ ઉપર ઓઢીઆનો ઇતિહાસ કોતરેલો છે, આવા શિશ્વીઓ અત્યારે કયા દેશમાં મળી આવશે ?

જો કે ઓઢીઆમાં શિશ્વ હતું, શક્તિ હતી, તોપણ સાહિત્ય હતું નહિ, તેમાં એક જો ગણ્યામાંગ્યા લેખકો યયા છે. તેમણે “વિચિત્ર રામાયણ !” “રસકલ્પોલ” કે “ગોપીવલ્લભ નાટક” લખેલ છે:

પરંતુ એટલાથી કંઈ સાહિત્યનું અંગ બંધાતું નથી. સ્પષ્ટ રીતે કહીએ તો ઓઢીઆના શ્રેષ્ઠકવિ ઉપેન્દ્રભંજના લખેલ “ચંદ્રશેખા” આદિ ઉપન્યાસો અને “લાલકુંવરની” આદિ કાવ્યો પણ ઓઢીઆના સાહિત્યમાં કશું કરી શક્યાં નથી.

ઓઢીઆમાં સાહિત્ય નડોતું, પરંતુ ધર્મ હતો. એનું પ્રત્યેક નગર તીર્થસ્થેત્ર હતું. ત્યાંનું કોઈપણ ગામડું એનું નડોતું કે જ્યાં મંદિર અને દેવપ્રતિમા ન હોય ! ઓઢીઆમાં પગલું ચૂકતાંજ બસ થાય છે કે જાણે ભૂયોડ છોડી દેવસેકમાં આગા હોઈએ ! અકચરનો મુસતમાન સેનાપતિ ઓઢીઆ છૂતરા ગયો હતો તે લખી ગયો છે કે:—“આ દેશ ઇશ્વરનો છે; મનુષ્યનો નથી. ભાગવતમાં યજુર સંજયે લખેલું છે કે:—

(દોહરા.)

યજુરીમાં એટલાં, એપે દેવસ્થાન;

લાખ વરસ ગણતાં છતાં, થાય ન પૂરાં નામ. (૧)

કેવળ દેવાલયતણું, યજુરિ નથી ધામ;

એ નગરીમાં છે કર્યો, દેવોએ વિશ્રામ. (૨)

પરંતુ અસારે ઓઢીઆમાં કાંઈજ નથી. ધર્મ, શક્તિ અને શિલ્પ એ તમામ ગયાં છે. પરંતુ માત્ર તેની ઝાંખી ઝાંખી સ્મૃતિ રહી છે, ને એ સ્મૃતિ પણ સાહિત્યને અભાવે ચિતાશાયી થઈ છે. “માદલી પંછ” સિવાય ઓઢીઆનો બીજો ઇતિહાસ નથી ને એ ઇતિહાસ પણ અસંભવિત મનઃકલ્પિત બનાવોથી પરિપૂર્ણ છે.

અમે ઓઢીઆવાસીને મુખેથી નહિ, પણ બીજાને મુખેથી સાંભળ્યું છે કે ઓઢીઆ એક દહાડે ઐશ્વર્યમાં, શિલ્પમાં, ધર્મમાં ને

ને સક્રિયમાં ભારતવર્ષમાં અગ્રગણ્ય હતો. મુકુન્દદેવના વિશાળ રાજમહેલની કથા પણ અમે ખીજની પાસેથીજ સાંભળી છે. ઓઢીઆનો ઇતિહાસ પોતે તો તે વિષે કશું કહેતો નથી.

એ રાજમહેલનો કચેરીનો ઓરડો તો એક સમયે મુસાફરોને ખાસ જોવા લાયક હતો. કચેરી મંડપના એક ભાગમાં રૂપાની ઉચ્ચ-વેદી ઉપર સ્તંભસિંહાસન ગોઠવેલું હતું. વેદીની નીચે બંને બાજુએ સુવર્ણ અને રૌપ્યજડિત આસનોની પંક્તિઓ ગોઠવેલી હતી. વચ્ચે વચ્ચે સ્થળે સ્થળે દીપક મૂકવાના વિવિધ આકારના સ્થંભો કરેલા હતા. એ દીપાધારો સંગેમરમરનાં બનાવેલાં હતાં. કોઇ દીપાધારની આકૃતિ વર્તુળ સ્તંભાકારની હતી તો કોઇ દીપાધારની આકૃતિ નમ્બ નારીમૂર્તિના આકારની હતી. કોઈ દીપાધારને સેંકડો શાખાઓ હતી તો પુરાણમાં વર્ણવેલા કાર્તીકીની પેઠે કોઇ દીપાધારને હજાર હાથ જોવામાં આવતા. એ શાખા તથા હાથ રૂપે મહેલ હતા. ને એક દીપાધારથી ખીજ દીપાધાર સુધી સોનાની સાંકળો લટકતી હતી.

એ દરબાર બચનના બધા ખૂણામાં સંગેમરમરની બનાવેલી પ્રચંડ મૂર્તિઓ ગોઠવેલી હતી. લોકો કહેતા કે ઓઢીઆના પહાડી પ્રદેશમાં રહેનાર મનુષ્યોની એ મૂર્તિઓ છે. કોઇ મૂર્તિના હાથમાં ધનુષ્ય, કોઈ મૂર્તિના હાથમાં તરવાર, કોઇના હાથમાં દાલ ને કોઈના હાથમાં બાલો હતો. કોઇ મૂર્તિને વ્યાઘ્રચર્મ પહેરાવેલું હતું તો કોઈ મૂર્તિનું શરીર હલદે રંગેલું ને મુખમંડળનો વિભાગ લાલ મૃત્તિકાએ રંગેલો હતો. કોઇ ખૂણામાં વિશાળ દંતૂશળવાળી હાથીની મૂર્તિ ગોઠવેલી હતી તો કોઇ ખૂણામાં અશ્વની તથા ગર્દભની મૂર્તિ પણ ગોઠવેલી હતી. હાથીના પૃષ્ઠ ભાગ ઉપર ચોદાવેશમાં અસિધારીઓ બેસાડેલા હતા; અને ગર્દભના ઉપર પરાજ્ય પામેલા મુસલમાન સેનાપતિની મૂર્તિ બેસાડેલી

હતી. આ તમામ પાપાણુપ્રતિભાઓનું શિલ્પકામ મનોહર હતું.

રાજભવનની ભીતિ શિલ્પકળાથી નાના પ્રકારની મૂર્તિઓ કેતરી કાઢેલી હતી. એક સ્થળે ભયંકર વેશ્વવાળો, રક્તવર્ણનો, દીર્ઘાકૃતિનો મનુષ્ય જગન્નાથદેવને કેડ ઉપર લઈ પલાયન કરતો કેતરેલો હતો. બીજે સ્થળે મહારાજ યયાતિકેશરી, યવનરાજને ઓઢીઆમાંથી નસાડી મૂકતો કેતરેલો હતો. વળી એક સ્થળે ગરુડસ્તંભ પાસે શ્રી ચૈતન્યદેવને કેતરેલા હતા. ને તે પ્રભુના ધ્યાનમાં લીન બનેલા હતા. આ પ્રમાણે વિવિધ પ્રકારનાં ચિત્રો રાજભવનની ભીત ઉપર કેતરેલાં તથા ચીતરેલાં હતાં.

એ સભાગૃહમાં એક હજાર માણસો બેસી શકે અને તે સિવાય વગર હરકતે બીજાં બે હજાર માણસો ઉભાં રહી શકે તેટલી જગા હતી. રાજ મુકુન્દદેવે આજે પ્રાતઃકાળે જ્યારે એ સભાગૃહમાં દર્શન આપ્યાં ત્યારે આખું સભાગૃહ માણસોથી ચિકાર ભરાઈ ગયેલું હતું. રાજના હોદ્દાને શોભે એવો પોશાક પહેરીને તથા હાથમાં મણિમુક્તા જડિત તલવાર ધારણ કરીને જ્યારે રાજએ સિંહાસન શોભાવ્યું ત્યારે ચારે બાજુથી જ્યધ્વનિ ગાળી રહ્યો. પરંતુ રાજનું વદન વિષાદપૂર્ણ હતું. રાજ સિંહાસને બેઠા પછી અમલદારો તથા સભાસદો પોતપોતાને આસને બેઠા.

રાજ બોલ્યા:—“આપે સમાચાર સાંભળ્યા હશે કે ત્રિવેણીના યુદ્ધમાં આપણી હાર થઈ છે. એ સમાચાર લઈને એક માણસ આવ્યો છે તેના મુખથી તમે વિશેષ જ્ઞાનંત જાણી શકશો.”

રાજનું વાક્ય પૂરું ન થયું ત્યાં તો એક માણસ આવી સિંહાસન પાસે પ્રણામ કર્યા. ને હાથ જોડીને બોલ્યો:—“મહારાજ ! સાંભળો; સભાસદગણો ! સાંભળો. જગન્નાથ પ્રભુ જાણે છે કે મ્હેં કેવી બહાદુરી કરી છે ? મ્હેં એકસે બે હજાર મુસલમાનને માર્યા છે. મ્હેં એકસે બે હજાર મુસલમાનોને ધાવલ કર્યા છે. પણ શું કરું ? બે

હજરને માર્યા ત્યાં વીશ હજર મુસલમાનોએ મ્હને ઘેર્યો હતો. એમના દાંતોમાં દધને હું મૂઠીઓવાળી ચાલ્યો આવ્યો છું.”

એક સભાસદ બોલી ઉઠ્યો:—“ત્હારી બહાદુરીની વાત પછી કરજે. હમણાં તો યુદ્ધના પરિણામની વાર્તા બોલ.”

સમાચાર આપનાર માણસ મ્હાત થઈ ગયો. ને ચારે બાજુએ જોવા લાગ્યો. પરંતુ એણે પોતાને મુખે પોતાની બડાઈનાં જે વખાણ કર્યા; તે કોઈને રૂચ્યાં નહોતાં. આથી આશાભંગ થઈ તે બોલ્યો:—
“યુદ્ધમાં બીજું શું થાય? ત્હમે સમજ્યા કના? આપણે હારી ગયા. આપણે ચાલીશ હજર હતા ને એ ચાલીશ લાખ. મારા બાપ ચા. વીશ લાખને તે કાંઈ જીતાય? લડાઈ કરવા કાળો પહાડ આવ્યો છે; તેની સાથે કતલુખાં પણ છે. એ બંનેએ મળી આપણને હરાવ્યા. આપણા એક એક માણસે હજર હજર મુસલમાનોને હણ્યા. મહા-મંત્રી તો પોતાના લશ્કરનો બચાવ કરવા ખૂબ પાછા નાઠા ને તેની પાછળ આપણું લશ્કર પણ મૂઠીઓ વાળીને નાહું. મુસલમાનોના ભાર શા કે આપણને પકડી શકે? પણ એક માણસ બાગ્યો નહિ. એ બંગાળી હતો. ત્રણસો ચારસો પાયદળ લશ્કરને લઈ તે એકલો કતલુખાંની સામે લડ્યો. ને કતલુખાંને હરાવ્યો. પણ કતલુખાંની મદદે કાળોપહાડ આવ્યો ને એ બંનેએ મળીને પેલા બંગાળીને હરાવ્યો.”

રાજાએ પૂછ્યું:—“એ બંગાળી કોણ હતો?”

પેલો માણસ બોલ્યો:—“એ હું જાણતો નથી. પણ માણસો વાતો કરતાં હતાં કે એ તો બંગાલા દેશના કોઈ રાજાનો પુત્ર છે.”

પરિચ્છેદ ચોથો.

સેનાધિપત્ય.

આનન્દકલ્હોલિતમાનસં તં

સમમ્યષિઞ્ચન્પૃતનાધિપત્યે ॥ (કુમાર સંભવ.)

એ સભામંડપમાં મનુષ્યોની જે ગિરદી જામેલી હતી; એ ગિરદીમાં રસ્તો કરી એકદમ એક મનુષ્ય બકાર આગ્યો. એનાં વજ્રો કાદવથી ખરડાએલાં હતાં. વગી એનું અંગ પશુ ધૂળ ધૂળ થએલું હતું. એ માણસને જોઈ રાજા મુકુન્દદેવે ઉત્કંઠિતસ્વરે પૂછ્યું:—“ કેમ દૂત, શા સમાચાર છે ? ”

ઉત્તર ન આપતાં દૂતે પહેલાં તો સાષ્ટાંગ દંડવત્ કર્યા. તે પછી રાજાના ચરણ પાસે જઈ ત્યાં પોતાનું લલાટ તથા બે હાથને સ્પર્શ કરી નમન કરવા લાગ્યો.

રાજા ફરી ઉત્કંઠાથી બોલ્યો:—“ શી ખબર લાગ્યો છું દૂત, તે જાણી કહે. ”

દૂત બોલ્યો:—“ મહારાજ, મુસલમાનો આગળ વધ્યા છે. કાલોપહાડ પોતાનું લશ્કર લઈ મયુરભંજ તરફ ઉપડ્યો છે. ને કતલુખાં યાજ્ઞપુર તરફ ધર્યો છે. યુવરાજ ધારેછે કે કાલોપહાડ મયુરભંજ પહોંચ્યા પહેલાં તો કતલુખાં યાજ્ઞપુર ઉપર હલ્લો કરશે. યાજ્ઞપુરનું રક્ષણ કરવા વસ્તે વધારે સૈન્યની જરૂર છે; માટે યુવરાજે આપની પાસે પ્રાર્થના કરી છે કે એક લાખ પાયદળનું વધારે લશ્કર મદદ માટે મોકલાવશો. ”

રાજા એકદમ ડાંઈ ઉત્તર આપી શક્યો નહિ. સભામાં સમાસદો

હવે અંદર અંદર વાતો કરવા લાગ્યા. અને તેનો ગણુગણાટ સભામાં-
ડપમાં વ્યાપી ગયો. એ ગણુગણાટ એટલો તો વૃદ્ધિ પામ્યો કે ઢોધ
ઢોધનું બોલ્યું સાંભળે નહિ. રાજા એકદમ સિંહાસન છોડી ઉભો થયો.
એટલે ગણુગણાટ એકદમ બંધ થઇ ગયો. અને બધા સભાસદો પણ
ઉઠીને ઉભા થયા.

રાજા બોલ્યો:—“ બડાલા સૈનિકો ! હું પોતે મયુરભંજ જઈશું.
ને તમે સૌ મ્હારી સાથે નીકળવા તૈયાર થાઓ. ”

કુજંગાધિપતિ બોલ્યો:—“ મહારાજાધિરાજ ! અમે હોવા છતાં
આપ પડે શા માટે જાઓ છો ? આપ અહીં રહી બારવાટી દુર્ગનું
રક્ષણ કરો. એક લાખનું સૈન્ય લઈ મયુરભંજમાં જવાની અમને આપ
આજ્ઞા કરો. ”

રાજા:—“ ઠીક છે, એમ કરવામાં પણ મ્હને કશી હરકત નથી
જેશી મહારાજને પૂછો કે લાકર પ્રયાણ કરવાનું શુભ મુહૂર્ત નક્કી કરે. ”

જેશી મહારાજ સિંહાસનથી થોડે છેટે એક આસન ઉપર બેઠેલ
હતા. રાજા શું કાર્ય કરવાનું શુભ મુહૂર્ત જોવાનું કહે છે તે વાત
બધિરપણાને લીધે જેશી મહારાજે બરાબર સાંભળી નહિ. પહેલાં તો
લડાઈની વાત સાંભળીનેજ તે બયભીત બની ગયેલા હતા. એટલે
હવે કટક છોડી પોતે સકુટુંબ પલાયન કરી જવું કે નહિ ? એ વિ-
ચારમાં જેશી મહારાજ લીન થયા હતા. ત્યાં લગત જોવાની રાજાની
આજ્ઞા તેમને કાતે પડી. એટલે તરતજ ચમકી જઈ તે રાજા તરફ
કર્યા. અને ગંજવામાં રહેલા ટીપણાને ત્વરાથી બકાર કાઢી તેમાં પૂરું
જોયું ન જોયું ને બોલ્યા:—“ મહારાજ, પલાયન કરવાનું શુભ મુહૂર્ત
તો હમણાંજ આસેછે. એમાં વિલંબ કરવો ઉચિત નથી. ”

રાજા પોતાની બમર ઉઘી કરી બોલ્યો:—“ મ્હેં આપને પલા-

ચન કરવાનું મુદ્દત્ત જોવાનું પૂછેલું નથી.”

જેશી:—“ત્યારે આપે શું એમ પૂછ્યું છે કે સપરિવાર પલાયન કરવું કે એકલાં પલાયન કરવું?”

રાજા ગુસ્સે થઈ બોલ્યો:—“અરે બીકણુ બ્રાહ્મણુ”

એટલામાં સભાસદોમાંથી એક પુરુષ ઉભો થઈ બોલ્યો:—

“મહારાજ, બ્રાહ્મણુ બીકણુ નથી, પણ આપ બીકણુ છો.”

બધા સભાસદો આશ્ચર્ય પામી આ ઘટ્ટ વક્તા સામું જોઈ રહ્યા. તેમણે જોયું તો આ વચન બોલનાર એક બંગાલી યુવક હતો. તેના શરીર ઉપર કવચ ધારણ કરેલું હતું. માથે શિરચાણ પહેરેલું હતું. અને તેની કટિમાં તલવાર લટકતી હતી. આ બંગાળી યુવકની પાછળ તેનો એક સહચર હતો ને તેનો પહેરવેશ પણ ચોક્કાને છાજે તેવો હતો. એ સહચરના ખભા ઉપર હાથ મૂકી આ નિર્ભીકવક્તા ધીરે ધીરે રાજાના સિંહાસન પાસે આવ્યો. તેને જોઈ રાજાએ પૂછ્યું:—
“તમે કોણ છો?”

બંગાલી જુવાન બોલ્યો:—“હું જાતે તો બ્રાહ્મણુ છું, પણ બીકણુ નથી. મ્હારે ઘેર ચોર ચોરી કરવા આવે ત્યારે તેને મારી કાઢવાનું હું મુદ્દત્ત પૂછવા જાઉં એવો નથી.”

રાજા બોલ્યો:—“અરે બ્રાહ્મણુ, મ્હને લાગે છે કે તું ઉન્મત્ત છે.”

બંગાલી જુવાન બોલ્યો:—“મહારાજ, આપ જન્મ્યા ત્યારથી આજલગી આપે ખુશામતીઆઓની વાણીજ સાંભળી છે. આપે સાચી વાણી સાંભળી નથી. સ્તુતિપાઠકો તથા ખુશામતખોરા સિવાય આપે અરેખરા માણસોને જોયેલજ નથી. મહારાજ, આપના ઘરમાં ચોરોએ પ્રવેશ કર્યો છે; અત્યારે આપે જેશીને બોલાવવાની આવશ્યકતા નથી. મરતું સત્વર સેનાપતિને બોલાવો.

એક સભાસદ બોલી ઉઠ્યો:—“ આગતુંક બંગાલીઓ અમને બીકથુ કેમ કહી શકે ? ”

તેજસી બંગાલી યુવકે ઉત્તર આપ્યું:—“ બંગાલી તમને કાપુરુષ કહેવાનાજ. કેમકે ત્રિવેણીમાં તહમે લડાઇ કરીજ નથી. માત્ર પલાયન કર્યું છે. મહામંત્રી દનાઈન પોતાના સૈન્ય સાથે જેમ ખસી ગયો; તેમ બધા સૈન્યે રણભૂમિમાંથી ખસી જવાનુંજ કામ કર્યું છે. અને લડાઇમાં જ્યારે એકવાર પલાયનનું કામ આરંભાયું; એટલે ખરેખરી લડાઇ કદિ બનવાનીજ નહિ. ”

સભાસદ:—“ તહમે આ શું બોલો છો ? હમણાંજ અમારો એક દૂત કહી ગયો કે અમારા એક એક પાયદળ સૈનિકે હજાર હજાર ખઠાણાને હણ્યા છે; અને તહમે કહો છો કે લડાઇજ થઇ નથી એ શું ? મહને લાગે છે કે બંગાલીઓ ભારે જુઠ્ઠાબોલા હોય છે. ”

બંગાલી બ્રાહ્મણ:—“ જુઠું બોલવામાં બંગાલીઓ તમને કદિ જીતી શકશે નહિ. ”

સભાસદ:—“ તહમે ત્રિવેણીના યુદ્ધમાં હાજર હતા ? ”

બંગાલી બ્રાહ્મણ:—“ હા, હતો; ને લડાઇ પણ કરી છે. ”

રાજા:—“ તહમે કહો છો કે હું બ્રાહ્મણ છું. તો પૂછવાનું કે બંગાલાના બ્રાહ્મણો શું અસ્ત્રો વાપરતાં શીખેલા છે ? ”

બંગાલી બ્રાહ્મણ:—“ ઘણા દહાડાથી શીખેલા છે, પણ હવે જૂલતા જાય છે. ”

રાજા:—“ હું તો માનતો હતો કે બંગાલીઓ કેવલ સ્તુતિ કરનારા તથા ચરણો ચાટવામાંજ ચતુરાઇવાળા છે. ”

બ્રાહ્મણ:—“ મહારાજ, આપ ગુસ્સે થશો માં. આપે અક્ષત

શરીરે ધરમાં બેઠાં બેઠાં બંગાલીઓને માટે ખોટી ધારણા ધારી લીધેલી છે; પણ એજ બંગાલીઓએ દૂરદેશથી તમારા મુક્તકમાં ધર્મરક્ષણ કરવા આવીને સંગ્રામ કર્યો છે. ને પોતાનું લોહી ત્રિવેણીમાં રેડેલું છે. આત્મપ્રશંસા સાફ નહિ, પણ સત્ત્વ દર્શાવવા વાસ્તે કહું છું કે જીઓ, હજી મહારા શરીર ઉપર શસ્ત્રના કેટલા ધા છે ? ”

બોલતાં બોલતાં બ્રાહ્મણે પોતાના શરીર ઉપરથી કવચ, તથા ટોપ કાઢી દૂર ફેંક્યાં. તો નીચેનું વસ્ત્ર જોઈ આખી સભા આશ્ચર્યચકિત થઈ ગઈ. બ્રાહ્મણે પહેરેલાં કવચ ને ટોપની નીચેનાં બધાં વસ્ત્રો લોહીલોહાણુ થઈ ગયેલાં હતાં. ને તાજ ધામાંથી હજી પણ લોહી ટપકતું હતું. ”

રાજા:—“ આપ શું એજ બંગાલી વીરપુરુષ કે જેની વાત થોડી વાર પહેલાંજ મને દૂતે કહી છે ? ”

બ્રાહ્મણે વિનીતભાવે મસ્તક નમાવી નીચું જોયું. પછી થોડીક વારે તે બોલ્યો:—“ મહારાજ, દેશ ઉપર અત્યારે ઓછી વિપત્તિ આવી છે એમ માનો માં. પોતાના અપમાનનો બદલો લેવા એક બંગાલી, મુસલમાની સૈન્ય લઇને, આ પુણ્યભૂમિ ઓઢીઆનો વિનાશ કરવા આવેલો છે. મહારાથી વધારે શું બની શકે મહારાજ ? મહારા કેટલાક અનુચરોને લઇને હું આપને સાહાય્ય કરવા આવેલો છું. ”

મુકુન્દદેવ સિંહાસનથી નીચે ઉતરી પેલા બંગાલી બ્રાહ્મણની પાસે આગ્યો. ને તેનો હાથ પકડીને બોલ્યો:—“ મહાન વીર પુરુષ, મહારી બૂલ માટે મને ક્ષમા આપશો. આપના જેવા સ્વાર્થત્યાગી તથા આપના જેવા યોદ્ધાઓ બંગાલામાં જન્મે છે એવું હું ધારતો નહોતો. હવે આપ કાણુ છો ? તે જણાવવાનું બનશે ? ”

અંગાલી બ્રાહ્મણુ:—“ હું એક સામાન્ય માણસ છું. મ્હારો નિવાસ અંગાલામાં છે. જન્મ બ્રાહ્મણુકુળમાં છે. મ્હારા પિતા એક જમીનદાર હો. ને મ્હારું નામ મદાધર છે. ”

રાજ:—“ આપની પાસે કેટલાં માણસો છે ? ”

મદાધર:—“ હતાં તો પાંચસો; પણ હવે માત્ર બસો બાકી રહ્યાં છે. ”

રાજ:—“ આપને હું પાંચ હજાર સેનાના અધિપતિને પદે નીમું છું. ”

મદાધર:—“ આપનો અનુગ્રહ જોઈ હું કૃતાર્થ થયો; પરંતુ આપની સેનાજ જો નિમકહરામ અને વિશ્વાસઘાતી હશે તો હું શું કરી શકવાનો ? ”

રાજ ચમકીને બોલ્યો:—“ શું કહ્યું મદાધર, મ્હારી સેના વિશ્વાસઘાતી છે ? ”

મદાધર:—“ જી હા, ત્રિવેણીના યુદ્ધમાં મ્હેં જો નજરોનજર જોયું છે; તે મ્હેં આપને દર્શાવેલું છે. ”

રાજ:—“ હું મ્હારી પોતાની આંખોએ જોઈ તો પણ હું એ એ વાત માની શકુંજ નહિ, કે ઓઢીઆવાસી પોતાનાં ગૃહ, અને પોતાના પ્રાણપ્રિય ઇષ્ટદેવ, મુસવ્વમાનોના હાથમાં સોંપવા તૈયાર હોય. ”

મદાધર:—“ અંગાલાનું પતન થયું તે પડેલાં અમે પણ માનતા નહોતા કે અંગાલીઓ કોઈ દહાડે પોતાની સ્વતંત્રતા ને પોતાનાં ઘરો વેચવા સમર્થ હોય. ”

રાજ એ વાત ઉપર ધ્યાન ન દેતાં બોલ્યો:—“ અમારી સેનામાં વિશ્વાસઘાતી કોણ છે ? શું આખું સૈન્ય વિશ્વાસઘાતી છે ? ”

મદાધર:—“ ના, એક માણસ વિશ્વાસઘાતી છે; પણ તે માણસ અહીંજ મોટો અધિકાર ધરાવનાર છે. ”

આ સાંભળી રાજા ચિંતામગ્ન થયો.

ગદાધર:—“ મહારાજ, હું તેથીજ કહું-હું કે હવે આપ કિં
લાંબ કરો માં. દેશદ્રોહી વિશ્વાસઘાતકને બાંધી લાવો, અને આપ પંડિ
સૈન્ય સાથે પ્રયાણ કરો. ”

રાજા:—“ હા, ઓઢીઆમાં કોઈ દહાડો સ્વદેશદ્રોહી અને વિશ્વા-
સઘાતી નીચ પુરુષ અવતરશે, એવું કોણ ધારી શકે ? ”

રાજાની ડાબી બાજુએ જે આસનોની હાર હતી, તેમાંથી એક
માણસ બોલી ઉઠ્યો:—“ મહારાજ, અનુમતિ આપો તો હું જાતે ચઢી
જઈ એ ઓઢીઆના કલંકરૂપ નીચ વિશ્વાસઘાતકને બાંધી આણું. ”

આ વચનો બોલનાર સત્રાટ્ ઇશ્વાહિમખાનો હલભાગી પુત્ર
કરિમશા હતો.

રાજા:—“ સારી વાત છે. ત્હમે દય હજારનું લસ્કર લઈ એ
દેશદ્રોહીને પકડી લાવવા તરતજ કૃપ કરો. ”

કરિમશા:—“ મહારાજ, એ દેશદ્રોહીનું નામ શું ? ને એ મહેને
ક્યાં ભેગો થશે ? ”

રાજા એકદમ કાંઈ ઉતર ન આપતાં ચારે બાજુ દૃષ્ટિપાત કરી
જોવા લાગ્યો. બધા સમાસદો નામ સાંભળવા ઝિંકડિત થઈ મૌનધારી
બેઠેલા હતા.

રાજા:—“ એ માણસનું નામ.....”

રાજાના મુખમાંથી નીકળેલું આ વાક્ય પૂરું થયું નથી; ત્યાં તો
એક દૂત બધાં માણસોને ધક્કેલી રસ્તો કરી ઉતાવળે પગલે ત્યાં
આવ્યો, ને ધમણ ધમતા શ્વાસોચ્છ્વાસ કાઢતો બોલ્યો:—“ મહારાજ,
વળી એક બયાનક વિપત્તિ આવી પડી છે. મહામંત્રી દનાઈન રાજા

દ્રોહી બની આપની વિરુદ્ધ સૈન્ય એકઠું કરવા માંડ્યો છે. એણે દેશમાં બળવાનો પ્રચંડ ભડકો સળગાવ્યો છે. અને અજ્ઞાન પ્રજાનાં ટોળેટોળાં તેના દળમાં ભળવા લાગ્યાં છે. ”

આ સાંભળતાં સભાસદો ચિત્રમાં આલેખ્યા હોય એવા સ્તબ્ધ બની ગયા. એ વિશાળ દરબારભવનમાં એક અરકુટ ધ્વનિ સંભળાવા લાગ્યો. “ જોડીઆના ભાવિ ઉપર અધિકારનો સ્થામ પડે પડવા લાગ્યો છે. ”

પરિચ્છેદ પાંચમો.

ચરની ચાતુરી.

इङ्गिताकारचेष्टज्ञो दूतो राज्ञः प्रशस्यते ।

(મનુ.)

પૂર્વે કહી ગયા છીએ કે બારવાડી દુર્ગથી નગર એ માઉ દૂર આવેલું હતું. નગરના એક ભાગમાં જ્યાં કાડઝૂડી નદી વાંકી મરડાઈ પૂર્વ દિશા ભણી વહે છે એ વાંક ઉપર એક રમ્ય ઉદ્યાન આવેલું હતું. એ ઉદ્યાનના મધ્ય ભાગમાં અપાર સોભાવાળી એક અદ્દાલિકા આવેલી હતી. એ અદ્દાલિકા બહુ ઉંચી કે વિશાળ નહોતી, તોપણ બહુજ ચાતુરીથી નિર્માણ કરવામાં આવેલી હતી. એમાં વિલાસની પુષ્કળ સામગ્રીઓનો સંગ્રહ કરવામાં આવેલો હતો. વિલાસ ભોગવનારી ખુશિને જે જે રૂચે તે આ ઉદ્યાનમાં તથા અદ્દાલિકામાં ભરેલું હતું. આ અદ્દાલિકા રાજા મુકુન્દદેવનું વિલાસભવન હતું. અને વાર્તા પ્રસંગ ચાલે છે તે સમયે તેમાં વ્રજમાલાનો નિવાસ હતો. આ અદ્દાલિકા ઉદ્યાનમાંથી તેમજ નદી તટમાંથી દેખાતી નહોતી, કેમકે નદી

તીર ઉપર એવડાં તો મ્હોટાં મ્હોટાં વૃક્ષો ઉગેલાં હતાં કે તેનાથી એ અદ્દાલિકા ઢંકાઈ જતી.

એ રમ્ય મકાનની આસપાસ જે વિસ્તીર્ણ ઉપવન હતું તેમાં પુષ્પોની ખોટ નહોતી. જે દેશમાં ધર્મ છે તે જ્યાં દેવદેરીઓનું હમેશાં પૂજન થાય છે ત્યાં પુષ્પો એની મેળેજ ઉગે છે.

ઉદ્યાનની ખંતે બાજુએ કાઠજૂડી નદી કલરવે વહેતી. એ નદી બહુ મ્હોટી નથી; પણ આજે ઉન્ડાળામાં તે નદી જેવી ક્ષીણ થઈ જાય છે; તેની તે સમયે થતી નહોતી, આજના કરતાં તે સમયે તેમાં પાણી વધારે રહેતું. આજે તો વૈતરણીમાં નૌકા ચલાવવી મુશ્કેલ પડે છે. પણ તે સમયે ઓઢીઆનાં સુભાગ્યે તેમાં મ્હોટાં મ્હોટાં વેપારી વહાણો વગર હરકતે આવજા કરી શકતાં. અત્યારે સુધારો થતાં જેમ મનુષ્યોનાં શરીર અને મન સંકુચિત થઈ ગયાં છે; તેમ ગંગા, જમના ને વૈતરણીનાં વિશાળ અંગો પણ સંકુચિત થઈ ગયેલાં દેખાય છે.

ઉદ્યાનના એક ભાગમાં કાઠજૂડી નદીના તટ ઉપર પથ્થરનો બાંધેલો ધાટ છે. અને સાયંકાલ પહેલાં વ્રજમાલા પોતાની સહચરી સાથે તે ધાટ ઉપર સ્નાન કરવા આવેલી છે. બંગાલી સ્ત્રીઓ દિવસમાં બેવાર સ્નાન કરે એવો ત્યાં રિવાજ છે. પહેલું સ્નાન તેઓ સવારમાં ગૃહકાર્યમાં જોડાયા પહેલાં કરે છે, ને બીજું સ્નાન તેઓ રાત્રિના શયુગારો સજતાં પહેલાં કરે છે. રાત્રે પુણ્યભૂમિ શય્યાગૃહમાં પ્રવેશ કરવાનો હોવાથી બંગાલી સ્ત્રીઓ તે સ્નાન બહુ સાવધાનીથી કરે છે. વ્રજમાલાને તો જો કે અત્યારે કશું ગૃહકાર્ય કરવાનું નથી તેમ રાત્રિના શયુગાર સજવાનું પણ કર્તવ્ય નથી; તોપણ વ્રજમાલા

સંસ્કારવશ થયેલી હોવાથી રોજ બે વેળા સ્નાન અને બે વેળા શયન-
ગાર સંજ્ઞાનું કાર્ય તો કરે છે.

વ્રજબાલા અને તેની સહચરી નિર્મળા એ બંને અત્યારે વસુ-
પ્રદેશ લગી પહોંચે તેટલા પ્રવાહમાં રહ્યાં રહ્યાં સ્નાન કરે છે. વ્રજ-
બાલા બચ્ચી જોઇ મંદહાસ્ય કરી નિર્મળા બોલી:—“ વ્રજ, ત્હને બે
સંધ્યા સમયે કોઇ માણસ દૂરથી જુએ તો અવશ્ય તેને ભ્રમ થયા
વિના રહે નહિ. ”

વ્રજબાલાએ ન્હાતાં ન્હાતાં મુખમાં પાણી ભરેલું હતું. એ પા-
ણીનો નિર્મળાના મોં ઉપર કોમળો કરી હસતી હસતી વ્રજબાલા
બોલી:—“ કેમ, મ્હને જોતાં શો ભ્રમ થાય ? ”

પોતાના મુખપર વ્રજબાલાએ જળનો છંટકાવ કર્યો તથા નિર્મળા
જરા પાછી હડી ગઇ અને બોલી:—“ નદીમાં અત્યારે તારોજે મસ્તકનો
ભાગ દેખાય છે તે ઉપરથી કોઈ એમજ ધારે કે જાણે નદીમાં એક
પરિપૂર્ણ વિકસેલું કમળ ઉગેલું છે. ”

પોતાના મુખને કમળ સાથે સરખાવેલું જોઈ વ્રજબાલા બહુ
રાજ થઇ નહિ. કેમકે વ્રજબાલાની માન્યતા હતી કે મ્હારા મુખની
સાથે પાર્થિવ કોઇ વસ્તુની તુલના થઇ શકે તેમ નથી. તો પણ કમળ
એ કાંઈ નિંદ્ર વસ્તુ નથી; એથી સહેજસાજ પોતાને વદને પ્રસન્નતા
બતાવી વ્રજબાલાએ પોતાનો ક્યામ કેશકત્તાપ છોડી નાંખ્યો. ને
પોતાના વદન ઉપર એ કેશકત્તાપને વિખેરી નાંખી તે બોલી:—“ અને
મ્હારો આ ચોટલો ? ”

હવે નિર્મળા જરા મુંઝવણમાં પડી. બિચારી નિર્મળાને અત્રં-
કારશાસ્ત્રનું જ્ઞાન નહોતું; તેમ તેણે બાલુમદની કાંઈપરીનો કે કાલિ-

દાસનાં કાવ્યનાટકોનો અભ્યાસ કર્યો નહોતો. એટલે હવે ચોટલો કેના જોવો કહેવો ? તે હકીકત નિર્મળાથી તરત નિશ્ચિત થઇ શકી નહિ.

એ મનમાં મનમાં વિચારવા લાગી કે શું હવે હું ચોટલાને મસી કે કાજળ કહું ? વળી વિચાર ઉપજ્યો કે ના, ના, મસી કે કાજળ કહું તો મુખતી અવમાનના થાય. મુખે કાગી મસી કે કાજળ, એ તો બહુ ખરાબ. ત્યારે શું મેધ કહું ? હા કાળા મેધની અંદર જાણે પૂર્ણચંદ્ર. એ ઉપમા તો ઠીક છે, પરંતુ અહીંયાં તો એ બંધ બેસે તેમ નથી. મ્હેં મોઢાને કમળ કહ્યું; ત્યારે કેશકલાપને શું કહેવું ? એ વિચાર નિર્મળાને પહાડ જોવો મ્હોટો થઇ પડ્યો.

વ્રજબાલા:—“ બોલ ને, મ્હારો ચોટલો જેતાં શો ભ્રમ થાય ? ”

નિર્મળાના મનમાં અચાનક એક વિચાર સાંભરી આવ્યો; તે બોલી:—“ ત્હારો ચોટલો તો જાણે મધ લોભે “ ભમરાનું ટોળું ” કમળ ઉપર આવી બેઠું હોયની ? ”

વ્રજબાલા હસતી હસતી બોલી:—“ એટલા બધા ભમરા એક કમળ ઉપર બેસે તો ખિચાઈ કમળ મરીજ જાય ના ? ”

નિર્મળા:—“ જો કમળ થવા તું ચહાતી ન હો તો અજવાળું થા. ”

વ્રજબાલા:—“ એ શી રીતે ? ”

નિર્મળા:—“ જાણે અંધારી રાત્રિમાં જાડના આંકોરામાંથી દેખાતો દીવો હોય તેવું સ્વામ ચોટલામાંથી તારં મોં દેખાય છે. ”

વ્રજબાલા:—“ અરે માંડી, અંધારી રાત્રિએ જાડ જણાય શી રીતે ? ”

નિર્મળા:—“ તો હવે હું કહી શકીશ નહિ. ત્હને ગમે તે તું થા. ”

વ્રજબાલા:—“ હું શું થઈશ તે તું જાણે છે ? ”

નિર્મળા:—“ ના, તે તું જ કહે. ”

વ્રજબાલા:—“ હું ઓઢીઆની ચંદા થઈશ. ને રૂપ તથા ગુણમાં મનાઈશ કે “ અકાર્ણ પૂરી ખીતી ચંદા, લલિત મંત્રુરી છે સુખકંદા. ”

ઐટલામાં નદીમાં છેટે કાંઈક તણાતું હોય એવું લાગ્યું નિર્મળા એક ચિતે તે તણાતી ચીજ તરફ તાકી રહી. અને વ્રજબાલાના વચનનો તેણે કશો ઉત્તર આપ્યો નહિ. યોડીવાર પછી નિર્મળા વિસ્મય પામી બોલી ઉઠી. “ જો જો, એક મહદં તણાતું આવે છે. ”

વ્રજબાલાએ પાછાં ફરીને દૃષ્ટિ કરી તો સાચેજ એક મહદં નદીના પ્રવાહમાં તણાતું તણાતું આવતું હતું. એવું મુખ આકાશ બણી હતું; ને હોયતો મીંચેલાં હતાં. મહદાતું મુખ ઉઘાડું હતું. ને શરીરપર એક વસ્ત્ર પહેરેલું હતું. એ શયનું શરીર કૃશ હતું. એની ઉંમર લગભગ ત્રીશ પાંત્રીશ વર્ષની જણાતી હતી. એવું મસ્તક મુંડેલું હતું. અંગનો વર્ણ સ્વામ હતો ને મુખ કદરૂપું નહોતું. એ શયના ચરણોનો અગ્ર ભાગ દેખાતો હતો; પણ હાથ દેખાતા નહોતા.

નિર્મળા શય તરફ જોતી જોતી બોલી ‘ જ, નદીમાંથી દરિ-આમાં. હવે આકાશ બણી તાકી રહેવાથી શું થશે ? ’

આ વચન પેલા શયે સાંભળ્યું કે કેમ ? જો સાંભળ્યું હોય તો તેને કાંઈ અસર થઈ કે કેમ ? તે નિર્મળા જણી શકી નહિ. પરંતુ વાયુમાં જાણે, એક વિશેષ દીર્ઘ નિઃશ્વાસ શયમાંથી બહાર નીકળીને મળ્યો !

એ દીર્ઘ નિઃશ્વાસ વ્રજબાલા જોઈ કે સાંભળી શકી નહિ; તોપણ તે તીક્ષ્ણનયને શયના તરફ તાકી રહી. એ શય તરતું તરતું

ફેર મહાકવિ નર્મદાસંકરતું ચરણ.

વ્રજબાલાથી થોડે છેટે આવી બીજી બાજુ ચાલ્યું ગયું; તોપણ વ્રજબાલાએ પોતાની દૃષ્ટિ શ્યામ ઉપરથી પાછી ખેંચી નહિ,

વ્રજબાલાનો ભાવ જોઈ નિર્મળા કાંઈક વિસ્મિત થઈ. કેટલીકવારે તે બોલી “ વ્રજ, તું એકી નજરે શું જોઈ રહી છું ? ”

વ્રજબાલા શ્યામ તરફ તાકી રહીનેજ બોલી “ આ માણસ મરેલ નથી એમ લાગે છે. ”

નિર્મળા:—“ રાખ્ય રાખ્ય, એવું તે હોય ? મરેલ ન હોય તે આમ શરીર તણાવું જાય ખરું ? ”

વ્રજબાલા:—“ હા, તરવામાં હોંશિયાર હોય તે એમ કરી શકે. ”

નિર્મળા:—“ મ્હેં તો એવી રીતે તરતું કોઈ માણસ જોયું નથી. ”

વ્રજબાલા:—“ ત્હેં જગતમાં જોયું છેજ શું ? હું હમણાંજ ત્હને દેખાડીશ કે જીવતું માણસ શી રીતે મરણ પેડે તણાઈ શકે ? ”

નિર્મળા:—“ ભલે, તું કહે છે તેમ હશે, તોપણ નિરર્થક એ માણસને આમ તણાયા જવાની મતલબ શી ? ”

હજુ વ્રજબાલાની નજર એ તરતા શ્યામ ઉપરજ હતી. હવે એ શ્યામ એટલું તો દૂર ગયું હતું કે જોત જોતાં તે પેલા વાંકને ઉલ્લંઘી અદૃશ્ય થઈ જશે એમ લાગ્યું. એટલે વ્રજબાલા શ્યામ ઉપરથી દૃષ્ટિ તાણી લઈ બોલી:—“ એમ તણાવાની મતલબ શી ? તે સમજાવું ? જો અહારે દેશમાં શત્રુઓ ધુસ્યા છે; તો તેઓના ચરો ગુપ્ત વેશે જૂદે જૂદે કાર્યે દેશમાં ફરે એ સંભવિત છે. ”

નિર્મળા મૃદુકાસ્ય કરીને બોલી “ તું ગાંડી થઈ જણાય છે; નહિતો તણાતા મરણમાં તું ગુપ્તવેશે રહેલા દૂતની કષ્ટના ન કરે. ”

વ્રજબાલાએ કશું ઉત્તર આપ્યું નહિ. એ વખતે સંધ્યા થઈ

મધ હતી. અસ્ત પામતો રવિ ગિરિશિખર ઉપર બેસી જગત પાસેથી રોદ્ધનેમુખ નયને વિદાય માગતો હતો. વ્રજબાલાએ એકવાર ચારે બાજુ દાષ્ટપાત કર્યો. તો ક્યાંક કોઈ માનવ જણાયું નહિ. છેટે શહેરમાં અનેક માણસોનો કોલાહલ સંભળાતો હતો. નદી જ્યાં વાંક વળતી હતી, ત્યાં જોયું તો ત્યાં પણ કોઈ માણસ કે વહાણ દેખાતું નહોતું.

વ્રજબાલા:—“ ચાલ, જોઈએ તો ખરાં કે એ માણસ કેટલેક દૂર ગયો ? ”

નિર્મળા:—“ નદી તીરે તો એટલી ગીચ ઝાડી છે કે જવાનો રસ્તો નથી. ”

વ્રજબાલા:—“ તો તરતાં તરતાં જઈએ. ”

નિર્મળા:—“ એ તો ઠીક, પણ પાગ સામે પ્રવાહે આવી શી રીતે શકશે ? ”

વ્રજબાલા:—“ વાંકની આ બાજુએ એક માટીનો ધાટ છે; ત્યાંથી બહાર નીકળી આપણે મક્કને જઈશું. ”

આટલું બોલી વ્રજબાલાએ પ્રવાહમાં ચરીરને તણાવું મૂક્યું; નિર્મળા પણ તેની પાછળ પાછળ તરવા લાગી. બંને જણાં તરવામાં નિપુણ હતાં, પરંતુ વ્રજબાલાના જેટલી તરવાની નિપુણતા નિર્મળામાં નહોતી. નિર્મળાએ વિસ્મિતનયને જોયું તો પેટું શય જે રીતે નદીમાં તણાવું જવું હતું તેજ રીતે વ્રજબાલાનું ચરીર પણ નદીમાં તરતું તરતું—તણાવું તણાવું—ચાલવા લાગ્યું. વ્રજબાલાનું આખું ચરીર જરા પણ હલનચલન કરતું નહોતું. અને તેની આસપાસનું જગ પણ લગારે ઉછળતું નહોતું. જણે કોઈ કમઝિની પ્રવાહમાં તણાતી તણાતી જતી હોય ને તેની મિતિ ન હોય ઉતાવળો તેમ ન હોય ધીરી; તેમ વ્રજબાલાની અંગવસ્ત્રી પ્રવાહમાં તણાવા લાગી. નિર્મળા પણ તેની

પાછળ પાછળ ચાલતી હતી. આ દેખાવ અતિ રમ્ય હતો. જાણે - બ્રમરગણોએ વિંટાએલું એક કમળ, મૃણાલસહ તણાવું જાય છે. તે તેની પાછળ એક ખીનું કમળ પણ ખેંચાય છે. એ પ્રમાણે ખંતે રમણીઓ નદીપ્રવાહમાં આગળ જવા લાગી, હજુરાત્રિનો અંધકાર પૃથ્વી ઉપર પથરાયો નહોતો. હજુ પંખીડાંનાં ગાન પણ વિરમ્યાં નહોતાં. એ ગાનમાં નદી પ્રવાહનો કલ્પરવ જાણે તાળ આપતો હોય તેમ પોતાનો નાદ પૂરતો હતો. નદી પણ ચંચળ હતી, પૃથ્વી પણ ચંચલ હતી અને આકાશ પણ ચંચલ હતું. વગી જે રમણીઓ નદીના હૃદય સાથે પોતાનું હૃદય મેળવી ગતિ કરતી હતી તે રમણીઓ પણ ચંચલ હતી. થોડીવારમાં વ્રજબાલા થાકી ગઇ. તેથી બોલી:—“ વાંક કેટલેક છે? ”

નિર્મળા:—“ હજુ તો ધણે છે? ”

હવે વ્રજબાલાએ હાથ પગ હલાવી તરવા માંડ્યું. તે અપાર જળરાશિને બેઠતી બેઠતી તે તરતથી આગળ વધવા લાગી. થોડીવાર માંજ ખંતે રમણીઓ વાંકના ડાયા કિનારા ઉપર આવી પહોંચી. તેમણે આગળ જોયું તો પેલું તણાવું શબ્દ ક્યાંઈ જોવામાં આવ્યું નહિ. હવે તેઓ ખંતે વાંકના ઘાટ ઉપર ચડ્યાં તો ઘાટની મ્હાતકા ઉપર માણસનાં પગલાં પડેલાં જોયાં. જે જે સ્થાને પગલાંનાં ચિન્હો હતાં તે ચિન્હો જળથી ભીંજાએલાં હતાં. એ ઉપરથી સહજ અનુમાન થતું હતું કે હમણાંજ એક માણસ નદીમાંથી નીકળી ઘાટ ઉપર ચડેલ છે. વ્રજબાલાએ ઉદ્દિમચિત્તે અને તીક્ષ્ણ નજરે તે પગલાંનું નિરીક્ષણ કર્યું. તે પછી એ પગલાંની પંક્તિ જે તરફ ગઇ હતી તે તરફ પગલાં જોતાં જોતાં ચાલવા માંડ્યું.

નિર્મળા તો આ જોઈ બચબીત થઇ ગઇ. તે બોલી “ વ્રજબાલા, તું કહેતી હતી તેમજ થયું હો; એ માણસ ક્યાં ગયું હશે? ”

“એ માણસ ક્યાં ગયું હશે ?” એજ વિચારમાં વ્રજબાલા પણ નિમગ્ન થએલી હતી. સમીપમાં કોઈ મકાન પણ નહોતું તેમ એ ઘાટે કોઈ માણસની કદિ જ આવ પણ થતી નહોતી. વળી એ રસ્તો પણ સારો નહોતો. ને નદી તટ રેતીમય હતો. એ રેતીમાં જ્યાં જ્યાં પગલાં જોવામાં આવતાં હતાં તે જોતી જોતી વ્રજબાલા આગળ ચાલવા લાગી. છેલ્લે એ પગલાંની હાર પોતાના ઉદાનમાં આવી પહોંચી, ને ત્યાંથી તે પગલાંની હાર દેખાતી ખંચ થઈ. વ્રજબાલા સમજી કે જે સ્થાન કડણુ છે, ને જ્યાં પગલાં પડવાનો સંભવ નથી તે સ્થળે પગ મૂકી પેલું માણસ હવે ચાલ્યું ગયેલું છે. એ માણસ બહુજ ચતુર છે ને કોઈ નહારા ઉદ્દેશ તે નદીમાં તરીને આવેલ છે. એ વાત સમજવામાં વ્રજબાલાને હવે જરાપણ શંકા રહી નહિ. હવે વ્રજબાલાએ આતુરતાથી એકવાર ચારે બાજુએ જોયું; પરંતુ જ્યારે તેણે ક્યાંઈ કોઈ માણસને જોયું નહિ ત્યારે પોતાના મકાનમાં પ્રવેશ કર્યો.

પોતાનાં બીનાં વસ્ત્રો બદલાવી વ્રજબાલાએ એક દ્વારરક્ષકને બોલાવ્યો ને તેને આજ્ઞા કરી કે “તું હમણાંજ મહારાજાધિરાજની પાસે જા. ને તેમને મહારા નમસ્કાર કરી કહેજે કે હું હમણાંજ તમને મળવા-ચાહું.”

રક્ષક જવા તૈયાર થયો, એટલામાં વ્રજબાલા ફરી બોલી:— “જો મહારાજા બહુ કામમાં રોકાયો હોય તો તેમને મહારી આ વીંટી દેખાડજે; એટલે તારે બીજું કંઈ કહેવું નહિ પડે.”

આટલું કહી વ્રજબાલાએ તેને વીંટી આપી. એટલે રક્ષક પ્રણામ કરી વિદાય થયો. ને અશ્વ ઉપર બેસી રાજમહેલ ભણી ઉપડ્યો. આ વખતે સંધ્યા થઈ હતી.

પરિચ્છેદ છઠ્ઠો

“ રણુ-વેશ. ”

આત્માનમાલોકય ચ શોભમાના માદર્શચિમ્બે સ્તિમિતાયતાક્ષી ।

* + + + સ્ત્રીणां પ્રિયાલોકફલો દિ વેષઃ ॥

“ કુમારસંભવ. ”

રક્ષકને વિદાય કરી વ્રજબાલા અટ્ટાલિકાનાં પગથિયાં ઉપર આવી બેઠી. નિર્મળા પણ તેની પાસે આવીને બેઠી. નિર્મળાનું મન તો આ બનાવ જોઈ બારે બયભીત બની ગયું હતું; એટલે તે એક મુદ્દત પણ વ્રજબાલાથી દૂરી પડી નહિ. બંનેજણાં મૈનચઢી કેટલીકવાર પગથિયાંપર બેઠાં. ક્રમે ક્રમે અંધકાર ગાઢો થવા લાગ્યો. અંધકાર વધવા સાથે નિર્મળામાં પણ ભય વધવા લાગ્યો. ક્યાંઈ લગીર અવાજ થતાં પણ નિર્મળા ભયભીત બની ચારેબાજુ બેબાકગી થઈ જોવા લાગી. પક્ષીની ચીસ, વૃક્ષનાં પાંદડાંનો ખખડાટ ને શ્વાનનું ભસવું પણ નિર્મળાને અસહ્ય થઈ પડ્યું. છેઃમે તે બોલી:—“ વ્રજબાલા, અહીંયાં દીવો લાવવાનું કહું ? ”

વ્રજબાલા:—“ ના, ”

નિર્મળા:—“ તો ઘરમાં ચાલ. ”

વ્રજબાલા:—“ ના, ત્યાં બહુ ગરમી થાય છે. ”

નિર્મળા નિરુત્તરજ રહી. વળી થોડીવાર પછી બોલી:—“ વ્રજબાલા, મ્હને બહુ બીક લાગેછે; જો અહીં ચોર આવશે તો ”

વ્રજબાલા:—“ ચોર ક્યાં છે નિર્મળા ? જો નહીં માર્ગે આવ્યો છે તે ચોર નથી. એ તો ગુપ્તવેશી ચર છે. વળી એમ ન માનજો

કે એ અહીંઆં સંતાપ રહેવાને આવેલો છે. એ તો અત્યારે નગરમાં કે કિલ્લામાં પહોંચ્યો હશે. ”

નિર્મળા:—“ જો એમ કરવું હોત તો એ નૌકામાં બેસીને સહેલાઈથી આવી શકત. ”

વ્રજબાલા:—“ ના, ન આવી શકત; નદીની તીરે સ્થળે સ્થળે ખડો પહેરો મૂકવામાં આવેલો છે. એટલે બહારનું કોઇ અજાણ્યું માણસ નગરમાં પ્રવેશ કરી શકે તેમ નથી. વળી વગરમાં પ્રવેશ કરવામાં પણ રજા મેળવવી પડે છે. ને ઘણી મહેનત કરે ત્યારેજ પ્રવેશ માટે મંજૂરી મળે છે. ”

નિર્મળા:—“ આ માણસ જો રાત્રે નદો માર્ગે આવ્યો. હોત તો આપણે એને જોઇ શકત નહિ. ”

વ્રજબાલા:—“ સૂર્ય આથમતાંજ નગરનાં અને દુર્ગનાં દ્વાર બંધ થઇ જાય છે; તેનું તને જ્ઞાન લાગતું નથી. ”

નિર્મળા:—“ તો એ માણસ શી રીતે નગરમાં પ્રવેશ કરી શકશે ? ”

વ્રજબાલા:—“ કાંતો એને ઓળખાણ આપવું પડશે, નહિ તો કાંઇક સાંકેતિક વાત કહેવી પડશે. ”

એટલામાં ઘોડાર તરફથી કાંઇ ગડબડાટ સંભળાયો. એ ગડબડાટ સાંભળી નિર્મળા ભયની મારી વ્રજબાલાના પડખામાં પેસી ગઇ.

વ્રજબાલા:—“ જોઇ આવ નિર્મળા ! શેનો ગડબડાટ થયો ? ”

નિર્મળા ઉલટી વધારે પડખામાં પેસતી પેસતી બોલી:—“ જોવું શું વળી ? એ ચોર પકડાયો હશે તેથી આ ગડબડાટ થયો લાગે છે. ”

વ્રજબાલા:—“ ત્હારી વાત સંભવિત નથી. હું અનુમાન કરું છું કે એ માણસ ઘોડો ઉપાડી ગયાનો આ ગડબડાટ છે. ”

વ્રજબાલાનું અનુમાન સાચું પડ્યું. થોડીવારમાં બે ત્રણ અશ્વ

રક્ષકો પરસ્પર કલહ કરતા વ્રજબાલાની પાસે આવ્યા; ને કોઈ માણસ આવીને ઘોડારમાંથી ઘોડો ઉપાડી ગયાના સમાચાર વ્રજબાલાને જાહેર કર્યા.

વ્રજબાલા લેશ પણ આશ્ચર્યભાવ ન જણાવતાં બોલી:—“ તમારામાંથી એક જણ હમણાંજ નગરપાલકની પાસે જાઓ. તેને આ અશ્વ ચોરાયાના ખબર આપો. મને લાગે છે કે એ માણસ દુર્ગની આજીવ્યાજીવ્યામાંજ ફરતો હશે. એટલે દુર્ગની આજીવ્યાજીવ્યામાંથી અથવા નગરમાંથી-જ્યાંથી તે હાથ લાગે ત્યાંથી-તેને પકડી પહેરામાં રાખે એવી મ્હારી આજ્ઞા તેને સંભળાવો, ”

પ્રભુામ કરી અશ્વરક્ષકો ત્યાંથી વિદાય થયા.

નિર્મળા:—“ જો વ્રજબાલા, તું ઉમરમાં તો મ્હારા કરતાં ન્હાની છે, તોપણ દિનપ્રતિદિન ત્હારા ઉપર મ્હારી શ્રદ્ધાભક્તિ વધતાં જાય છે; ને મને સમજાય છે કે તું રાણી થવાને ખરેખરી લાયક છે. એટલે આજથી ત્હને હું રાણીસાહેબ કહીનેજ બોલાવીશ. ”

સૌ માણસો વ્રજબાલાને રાણીસાહેબ કહીનેજ બોલાવતાં. આઠીઆમાં એવી પ્રથા હતી કે રાજની ઉપપત્નીઓ હોય તે તમામ રાણીને નામેજ કહેવાતી. અને રાજની વિવાહિત પત્નીને જેટલું માન અપાતું તેટલુંજ માન રાજની ઉપપત્નીઓને પણ અપાતું. તોપણ જે પદરાણી હોય તે મ્હારાણી કહેવાતી. વ્રજબાલા તથા નિર્મળાને આ રીતની ખબર નહોતી. વ્રજબાલા જો કે રાજની ઉપપત્ની નહોતી; તોપણ એવી સમજણે સૌ માણસો વ્રજબાલાને રાણી ગણી માન આપતાં. રાજએ તેને સુંદર અદાલિકા, અગણિત દાસદાસીઓ તથા વૈભવના પુષ્કળ પદાર્થો આપેલા હતા એટલે એ રાજની ઉપપત્ની હશે એમ લોકો માનતા હતા; તોપણ વ્રજબાલા તો રાજને દુરંજ રાખતી.

પોતાની સમીપ આવવાનું ન દેતી. રાજા પોતાના પ્રયાસમાં અત્યાર સગી સજ્જ થયો નહોતો; તોપણ તેણે હજી વજ્રખાલાની આશા છોડી નહોતી.

નિર્મળાની વાત સાંભળી વજ્રખાલા વિચારવા લાગી કે “ હું શું કદિ રાણી થઈશ ? રાણી બનવા સાફ શું કદિ રાજા મુકુન્દદેવ સાથે વિવાહ કરીશ ? નહિ નહિ, ફરી મ્હારે વિવાહ કરવોજ નથી. ત્યારે શું મુકુન્દદેવની ઉપપત્ની થવું ? છટ છટ, કદિ નહિ. ત્યારે ? જે ઉદ્દેશ હૃદયમાં ધાર્યો છે તેમ જે આશાને હૃદયમાં પોષી છે તે સિદ્ધ કરવા માટે રાજાને મુખ્ય અને અધીન બનાવ્યોજ રાખવો ? ” આવા આવા અનેક વિચારો વજ્રખાલાના હૃદયમાં ઉભરાતા હતા. એ વિચારોનો છોડો આવ્યો નહોતો; ત્યાં તો છોટે ઘોડાનાં પગલાં વાગવાનો અવાજ તેને કાને પડ્યો. આ સાંભળી નિર્મળા ચમકી અર્ધ વજ્રખાલા બોલી:—“ નિર્મળા, ચમકે છે શા માટે ? હમણાં રાજા આવવાનો સંભવ છે. ”

નિર્મળા ઠણ્ઠ માંડી અવાજ સાંભળવા માંડી. તેને લાગ્યું કે ધણી ઘોડાઓના ડાબલાનો અવાજ સંભળાય છે. રાજા વજ્રખાલા પાસે કદિ પણ એકલો આવતો નહિ. દશધાર અંગરક્ષકોને સાથે લઇને જ તે આવતો. ને રાજા જ્યારે ઉદ્યાનમાં પ્રવેશ કરતો ત્યારે અંગરક્ષક સ્વારો બહાર દરવાજે ઉભા રહેતા. વળી હમણાં તો યુદ્ધનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થયો હતો; એટલે રાજા વિશેષ કાળજી ધરાવતો થયો હતો. ને તેથી પોતાની સાથે વધારે અંગરક્ષકો રાખતો.

અશ્વનાં પગલાંનો અવાજ સાંભળી વજ્રખાલા ઉભી થઈ. અને પોતાના ઓરડામાં મગઈ. એક બાજુ વિશાળ અરીસો જડેલો હતો. વજ્રખાલા તેની સામે જઈને ઉભી રહી. પોતાને સિરે અસ્તવ્યસ્ત કેશ

થઈ ગયા હતા, તેને સરખા કર્યા. પછી પોતાની અલંકારની પેટી ઉઘાડી. તેમાંથી મુક્તાનો હાર કાઢી કંઠે ઝુલાવ્યો. નાસિકાએ વેસર, કટિમાં સુવર્ણમેખલા, હાથમાં હીરાનાં વલ્લયો, કાંડા ઉપર કડાં, અને કર્ણોમાં કુંડયો ધારણ કર્યા. પોતાનો વક્ષ અને સ્થામ કેશરાશિ હજી બીતોજ હતો. એટલે તેનો ચોટલો ગુંથ્યો નહિ, પણ તેને છૂટો લટ-ટતોજ રાખ્યો. તથાપિ તેમાં વચ્ચે વચ્ચે જામનાં પુષ્પો ગોઠવ્યાં. પોતાનાં વિશાળ અણિયાળાં લોચનોમાં અંજન, ભૂયુગલની વચ્ચે સિં-દુરની ટીલડી અને ચરણતળાએ અવતો લગાડ્યો. પણ વ્રજબાલા બૂલી નહિ. પોતાનાં અધરોએ તાંબુલ ચર્ચલુ કરી લાલાશ કરવાની તો જરૂર નહોતી; કેમકે એના અધરો તો સતત કમલદલ તુલ્ય લાલાશવાળાજ રહેતા. આ પ્રમાણે શણગારો સજી તેણે શિર ઉપર મુકુટ ધારણ કરવા માંડ્યો; પણ તે બરાબર ધારણ ન થયો; માટે અજગોજ મૂક્યો.

વ્રજબાલાનો રૂપરાશિ ઉમરના વધવા સાથે અત્યંત વૃદ્ધિ પામ્યો હતો. જેમ ન્હાનકડી નદી વર્ષાકાલે વિશાળ નદીને રૂપે દેખાય છે તેમ વ્રજબાલાનું બાલ્યકાળનું સૌંદર્ય યુવાવસ્થાને પ્રભાવે અત્યંત વૃદ્ધિગત થયું હતું. વિકાસ પામતા જે મુકુલને જેમ કાલાયાંદ અને ગદાધર એક દહાડો પોતાનું બાન બૂલી ગયા હતા; તે મુકુલ આજે પૂરેપૂરું ખીલ્યું હતું! સૌંદર્યને ભારે લચી પડતું હતું. ! !

સર્વે આયુષોથી સજ થઇ હસતી હસતી વ્રજબાલા નિર્મળા તરફ ફરી. અને પોતાનાં કર્ણોલગી અડતાં નીલોત્પલ સમાન નયનોએ નિર્મળાને નિહાળી બોલી.

વ્રજબાલાનો રૂપરાશિ જેમ નિર્મળા પોતે આ છતાં પણ થોડી-વાર તો પોતાનું બાન બૂલી ગઇ. પછી તે બોલી:—“ જેણે પોતાનો

પસંજય કબૂલ કરેલો છે; તેને હણવાને શા માટે રણુવેશ ધારણ કર્યો રાણી સાહેબ ? ”

વ્રજબાલાએ તેનાં વચનોનું ઉત્તર ન આપતાં કહ્યું:—“ તું બેઠકના ઓરડામાં જ, અને કહેજે કે હું હમણાં આવું છું. ”

નિર્ભળા પાસેના બેઠકના ઓરડામાં ગઈ. વ્રજબાલા ફરી દર્પણ સન્મુખ આવી ઉભી રહી. પોતાનો અલક ગુચ્છ પાછો સુંદર લાગે તેમ ગોઠવ્યો. લૂગડાને કકડે પોતાનું મુખારવિંદ બે ત્રણવાર દોહ્યું; અને પછી દર્પણમાં જોઈ બેત્રણ કટાક્ષો ફેંક્યા. જાણે દર્પણમાં રહેલા મનુષ્યને મુગ્ધ કરવા પ્રયાસ કરતી હોયતી ! ત્યાર પછી એકવાર મંદ-હાસ્ય કર્યું. અને પછી ગંભીરભાવ ધારણ કરી ગજેંદ્રની ગતિએ તેણે રાજેંદ્રનાં દર્શન કરવા બેઠકના ઓરડામાંથી પ્રસ્થાન કર્યું.

પરિચ્છેદ સાતમો

શાન્ત.

देशकालवयः कर्मवित्तानि ज्ञात्वा तदनुसारेण
दण्डयेषु दण्डप्रणयनं कुर्यात् ॥

(મિતાક્ષરા.)

રાજા મુકુન્દદેવ બેઠકના એક સુંદર ઓરડામાં વિશાળ શય્યાઉપર વિરાજમાન થયેલ હતો. એ ઓરડો સુંદર રીતે શણગારેલો હતો. એમાં વચ્ચે વચ્ચે સંગે મરમરના સ્થંભો હતા. એ સ્થંભોની ચારે બાજુએ-દિવાલે-સુગંધી તૈલના દીપકો સળગાવેલા હતા. ઓરડાની દિવાલો ઉપર પુષ્કળ ચિત્રો કાઢેલાં હતાં, પરંતુ તેમાં અર્ધનમ્ર રમણીઓનાં ચિત્રોની સંખ્યા વધારે હતી. દિવાલોએ સુગંધીવાળાં પુષ્પો-

ની માળાઓની પણ કાંઈ ન્યૂનતા નહોતી. સ્થળે સ્થળે જામ, જીરું, ડોલર, ગુલાબ આદિનાં પુષ્પોનાં સ્તંભકો પણ બરેલાં હતાં.

વ્રજબાલા મંદમંદ ગતિએ ઝૂલતી ઝૂલતી રાજા બાણી ચાલી.

રાજા:—“ વ્રજબાલા, આજે મહાર મહદ્ભાગ્ય કે મહને મળવાની તમે અભિલાષા કરી; અને મહને અહીં આવવાની આજ્ઞા કરી.”

વ્રજબાલા જ્યારે આગળ ચાલી ઓરડાની વચ્ચેવચ્ચ પહોંચી ને તેના ઉપર દીપકોનો પૂરેપૂરો પ્રકાશ પડ્યો ત્યારે તેની સમસ્ત સાંધ્યપ્રભા રાજાની દૃષ્ટિએ પડી. રાજા પરાજીત થઈ પલકરહિત નેત્રે વ્રજબાલાબણી જોઈ જ રહ્યો. વ્રજબાલાએ તે જોયું. ને તેથી તેના ઓષ્ઠો ઉપરનું હાસ્ય ચાલ્યું ગયું. વ્રજબાલાએ ઓરડામાં પ્રવેશ કર્યો; ત્યારે તે વદન ઉપર એક પ્રકારનું હાસ્ય લઈને આવી હતી, પરંતુ અત્યારે એ હાસ્યને સ્થાને ગર્વ અને આનંદનું ગુપ્ત હાસ્ય ચમકવા લાગ્યું. હમેશાં વ્રજબાલા રાજાથી ઘણીજ દૂર રહેતી. પણ આજે તે બહુ દૂર ઉભી રહી નહિ. તોપણ પોતાનું વદન પાછું ફેરવી ઉભી. આથી રાજાના લાલસાના અનલમાં જાણે આદૂતિ પડી.

રાજા:—“ વ્રજબાલા, ”

સામેથી કશું ઉત્તર મળ્યું નહિ.

રાજા પુનઃ બોલ્યો:—“ રાણી ! ”

સામેથી રૂપેરી ઘંટડી વાગતી હોય તેવો અવાજ આવ્યો. “ રાણી કોણ ? હું તો આપના રાજ્યની એક સામાન્ય વ્રજમાત્ર છું. ”

રાજા:—“ ત્હમે મારી વ્રજ ? નહિ નહિ, હુંજ ત્હમારો આશ્રિત છું, હુંજ ત્હમારો અનુજીવી છું; ને હુંજ ત્હમારો દાસાનુદાસ છું. ”

વ્રજબાલાએ મંદહાસ્ય કરી કહ્યું:—“ મ્હેં સાંભળ્યું છે કે મહારાજાને પાંચસો રાણીઓ છે ? ”

રાજા:—“ માત્ર પાંચસોજ ના ? એટલામાં શું વળખાલા ? ”

વળખાલા:—“ આપની રાણીઓનો બંડાર અક્ષય રહો. ”

રાજા:—“ ત્હમારો આશીર્વાદ માયે ચડાવુંછું. પરંતુ ત્હમે હવે મ્હારાં મહિષી ક્યારે થશે ? ”

વળખાલા:—“ મહેં આપને કહેલુંજ છે કે જ્યાં લગી યુદ્ધનો અંત આવશે નહિ, ત્યાં લગી મ્હારા વ્રતનું ઉઘાપન થશે નહિ. વળી હુંતો આપની સામાન્ય દાસી માત્ર છું. મ્હારા ઉપર આટલું બધું દયાણુ કાં ? ”

એકદમ રાજાની પ્રકુક્ષતા શમી ગઈ; અને ગાંભીર્ય તથા ત્રિષાદે રાજાના મુખમંડળ ઉપર પોતાનો અધિકાર જમાવ્યો.

રાજા:—“ તો મ્હને લાગે છે કે હવે આ જીવનમાં તો હું તમને પ્રાપ્ત કરી શકીશ નહિ. ”

રાજાને ક્યાં મર્મવેદના થાય છે તે વળખાલા સમજી. રાજ્ય, રાણીઓ, પ્રાણ અને દુઃકામાં સર્વસ્વ જત્રા બેઠેલું છે; એ વેદનાએ રાજા દુઃખિત છે એ વાત ચતુર વળખાલાને સમજતાં વાર લાગી નહિ. રાજાને દુઃખે વળખાલાના હૃદયને પણ સ્પર્શ કર્યો. તે બોલી:—
“ રાજા ! હું તો આપની સદાની દાસી છું. ”

રાજા:—“ તો આવો મ્હારાં રાણી, આવો. ”

વળખાલા રાજાની શય્યા ઉપર આવી ઉભી રહી.

રાજા:—“ બેસો, વળસુંદરી બેસો. ”

વળખાલા બેઠી નહિ; પણ બોલી:—“ આપની પાસે મ્હારે એક નિવેદન કરવાનું છે. ”

રાજા:—“ વળસુંદરી, ધણે દિવસે ત્હમારો આજે મેળાપ થયો.

હવે આજે ત્હમને રાજ્યની વાત, યુદ્ધ વિગ્રહની વાત ને એવી એવી અનેક વાતો કહું તે સાંભળશો ? ”

વ્રજબાલા:—“શા માટે નહિ સાંભળું ? એક ગુપ્ત ચર આજે.”

રાજા:—“ એ વળી કોણ ? ”

વ્રજબાલા:—“ બધું કહું છું. નિર્મળા ! ”

નિર્મળા આવી. વ્રજબાલા બોલી:—“ મહારાજના એક શરીર-રક્ષકને બોલાવ. ”

નિર્મળા રાજાના અંગરક્ષકને બોલાવવા ગઈ. પછી વ્રજબાલા નતજનુ થઈ રાજાની સમીપમાં બેઠી. રાજા આનંદથી નહવાઈ જતો જતો બોલ્યો:—“ રાણી, મુકુટ કેમ ધારણ કર્યો. નથી ? ”

વ્રજબાલા નીચે મુખે બોલી:—“ આપ જ્યારે પહેરાવશો ત્યારે પહેરીશ. ”

રાજા ચંચળ બની ગયો. ચારે બાજુએ મુકુટ શોધવા લાગ્યો. એટલામાં નિર્મળાએ આવી સમાચાર આપ્યા કે “ દ્વારમાં અંગરક્ષક આવીને ઉભો છે. ”

વ્રજબાલાએ તેને અંદર આવવાની આજ્ઞા કરી. “ એ શરીર-રક્ષક ઉંચા દરજ્જાનો એક સૈનિક અમલદાર હતો. એ અમલદાર નીચે મુખે વ્રજબાલાનો આદેશ સાંભળવા ઉભો રહ્યો. ”

વ્રજબાલા:—“ એક ગુપ્ત ચર થોડીવાર પહેલાં ગુપ્તવેશે નગરમાં પ્રવેશ કરવા ગયો છે. સંભવિત છે કે એ દુર્ગની આસપાસ બમે છે. તો તમે દુર્ગના ઉપરી દીનકૃષ્ણને કહો કે એને જલ્દી હાથ કરી અહીં-આંજ પકડી મોકલે. રાજા એની રાહ જોઈ બેઠેલા છે. ”

અમલદાર પ્રણામ કરી ચાલ્યો ગયો.

રાજા:—“ એ ગુપ્તચર વિષે શી હકીકત છે રાણી ? ”

વ્રજ્યાલાએ બધી હકીકત આદિથી અંતલગી કહી. એ સાંભળી રાજા વિસ્મિત થયો; ને વ્રજ્યાલાની બુદ્ધિની તીક્ષ્ણતાની પ્રશંસા કરવા લાગ્યો.

એટલામાં નગરપાલકની પાસે જે માણસને મોકલ્યો હતો, તેણે પાછાં આવીને સમાચાર આપ્યા કે:—“ ઘોડો અને ઘોડો લઈ જનાર એકે હાથ લાગ્યા નહિ. ”

આ સાંભળી રાજા કાંઈક ઉદ્વિગ્ન થયો. ને બોલ્યો:—“ રાણી, મહેને લાગે છે કે મહારા કરતાં દનાદૈન ચતુર છે. ને તેનાં માણસો પણ મહારાં માણસો કરતાં ધૂર્ત અને કાર્યકુશળ છે. મહારે નશીબે તો દુર્ગતો ઉપરી અને નગરપાલક પણ અયોગ્ય મળ્યા છે. ”

વ્રજ્યાલા:—“ મહામંત્રી દનાદૈન વિદ્રોહી થયો ? ”

રાજા:—“ તે શું તહમે જાણ્યું નથી ? ”

વ્રજ્યાલા:—“ તેને પકડી લાવવા સાર શી વ્યવસ્થા કરી છે ? ”

રાજા એકદમ કાંઈ ઉત્તર આપી શક્યો નહિ. વ્રજ્યાલાએ જોયું તો રાજાની આખી છાતીને ચીરીને જાણે નીકળતો હોય એવો એક દીર્ઘ નિઃશ્વાસ બહાર નીકળ્યો.

વ્રજ્યાલા:—“ રાજા ! ”

રાજા:—“ શું રાણી ? ”

વ્રજ્યાલા:—“ આટલાંમઘા કાયર ને નાહિંમત કેમ થઈ ગયા છે ? ”

રાજા:—“ જો આજે દનાદૈન વિદ્રોહી થયો ન હોત; તો મુસલમાનોને તો હું એક ફૂંકે ઉડાડી મૂકત. ”

વ્રજ્યાલા:—“ મહારાજ, ભવિતવ્યતા અલંબ્ય છે; પરંતુ ઉદ્યોગ તથા પુરુષાર્થને અવકાશ નથી એમ નથી. આપે શી વ્યવસ્થા કરી છે ? ”

રાજા:—“ખીજું શું કરું વ્રજબાલા? વિદ્રોહીને પકડી લાવવા મ્હેં કરિમશાને મોકલ્યો છે.”

વ્રજબાલા:—“એમાં આપે બૂલ કરી છે.”

રાજા:—“શી બૂલ કરી છે રાણી?”

વ્રજબાલા:—“હિંદુઓનો વિદ્રોહ શમાવવા ત્હમે મુસલમાનને મોકલ્યો એ.”

રાજા કાંઈ ઉત્તર ન આપતાં વ્રજબાલાના મ્હેં સામું જોઈ રહ્યો.

વ્રજ:—“મુસલમાનને જોતાંજ હિંદુઓ સળગી ઉઠશે, ને જોઓ હજી લગી વિદ્રોહીના દળમાં ભળ્યા નહિ હોય તથા વિદ્રોહીના દળમાં ભળવું કે કેમ? એ વિષે ઢ્યુપચ્યુ સ્થિતિમાં હશે તે મુસલમાનને જોતાંજ દનાર્દનને જઈ મળશે. આથી જે વિદ્રોહ-અગ્નિ તમે ખૂઝાવવા ધારે છે તે ઉલટો વધારે પ્રજ્વલિત થશે.”

રાજા:—“તમારી વાત સાચી લાગે છે વ્રજબાલા, જે વાત મ્હારા સમાસદો સમજી શક્યા નથી; તેમ જે વિચાર મ્હારા મગજમાં પણ ઉપજ્યો નથી તે હું તમારે મુખે સાંભળું છું. હવે ત્હમે શી સલાહ આપો છો રાણી?”

વ્રજ:—“આપ પોતેજ વિદ્રોહ શમાવવા પ્રયાણ કરો. આપને જોતાંજ આપની અનેક હિંદુપ્રજ્ઞ શસ્ત્રો છોડી દેશે; જેઓ આ દળમાં ભળવું કે કેમ? એ વિષે ઢ્યુપચ્યુ મનના હશે તે આપના પક્ષમાં મળી શસ્ત્રો ધારણ કરશે. ને એ પ્રમાણે થોડાજ સમયમાં વિદ્રોહનો દાવાનલ ખૂઝાઈ જશે. આપની પ્રજા પાછી આપનીજ રાજ્યભક્ત થઈ રહેશે.”

રાજા:—“હું શી રીતે જઈ શકું રાણી? કતલુખાં માજપુરમાં છે, કાલોપહાડ મયૂરમંજમાં છે, વળી ધરમાંજ વિદ્રોહ ને ગુપ્ત શત્રુઓ છે. આવી દશામાં હું રાજધાની છોડીને શી રીતે જઈ શકું રાણી?”

મંજુ:—“ રાજધાની સાચવવાનો ભાર કોઇને સોંપી જાઓ તો ? ”

રાજા:—“ આવે સમયે તો પોતાના પુત્રનો પણ વિશ્વાસ કરી રાજધાની સાચવવાનો ભાર તેને શિરે મૂકી શકાય નહિ. ”

મંજુ:—“ મહારો વિશ્વાસ આવે છે ? ”

રાજા:—“ આપણા બેમાં તો હું ભેદ જોતોજ નથી મંજુબાલા ! ”

મંજુ:—“ તો મહારા ઉપર રાજધાની સાચવવાનો ભાર મૂકો. ”

રાજા:—“ તમારા ઉપર ? એક ક્ષુદ્ર બાલિકા ઉપર ? ”

મંજુ:—“ હું બાલિકા છું, એ સાચું; તોપણ અબુધ નથી. આપની ઇચ્છા પ્રમાણે વ્યવસ્થા કરી શકીશ. ”

આટલું બોલી મંજુબાલા ઉભી થઇ.

રાજા:—“ રાજા માહું લગાડશે માં મંજુબાલા ! ત્હમે રાજ્ય, યુદ્ધ, દેશ-શાસન એમાંનું કશુંજ જોયું નથી. ”

મંજુબાલા:—“ ઓઢીઆની રાજમહિષીને જોટલું જાણવાની આવશ્યકતા છે તેટલું તો કદાપિ હું નહિ જાણતી હોઉં; તોપણ આપના દુર્ગપતિને તથા નગરરક્ષકને તો અદ્યારે પણ ઘણી બાબતમાં રસ્તો દર્શાવી શકીશ. ”

રાજાએ કશું ઉત્તર આપ્યું નહિ. મંજુબાલા સમજી કે મહારી વાત ઉપર હજી રાજાને પૂરી શ્રદ્ધા બેઠી નથી; તેથી બોલી:—“ મહારી વાતની ખાત્રી થતી ન હોય તો પરીક્ષા કરી જુઓ. ”

રાજા હસીને બોલ્યો:—“ શી રીતે પરીક્ષા કરું ? ત્હમે તરવાર બાલી શકશો ? ”

મંજુબાલા જશ ઉત્તેજિત થઇને બોલી:—“ માત્ર તરવાર બાલનાથીજ માણસ કાંઈ મ્હોટો રાજનીતિય કે દેશશાસક થઇ શકતો નથી. પશુબળ એ તો હલકું બળ છે. ખરો સેનાપતિ કાંઈ લડાઇ

કરે જ એવો નિયમ નથી. જેઓ નિકૃષ્ટમજાણા છે, તેઓજ લડાઈ કરે છે. આપના રાજ્યમાં જે તીક્ષ્ણબુદ્ધિવાળો રાજનીતિવેત્તા હોત તો વિશ્વાસઘાતક દત્તાર્દનને સમીપમાં ન રાખતાં આઘો મોકલત નહિ. તથા હિન્દુનો પિદ્રોહ સમાવવા મુસલમાનને ગોઠવત નહિ. રાજનું આપ બૂલી ગયા છો, પણ યાદ આપું છું કે તીક્ષ્ણબુદ્ધિ એ તરવારની તીક્ષ્ણ ધાર કરતાં પણ વધારે કાર્ય કરનાર છે; આપ બૂલી ગયા છો; મારેજ યાદ કરાવું છું કે આપે વાવેલાં બીજેએજ આજે આ વિષમય ફળોનાં ઝાડ ઉગાડ્યાં છે. ”

રાજ જરા હસીને બોલ્યો:—“ રાણી, આજે તમને ખાલી પડેલા મહામંત્રીને સ્થાને ગોઠવું તો ? ”

વ્રજ:—“ મસ્કરી કરો માં રાજનું ! આજે આ એક ગુપ્તચરે આપની રાજધાનીમાં પ્રવેશ કર્યો તે કોની અસાવધાનીથી ? વળી હજી લગી તે ચર પકડાતો નથી તે પણ કોની અસાવધાનીથી ? શસ્ત્રધારી મ્હોટા મ્હોટા સૈનિકો શહેરમાં ને દુર્ગમાં રહ્યા છતાં જે કામ કરી શક્યા નથી તે આ ક્ષુદ્ર બાલિકાએ અહીં વગડામાં બેઠાં બેઠાં કર્યું છે. રાજનું ! તરવાર ઝાલવાની મિથ્યા બડાઈ શા મારે મારો છો ?

રાજ:—“ તમે શું કરી શકશો વ્રજબાલા ? ”

વ્રજ:—“ હું હમણાંજ એને પકડી મંગાવી શકીશ. ”

રાજ:—“ સારું, પકડી મંગાવો. તમારી કાર્યકુશળતા પણ જોઈ તો ખરો.

વ્રજબાલાએ તરતજ પોતાના એક ખાનગી નોકરને બોલાવ્યો. એ નોકરની ઉંમર વીસ વર્ષથી વધારે નહોતી. ચહેરો જોતાંજ તે બહુ ચંચળ જણાતો હતો. તેનું નામ શાંત હતું. પરંતુ શાંતતાનેજ આવ તેની આંખોમાં કે મુખમાં જણાતો નહોતો. વ્રજબાલાથી તે

અત્યંત બહીતો; તેમજ પ્રજાલા ઉપર તે ઘણો ભક્તિભાવ પણ રાખતો. બધે તેના રાણીપણાથી ને ભક્તિ તેના સુંદરપણાથી રાખતો.

પ્રજાલા:—“ અરે શાન્ત, ત્હને ઘોડે બેસતાં આવડે ? ”

શાન્ત હસતો હસતો બોલ્યો:—“ હું પડે તો વગર ચોકડે ને વગર સામાને ઘોડા ઉપર બેસું, પણ કહો તો ઘોડાને પણ મારે ખંધોલે ઉપાડી લઈ જાઉં. ”

પ્રજાલા:—“ સારી વાત, તું અત્યારે અંધારે દેખી શકે ખરો કે ? ”

શાન્ત:—“ મ્હારી આંખો મીંદડા જેવી છે; એટલે દહાડા કરતાં હું રાતે વધારે સારી રીતે જોઈ શકું છું. ”

પ્રજાલા:—“ એ પણ સાચું; ત્હને તરતાં આવડે છે ? ”

શાન્ત:—“ બહુજ સરસ. તરવામાં તો ત્હને માછલું પણ પહોંચી ન શકે. ”

પ્રજાલા:—“ વાહ, સારું તું તો એક રતનજી છું ના ? હીક, ત્યારે તું હમણાંજ ઘોડે ચડી કિલ્લા નજીક જ. કિલ્લામાં જઈશ માં. બહારજ રહેજે. ને જ્યાં જ્યાં ગઢ પાસેની ખાઈની પહોળાઈ થોડા દેખ્ય, ત્યાં ત્યાં તપાસ કરજે. ત્યાં એક માણસ પાણીમાં સંતાએલો જણાશે. તું કાંઈપણ અવાજ કર્યા વિના માછલાની પેઠે તરતો તરતો તેનો પત્તો મેળવજે. જો પાણીમાં પડતાં પત્તો ન મળે તો ખાઈન કાંડે કાંડે દિવાલે જોજે. દિવાલે જ્યાં દોરીની નીસરણી લટકતી જો ત્યાં ઘણે ભાગે ત્હને એ માણસનો પત્તો મળશે. ”

શાન્ત:—“ ત્યાં જો ન મળે તો ? ”

પ્રજાલા:—“ ત્યાં ચોક્કસ એ માણસ ત્હને મળવોજ જોઈએ.

સત્રે લોકોની આવજા જ્યાં લગી બંધ થાય નહિ, ત્યાં લગી એ માણસ કિલ્લામાં જવાનો નહિજ. ”

શાન્તઃ—“ એ માણસ મને તો હું એને શું કરું ? ”

હવે નિર્મળાથી બોલ્યા વિના ન રહી શકાયું. તે બોલીઃ—
“ એને ત્હારે કાચોને કાચો કરડીને ખાઈ જવો, સમજ્યો ના રજકગૃહભૂષણ ? ”

શાન્ત ગંભીરભાવ છોડ્યા વિનાજ બોલ્યોઃ—“ હું નહાનકડો માંટી છું; એટલે એવડા મ્હોટા આખા માણસ હું શી રીતે ખાઈ શકું ? ”

નિર્મળા કાંઈક ઉત્તર આપવા જતી હતી; પરંતુ રાજ્યએ તેના બચ્ચી જેવાથી તે મૌન ધારણ કરી ગઇ. અને તેણે મનમાં નિશ્ચય કર્યો કે હવે જ્યારે લાગ આવશે ત્યારે હું શાંતને એ વાત સમજાવી મનની જવાલા શમાવીશ. ”

વ્રજબાલાઃ—“ એ માણસ હાથ લાગે, એટલે બાંધીને અડીઆં લાવ. જે ત્હારાથી એને એકલાં ન લાવી શકાય તો બેચાર પગપાળા સૈનિકોને મદદમાં લેજે. ”

શાંતે પોતાના મજબૂત ને બળવાન શરીર તરફ એકવાર દૃષ્ટિ-પાત કર્યો ને બોલ્યોઃ—મ્હારે કોઈ માણસોની મદદ લેવી નહિ પડે. રાણીમાનો હુકમ થાય તો હું આખી ખાઈ તથા ગદને ઉપાડી અડીઆં લાવું એવો છું. ”

નિર્મળાઃ—“ વાહવા, તું એને પછી કાલે ખાજે હો. ”

શાન્તઃ—“ એને રાંધ્યા પછી ખાઈ શકું ખરો. માણસને કાચો ખાવા કરતાં પકવીને ખાવામાં વધારે મીઠાશ આવે છે. ત્હમને પણ એમાંથી ભાગ આપીશ હો કે નિર્મળા બા. ”

નિર્મળાઃ—“ અરે મેર મરે મેર મ્હોંબળ્યા ? ”

વ્રજ્યાલા:—“ શાન્ત, હવે વાર લગાડ માં. જલ્દી જા.”

શાન્ત:—“ રાણીમા, એ માણસ દેખાવમાં કેવો છે ? ”

વ્રજ્યાલા:—“ તહારે એના દેખાવની શી જરૂર છે ? તું કિલ્લા પાસે જોને ચોર પેડે લપાતો દેખે, તેને પકડી લાવજે. ”

શાન્ત:—“ જોવી રાણીમાની આજ્ઞા. ”

હવે નમન કરી શાંત વિદાય થયો.

પરિચ્છેદ આઠમો.

નટવર.

+ + + + વધ સ્તથા

યોજ્યા વ્યસ્તાઃ સમતા વા હપરાધવશાદિમે ॥

(યાત્રવલ્લ્ય સ્મૃતિ.)

રાજા અત્યાર લગી બેઠો બેઠો બધી વાત સાંભળતોજ હતો. વચ્ચે કશુંજ બોલતો નહોતો. શાંત ગયા પછી તેણે પૂછવા માંડ્યું.

રાજા:—“ વ્રજ્યાલા, તહમે કેમ જાણ્યું કે એ માણસ દુર્ગપાસે સંતાયો હશે ? ”

વ્રજ્યાલા:—“ તહેના હાથમાં સીડી હતી તેથી. ”

રાજા:—“ એટલે ? ”

વ્રજ્યાલા:—“ ગુપ્ત ચરના હાથમાં જ્યારે સીડી હોય; ત્યારે તે દુર્ગમાં પ્રવેશ કરવાને મનસુબેજ આવેલો હોવો જોઈએ. ખાતર પાડી ચોરી કરવાને મનસુબે નહિ. ”

રાજા:—“ પણ એ માણસ ગુપ્ત ચર ન હોય તો ? ”

વ્રજબાલા:—“ સાધારણ ચોરને મડાની માફક તણાયા જવાની જરૂર નથી. એ તો સામાન્ય રસ્તે સહેલાઈથી નગરમાં જઈ શકે. ”

વાર્તાનો તાગ—અંત: તરવ-સેવા રાખએ ફરી પૂછવા માંડ્યું.

રાજા:—“ હમે એના હાથમાંની નીસરણી જોઈ હતી ? ”

વ્રજ:—“ ના. ”

રાજા:—“ ત્યારે શી રીતે જાણ્યું કે એના હાથમાં નીસરણી છે ? ”

વ્રજ:—“ એ માણસ જ્યારે ઘાટ ઉપર ચડ્યો, ત્યારે થોડીવાર ઉપર ઉભો રહેલો; અને નદી તરફ તેણે પોતાનું મ્હોં ફરેલું. એ હકીકત તેનાં નદી બણી આંગળાં પડેલાં એવાં કેટલાંક પગલાંથી જણાતી હતી. પછી નદીમાંથી કાંઈક વસ્તુ તેણે તાણેલી હોય એવી ત્યાં પડેલા લીંટા પરથી મ્હારી ખાત્રી થઈ. એ વસ્તુની પાછળ લોઢાનો આંકડો હોય, એવું પણ ત્યાં એધાણ પડેલું હતું. ત્યારે સમજાયું કે એ માણસ નદીમાં તરતાં તરતાં પાણીની અંદર કાંઈક વસ્તુ તાણી લાવેલો છે. અને એ વસ્તુ તે દોરીની નીસરણીજ છે. જે આવી રીતે ગુપ્તપણે આવે ને દોરીની નીસરણી સાથે લાવે ત્યારે તેના મનમાં શો હેતુ હોવો જોઈએ ? તે સમજી શકાય એવું છે. ”

રાજા ચિંતામગ્ન થયો. થોડીવારે માથું ઉચું કરી તેણે વ્રજબાલા બણી જોયું. ને બોલ્યો:—

“ વ્રજબાલા, હું આજ લગી એમજ જાણતો હતો કે જીનતિ તે અમારા ભોગ અને વિલાસનીજ સામગ્રી છે. એ જતિ અમારા ધરને એક શણગાર છે. અને એને અંત:પુરમાં રાખવા વાસ્તેજ વિધિનું નિર્માણ છે. પણ અત્યારે સમજાય છે કે.....”

વ્રજબાલા માથું ધ્રુણવી બોલી ઉઠી. “ ના ના, હું અંત:પુરમાં ગોંધાઈ રહેવા જન્મેલીજ નથી. ”

આ વચન બોલતાં બોલતાં વ્રજબાલા સહજ આવેશમાં આવી ગઈ હતી. આથી તેને પોતાના માથા ઉપરનું વસ્ત્ર ખસી ગયાનું જાન રહ્યું નહિ. વ્રજબાલાએ માથું હલાવતાં તેનું માથા ઉપરનું વસ્ત્ર નીચે સરી ગયું હતું, ને હીરકમંડિત કર્ણાભૂષણો આમ તેમ ઝુતી રહ્યાં હતાં. દીપકના પ્રકાશને લીધે એ કર્ણાભૂષણો વ્રજબાલાની આંખોની પેઠે ચળકારા મારતાં હતાં. તેનો વિશાળ ચોટકો વિખરાઈ જઈ તેની જૂદી જૂદી લટો વ્રજબાલાનાં નયનો ઉપર તથા ગંડસ્થળ ઉપર પડેલી હતી. એ કેશગુચ્છી વચ્ચે ધવલ પુષ્પો હતાં. તે દ્રષ્ટીના માથા ઉપર ચળકતા મણિઓ જેવાં લાગતાં હતાં. ને લટો તે નાગનાં નાનાં નાનાં શિશુઓ હોય તેમ બ્રાંતિ થતી હતી.

પોતાના ગંડસ્થળ ઉપર તથા લોચનો ઉપર આવેલી લટોને આંધી ખસેડતી ખસેડતી વ્રજબાલા બોલી:—“ મહારાજ, હું અંત-પુરમાં ગોંધાઈ રહેવા જન્મેલીજ નથી. ”

રાજાની કણ્ઠદ્રિયે વ્રજબાલાના આ શબ્દો પહોંચ્યા કે નહિ ? તે અમે જાણતા નથી. પરંતુ રાજાની દર્શનેન્દ્રિય તો આ વખતે અત્યંત તીવ્ર થયેલી હતી. રાજા મુગ્ધનયનોએ વ્રજબાલાને જોઈ રહ્યો હતો. છેલ્લે રાજા બોલ્યો:—“ વ્રજબાલા, તું કોધ કરતી હોય અથવા આનંદ કરતી હોય, ગમે તે કરતી હો તોપણ સર્વે અવસ્થામાં તું સુંદરજ છે. ખરે તું નિત્યસુંદર છે, સર્વોગસુંદર છે. ત્હારી સુંદરતા અનુપમ છે. ”

આ વચનો સાંભળતાં વ્રજબાલાનો આવેગ એકદમ શમી ગયો. એને પોતાના ખસી ગયેલા વસ્ત્રનું તરતજ જાન થયું. હસતાં હસતાં તેણે વ્યગ્રતાથી તરતજ પોતાનું વસ્ત્ર સમારી લીધું. વસ્ત્ર ઠેકાણે આવ્યું તે સાથે રાજાનું જાન પણ પાછું ઠેકાણું આવ્યું.

રાજા:—“ વ્રજબાલા. ”

પોતાનાં વસ્ત્રો ઠીકઠીક કરતી વ્રજબાલા કાંધ બોલી નહિ. રાજા શ્રી બોલ્યો:—“ વ્રજબાલા, તું અનલશિખારપિણી છો. ”

વ્રજબાલા:—“ આપ *તુહિનમંડિતશૈલરાજ છો. ”

રાજા:—“ તુહિન શુષ્ક છે, મ્હાન છે. પાસે આવ. ”

વ્રજબાલા:—“ ક્ષમા કહો રાજન્ ! ”

રાજા:—“ ત્હારામાં જરા પણ નારીત્વ નથી શું ? ”

વ્રજબાલા:—“ આપે એ વાત અત્યારે જાણી ? ”

એટલામાં નિર્મળાએ આવી સમાચાર આપ્યા કે “ દુર્ગરક્ષકને ગુપ્ત ચરનો પત્નો મળતો નથી. તે કહાવે છે કે ગુપ્તચર આવ્યો હોય એમ મને લાગતું નથી. ”

વ્રજબાલાએ રાજા તરફ બોલ્યું.

રાજા તે વાતનું લક્ષ્ય ન આપતાંજ બોલ્યો:—“ વ્રજબાલા, વિધાતાએ ત્હને અતુલ રૂપની તથા અત્યંત બુદ્ધિમતાની અધિકારિણી કરી છે; તો પણ ત્હને હૃદય દીધું જણાતું નથી. ”

વ્રજબાલા:—“ એ વિધાતાએ ઉત્તમ કર્યું. જે તેણે હૃદય દીધું હોત તો મરિતષ્ક હોત નહિ તેના કરતાં તેણે જે આપ્યું છે તેજ સાફ કર્યું છે. ”

અકસ્માત બહાર કોલાહલ થવા લાગ્યો. ક્ષણમાંજ ત્વરિત પગલે નિર્મળા આવી અને બોલી:—“ શાન્ત ચોરને પકડી લાવ્યો છે. ”

વ્રજબાલાનું વદન પ્રકુલિત થયું. રાજા પણ વિરમિત અને પુલકિત થયો. બહારના ભાગમાં શાન્ત હોકારા કરતો હતો. ને બહાર શ્વાક ફડાકનો અવાજ થતો હતો. તેથી લાગતું હતું કે શાન્ત, એ

ચોરની માગણી ન હોવા છતાં પણ કાંઈક વત્તી ઝોણી પુષ્પાંજલિ કરતો હતો. પરંતુ આ ઉદારતાના દાનથી સંતોષ ન પામતાં ચોર આર્તનાદે ખૂસો પાડતો હતો. રાખની આગા થતાં તેઓ ચોર-ડામાં આવ્યા.

ચોરના બન્ને હાથ શાંતે લૂગડા વડે મજબૂત બાંધેલા હતા. દીવાને પ્રકાશે ચોરને જોતાંજ નિર્મળા બોલી ઉઠી:—“અરે આ તો મ્હારો પીટયો એજ, મેર મ્હારા રોયા, જીવતો છતાં તું મડદા પેઠે શું કરવા તણુતો હતો ?”

ચર ગાંડાની પેઠે ખડખડાટ હસવા લાગ્યો. એનું વિકટ હાસ્ય જોઈ રાખ ચમકી ઉઠ્યો; વજબાલા તીક્ષ્ણનયને ચર સામું તાકી જ રહી.

હસવું પૂરું થયા પહેલાં તો ચર રોવા લાગ્યો. ને કશ્ચસ્વરે બોલ્યો:—“મને ભૂખ લાગી છે. મ...ને...ભૂ...ખ...લાગી...છે...”

શાન્ત:—“આટલું બધું ખવરાવ્યું; તોપણ ભૂખ ભાગી નહિ? ઠીક છે બચ્ચા, જરા વાટ જો. હમણાંજ બહાર જઈ ત્હને, મેથી-ખાક જમાડીશ. ’

રાખ:—“શાન્ત, આને ક્યાંથી પકડ્યો ?”

શાન્ત:—“ગઢ પાસેની ખાઈની અંદરથી. ”

નિર્મળા:—“ત્યાં તે શું કરતો હતો ?”

શાન્ત:—“ત્યાં તે ચોટલો ઝાળતો હતો, ને ન્હાની વહુ પેઠે ચણુગાર પહેરતો હતો. ”

નિર્મળા:—“જા રડયા, મ્હને તો પાધરો જવાબજ આપતો નથી, ને મસ્કરી કરે છે. ”

શાન્ત:—“ના બા સાહેબ, આપની તે મસ્કરી થાય ?

શાન્ત જે માણસને પકડી લાગ્યો હતો તેનું માથું મુંડેલું હતું. એને મ્હેંએ દાઢી કે મૂંછ કશુંજ હતું નહિ. શરીર પણ ઉધાડું હતું અને માત્ર કટિપ્રદેશેજ એક લૂગડાનો કકડો પહેરેલો હતો. એનું શરીર કૃશ છતાં બલવાન હતું. એની તીક્ષ્ણ આંખો, ત્રિમુક અને નાસિકા બુદ્ધિમતાનું સૂચવન કરતાં હતાં. એનું મુખ પણ કદરૂપું નહોતું. વ્રજમાલા થોડીવારમાંજ આ બધું તીક્ષ્ણ નજરે નિહાળીને બોલી.

વ્રજમાલા:—“ આ માણસ મહા ધૂર્ત છે. ”

શાન્ત:—“ બરાબર કહ્યું રાણી મા; એણે મ્હને બહુ મહેનત કરાવી છે. મ્હેં ખાઈ પાસે જઈને જોયું તો એક બંગાલી ખાઈ પાસે ઉભો ઉભો કાંઈક જોતો હતો. મ્હેં તેને ચોર ધારી પાછળથી ધખ્યો માર્યો. એટલે તેણે મ્હને લગાવ્યો. આથી હું પડી ગયો.

નિર્મળા:—“ તું બળીઆનો બેટો છું તો પડી કેમ ગયો ? ”

શાન્ત:—“ પછી તો મ્હારે એ બંગાલી જીવાન સાથે બહુજ ખાઈબંધી થઈ. મ્હેં એનું નામ પૂછ્યું. મ્હેં માફ નામ એને કહ્યું. એણે પોતાનું નામ મ્હને કહ્યું. વળી હું ત્યાં શા માટે ગયો હતો ? એ વાત કહી. એણે મ્હને કહ્યું કે એક માણસ ખાઈમાં ક્યારનો ઉતર્યો છે; એ બહાર નીકળવાની હું રાહ જોઉં છું. પણ તે બહાર નીકળતો નથી. પછી અમે બંને જણ ખાઈમાં ઉતર્યા; અને આ મહામુનિને પકડ્યો. શું કહું રાણીમા; આ ગાંડીઆએ મ્હને આખી વાટમાં હેરાન કર્યો છે.

એટલામાં તો એકદમ પેલો ગાંડો બોંયે આજોડી પડ્યો ને હો હો કરી દાંત કાઢવા લાગ્યો. શાન્તને તેને એક બે સપાટા મારવાની મરજી થઈ; ને હાથ પણ ઉપાડ્યો. પણ રાજાએ તેની સામું જોયું. એટલે મેથીપાક જમાડવાના વિચારથી શાંત વિરામ પામ્યો.

વ્રજ્યાલા:—“ સીડી મળી કે શાન્ત ? ”

શાન્ત:—“ હા, મળી છે. એના હાથમાંજ હતી. ”

એટલામાં તો ગાંડો એકદમ ઉભો થઈ નાચવા લાગ્યો. અને હાથ લાંબા ટૂંકા કરી લટકાં કરવા તથા શાન્તનાં દુઃખડાં લેવા લાગ્યો. નિર્મળા તો ખૂબીને વ્રજ્યાલાના પડખામાં પેશી ગઈ.

વ્રજ્યાલાએ નિર્મળાના કાનમાં કાંઈક કહ્યું. નિર્મળા બહાર ગઈ અને તરતજ એ સિપાઈએને લઈ પાછી ચોરડામાં આવી.

વ્રજ્યાલાએ સિપાઈએને આજ્ઞા કરી:—“ ત્હમે આ માણસને વાંધી લઈ જાઓ. અને એક કોશને ઉઠી લાલચોળ કરી તેને ડાંભી દો. જો એ પોતાનો વાંક કબૂલ કરે તો તેને મારી પાસે તેડી લાવજો જો એ માણસ ભાગી જશે તો તમારા ધડ ઉપર માથું રહેશે એમ સમજશો માં. ”

રાજા અત્યાર સગી નીરવ હતો. વ્રજ્યાલાની કાર્યપદ્ધતિ વગર બોલ્યે જોયા કરતો હતો. હવે અન્યાય થતો જોઈ તે બોલી ઉઠ્યો. “ રાણી ! ગાંડાને સજા શામાટે કરો છો ? અને છોડી મૂકો. ”

વ્રજ્યાલા:—“ આપ કોને ગાંડો કહો છો ? ”

રાજા:—“ કેમ, આ માણસ ગાંડો નથી શું ? ”

વ્રજ્યાલા:—“ કોઈ દહાડો નહિ. એના જેવો ધૂર્ત ને બદમાશ કોઈકજ હશે. ”

ત્યાર પછી વ્રજ્યાલાએ પેલા સિપાઈને કહ્યું:—“ અબે નાયક-સાબ, ઉરકું લે જાઓ, ચોર હમેરા હુકમ તામિલ કરો. ”

જેવા સિપાઈઓ પેલા ચરને પકડીને લઈ જવા લાગ્યા, તેવાજ પેસો ચર નાચતો બંધ થઈ ગયો, અને બીજીજ ક્ષણે ભોંયે દંડવત પડી, હાથ જોડી વ્રજ્યાલા પ્રતિ બોલ્યો. રાણી મા, મારવો હોય તો બન્ને

મ્હને મારી નાંખો, એની ના નથી. પરંતુ તમારા જેવી યુદ્ધિમતી સ્ત્રી મ્હેં ક્યાંય જોય નથી. હું મ્હારા બધા અપરાધો કબૂલ કરું છું.”

રાજા વિસ્મિત થઇ પેલા ચર બણી તાકી રહ્યો. વ્રજબાલાએ ઇસારત કરી એટલે પેલા સિપાઇઓ બહાર જઇ ઉભા રહ્યા. વ્રજબાલા હવે શય્યા ઉપર બેઠી. અને સંપૂર્ણ ગંભીરતા સાથે બોલી:—
“બધી વાત હમણાંજ ચોખે ચોખી કહી દે.”

પેલો માણસ બોલ્યો:—“મ્હારું નામ નટવર છે; હું દનાર્દનરાયનો ગુપ્ત ચર છું.”

વ્રજબાલા:—“અહીંઆં શા માટે આવ્યો છું ?”

નટવર:—“ક્ષમા કરો રાણીમા; હું મ્હારો અપરાધ સ્વીકારું છું. મ્હને જે સજા કરવી હોય તે બલે કરો. પરંતુ હું બીજાની પાસે વિશ્વાસઘાતક થઇ શકીશ નહિ.”

રાજા ગર્જી ઉઠી બોલ્યો:—“હું ત્હને હમણાંજ શણીએ લટકાવીશ.”

વ્રજબાલા રાજાને શાંત કરી ચરને ધીરેથી પૂછવા લાગી:—“નટવર, તું કેાની રેયત છે ?”

નટવર:—“મ્હારાજની.”

વ્રજબાલા:—“જે દેશમાં ત્હારો પોતાનો તથા ત્હારાં સ્ત્રીપુત્રાદિનો જન્મ થયો છે તેનાપર ત્હારો પ્રેમ છે ?”

નટવર:—“બહુજ સારી રીતે.”

વ્રજબાલા:—“ત્હારા દેશનો તથા ત્હારાં બેરાંબેરાંનો નાશ કરવા કોણુ આવેલ છે ?”

નટવર:—“મુસલમાનો.”

વ્રજબાલા:—“એ મુસલમાનો ઉપર ત્હારો પ્રેમ છે ?”

નટવર:—“ ના, લેશ પણ નહિ. ”

વ્રજબાલા:—“ અને જે માણસ મુસલમાનને સાહાય્ય કરે તેને તું શું માને ? ”

નટવર:—“ એને હું મહારો અને મહારા દેશનો શત્રુ માનું. ”

વ્રજબાલા:—“ તો તું સમજ કે દનાદન તારો શત્રુ છે. એણે વિશ્વાસઘાત કરી મુસલમાનનો પક્ષ કર્યો છે. અને તારા દેશને, તારાં સ્ત્રીપુત્રોને તથા ધર્મસ્થળોને મુસલમાનના હાથમાં વિનાશ કરવા મૂકેલાં છે. એ વાત તું શું જાણતો નથી ? ”

નટવર:—“ રાણીમા, એ વાત હું જાણતો હતો, પણ સમજી શકતો નહોતો. દુર્ગના સ્વામી દીનકૃષ્ણને તથા વિદેશી સેનાપતિને મારવાને એક કાવતરું રચાયું છે. ને તે વાસ્તે હું અહીં આવેલો છું. રાણીમા, ત્હમે મહારૂં અમાન મટાડ્યું છે. આજથી ત્હમે મહારી માતા છો. મહારાજ, મહારો અપરાધ ક્ષમા કરો. ”

હવે રાજાએ નટવરને કાવતરાના સમાચાર પૂછવા માંડ્યા. નટવરે વગર સંકોચે એક મહોટા કાવતરાની હકીકત પ્રકટ કરી. તે બોલ્યો કે:—“ દુર્ગમાં તથા રાજમહેલમાં કાવતરામાં ભાગ લેનારાં અનેક મનુષ્યો છે. દનાદન તેમને પત્ર મોકલી ખબર આપે છે. એ પત્રો હું લાવું છું. આજે પણ હું પત્ર લાવ્યો છું. અને એક ઝાડની પોલમાં મૂકી આવ્યો છું. હમેશાં અમે કાગળ મૂકવાનું એજ સ્થાન નક્કી કરેલું છે. હું ત્યાં કાગળ મૂકી જાઉં તે એ લોકો હમેશાં રાત્રિનો એક પ્રહર ગયા પછી મેળવી વાંચે છે. દુર્ગનાં તથા રાજમહેલનાં ક્યાં ક્યાં માણસો કાવતરામાં છે ? તેનાં નામ હું જાણતો નથી. આજના પત્રની હકીકત આ પ્રમાણે છે. આજે રાત્રિને ત્રીજે પહોરે દનાદન દુર્ગ ઉપર આક્રમણ કરવાનો છે. ને તેણે મહારા ઉપર દુર્ગનું

દ્વાર ઉઘાડું રાખવાનો ભાર મૂકેલો છે. દુર્ગનું દ્વાર જો હું ઉઘાડું રાખી શકું તો તે જો હજારનું સૈન્ય લઈ જાનોમાનો દુર્ગમાં પ્રવેશ કરશે ને જેવો તે શહેરમાં પેહો કે તરતજ શહેરના તેના પક્ષના ખટપટીઆ માણસો તેનામાં ગણી જશે.”

રાજા અને પ્રજાલા આ ભયંકર કારસ્થાનની વાર્તા સાંભળી કંપીજ ગયાં. રાજા પોતાનાં લોચનો લાલચોળ કરી બોલ્યો:—“સાચું બોલે છે કે જૂઠું?”

નટવર:—“જૂઠું બોલવાની મરજી થાય છે, તોપણ હું મહારી માતા પાસે તો જૂઠું નહિજ બોલું. આજ લગી મહને અભિમાન હતું કે મહારા જેવો યુદ્ધિમાન આ પૃથ્વીમાં કોઈ નહિ હોય; પરંતુ આજે રાણીમાને જોતાં મહારી યુદ્ધિમતાનું અભિમાન ગણી ગયું છે. મહારો ગર્વ ગણી ગયો છે.”

રાજા:—“દનાર્દન ક્યાં છે?”

નટવર:—“તે આજે ક્યાં હશે તે હું જાણતો નથી. બે દહાડા પહેલાં તેને મ્હેં વિશ્વાળાને પેલે કાંઠે કરિમશાને ઘેરતો જોયો હતો.”

રાજા:—“દનાર્દનની સાથે કેટલાંક માણસો છે?”

નટવર:—“ઘણાં છે; પણ તે અહીંઆં બધાંને લાવશે નહિ. બધાંને લાવે તો ગડબડાટ થઈ પડે ને કાવતરું ઉઘાડું થઈ જાય. માટે જુવાન જુવાન બે હજાર માણસોને લઈને તે આક્રમણ કરશે.”

રાજા નિરૂત્તર રહ્યો.

પ્રજાલા:—“તમારો સાંકેતિક શબ્દ શો છે?”

નટવર:—“મહાપ્રભુ.”

પ્રજાલા:—“સાઈ. જ નટવર, હું તને છોડી મૂકું છું; કાલે સવારે ત્હારી જ્યાં જવાની મરજી હોય ત્યાં ચાલ્યો જજે.”

નટવર આશ્ચર્યચકિત બની વ્રજબાલા બાણી જોઈ રહ્યો. તેનાં નેત્રો અશ્રુએ ભરાઈ ગયાં. તે જમીને પડી પ્રણામ કરી હાથ જોડીને બોલ્યો:—“મા, મ્હને સજા કરો, હું મહાપાપી છું. તમને ઉપાડીને લઈ જવાનું પણ કાવતરું રચાયું છે; ને તેમાં પણ મ્હારો હાથ છે. મ્હારા જેવો અધમ આ જગતમાં બાગ્યેજ મળી આવશે.”

વ્રજબાલા:—“તેનું ગમે તેમ હો. મ્હેં ત્હને ક્ષમા આપી છે તો ત્હારી મરજી હોય ત્યાં તું જઈ શકીશ.”

નટવર:—“આટલું બધું મ્હારું કુકૃત્ય સાંભળતાં છતાં ત્હમને જરા પણ ક્રોધ ચડતો નથી? મા, ત્હમે તે માનવી છો કે દેવિ? ત્હમારા જેટલી દયા મ્હેં જગતમાં ક્યાંઈ જોઈ નથી. મ્હને આપના ચરણોમાં આશરો આપો. હવે હું ખીજે ક્યાંઈપણ જવા ચહાતો નથી.”

રાન:—“અહીંઆં રહેવાથી ત્હને ખટપટ કરવાની સગવડ પડશે; એવો તો ધરાદો રાખ્યો નથી ના?”

નટવર પિન્ન હૃદયે ઉઠી ઉભો થયો, અને જવા લાગ્યો.

વ્રજબાલા:—“નટવર, તું, મ્હારી પાસેજ રહે; મ્હેં તને આશ્રય આપ્યો છે એમ સમજ.”

આ સાંભળતાં તરતજ નટવર વળી ભોંયે પડી દંડવત્ કરવા લાગ્યો. ને સજળ નયને બોલ્યો:—“માતા, આજથી મરણપર્યંત હું ત્હમારા ચરણમાં ચોંટયો રહીશ. મા, મ્હારા પ્રાણ આપીને પણ આપનું રક્ષણ કરીશ.”

હવે નટવર શી રીતે વ્રજબાલાનું રક્ષણ કરે છે; તે તો ભાવિના ગર્ભમાં રહેલું છે. વાચકો, હરિએ શું ધાર્યું હોય છે ને મનુષ્ય શું ધારે છે? તે ભેદ આપ પાછળ જોશો.

પરિચ્છેદ નવમો.

રાજ્યભાર-ગ્રહણ.

મહિષ્યા હૃદય્યા માબ્યં ગૃહકાર્યેષુ દક્ષયા ।

સુસંસ્કૃતોપસ્કારયા વ્યયે ચામુકહસ્તયા ॥

સૌને જવાની રજા આપ્યા પછી રાજાએ વ્રજબાલાને પૂછ્યું:-

“ રાણી ! હવે આપણું કર્તવ્ય શું ? ”

વ્રજબાલાએ કાંઈક વિચાર તો કર્યો હતો; પણ તરત કશું ઉત્તર ન આપતાં રાજાને સામેજ પ્રશ્ન પૂછ્યો:- “ આપે શું નક્કી કર્યું છે ? ”

રાજા:- “ મહે’ હજીલગી તો કાંઈ નક્કી કર્યું નથી; જેમ જેમ વિપત્તિનાં વાદળાં વધતાં જાય છે, તેમ તેમ મહારી મતિનો પણ લોપ થતો જાય છે. ”

વ્રજબાલા:- “ તો મહારી સલાહ પ્રમાણે કામ કરો. અહીંથી એક માણસને દનાદનની પાસે મોકલો. એ માણસને જાણે નટવરેજ મોકલ્યો હોય તેમ વાત કરવાનું શીખવવું. એણે જઈ દનાદનને કહેવું કે તમારી ઇચ્છા પ્રમાણે આજે રાત્રે દરવાજે ખોલવામાં આવશે. સાંકેતિક શબ્દ ‘ મહાપ્રભુ ’ છે, એ વાત કહેવી પણ બૂલશો માં. ”

રાજા:- “ દનાદનનો મેળાપ એ માણસને કયાં થશે ? ”

વ્રજ:- “ કાં, એ જાણવાનો રસ્તો તો સહેલો છે. નદીને પેઠે પાર જઈ બેઠે કાન લગાડી કંઈ જાણીથી વિદ્રોહીની સેના આવે છે તે અવાજ સાંભળવો. ને જે દિશા બણીથી અવાજ આવતો સંભળાય તે દિશા બણી માણસે ચાલવા માંડવું. ”

રાજા:- “ વ્રજબાલા, ત્હારી બુદ્ધિ અસાધારણ છે. ”

વ્રજબાલા:- “ ખીજ એક વાતનું સ્મરણ રાખવું. દુર્ગની બહાર

દનાર્દન ઉપર આક્રમણ કરવું નહિ. ને દુર્ગતું દ્વાર ખૂલ્લું રાખવું. જ્યારે દનાર્દને સૈન્ય સાથે દુર્ગમાં પ્રવેશ કર્યો છે એમ લાગે ત્યારે દ્વાર બંધ કરવાં; ને પછી તેનાપર આક્રમણ કરવું. કે તેનું એક પણ માણસ જીવતું જઈ ન શકે. જો આ પ્રમાણે થશે તો પછી આપને દનાર્દન પાછળ પકડવા રખડવા જવું નહિ પડે. ”

રાજા:—“ વ્રજબાલા, તું બાલિકા નથી. ”

વ્રજબાલાના વદન ઉપર જરા હાસ્ય ધરક્યું.

રાજા:—“ રાણી ! તું સામાન્ય મનુષ્ય નથી. ”

વ્રજબાલા:—“ જે આપની શિષ્યા હોય તે શું સામાન્ય સ્ત્રી હોઈ શકે ? ”

રાજા:—તું મ્હારી શિષ્યા નથી, તું મ્હારી રાણી છે, તું મ્હારી રાજ્યેશ્વરી છે, મહિષી, કૃપા કરી હવે રાજમહેલમાં પધાર. ”

વ્રજબાલા:—“ શા માટે ? ”

રાજા:—“ જેના ઉપર રાજ્યભાર અર્પણ કરવાનો છે; તે અહીં રહી શકે નહિ. ”

વ્રજબાલાનાં નયનો ચળકવા લાગ્યાં. એના અધરોમાં હાસ્ય સ્ફૂરવા લાગ્યું.

પરંતુ પોતાનો મનોવેગ દબાવી તે બોલી:—“ આપની દયા ”—

રાજા:—“ એ મ્હારી દયા નથી. વ્રજબાલા, તું જે દેશમાં અત્યારે આવી છું તે દેશમાં વિશ્વાસ નામની કોઈ વસ્તુ નથી. એ દેશમાં રાજ્યક્ષોભે પુત્ર પિતાને અને સેવક સ્વામીને હણે છે. કોઈ સેવક રાણી સાથે ષડ્યંત્ર કરી મ્હને જેર પણ આપી શકે. એમાં સંદેહ જેવું કાંઈ નથી. જેમ દનાર્દન કાલાપહાડને જઈ મળ્યો છે તેમ આવતી કાલે મ્હારો પુત્ર પણ કાલાપહાડને મળી મને રાજ્યમંજૂરી

શકે તથા હણી પણ શકે. મતલબ કે હું વિશ્વાસ મૂકી શકું એવું કોઈ પણ માણસ આ સંસારમાં જોતો નથી. હું સૌને ચાહું છું; પરંતુ મહેને કોઈ ચાહતું નથી. હું સ્નેહ લેવા દોડું છું; તેઓ સ્વાર્થ લઈ દોડે છે. વ્રજબાલા, હું મહા દુઃખી છું. જો આખા વિશ્વમાં જોવા જઈ તો તુંજ કેવળ નિઃસ્વાર્થ હૃદય રાખી, મહારા આ દુઃખના દિવસોમાં મહેને શુભચિંતક બંધુરૂપે-મહારી શક્તિરૂપે-મહેને આશ્વાસન આપે છે-મહેને સહાય કરે છે.”

આ સાંભળી વ્રજબાલા કંપી ઉઠી. તેના શરીરમાં વિદ્યુત્પ્રવાહને જેક આંચકો આવ્યો. તે નિશ્ચિત રહી.

રાજા:—“ રાણી ! પ્રાસાદમાં ક્યારે પધારીશ ? ”

કંપિતસ્વરે વ્રજબાલા બોલી:—જ્યારે ફરમાવશે ત્યારે.”

રાજા:—“ વિલંબનું પ્રયોજન નથી. આ સ્થાન હવે પહેલાંના જેવું નિરાપદ નથી,

એક બે દહાડામાં હું બધી વ્યવસ્થા કરું છું. અને ઓઢીઆની કોઈ રાણીને આજ લગી જેવું માન કદિ મળેલું નથી તેવું માન અને આદર આપી તહેને પ્રાસાદમાં લઈ જવા વ્યવસ્થા કરું છું.”

આટલું બોલી રાજાએ ત્યાંથી પ્રસ્થાન કર્યું. વ્રજબાલા બોંચે બેઠી રહી.

પરિચ્છેદ દશમો.

રણક્ષેત્ર એજ કેલિ-ગૃહ.

ગૃહિણી સચિવ: સગ્ની મિથ:

પ્રિયશિષ્યા લલિતે કલાવિઘૌ ॥

(રધુવંશ.)

ખીજે દિવસે સવારમાંજ વ્રજબાલાને સમાચાર મળ્યા કે દનાર્દનને પકડી શકાયો નથી. એ હજારનું સૈન્ય લઈ દનાર્દન દુર્ગ ઉપર આક્રમણ કરવા આવ્યો હતો ખરો, પરંતુ તે આક્રમણ કરે તે પહેલાં તો તેના ઉપરજ આક્રમણ થયું. આથી પોતાનું અર્ધુજ સૈન્ય રણક્ષેત્રમાં કપાવી બાકીનાં માણસો સાથે તે પાછો ભાગી ગયો છે. આ સમાચાર સાંભળી વ્રજબાલાનું હૃદય બહુ દુઃખિત થયું. તે સમજી કે મહારા કહેવા પ્રમાણે લડાઈનું બધું કાર્ય કરવામાં આવ્યું નથી. અને તેનું માનવું પણ સાચું હતું. વ્રજબાલાની યોજના પ્રમાણે લડાઈનું કામ ચાલ્યુંજ નહોતું.

રાજાએ જ્યારે પોતાના સૈનિકો તથા નગરરક્ષકાદિને બોલાવી લડાઈનો પ્રસ્તાવ કરવા માંડ્યો કે દુર્ગનાં દાર ખૂલ્યાં રાખી દનાર્દનને દુર્ગમાં આવવા દેવો; ત્યારે દીનકૃષ્ણાદિ મોટા મોટા યોદ્ધાઓ એ પ્રસ્તાવની સામે પડ્યા. તેઓ બોલ્યા કે શત્રુને એ રીતે ઘરમાં પેસવા દેવો એ ઉદાપણનું કામ નથી.

છેલ્લે રાજાએ પોતાની ધારણા માંડી વાળી; અને છ હજારનું સૈન્ય લઈ નદીને ઉપર કાંડે દનાર્દન ઉપર હલ્લો કરવાનું નક્કી કર્યું.

ગદાધરે ખીજીજ યોજના બતાવી હતી; પણ તે યોજનાનો પણ સ્વીકાર થયો નહિ. ગદાધરની યોજના એ હતી કે છ હજાર સૈન્યના

એ ભાગ કરવા. ને એક ભાગે દનાર્દન ઉપર આગળથી હલ્લો કરવો. ને બીજો ભાગે તેના ઉપર પાછળથી હલ્લો કરવો. સારે દીનકૃષ્ણ તેમાં અસંમતિ દર્શાવી બોલ્યો કે અંધારી રાત્રે આપણું સૈન્ય પારકું પોતાનું જોઈ શકશે નહિ. અને એ ભાગ કરતાં તો માંહોમાંહે કપાઈ જશે. રાજા પણ દીનકૃષ્ણના મનમાં સંમત થયો. કેમકે સંમત થયા વિના એને બીજો રસ્તોજ નહોતો. તે સતત શંકાશીલ રહેતો કે જો હું સેનાપતિ કે નગરપાલકના કહેવા પ્રમાણે નહિ કરું; તો તેઓ અસંતુષ્ટ થઈ વિદ્રોહીના દળમાં ભળી જશે.

નદી કાંઠે દનાર્દનનું લશ્કર ઘેરાયું. એટલે થોડીવારના યુદ્ધ પછી જ તે પલાયન કરવા તત્પર થયો. અને પાછળનો રસ્તો તો ખુલ્લોજ હતો. એટલે તે સહેલાઈથી નાશી છૂટી શક્યો. અંધારી રાત્રે તેના લશ્કરની પાછળ પડવું એ પણ સેનાપતિઓને વાજબી ન લાગ્યું. એટલે દનાર્દનને નસાડી મૂક્યો છે એ વિજયગર્વમાં રાજા થતા થતા, ફલાતા ફલાતા ને હસતા હસતા સેનાપતિઓ પાછા દુર્ગમાં પેઠા.

પરંતુ આ જયથી વિશેષ લાભ કાંઈજ થયો નહિ. દનાર્દન જેમ છૂટો હતો તેમ છૂટોજ રહ્યો. ને વિદ્રોહીનું લશ્કર જેમ વૃદ્ધિગત થતું હતું તેમ વૃદ્ધિગત થતુંજ રહ્યું. છેલ્લે યુદ્ધને ત્રીજે દિવસે રાજાએ વિદ્રોહ સમાવવા માટે સૈન્ય સાથે પ્રયાણ કર્યું. તે દહાડે નહિ, પણ તેને પહેલે દહાડે સંધ્યાકાળે રાજાએ પ્રજ્ઞાલાલને મકાને આવી દર્શન આપ્યાં. પ્રજ્ઞાલાલ પણ સમજતી હતી કે રાજા મહારી પાસેથી વિદાય લીધા વિના બીજો રથજે જાય તેમ નથી.

આજે હવે પ્રજ્ઞાલાલાનાં વચ્ચાલંકારોમાં પહેલાંના જેવો હઠારો નહોતો. હમેશાં તે જ પોશાક પહેરતી હતી તેજ પોશાકમાં આવી

તેણે રાજાનાં દર્શન કર્યાં. આજે એણે એકવાર પણ પોતાનું મુખ દર્પણમાં જોયું નહોતું.

રાજા વ્રજબાલાને જોતાંજ બોલી ઉઠ્યો:—“સાચું છે વ્રજબાલા માત્ર તરવાર વાપરતાં આવડવાથીજ કોઇ માણસ મ્હોટો રાજનીતિજ્ઞ અથવા દેશશાસક થઇ શકતો નથી. એ ત્હારું વાક્ય અક્ષરે અક્ષર સત્ય છે.”

રાજા:—“ત્હારી સૂચના પ્રમાણે દનાદિનને જો દુર્ગમાં પેસવા દીધો હોત તો આજે મ્હારે વિપત્તિના સમયમાં રાજધાની છોડી વિદ્રોહીની પાછળ જવું પડે છે તે જવું પડત નહિ.”

“વ્રજબાલા:—દૈવેચ્છાની ગતિનું કોણ ખંડન કરી શકે મહારાજ?”

રાજાના આખા શરીરને કંપાવતો એક દીર્ઘ નિઃશ્વાસ બહાર નીકળ્યો; વ્રજબાલાએ નિઃશ્વાસ જોઇ કંપી ઉઠી ને બોલી:—“રાજા! હતાશ થાઓ માં. પુરુષ પ્રયત્ન અદૃષ્ટના આંકડા પણ ફેરવી શકે છે.”

રાજા:—“બધો યત્ન વ્યર્થ થયો છે રાણી! વૈતરણીને તીરે કુળંગાપતિને કતલુખાંએ હરાવ્યો છે.”

“રાણી:—“એમાં આપણને કાંઇ વિશેષ હાનિ થઇ નથી. હવે પણ આપણી પાસે જે સૈન્ય છે, તેનાથી આપણે અનાયાસે મુમ્તલમાનેને નદીને પેઢે પાર અટકાવી શકીશું. એમાં ભય પામવા જેવું શું છે મહારાજ?”

રાજા:—“રાણી વ્રજબાલા, ત્હારા ઉપર બધો ભાર અર્પણ કરી જાઉં છું, રાણી! ત્હારાથી જે બને તે કરજે; મ્હારું જે સૈન્ય, મુખ, આશા તેમ આ લોકનું જે કાંઇ છે તે સમસ્ત તારા હાથમાં મૂકીને જાઉં છું. પરંતુ...પરંતુ...જાણતો નથી કે જીવનમાં આપણે ફરી મેળાપ થશે કે નહિ?”

રાણી:—“ આટલી બધી આશંકા ! જો એમ લાગતું હોય તો આપ પોતે ન જતાં કોઈ બીજાને મોકલો ? ”

રાજા:—“ બીજો કોને મોકલું રાણી ! કરિમશાને મોકલ્યો હતો તે પ્રાણ લઈ પાછો આવતો રહ્યો છે. વિદેશી ગદાધરને મોકલું પણ તેમાં ત્હારી સંમતિ નથી. ખાંડાઈતોમાં પણ એવો કોઈ લાયક માણસ નથી કે જેના પર ભરોસો મૂકી શકાય, જેને મોકલું તેજ વિદ્રોહી થઈથ શત્રુમાં મળી જાય તેમ છે. મહારી વિપત્તિ જેમજેમ ધારી થતી જાય છે તેમ તેમ બધાં માણસો મહારી પાસેથી ખસતાં જાય છે. આટલા થોડા દહાડામાં આટલું બધું પરિવર્તન થશે એમ મહેં સ્વપ્ને પણ માન્યું નહોતું. ”

વ્રજબાલા:—“ તો આવે સમયે રાજધાની છોડીને બહાર જવું નહિ, ”

રાજા:—“ અહીં રહેવાથી હું શું બચી શકીશ ? મહેને લાગે છે કે બે ચાર દહાડામાંજ મહારે ગુમ મારાઓને હાથે પ્રાણ છોડવા પડશે. જો દૂર ચાલ્યો જાઉં તો ત્યાં ખટપટ ઝોંઝી થવાનો સંભવ છે. રાણી ! તું પણ બહુ સાવધાન રહેજે. બે જણા જે વિદેશી છે; તેના સિવાય બીજા કોઈનો ભરોસો કરીશ માં. ”

વ્રજબાલા:—“ એટલો બધો વિદ્રોહ રાજધાનીના અંતર્ર્માગમાં પણ ફેલાઈ ગયો છે ? ”

રાજા:—તે“ એમાં પૂછવું શું ? સભાસદોજ બ્યારે અચિનીત અને આગા ઉદ્ધવનારા થઈ સામા થાય ત્યારે તેઓ પણ શું વિદ્રોહી થયા ન કહેવાય કે ? આજે મહેં સભામાં બ્યારે મહારી આગાનો પ્રચાર કર્યો કે મહારી ગેરહાજરીમાં મહારા પ્રતિનિધિરૂપે રાણી વ્રજબાલા રાજ્યશાસન કરશે. ત્યારે એક મંત્રી સ્પષ્ટ બોલી ઉઠ્યો કે ઝોઢીઆનું

રાજ્ય અથવા ઓઢીઆનું સિંહાસન એ કાંઈ દુર્ગળ મનના રાજનું રમકડું નથી કે તે ગમે તેને રમવા આપી શકે. અમે જેને સિંહાસને એસાડીશું તેજ સિંહાસને એસશે. ”

વ્રજબાલા:—“ એવું બોલનાર મંત્રીનું નામ શું ? ”

રાજા:—“ ભૂગુરામ. ”

વ્રજબાલા:—“ ઠીક છે. હું તેને અને તેના સૈન્યને જોઈ લઈશ. આપ નિશ્ચિંત રહેજો. ”

રાજા:—“ જ્યારે હું જોઈશ કે ઓઢીઆની રક્ષા હવે થાય તેમ નથી ત્યારે મુસલમાનોની સાથે સંધિ કરીશ. રાજ્યનો ઉત્તરભાગ તેમને આપી દક્ષિણભાગ હું રાખીશ. આ હેતુથી હું દનાર્દનને હણી દક્ષિણભાગ નિષ્કંટક કરવા જઈશું. ”

વ્રજબાલા:—“ હું પણ કાંઈક આવાજ ઉદ્દેશથી આપને દક્ષિણ-ભાગમાં મોકલું છું. ને ઉત્તરભાગ સાચવવાનો भार હું લઉં છું. જ્યાં લગી તમે કે યુવરાજ પાછા ફરશો નહિ; ત્યાં લગી હું રાજધાનીનું રક્ષણ કરીશ. ”

હવે રાજા ઉઠી ઉભો થયો. તેનાં બંને લોચનો જળે ભરાયાં. તે કંપિતસ્વરે બોલ્યો:—“ વ્રજબાલા, તહમને એક વાત કહેતો જાઉં છું કે તે ફરી કહેવી નહિ પડે. હું તહમને પહેલાં જે ભાવે દેખતો હતો તે ભાવે હવે દેખતો નથી. મ્હારો એ મોહ-મ્હારીએ રૂપ લાલસા-હવે નષ્ટ થયાં છે. હવે તું મ્હારી ભોગ વિલાસની લલના નથી, હવે તું મ્હારી અંતઃપુરચારિણી મહિષી નથી. હવે તો તું મ્હારી જીવન-સંગિની, સુખદુઃખભાગિની સહધર્મચારિણી છો. ”

વ્રજબાલાનું આખું અંગ આ સાંભળી કંપી ઉઠ્યું. જીંદગીમાં કદિ નહિ અનુભવેલો એવો એક વિદ્યુત્પ્રવાહ તેના માથાથી પગ સુધી

વહેવા લાગ્યો. અને પેલાં બે નીલપદ્મો અશ્રુ ભારે છલકાઇ ગયાં. આ વિદ્યુત્પ્રવાહનો વેગ સહન ન થઇ શકવાથી વ્રજબાલા ભોંયે બેસી ગઇ.

રામની આંખો પણ નિર્જળ નહોતી. તે બોલ્યો:—“વ્રજબાલા, ત્હમે જ્યારે જુઓ કે વિપત્તિ હવે અનુલ્લંઘનીય થઇ છે, અને હવે રાજ્યરક્ષા થવી અશક્ય છે ત્યારે મ્હારી પાસે ચાલ્યાં આવજો. હું આખા રાજ્યને તથા સર્વસ્વને છોડીને તમને લઇ કોઈ દૂર દેશમાં જઈ વસીશ. હું સર્વસ્વ ત્યજી શકીશ, પરંતુ ત્હમને ત્યજી શકીશ નહિ. વ્રજબાલા, ત્હમેજ મ્હારું સર્વસ્વ છો.”

વ્રજબાલાનું હૃદય તથા આખું અંગપિંજર કંપી ઉઠ્યું. તમામ અંગમાં કોઇ નવોજ ફેરફાર કરનારો પ્રવાહ મળ્યો. એ પ્રવાહના પ્રબલ આઘાતે હૃદયમાં દબાઇ રહેલાં ઝરણાંનાં મુખનું આવરણ સરી ગયું. વ્રજબાલા પોતાની આંખો ઉપર અંચલનો છેડો રાખી રોવા લાગી. ને રોતી રોતી બોલી:—“ક્ષમા કરો રાજન્! હું આપને પગે પડું છું. મ્હારા પ્રતિ હવે દયા દેખાડો ના.”

રાજ:—“દયા નહિ વ્રજબાલા, એ તો મ્હારો પ્રેમ, મ્હારી શ્રદ્ધા ને મ્હારી ભક્તિ” વ્રજબાલાનું રૂદન હવે ઝાલ્યું રહ્યું નહિ. આજે એનું હૃદય પોતાને સ્વાધીન નહોતું. તે રડતી રડતી બોલી:—“રાજન્! આપ જાણતા નહિ હો કે હું કોણ છું?”

રાજ:—“કેમ ન જાણું વ્રજબાલા? જાણું છું. ત્હમે નિર્મળ, નિષ્કલંક, મધુર વારિધિનું પવિત્ર જળ છો. વારિધિ જેમ વિવિધભાવે એ સતત તરંગમાળાઓ ઉઠાવ્યા કરે છે તેમ તમે પણ સદા તરંગમાન છો. ને તેમ છતાં સર્વદા મનોહર છો.”

વ્રજબાલા:—“મ્હારી જીવન કહાણી સાંભળો; સાંભળશો એટલે આપ મ્હને”....

રાજા:—“ વારિધિના હૃદયમાં અનેક તરંગો તણાયા જાય છે; તોપણ લોકો તેને નમે છે. વ્રજબાલા, ત્હમે મહારાં વંધદેવી છો. ”

વ્રજબાલા:—“ રાજા, છદ્દ છદ્દ એવું બોલોમાં. હું મહાપાપિષ્ટ છું. હું સ્વામીનો ત્યાગ કરી બીજાની પાસે પ્રણય યાચના કરવા ગઈ હતી. ને ત્યાં પણ હું તિરસ્કાર પામેલી હતી. ત્યાર પછી આપની પાસે સ્વાર્થપૂર્ણ હૃદય લઇને ”...

રા:—“ વ્રજબાલા, ત્હેં એક દિવસ વેસરમહન્તને પૂછ્યું હતું કે ત્હમारी સાથે મહારો વિવાહ ધર્મવિરુદ્ધ કે નહિ ? ત્યારે મહંતે ઉત્તર આપેલ કે:—“ વિવાહ એ કેટલાંક હૃદયબંધનો અને કેટલાંક સામાજિક બંધનોને નિમિત્તે સ્થાપેલી પ્રથા છે. આધ્યાત્મિક ધર્મની સાથે તેનો અત્યંત સંબંધ નથી. તો વ્રજબાલા, ત્હમે મહારી સાથે વિવાહ કરશો ? ”

આ વાત વ્રજબાલા બરાબર સમજી નહિ; ત્હેના હૃદયમાં હળુ ઘુમુલ તોરાન ચાલુજ હતું. રાજાએ ફરી પ્રશ્ન પૂછ્યો. “ બોલો, વ્રજબાલા બોલો; મહારી સાથે વિવાહ કરશો ? મહારાં પદરાણી થશો ? ”

આ વખતે વ્રજબાલાએ રાજાની વાતમાં ધ્યાન આપ્યું હતું. એટલે રાજાનું વચન સાંભળી તેણે પોતાની આંખો ઉપરથી વલ્લનો છોડો આંધો ફરી મુખ ઉઘ્યું કર્યું અને વિસ્મય વિસ્ફારિત લોચને તે રાજા તરફ જોઇ રહી.

રાજા:—“ વ્રજબાલા, ત્હમે સેંકડોવાર મ્હને વંધ છો; મહારાં દેવીરૂપ છો. ”

વ્રજબાલા ઉઠી ઉભી થઇ. રાજાની તરફ જોતી જોતી તે બે હમલાં પાછી હડી નેખીજીજ ક્ષણે આગળ વધી તે રાજાની સમીપ મઠ. રાજા પૂર્ણબળે ચીત્કાર કરી બોલ્યો:—“ મહારી વ્રજસુન્દરી ! ”

ઝંઝાવાતે કંપતા વૃક્ષપત્રની પેડે કંપતી વ્રજબાલાએ રાજાનો

એક હાથ લઈ પોતાના મુખ ઉપર સ્થાપ્યો. જે પુરુષને વનખાલાનાં ચરણોની અંગુલિનો સ્પર્શ કરવાનો પણ આજલગી અધિકાર મળ્યો નહોતો તેમજ જે પુરુષ આજલગી ચરણાંગુલિને સ્પર્શ કરવા પણ હિંમત કરી શક્યો નહોતો; તેજ પુરુષે આજે કંપતી વનખાલાના હાથનું સ્નેહભાવે ચુંબન કર્યું. બંધ તોડી નાંખીને અશ્રુનો પ્રવાહ આજે વનખાલાનાં નયનોમાંથી અત્યારે અખંડધારાએ વહન કરતો હતો.

અનેક ક્ષણો પછી બંને પ્રકૃતિસ્થ થયાં. એટલે વનખાલા જરા દૂર ખસી ઉભી રહી.

રાજા:—“વન, હવે હું યુદ્ધમાં જઈશ નહિ.”

વન:—“કેમ મહારાજ?”

રાજા:—“ત્હમને છોડીને જવાનું મન થતું નથી.”

વન:—“હું તો આપની સંગેજ છું ના? આપ માનજો કે રણક્ષેત્ર એ આપણું કેલિગૃહ છે. અને નરરક્ત એ આપણને આહ્વાદ આપનારા કુંકુમાના રંગો છે. આપની તરવારનું મ્યાન એ મ્હારી ભુજલતા છે. ને આપની ઝગઝગતી તરવાર એ હું પોતેજ છું. શત્રુ-સેનાને આપ મ્હારી સપત્નીઓનાં વૃંદ માનજો. આકાશને આપ રાજ-હત્ર માનજો. અને પહાડને આપ રાજદંડ સમજજો. અરણ્યો અને નદીઓ એ આપણા આનંદગૃહની ચિત્ર પંક્તિઓ છે એમ ગણજો. આપ આપને ઘેરજ બેડેલા છો એમ માનજો મહારાજ !”

ચોથો ખંડ સંપૂર્ણ.

ખંડ પાંચમો.

૦યોમ.

(આત્મ-વિસર્જન)

અરિષ્ટદ પહેલો.

માનવી અને દેવી.

x x x x
x x વૃદ્ધત્વં જરસા વિના ॥
રઘુવંશ । ૧ । ૨૩ ॥

મહા નદીને કાંઠે થોડેક છેટે વિશાળ રાજમહેલ છે. એ રાજ-
મહેલ એક મોટા નગર જેવો છે. એ મહેલમાં જૂદા જૂદા વિભાગો
અને શેરીઓ છે. તે દરેક વિભાગમાં ન્હાનાં મોટાં અનેક ઘરો છે.
પ્રત્યેક વિભાગ સ્વતંત્ર જેવોજ છે. એક વિભાગ સાથે બીજા વિભા-
ગનો વિશેષ સંબંધ નથી. આ મહેલમાં અંતઃપુર એટલે રાણીઓનો
નિવાસ આઠમા વિભાગમાં છે. એ ભાગમાં વ્રજબાલાને રાજ મુકુન્દ
દેવે સ્થાન આપેલું છે. વ્રજબાલાને સોંપેલી વિભાગ પણ એક વિશાળ
ગ્રામોદ જેવો છે. વ્રજબાલાએ પોતાના નિવાસનું નામ ‘ચિત્રા’
પાડેલું છે.

ચિત્રા એ નદીના કાંઠા ઉપર આવેલ છે. નદી અને ચિત્રાની વચ્ચે મ્હોટી દિવાલ છે. વ્રજબાલાએ એ દિવાલમાં એક દાર પડાવેલું છે. ને એ દારને રસ્તે રાજકર્મચારીઓ તથા દૂતો રાણી વ્રજસુંદરીની આજ્ઞા પ્રમાણે આવજા કરે છે. 'ચિત્રા' ની ખીજ ત્રણ દિશાઓમાં પણ દિવાલો ચણાવી વ્રજસુંદરીએ પોતાનો વિભાગ ખીજ રાણીઓથી જુદો પાડી નાંખેલો છે. ને તેમ છતાં પણ બધી બાજુ ઉપર તેણે પ્રહરીઓ ખેસાડેલા છે. માત્ર નદી તરફથીજ ચિત્રા મહેલમાં પ્રવેશ કરી શકાય તેવી વ્રજસુંદરીએ વ્યવસ્થા કરેલી છે. એ રસ્તે પણ સદા જાગતો ને શસ્ત્રાસ્ત્ર સજેલો પહેરો મૂકેલો છે. એ પહેરગીરોનો ઉપરી ગદાધર છે. રાણીની આજ્ઞા વિના ગદાધર કોઇને અંદર જવા દેતો નથી. તેમ છતાં પણ રાણીના ગુમચરો વાસ્તે તથા રાણીનાં કૃપાપાત્ર મનુષ્યો વાસ્તે તો એ દાર અવારિત છે.

ચિત્રાના એક બાગમાં રાણીએ પોતાનું નોંખુંજ મંત્રણાગાર— વિચારગૃહ—કરાવેલું છે. એ મંત્રણાગારનો વિભાગ તેણે પોતાના નિવાસસ્થાનથી જુદોજ પાડેલો હતો; અને આથી રાજકર્મચારીઓ તથા દૂતો સીધા મંત્રણાગારમાં જાય એવી વ્યવસ્થા કરી હતી. અને દાસી દાસીઓ પોતાના અંતઃપુરમાં રહેતાં.

ચિત્રાની ચારે તરફ રમ્ય પુષ્પોદ્યાન આવેલું હતું. ઉદ્યાનમાં વિવિધ રંગી પાષાણો જડી હરવા ફરવાના સુંદર રસ્તા બાંધવામાં આવેલા હતા. ઉદ્યાનમાં કોઇ સ્થાને કૃત્રિમ પહાડ બનાવવામાં આવેલા હતા. કોઈ સ્થાને એ કૃત્રિમ પહાડોમાંથી પાણીનાં ઝરણો ઝરે એવી રચના કરવામાં આવી હતી. કોઇ સ્થળે સ્થામ પાષાણોથી વેદીઓ બંધાવેલી હતી. તો કોઇ સ્થાને સંગેમરમરથી સુંદર સ્તંભો રચાવેલા

હતા. કોઇ સ્થળે લાલરંગના પાષાણોમાંથી રમણીઓની મૂર્તિઓ રચા-
વેલી હતી તો કોઇ સ્થળે ધૂમ્રરંગી પાષાણોમાંથી વીરપુરુષોની મૂર્તિઓ
ખડી કરવામાં આવેલી હતી. એ શિલ્પકાર્યની ચમત્કૃતિ પણ જોવા
લાયક હતી. અત્યારે એ રાજપ્રાસાદ અને તેમાંનું શિલ્પકામ રહેલું
નથી. પણ એ શિલ્પનો કાંઇક નમુનો ભુવનેશ્વરમાંના અન્નપૂર્ણાના
મંદિર ઉપર આજે પણ જોવામાં આવે છે.

આ વિશાળ ચિત્રા-મહેલની સ્વામિની કથા પ્રસંગ સમયે વ્રજ-
ખાલા છે. તે જે ચાહે તે કરી શકે છે. પણ હવે આ વ્રજખાલા તે
પહેલાંની વ્રજખાલા નથી. શરીરે વૃદ્ધાવસ્થા આવ્યા વિના પણ વ્રજ-
ખાલા એકજ દિવસમાં વૃદ્ધા બની ગયેલી છે. તેનાં પહેલાંનાં ચંચળ
નેત્રો અત્યારે તો તદ્દન સ્થિર થયેલાં છે; અને તેના મુખારવિંદ ઉપર
ગાંભીર્ય આવી આશ્રય લીધેલો છે. દૃઢતા ને કમનીયતાની સ્નિગ્ધ જ્યો-
તિએ વ્રજખાલાના વદનમંડળને વીંટી લીધેલું છે. વ્રજખાલાના મસ્તક
ઉપર ઓઢીઆનો રાજ્યભાર આવેલો છે. ને એ ભાર વ્રજખાલાએ
વગર ગભરાયે માથે લીધેલો છે.

યુવાવસ્થામાં વ્રજખાલાને એકલી વૃદ્ધાવસ્થા આવેલી છે એટ-
લુંજ નહિ, પરંતુ એનું હૃદય પણ બીજાઈ ગયું છે. જે સરિતા પાષાણો
બરેલી હતી તે સરિતામાં આજે સલિલનો પ્રવાહ વહેવા લાગ્યો છે.
ને એ સલિલપ્રવાહમાં અભિમાન, ગર્વ અને તીવ્રતા તણાઈ ગયાં છે.
વ્રજખાલા હવે પ્રેમ કરતાં શીખી છે.

વ્રજખાલાએ રાજમહેલમાં આવી પોતાનો અમ્મો પ્રભાવ પાડેલો
છે. પહેલ વહેલી વ્રજખાલા રાજભવનમાં આવી ત્યારે તો તેની આસા-
ઓને મ્હોટા મ્હોટા કર્મચારીઓએ ઉડાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. આથી
વ્રજખાલાએ બુદ્ધિ દૈશદ્યે તેમનામાં કલહ ઉપજાવી એ પક્ષે ઉભા

કર્યા. હવે આ બંને પક્ષવાળાઓ પોતાને સહાય મળે એ આશાએ વ્રજખાલાના મુખ તરફ જોનારા બન્યા. ને બંને પક્ષવાળાઓ વ્રજખાલાના ગરજી બન્યા. ને એ ગરજને યોગે બંને પક્ષવાળાઓ વ્રજખાલાનો હુકમ ઉપાડવા તત્પર ને વ્યાકુળ બન્યા. હવે વ્રજખાલા જ્યારે એક પક્ષને કાંઈપણ કાર્યભાર સોંપે ત્યારે બીજો પક્ષ ધર્ખાવાળો બનતો વ્રજખાલા ધર્ખાગિન સળગાવી પાછી ઠારી નાંખતી આ પ્રમાણે રાજ્ય પ્રતિનિધિ બનેલી મહારાણી વ્રજખાલાએ દુર્વિનીત મંત્રીઓ ઉપર અને સેનાપતિઓ ઉપર પોતાનું આધિપત્ય જમાવી રાજ્યશાસન કરવા માંડયું.

રાણી વ્રજખાલામાં જો મનોહર રૂપ ન હોત તો તે કૃતકાર્ય થાત કે કેમ ? એ સંદેહની વાત છે. રૂપમાં એવી ચમત્કૃતિ રહેલી છે કે તેથી બ્રહ્માંડ આખું આકર્ષાય છે. રૂપ એ પુરૂષ છે ને ગુણો એ તેની શક્તિ છે. રાણી વ્રજસુંદરી જ્યારે પોતાનું મનોહર રૂપ અને ગુણોને લઈને મંત્રણાગારમાં સિંહાસને વિરાજતી ત્યારે તેનો હુકમ અમાન્ય કરવાની કોઈને હિંમત થતી નહિ. સેના નાયક ગદાધરે વિસ્મય ભાવે જોયું કે રાજા મુકુન્દદેવ રાજ્યના પ્રતિનિધિ રૂપે જે કાર્યો કરવા શક્તિમાન થયો નહોતો તે કાર્યો વ્રજખાલાએ કેટલાક દિવસમાં કરવા પોતાની શક્તિમત્તા દેખાડી. જે ઉન્મત્ત રાજ્ય સેવકો મુકુન્દદેવને સ્વાધીન થયા નહોતા તેને વ્રજખાલાએ વશીભૂત કર્યા.

એક દહાડો સાંજને વખતે ઉદ્યાનમાં, લતાકુંજ નીચેની કૃષ્ણ પાપાણીની વેદી ઉપર વ્રજખાલા વિચુલ્લતાની પેઠે સૂતેલી છે, એની પાસે નિર્મળા હાથમાં વીણા લઈ બેઠેલી છે. કેટલાંક પંખીડાં આકાશમાં ધણાંજ ઉડે તરે છે; કેટલાંક પંખીડાં આહાર શોધવા પૃથ્વી ઉપર ભ્રમે છે. વ્રજખાલા તે એક ચિત્તે નિહાળી રહી છે,

હાથમાં વીણા ઝાલી રહેલી નિર્મળા બોલી:-“તું શું કરેછે વ્રજ ?”

સૂતેલી બોલી:—“ કાલે આખી રાત્રિ ઉંઘ આવી નથી. આજે આખા દહાડામાં પણ મટકું મારવાનો વખત મળ્યો નથી. એટલે સૂવાને પ્રયત્ન કરું છું. ”

નિર્મળા:—“ ના ના, એમ નથી. તું હમણાં કેવી થઈ ગઈ છું ? ”

વ્રજબાલા:—“ હું કેવી થઈ ગઈ છું, તે તુંજ કહે ને ? ”

નિર્મળા:—“ તું એ બુદ્ધિઆ ઉપર પ્રેમી થઈ છું. ”

વ્રજ:—“ તું શું રાજ સંબંધી વાત કરે છે ? ”

નિર્મળા:—“ હા, એવો કંદર્પ જેવો સ્વામી છોડી આ બુદ્ધિઆને ”

વ્રજ:—“ છાની મર છાની. ”

નિર્મળા:—“ કેમ છે ? એમાં ત્હને માહું લાગે છે ? ”

વ્રજ:—“ હા, જેની હું સદા ઋણી છું, તેની તું અવગણ કરેમાં. ”

નિર્મળા:—“ હાઉં, ત્હને એનું એટલું બધું લાગી આવે છે ? ”

વ્રજ:—“ હા, આ જગતમાં મહારા સિવાય એનું બીજું કોઈ નથી. સૈન્ય, પુત્ર, રાણીઓ એ બધાં પોત પોતાના સ્વાર્થમાં દોડી રહ્યાં છે. ને એ બિચારો નિરાધાર છે. ”

નિર્મળા:—“ અને તું નિઃસ્વાર્થી છે કાં ? ”

વ્રજબાલા:—“ ના, ના, હું એમ માનતી નથી. મહારા જેવો પ્રયત્ન સ્વાર્થ અને દુષ્ટ અભિપ્રાય ધારણ કરીને રાજદ્વારમાં કોઈ બાએજ આવ્યું હશે. તોપણ હું જેને છળવા આવી હતી, તેની પાસેથી હું અગાધ વિશ્વાસ ને અગાધ પ્રેમ ધરતાં શીખી છું. ”

નિર્મળા:—“ તો હવે ? ”

વ્રજબાલાએ કાંઈ ઉત્તર આપ્યું નહિ. નિર્મળા ક્ષણવાર ત્હેના

મુખમણી નિહાળી રહી. જ્યારે નિર્મળાએ જોયું કે તે કાંઈક ઉડા વિચારમાં પડી છે ત્યારે તે બોલી:—“ કાં વ્રજ, હવે ગાન ગાઉં ? ”

વ્રજ:—“ હા, ગા. ”

નિર્મળાએ વીણાને છેડી. એના સુંદર ધ્વનિ સાથે નિર્મળાના કંઠનો સુંદર સુર મળ્યો.

પદ-રાગ ધનાશ્રી-ત્રિતાલ.

*નિરખ્યો નંદકુમાર, જ્યારથી નિરખ્યો નંદકુમાર.....ટેક.

ત્યારથી બનિયું દિલકું દિવાનું, વણુશ્યા સર્વ વિચાર...જ્યારથી.

ફાકટ જ્યાં ત્યાં ફરું નહિ ફાવે મારી ગયો ઉર માર...જ્યારથી.

મોર-મુકુટ શિર પેચ રતનનો, વર ધુધરાળા વાળ...જ્યારથી.

ખંજનનાં મદ-ગંજન લોચન, અંજન-રેખ રસાળ...જ્યારથી.

મણિમય કુંડલ યુગલ કપોલે, એપે ઉર વનમાળ...જ્યારથી.

સ્મિત મુખ શ્યામવરણથી થાયે, શશિ મનોજની હાર...જ્યારથી.

દંત પંક્તિ મુક્તા-લરં જેવી, અધર અરૂણ છે અપાર...જ્યારથી.

નાકમુલાખ કુટિલ બ્રકુટિવર, વચન વધારણ પ્યાર...જ્યારથી.

નખશિખ સજી સંગાર ઉભો તો, આપ લુવનને હાર...જ્યારથી.

રૂપ સમુદ્ર તરંગે તણાણી,, નકી નથુરામ હું નાર.....જ્યારથી.

ગાન સ્થંભ્યું; પરંતુ વ્રજબાલા તો નીરવજ રહી. નિર્મળાએ ધાર્યું હતું કે વ્રજબાલા મહારું ગાન વખાણશે. પણ તેની તે ઇચ્છા ફળી-ભૂત થઈ નહિ. આમ બીજું ગીત ગાતા વ્રજબાલાએ ફરીવાર વીણાને છેડી.

* મૂળ ગ્રંથના કાવ્ય સાથે કાંઈક મળતું વર્ણન આવવાથી અમે આ સુંદર કાવ્ય રાજકવિ રા. રા. નથુરામ સુંદરજીના શ્રીકૃષ્ણ બાલલીલા સંગ્રહમાંથી ઉતાર્યું છે ને તે માટે અમે તેમના ઉપકૃત છીએ.

વ્રજબાલાએ પોતાના હાથની કુંદલિઓ જેવી અંગુલિઓ હ-
સાવી, કાંઈક નાખુશી સાથે બીજું ગાન આરંભવાની ના પાડી.
નિર્મળા ખિન્ન બની વ્રજ સામું તાકી રહી; જોયું તો વ્રજબાલા એક
પુલ ભણી નિહાળી રહેલી છે.

એ પુષ્પ ન્હાનકડું છતાં સુંદર હતું. અને ન્હાનકડા વૃક્ષની
એક કોમળ શાખા ઉપર ઉઘડેલું હતું. પવનને લીધે એ શાખા હીંચ્યા
કરતી હતી. ને એક ભ્રમર એ સૌંદર્ય અને મધુ ભરેલા પુષ્પ ઉપર
બેસવાને યત્ન કરતો હતો. પરંતુ ડાળી જૂલતી હોવાને લીધે તે કોષ્ઠ
રીતે પોતાના પ્રયાસમાં સફળ થતો નહોતો. જ્યારે ભ્રમર “ગુણુ ગુણુ”
શબ્દ કરી કરી તે પુષ્પ સમીપ આવતો હતો કે તે પુષ્પ મથ-
મની પેઠે ખસી જતું હતું. આમ વારંવાર થતાં ધીમે ધીમે ભ્રમરનો
ક્રોધ વધવા માંડ્યો. હવે ભ્રમરે ગુંગર મૂકી અંકાર શરૂ કર્યો; તોપણ
પુષ્પે ભ્રમરને ચુંપન આપ્યું નહિ. આથી ભ્રમર કેટલુંક ઉંચો ઉડ્યો.
ને એ ઉંચાણમાંથી તીરવેગે પુષ્પના ઉપર પડ્યો. આ વખતે પણ
પુષ્પ આધું ખસી ગયું ને ભ્રમરનાં આલિંગન કાર્યમાંથી બચી ગયું.
આથી તો ભ્રમર ક્રોધાંધ બની ગયો. અને પુષ્પને દળી નાંખવાને
યુનઃ પુનઃ પ્રયાસ કરવા લાગ્યો. પરંતુ તે કોષ્ઠ રીતે પુષ્પનો
સ્પર્શ કરી શક્યો નહિ. ભ્રમરનો ક્રોધ અને આગ્રહ ક્રમે ક્રમે વૃદ્ધિ
પામવા લાગ્યાં. તેનો ક્રોધભરિત અંકાર પણ ક્રમે ક્રમે તીવ્ર થતો જતો
હતો. એ અંકારનો સુર વ્રજબાલાને બહુ મીઠો લાગ્યો. ને એ અંકાર
સાથે વીણાનો સુર મેળવવા વ્રજબાલાને ઇચ્છા થઈ.

વ્રજબાલા:—“નિર્મળા, એક સુર મ્હારે કલ્પે પડ્યો છે; વીણા લાવ”

નિર્મળા:—“સાથે ગાન ગાવું છે?”

વ્રજબાલા:—“ના ના, માત્ર વીણામાંથી સુર કાઢવો છે.”

નિર્મળાએ વ્રજબાલાના હાથમાં વીણા આપી. વ્રજબાલાએ વીણાને છેડી. વ્રજબાલા જે લતાકુંજની નીચે બેઠેલી હતી તે લતાકુંજમાં એક પંખીએ માળો બાંધેલો હતો. એ માળામાંથી પંખીનું એક ન્હાનકડું બચ્ચું એકદમ ભોંયે પડી ગયું. હજુ એ બચ્ચાને પૂરું ચાલતાં કે ઉડતાં આવડતું નહોતું. પરંતુ એવો પ્રયત્ન કરવાથી તે ભોંયે પડી ગયું હતું. એને ભોંયે પડતું જોતાંજ વ્રજબાલાએ એકદમ વીણા વગાડવી બંધ કરી, ને વેદી ઉપરથી ઉભાં થઇ, પાસે જઇ, પોતે હાથે તે બચ્ચાને ઉપાડી લીધું. સ્નેહભરિત નજરે તેણે તે બચ્ચાને નિહાળ્યું. અને તેને વિશેષ આધાત લાગ્યો નથી, એમ જણાતાં બહુજ સાવધાનીથી તે બચ્ચાને વ્રજબાલાએ તેના માળામાં મૂક્યું.

નિર્મળા આ જોઇ વિસ્મિત થઇ.

એટલામાં એક દાસીએ આવી સમાચાર આપ્યા કે:—“ સેનાપતિ ગદાધર રાણી સાહેબની મુલાકાત લેવા દ્વારમાં ઉભા છે.”

વ્રજબાલાએ હવે વીણાને આધી મૂકી. કાંઇક વિચાર કર્યા પછી તે બોલી:—“ કેમ આવેલ છે ? ”

દાસી:—“ અતિ અવશ્યનું રાજકાર્ય જણાવે છે.”

વ્રજબાલા:—“ સારું, એમને મંત્રણાગારમાં રાહ જોવાનું કહે.”

દાસી ગઇ. વ્રજબાલા કાંઇક ચિંતામાં પડી. નિર્મળા તે જોઇને બોલી:—“ મનનું જોર કેટલુંક છે તે વિચારે છે ? ”

વ્રજબાલા:—“ નિર્મળા, તું હજુ પણ મૂઢને ઓળખી શકી નથી. મનની ગતિને રોકવાનું હું કદી શીખી નથી, તેમ મ્હેં કદિ મનની ગતિને રોકવાનો પ્રયત્ન પણ કર્યો નથી. મનના વેગને લીધેજ મ્હેં આશા ગૃહનો ત્યાગ કર્યો છે ને મનના વેગને લીધેજ ગદાધર પાસે

પ્રભુ-માયના કરી હતી; એજ મન મ્હને અત્યારે કહે છે કે આ પક્ષીના બચ્ચા કરતાં ગદાધર મ્હને વધારે નથી.”

નિર્મળા:—“તો તેને મળતાં તું સકોચ શા માટે કરે છે?”

વ્રજબાલા:—“સકોચનો તો અંશ પણ નથી. હું તો માત્ર એટલુંજ વિચારું છું કે પોતાનું બધું છોડી ગદાધર અહીં શા માટે આવેલ હશે?”

એટલામાં બહારથી એકદમ નટવર દોડી આવ્યો; અને રાણીને રરણે પડ્યો.

વ્રજબાલા મંદસ્મિત કરીને બોલી:—“આજે મ્હેં ત્હને ઘણું દહાડે જોયો નટવર!”

નટવર:—“મા, હું બહુ કામમાં રોકાયો હતો.

વ્રજબાલા:—“નિર્મળા, તું બહાર જોકે કોઈ અંદર આવે નહિ. સાવધાનીથી બહાર તપાસ રાખજો.”

નિર્મળા બહાર ગઈ. પછી રાણીએ નટવરને પૂછ્યું:—“શા સમાચાર છે નટવર?”

નટવર:—“માજી, સમાચાર બહુ બારે છે. કતલુખાંએ નરાજની પાસે આવી પોતાની છાવણી નાંખી છે.”

વ્રજબાલા:—“શું કહે છે?”

નટવર:—“હા માજી, સાચું કહું છું.”

વ્રજ:—“નરાજના પહાડની નીચેજ છાવણી છે ના?,”

નટવર:—“હા માજી,”

વ્રજ:—“કતલુખાં કંઈ નદીને કાંઠે છાવણી નાંખી પડેશે છે?”

નટવર:—“કાંઠજૂડી નદીને કાંઠે; કેમકે ત્યાં રહેવું તેને સગવડવાળું છે. નદી ન્હાનકડી છે. એટલે ધન્યા ઘરે ત્યારે ઉતરી શકશે.

નદી ઉતરવા સાર સેતુ બાંધવાનો પ્રયત્ન તેણે ચાલુ કર્યો છે. ”

વ્રજ:—“ હાં પછી ?

નટવર:—“ પછી શું મા ? નરાજથી આ સ્થળ ઝાઝું છેદું નથી. ”

વ્રજમાલા કાંઈક વિચાર કરી બોલી:—“ સેતુ તૈયાર કરતાં કેટલો સમય લાગશે ?

નટવર:—“ નદી નહાની છે, એટલે કાલે સાંજ લગીમાં સેતુ બાંધ રહેશે એમ ધારૂં. ”

રાણીએ બીજા પણ કેટલાક સલાહો પૂછી તેને વિદાય આપી. ”

એને વિદાય આપી રાણી અવકાશ મેળવી સકી નથી, ત્યાં તો બીજા ચરે આવી રાણીને સમાચાર આપ્યા કે પંદર હજાર કિલોહીનું સૈન્ય લઈ દનાર્દન રાજધાનીને જીતવા આવે છે.

રાણી સ્તંભિત થઈ. વિપત્તિ ઉપર વિપત્તિ આવી ! રાણી પાસે એસ હજારથી વધારે સેના નહોતી; તો આ બે શત્રુનાં એકત્ર થનારાં લશ્કરને શી રીતે અટકાવવાં ? એ વિચારમાં રાણીનું મન ગુંથાયું.

થોડીવારે ત્રીજા ચર દિનવરે આવી સમાચાર આપ્યા કે દનાર્દન “ પતરક ” ગામ સુધી આવી પહોંચ્યો છે.

વ્રજમાલા:—“ પતરક ક્યાં આવ્યું ? ”

દિનવર:—“ કાઠજૂડીને પેલે કાઠિ—ઝાધરથી થોડે દૂર એ સ્થાન અહીંથી દશ ખાર ગાઉ છેદું હશે. મહેને લાગે છે કે રાજધાનીની સ્થિતિ જાણ્યા વિના દનાર્દન આગળ પમડું બરસે નહિ. ”

દિનવર વિદાય થયો. ત્યારપછી બીજા પણ એક બે ચરોએ આવી રાણી વ્રજસુંદરીને જૂદા જૂદા સમાચાર આપ્યા.

પરિચ્છેદ બીજો.

તૈયારી.

પ્રતાપી નીતિકુશલઃ સઃ સ્વામી યુજ્યતે ભુવિ ।

(ઉદ્યોગપર્વ-મહાભારત.)

ચરોને રાજ આપી રાણી વ્રજસુંદરી કેટલીકવાર લાંબા બેઠી રહી. આ સમયે સૂર્ય અસ્ત પામ્યો હતો. ને નિશાનો અંધકાર વૃક્ષો ઉપર, રાજપ્રાસાદ ઉપર, સર્વે દિશાઓમાં ને જૂતળમાં રેલાતો હતો. હવે કંસારી અને તમરાંનું મંદમંદ ગણગણવું શરૂ થયું હતું. પણ વ્રજબાલાનું તે તરફ લગાર પણ લક્ષ્ય નહોતું. તે અત્યારે ગંભીર વિચારમાં લીન થયેલી હતી. ભ્રમરનો ગુંબર તથા ઝંકાર તેમજ ધુળ્પની હઠીલાઇ એ બધું તે અત્યારે જૂલી ગઈ હતી. ધડીઓ ઉપર ધડીઓ જવા લાગી; પણ વ્રજબાલાનું ચિંતન પૂરું થયું નહિ. નિર્મળા મૌન ધારણ કરી થોડે છેટે ઉભેલી હતી.

છેલ્લે વિચારનો કાંઠો આગ્યો. ને કાંઈક હાસ્યની રેખા વ્રજબાલાના અધરો ઉપર દેખાઈ. એણે મસ્તક ઉંચું કરી ચારે બાજુ નિહાળ્યું. જોયું તો પૃથ્વી અંધકારે છવાયેલી છે.

વ્રજબાલાએ હાંક મારી:—“ નિર્મળા ! ”

નિર્મળા પાસે આવી.

વ્રજબાલા:—“ રાજાની પાસેથી સમાચાર લઇને માણસ આવેલ છે. ? ”

નિર્મળા:—“ હા, ક્યારનો આવેલો છે. રોજ આવે છે ને આજ ન આવે એમ બને ? ”

વજ્ર:—“ તહેને મહારી પાસે મોકલાવ.”

નિર્મળા ગઇ. અને સમાચાર લાવનારે આવી રાણીને પ્રણામ કર્યા.

રાણી:—“ શા સમાચાર છે ? ”

માણસ:—“ સમાચાર સારા છે. રાજાજી કમેકમે દક્ષિણ દિશામાં આગળ વધતા જાય છે. વિદ્રોહીનું દળ ઘટતું જાય છે; ને આપણું સૈન્ય વૃદ્ધિ પામતું જાય છે. ”

વજ્ર:—“ ઠીક, તું સત્તર પાછો જા. ને રાજાને સત્તર પાછા આવવાનું કહેજે. તેમને કહેજે કે ધૂર્ત દનાદન જેની પાછળ તેઓ પડેલા છે; તેણે રાજાજીની આંખમાં ધૂળ નાંખી છે. રાજા તેની પાછળ દોડ્યા જાય છે, પણ દનાદન તો પોતાનું સૈન્ય લઇ રાજધાની ઉપર ચડી આવ્યો છે. તેની થોડીક સેનાજ ત્યાં બાકી છે. ને તે રાજાને બૂલાવી દૂર તાણી જાય છે. વળી નરાજમાં કતલુખાં પણ આવી પહોંચેલો છે. બંને દળ એકત્ર થઈ કટક ઉપર આક્રમણ કરવાના સંભવ છે. વિપતિ મહાન છે. ”

સંદેશવાહક વિદાય થયો.

હવે રાણી ઉડી પોતાના શય્યાગૃહમાં ગઇ, અને પોતાનાં વસ્ત્રા-બૂપણે સજ્જ થઇ. તેણે મસ્તક ઉપર રત્નજડિત મુકુટ ધારણ કર્યો. કંઠમાં મણિમય હાર પહેર્યો. બાહુએ હીરાજડિત કડાં અને વલયો પહેર્યા ને સ્તરીર ઉપર જરિયાની સાડી ઓઢી. તે સમજતી હતી કે ઐશ્વર્યમંડિત રૂપમાં વિશ્વને મુગ્ધ કરવાની શક્તિ છે. તેણે પોતાના દેશમાં વસ્ત્રાબૂપણે અલંકૃત કરેલી માટીની પ્રતિમાઓનો પૂજા થતી જોયેલી, ત્યારથી તેને એ વિચાર સ્ફૂરેલો હતો.

રૂપ અને ઐશ્વર્યમંડિત થયેલી રાણીએ હવે મંત્રણાગારમાં દર્શન

આખ્યાં. જે વિશાળ મંત્રણાગૃહમાં રાજા બેસતા તે ગૃહમાં રાણી બેસતી નહિ. વળી રાજાના સિંહાસન ઉપર પણ તે કદિ બેસતી નહિ. પોતાના ન્હાનકડા મંત્રણાગૃહમાં રાજાનું મહિમુક્તાખ્યત સિંહાસન લાવી રાણીએ ઉચ્ચસ્થળે ગોઠવ્યું હતું; ને એ સિંહાસનના પાદ્દેશમાં એક ન્હાનકડું રત્નજડિત સિંહાસન વ્રજસુંદરીએ પોતાને માટે ગોઠવાવ્યું હતું. એ સિંહાસન ઉપર બેસી તે રાજકાર્યો ચલાવતી.

રાણી આવી પોતાના આસન ઉપર બેઠી. બેસવા પહેલાં તેણે એકવાર રાજાના સિંહાસન ઉપર દષ્ટિપાત કર્યો. જાણે માનસિક પ્રણામ કરતી હોયની !

મંત્રણાગારમાં દીનકૃષ્ણ, ગદાધર, કરિમશા ઇત્યાદિ કેટલાક સેનાપતિઓ તથા ભૃગુરામાદિ બેચાર મંત્રીઓ બેઠેલા હતા. રાણી પધારતાંજ સૌ ઉઠી ઉભા થયા; ને તેને વંદન કરવા લાગ્યા. રાણીએ આસન અહણુ કર્યા પછી સૌ સભાસદોએ પોત પોતાનું પાછું આસન અહણુ કર્યું.

તરત એક સેનાપતિ ઉઠી જોઈ આવ્યો કે ચારે બાજુએ પ્રહરીઓ સાવધાનીથી ઉભેલા છે કે નહિ ? તે જોઈ એ સેનાપતિ પાંચે આવ્યો. પછી બીજા સેનાપતિએ ઉઠી મંત્રણાગારનાં બંને દ્વારો અંધ કર્યાં. ત્યાં આગળીઆ, સાંકળો ને તાળાં વાસ્યાં. ત્રીજાએ ઉઠી સૌ સભાસદના કાનમાં ગુપ્ત રીતે સાંકેતિક શબ્દ પૂછ્યો. ને તેણે પોતાને જે ગુપ્તપણે જવાબ આપ્યો તે સાંભળી ચોક્કસી કરી.

આ મંત્રણાગારમાં તેર કર્મચારીઓ હાજર હતા. ને તે સૌ એક બીજાને ઓળખતા હતા. તેમ છતાં પણ રાણીએ બાંધેલી પ્રથા પ્રમાણે ઉપરનાં ત્રણ કામો ત્રણ નિર્દિષ્ટ કરેલા સેનાપતિએ કર્યા તે આપણે ઉપર જોઈ ગયા. આ કાર્યો થઈ ગયા પછી સૌ સભાસદો

નીચે વદને રાણીશ્રીની આગ્રા સાંભળવા મૈનથડી બેઠા.

રાણીએ હવે ધીરે ધીરે પોતાનું મરતક ઉચું કર્યું. હજી પોતાની લજ્જા સંપૂર્ણ રીતે ગદ્ય નહોતી. આવા મ્હોટા મ્હોટા કર્મચારીઓ પાસે મુખ ખોલતાં ત્હને કાંઈક સમાશ્લેષ જવો ભાસ થતો હતો. પણ તેને દૂર કરી, કપાલ ઉપરથી ઓઢણું જરા આધું કરી તે બોલી:—“રાજ્યનું કુશળ છે ?”

સૌએ એક અવાજે ઉત્તર આપ્યું:—“જી હા.”

રાણી:—“ધર્મ અખંડ છે ?”

સભાસદો:—“જી હા.”

રાણી:—“રાજ્યમાં અશાંતિ નથી ?”

સભાસદો:—“જી ના.”

ત્યાર પછી કાર્યનો આરંભ થયો. સેનાપતિ દીનકૃષ્ણ બોલ્યો:—
“કતલુખાં નરાજ આવી પહોંચ્યો છે.”

રાણી:—“હું એ વાત જાણું છું.”

સૌ સભાસદો વિસ્મિત થઈ રાણી તરફ જોઈ રહ્યા.

રાણી:—“પણ મ્હને લાગે છે કે ત્હમે એક ખીજા સમાચાર જાણ્યો નહિ હો.”

સૌ સભાસદો:—“શા ?”

રાણી:—“દનાદિનરાય પંદરહજારની સેના લઈ પતરક આવેલો છે.”

આ સમાચાર સાંભળી સૌ રતબ્ધ થઈ ગયા. રાણી પોતાનું વાક્ય પૂરું કરી તરત ભૃગુરામ તરફ જોવા લાગી. જોયું તો ત્હનું મુખ કાંઈક પ્રસન્નતાનો અનુભવ કરતું હોય તેમ લાગ્યું પણ ખીજા ક્ષણે તેણે કૃત્રિમપણે વિસ્મય ભાવ ધારણ કર્યો. ચતુર રાણી એનો એ ભાવ પણ કળી ગઈ. ભૃગુરામના વદન ઉપરથી પોતાની દૃષ્ટિ ખેંચી રાણી-

એ ગદાધર સામું બેયું ને તેને કહ્યું:—“ કાલે રાત્રે તમારે શુભ રીતે દનાર્દનના ઉપર છાપો મારવાનો છે. એને હરાવવાનો ભાર તમારા ઉપર મૂકવામાં આવે છે. ”

દીનકૃષ્ણ ખિન્નવદને બોલ્યો:—“ રાણી મા, હવે રાજ્યનું રક્ષણ આપ એમ મહેને લાગતું નથી. એક તરફ કતલુખાં ને બીજી તરફ દનાર્દન ચડી આવ્યો છે. તો આ બ્યવહારથી આપણને લાભ થવાનો સંભવ નથી. તો છાપો મારવાનો વિચાર માંડી વગાય તો સારું. ”

રાણી જરા ઉત્તેજિત સ્વરે બોલી:—“ હાથીની ચારે બાજુએ ફૂતરાનાં ટોળાં ભસવા લાગે, તેથી હાથી બહી જશે કે? બહાદુર સેનાપતિ ! આપ શામાટે શંકા કરો છો? ત્હમે જો જો કે બંને શત્રુની સેનાઓને આપણે એક પુંકે બે ધડીમાંજ ઉડાડી મૂકીએ છીએ કે નહિ? ”

વૃદ્ધ સેનાપતિ આવેગ પૂર્ણ સ્વરે બોલ્યો:—“ માજી, જો તેમ કરી શકો તો હું આપના સિંહાસન પાસે ઉભો રહી આપનું ચિર-કાલ દાસત્વ કરીશ. ”

મંત્રી ભૃગુરામ જરા હાર્ય કરતો કરતો બોલ્યો:—“ સેનાપતિ હવેવૃદ્ધ થયા છે. ને એ અવસ્થામાં તો સ્ત્રીઓ ને છોકરાં ઉપર આધાર રાખ્યા વિના ચાલવાનું નહિ. ”

ભૃગુરામના શબ્દો ઉપર ધ્યાન ન આપતાં દીનકૃષ્ણ બોલ્યો:—“ રાણી-મા, એક દહાડો અમે ત્હમारी સૂચના પ્રમાણે ન વર્ત્યા; તેથીજ દનાર્દન છટકી શક્યો છે. ને તેથીજ રાજાજીને આવે સમયે રાજધાનીની બહાર જવાની દોડાડી સ્થિતિ આવી છે. હવે અમે કદિ ખસુ આપની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરીશું નહિ. હવે શું કરવાનું છે? તેનીજ આજ્ઞા કરો. આપણી પાસે હાથ વીશ હજાર સૈન્ય છે. ”

રાણી:—“ એટલું તો ધણું છે. ”

હવે ભૃગુરામથી રહી શકાયું નહિ; તે બોલ્યો:—“ એટલું તો ધણું છે ? કતલુખાં પાસે ત્રીશ હજાર સેના છે. વળી દનાદન પાસે પંદર હજાર છે. એ બંનેની સામે આપણું વીશ હજાર લશ્કર ધણું છે ? ”

સૌ આ આક્ષેપનો ભાવ સમજ્યા. પરંતુ કોઇએ એનું કશું ઉત્તર આપ્યું નહિ. રાણી પોતાનો મનનો ક્રોધ મનમંજ શમાવી દઈ મંદહાસ્ય કરી બોલી:—“ મહેં સાંમળ્યું છે કે મંત્રી ભૃગુરામ એક મહા વીરપુરુષ છે. મહેને એમની હિંમતનો ને બળનો ભરોસો છે કે આવતી કાલની રાત્રે તે આપણને પુષ્કળ મદદ કરશે. ” ભૃગુરામનું વદન પ્રકુલિત થયું. તે બોલ્યો:—“ હું તૈયાર છું, મહેને શી આજ્ઞા છે ? ”

રાણી:—“ જે કરવાનું છે તે હું આપને કાલે સાંજે કહીશ. ”

થોડીવારે સભા બરખાસ્ત થઇ. ઓરડાનું દાર ઉઘડ્યું. ને એકે એકે સૌ નમન કરી જવા લાગ્યા. માત્ર દીનકૃષ્ણ, ગદાધર ને કરિમશાને રાણીએ રોકાવાનો ધસારો કર્યો એટલે તેઓજ બાકી રહ્યા.

રાણી ગદાધરને સંબોધી બોલી:—“ આપ સૈન્ય સાથે તૈયાર રહેજો. એક હજાર ઘોડેસ્વારોને લેવાના છે. પામદળ સૈન્ય લેવાનું નથી. કાલે બપોર પછી પ્રયાણ કરવાનું છે. પણ તે પહેલાં એકવાર મહેને મળી જાજો. શી રીતે કરવાનું છે ? તે તમને ત્યારે કહીશ. હવે અત્યારે તમે જઈ શકો છો. ”

ગદાધર ગયો. એટલે રાણી કરિમશા સામું જોઇને બોલી:—

“ આપે પણ આપની સેના સાથે તૈયાર રહેવું. ”

કરિમશા:—“ મહારે ક્યાં જવાનું છે ? ”

રાણી:—“ તે તહેમે કાલે સાંજે સાંભળશો. ”

કરિમશા:—“આપનો હુકમ થશે તો હું જહાન્નમમાં જવાને પણ તૈયાર છું. ” હવે કરિમશા પણ ગયો.

હવે માત્ર દીનકૃષ્ણ રહ્યો.

રાણી:—“આવતી કાંઠે મધ્યાહ્ને આપ મહેને મળજો. વળી હમણાંજ એકસો તીરંદાજ સેનાની જરૂર છે. તો કૃપા કરી ત્વરાથી મોકલાવી આપો. ”

દીનકૃષ્ણ:—“જેવી આજ્ઞા. ”

આટલું બોલી વંદન કરી દીનકૃષ્ણ પણ ગયો. એટલે મંત્રણાગાર ખાલી થયું, છતાં રાણી ઉડી નહિ. તેણે નગરપાલને બોલાવવા એક ઘોડેરવાર અનુચરને દોડાવ્યો. થોડીવારમાંજ નગરપાલે આવી નમન કર્યું.

રાણી:—“આપ એક રાજ્યબક્તને પ્રવીણ અમલદાર છો; એટલે આપના ઉપર એક જરૂરનો કાર્યભાર મૂકાય છે. ને તે એ કે કાઠ-ચુડી નદી ઉતરીને પેલે કાંઠે કોઇને જવા પણ ન દેવું. ને એ સ્થળેથી કોઇ ચરને અહીંઆં આવવા પણ ન દેવો. ”

નગરપાલ:—“આપણો સાંકેતિક શબ્દ કહે તોપણ ? ”

રાણી:—“હા, સાંકેતિક શબ્દ કહે તોપણ. બહુ જરૂરનું કામ હશે તો હું એને મહારા હાથની સહીવાળી રજાચિઠ્ઠી આપીશ. એ રજાચિઠ્ઠી વિના કોઇને જવા દેશો માં. તેમ છતાં જો કોઇ માણસ છાનોમાનો કે પરાણે જવાને યત્ન કરતો જણાય તો તેને મારી નાંખજો. ટુંકમાં કહેવાનું એ કે નગરબહાર માત્ર મહારા ગુપ્ત ચરો અને સૈન્ય સિવાય કોઇ જઇ શકે નહિ; તેવો પાકો બદોબસ્ત કરો. ”

નગરપાલ:—“જેવી આજ્ઞા. ”

રાણી:—“બીજી એક વાત ધ્યાનમાં રાખો. આજે થોડીવાર

પછી એક માણસ કોઇનો પત્ર લઈ બહાર જશે. તેને આપ બંદી કરજો. ને તેનાં વસ્ત્રો તપાસજો. એટલે તેમાંથી એક પત્ર નીકળશે. તે તમે મહારી પાસે લાવજો. ”

નગરપાલ:—“ જેવી રાણી સાહેબની આજ્ઞા. ”

રાણી:—“ ખીન્નું પણ એક કહેવાનું છે. આજે નદીઓમાં જેટલી નૌકાઓ છે તેને સ્વાધીનતામાં લઈ નગર નજીક કાઠજુડીમાં એકત્ર રાખજો. કાલે સંધ્યાકાળ પહેલાં આ કામ થઈ જવું જોઈએ. ”

“ જેવી આજ્ઞા ” કરી નગરપાલ ત્રિદાય થયો.

એટલામાં એક પ્રહરીએ આવી સમાચાર આપ્યા કે તીરકામઠાં વાળા એક સો માણસો તૈયાર છે. ને આજ્ઞાની રાહ જોઈ દ્વારમાં ઉભા છે.

રાણીએ તેના ઉપરીને એટલે દલપતિને પોતાની પાસે બોલાવ્યો. તેણે આવી રાણીને વંદન કર્યું.

રાણી તેના તરફ તીક્ષ્ણનયને જોઈને બોલી:—“ જોતાં ઉમરમાં તો તમે બાલક લાગો છો. ”

દલપતિ:—“ જ્ઞાન ને બુદ્ધિનું માપ કાંઈ ઉમર ઉપરથી થતું નથી મહારાણી સાહેબ ! ”

આ ઉત્તર સાંભળી રાણી સંતુષ્ટ થઈ.

રાણી:—“ તમારા તાબામાં કેટલા તિરંદાજો છે ? ”

દલપતિ:—“ એક સો. ”

રાણી:—“ તેઓ નિશાન તાકવામાં કેવા છે ? ”

દલપતિ:—“ બહુજ આત્માદ. ”

રાણી:—“ કર્તવ્યનિષ્ઠ કેવા ? ”

દલપતિ:—“ મહારી આજ્ઞા મળે તો તેઓ મહારા પિતામહ.

દીનકૃષ્ણને વીંધી નાંખવાની પણ વાર કરે નહિ એવા. ”

રાણી:—“ ત્યારે ત્હમે સેનાપતિ દીનકૃષ્ણના પૌત્ર ? બહુ સારું-
તમને જોઇ હું પ્રસન્ન થઈ. હવે મ્હને તમારે વિષે લેશ પણ સંકોચ
રહ્યો નથી. આપના ઉપર હવે હું એક ગુરુતર ભાર મૂકું છું ને મ્હને
બરોસો છે કે દીનકૃષ્ણનો વંશધર કર્તવ્યવ્યુત થશે નહિ. ”

દલનો ઉપરી નીચે મુખે રાણીનો આદેશ સાંભળવા તત્પર થયો.

રાણી:—“ ત્હમે સાંભળ્યું તો હશેજ કે નરાજમાં કતલુખાંની
છાવણી પડી છે. ને પતરકમાં હમણાં દનાઈન આવી છાવણી નાંખે છે.
પરંતુ આ બંને જણાને એક ખીજની છાવણી ક્યાં છે ? તેની ખચર
હોત તો તેઓ એકઠાજ થાત. તો તમારે કરવાનું એટલું કે તેઓ
એક ખીજની છાવણીથી અગળવા રહે એમ કરવું. તેમ શી રીતે
થાય ? તે તમને સમજવું. તમારે તમારી સેના લઈ નરાજની દક્ષિણ
પશ્ચિમે—ચાર પાંચ ગાઉ દૂર, કતલુખાં અને દનાઈનનાં લશ્કરોની
વચ્ચે જવું. તમારા તીરંદાજને થોડે થોડે છેટે ગોઠવવા. અને નરા-
જમાંથી કોઇ માણસ પતરક ભણી ન જાય; તેમ પતરકમાંથી કોઇ
માણસ નરાજભણી ન જાય એ વિષે કાળજી રાખવી. ”

દલપતિ:—“ ઉત્તમ; પણ જો કોઇ જવાને યત્ન કરતું હોય તો ? ”

રાણી:—“ તો તમારે તેને ના પાડવી; ને તેમ છતાં ન માને
તો નાશ કરવો. ”

દલપતિ:—“ ખીજ કાંઈ આગા છે ? ”

રાણી:—“ હા; સાંભળો. આવતી કાલે રાત્રે એક પહોર કે
દોઢ પહોરને સમયે તમારે જમીન ઉપર કાન રાખી અવાજ સાંભ-
ળવો. જ્યારે તમને લાગે કે પુષ્કળ માણસો તમારા તરફ આવવાનો
અવાજ સંભળાય છે; ત્યારે તમારે. માણસોને કહેવું કે સૌએ નદી

ભણી ખસી આવવું. એ લશ્કર તમે રોકેલે સ્થાને આવે; ત્યારે તમારે નિઃશબ્દે નરાજભણી આગળ વધવું. રસ્તામાં તમને આપણા સેનાપતિ મળશે. તે તમને જે આજ્ઞા કરે તેમ તમારે વર્તવું. ”

દલપતિ:—“ મહારાણીની આજ્ઞા શિરે ચઢાવું છું. હું હમણાંજ રવાના થાઉં છું. ”

રાણી:—“ નદી ઉતરવા માટે તમારે રજા ચિઠ્ઠી જોઈશે; તે વિના તમને સામે કાંઠે જવા નહિ દે. માટે તમે તે પથ્રુ લેતા જાઓ. ”

આટલું કહી રાણીએ તેને રજા ચિઠ્ઠી લખી આપી. તે લઈ દલપતિ વિદાય થયો. ત્યાર પછી રાણી એ નિર્જન ઓરડામાં બેસી ઓઢીઆનું ડુંભાનચિત્ર જોવા લાગી.

પરિચ્છેદ ત્રીજો.

અદ્ભુત યોજના.

दूतं चैव प्रकुर्वीत सर्वशास्त्रविशारदम् ।

इग्निताकारचेष्टं च शुचिं दक्षं कुलोद्गतम् ॥

(મનુસ્મૃતિ.)

રાણી જ્યારે મંત્રણાગારમાંથી ઉઠી, ત્યારે રાત્રિના એ પહોર ચીતી ગયા હતા. તેણે પોતાના શયનાગારમાં આવી જોયું તો નિર્મળા બાંધે બેઠી બેઠીજ ઉંઘી ગઈ હતી.

પરંતુ રાણીની આંખોમાં લેશ પણ નિદ્રા નહોતી; તે ખારીએ આવી ઉભી. તેણે જોયું તો આકાશ અંધકારમય હતું, કેમકે તે

§ માનચિત્ર-નકશો.

દિવસે કૃષ્ણપક્ષની દ્વાદશીની તિથિ હતી. નભોમંડળમાં અંગારા પેઠે નક્ષત્રો ચળકતાં હતાં. રાણી એક આસન તાણી લઈ ખારી પાસે બેઠી.

આકાશમાંથી જે તરફથી કાંઈકે પ્રકાશ જણાતો હતો તે તરફ રાણી પોતાની દૃષ્ટિ સ્થાપીને બેઠી. ઓઢીઆના ભાવિમાં શું છે ? તે જાણે એ પ્રકાશમાં રાણી જોતી હોયની ? પરંતુ એ પ્રકાશમાં રાણી કાંઈ મંગલભાવિ જોઈ શકી નહિ. એટલે એનું આખું શરીર કંપી ઉઠ્યું. ને તેના મુખમાંથી એક દીર્ઘનિઃશ્વાસ હૃદય બેદીને બહાર નીકળ્યો.

એ વખતે એક દાસીએ આવીને સચાચાર આધ્યા કે નગરપાલ આપનાં દર્શન કરવાને નીચે આવી ઉભેલા છે. આ સાંભળી રાણી તરત પોતાની બેઠકમાં ગઈ. નગરપાલે રાણીને જોઈ દૂરથીજ પ્રણામ કર્યા; અને દાસીના હાથમાં એક પત્ર આપતાં આપતાં કહ્યું:—“રાણી મા, આપે મહેને જે કહ્યું હતું તે યથાર્થ નીવડ્યું.”

રાણીએ દાસીના હાથમાંથી પત્ર લઈ તેને વિદાય કરી. ત્યાર પછી નગરપાલ તરફ ફરી રાણી બોલી:—“આ પત્રવાહકને કેદી ક્યો છે ના ?”

નગરપાલ:—“જી હા.”

રાણી:—“મહારી બીજી આશા ન મળે ત્યાં લગી એને છોડશો માં. એ કાંઈ કમૂલ કરે છે ?”

નગરપાલ:—“એ એટલું કહે છે કે મંત્રી ભૃગુરામે મહેને દનાદન પાસે મોકલ્યો હતો.”

રાણી કાંઈક વિચારમાં પડી.

રાણી:—“આપના તાબામાં કેટલું લશ્કર છે ?”

નગરપાલ:—“ચારહજાર ત્રણસો અગિયાર.”

રાણી:—એમાંના ચારહજારને કાલે સંધ્યાકાલે નદી કાંઠે એકઠું

કરવું. નગરમાંથી તમને ખીજી મદદ પણ મળે તેવીપણ વ્યવસ્થા થશે. એ એકત્ર કરેલા લશ્કરને નદીની આ બાજુ, પશ્ચિમ દિશા તરફ, ઈંટું ઈંટું સાત ગાઉ લગી ગોઠવવું. ખીજી કહેવાનું કાલે કહેવાશે.”

નગરપાલ:—“ કઈ નદી ઉપર રાણીમા ! ”

રાણી:—“ કાઠજૂડી નદી ઉપર. ”

નગરપાલ:—“ મહારાણીની આજ્ઞા માથે ચડાવું છું. ”

રાણી:—“ હવે તમે જઈ શકો છો. સાવધાન રહેજો કે મહારી સહીની રમ્મચિટ્ટી બતાવ્યા વિના કોઈને પણ નગર બહાર જવા દેશો માં ”

નગરપાલક પ્રણામ કરી ચાલ્યો ગયો. રાણીની કાર્યદક્ષતા જોઈને નગરપાલના મનમાં ઘણી શ્રદ્ધાભક્તિ ઉપજી હતી. ને તેને આશા બંધાઈ હતી કે રાણીથી આ સમયે રાજ્યની રક્ષા થાય તો થાય. આથી રાણીની આજ્ઞા, પ્રાણાર્પણ કરીને પણ તે પાળવા તત્પર થયો હતો.

હવે રાણી પેટ્રો પત્ર લઈ દીવા પાસે ગઈ, અને પત્ર વાંચ્યો તેમાં આ પ્રમાણે લખ્યું હતું.

“ આવતી કાલે રાતે તમે જ્યારે અસાવધ હશો ત્યારે બંગાલી ગદાધર સૈન્ય લઈ તમારા ઉપર આક્રમણ કરશે. માટે સાવચેત રહેજો. ”

+ x x + + + +

“ કતલુખાં નરાજમાં આવેલ છે. રાજ્ય આપતું, પણ બંગાળી આ મહારી છે હો. ”

પત્રની નીચેની લીટીઓ વાંચતાં રાણીનું વદન લાલ થયું. તે ધીરે સ્વરે બોલી:—“ હાં. ” પત્રની છેલ્લી લીટીઓ વાળા:—“ કતલુખાં

નરાજમાં આવેલ છે. રાજ્ય આપનું, પણ બંગાલી સ્ત્રી મ્હારી છે.” એ ભાગ રાણીએ ચપ્પુવડે કાપી નાંખ્યો. ને ફાડી ફેંકી દીધો. ને ઉપરનો ભાગ સાચવી રાખ્યો. હવે પોતે શય્યાગારમાં જતી હતી ત્યાં છેટેથી પગલાંનો અવાજ સંભળાયો.

રાણીએ દાસીને કહ્યું:—“ ધાઈ છું કે મ્હારા ગુપ્ત અનુચરો પાછા આવ્યા લાગે છે. જોતો બહાર કોણ છે ? ”

રાણીનું અનુમાન સત્ય હતું, ચરો નગર બહાર જવા નીકળેલા, પણ તેમની પાસે રત્નચિહ્ન નહોતી; એટલે નગરપાલે જવા દીધેલા નહિ. તેથી રાણી પાસે રત્નચિહ્ન લેવા આવેલા હતા.

પોતાની આજ્ઞા પ્રમાણે નગરપાલકે સાવધાની ભર્યો પહેરો રાખ્યો, જાણી રાણીને સંતોષ થયો ! સૌને રત્ન આપી રાણીએ તેમાંના બે જણને રોક્યા. તેમાંનો એક નટવર હતો, બીજો દિનવર હતો.

બહારના ઓરડામાં નટવરને બેસવાનું કહી રાણી દિનવરને એક અંદરના ન્હાના ઓરડામાં લઈ ગઈ. અને પછી એ ન્હાનકડા ઓરડાનું દ્વાર બંધ કર્યું. બહાર દાસીને પહેરો ભરવાની સૂચના કરવાનું કામ પણ રાણી ભૂલી નહિ.

દિનવર સમજ્યો કે કાંઈ બહુજ જરૂરનું કામ હોવું જોઈએ. ને તેનું એ ધારવું સાચું હતું.

રાણી:—“ દિનવર, હત્થારાં બેરાં છોકરાં ક્યાં છે ? ”

દિનવર:—“ રાણીમા, આ નગરમાંજ છે. ”

રાણી:—“ દેશમાં મુસલમાનો પેદા છે, એ વાત ત્હમે સાંભળી છે ? ”

દિનવર:—“ કેમ સાંભળી ન હોય ? એ વાત તો આખો દેશ જાણે છે. ”

રાણી:—“ તેઓ શું કરવા આવેલા છે તે જાણો છો ? ”

દ્વિજવર:—“ દેશ લૂટવાને. ”

રાણી:—“ એક લૂટ કરવાનેજ આવેલા છે એમ સમજશો માં. તેઓ ત્હમારાં સ્ત્રી પુત્રાદિને કાપી નાંખશે. ને ત્હમારાં દેવસ્થાનો તોડશે. વળી ત્હમારી પૂજ્ય દેવપ્રતિમાઓને તોડી ફાડી કઢકા કરશે. એ વાત જૂલશો માં. અત્યારે માત્ર આધાર હોય તો પ્રભુનોજ છે. ”

દ્વિજવર:—“ અને ખીજે આધાર આપનો છે રાણિમા ! હવે મ્હારે શું કરવાનું છે તે ફરમાવો. હું મ્હારો પ્રાણ આપીને પણ આપની આજ્ઞાનું પાલન કરીશ. ”

રાણી:—“ ત્હમે આ પત્ર લઈ ઘોડેસ્વાર થઈ પતરકને માર્ગે જાઓ. પતરક જવાના બે રસ્તા છે, માટે જે રસ્તો ચૌધરની અંદર થઈને જાય છે તે રસ્તે તમારે જવું. તમારે પતરક લગી પહોંચવું નહિ પડે. રસ્તામાંજ ચૌધરમાં તમને દનાર્દનનો મેળાપ થશે ! તેને તમે આ પત્ર આપી કહેજો કે મંત્રી ભૃગુરામે આ ચિઠ્ઠી આપેલી છે. મ્હારું કહેવું સમજ્યા કે નહિ ? ”

દ્વિજવર:—“ બરાબર સમજ્યો ! રાણી સાહેબ ! ”

દ્વિજવરના હાથમાં પેલી ભૃગુરામની લખેલી ચિઠ્ઠી આપતાં રાણી બોલી:—“ જો તમને દનાર્દન પૂછે કે કતલુખાંતું સૈન્ય કેટલેક છેદું છે ? તો ત્હમે કહેજો કે હજુ કલુખાંતું સૈન્ય મયૂરભંજમાં છે. હવે આ પત્ર ત્હમે વાંચી જાઓ. ને તેમાં ભૃગુરામે દનાર્દનને શું લખેલું છે ? તે સમજી જાઓ. સમજી રાખવું સાઈ છે. કેમકે રસ્તામાં પત્ર પડી જાય તો મ્હોંએથી પણ સંદેશો પહોંચાડી શકાય. ”

દ્વિજવર ભણેલો તેમજ યુદ્ધિમાન હતો. મૂર્ખ માણસને રાણી કદિ નોકર રાખતી નહિ; ને રાખતી તો જેખમી કાર્યનો ભાર તેના

પર કદિ મૂકતી નહિ. દિનજર ચિઠ્ઠી વાંચીને બહુજ વિસ્મિત થયો. તે બોલ્યો:—“ આ ચિઠ્ઠી શું ખરેખરી બૃગુરામેજ લખેલી છે ? ”

રાણી:—“ હા. દનાદન એ ચિઠ્ઠી જેતાંજ બૃગુરામના હસ્તાક્ષર ઓળખશે. ”

દિનજર:—“ તો પછી આ ચિઠ્ઠી એને શા માટે પહોંચડાવે છે? રાણીસાહેબ ?

આ ચિઠ્ઠી વાંચીને તો દનાદન સાવચેત થઈ જશે. ને આપણે હલ્લો નિષ્ફળ નીવડશે ”

રાણી:—“ ચિઠ્ઠી મોકલાવવાનો મહારો ઉદ્દેશ તમે પછી સમજી શકશો. અત્યારે તો હું તમને કહું તે પ્રમાણે એક ચિઠ્ઠી લખી આપો. લ્યો પછેથી કાગળ ને કલમ. ”

કાગળ, કલમ લઈ દિનજર લખવા નૈયાર થયો. રાણી વ્રજસુંદરી કિતલમાપા બોલી શકતી હતી, કેમકે તે બાપા બોલતાં તે શીખી હતી. પણ લિપિ બેદને લીધે તે બરાબર લખી શકતી નહોતી. રાણી જેમ જેમ બોલતી ગઈ; તેમ તેમ દિનજર લખવા લાગ્યો. પણ પૂરો લખાવ્યા પછી રાણી તે વાંચવા લાગી.

પત્ર.

મહામહિમાન્વિત વીરકુલધુરંધર શ્રીયુત દીનકૃષ્ણરાય સેનાપતિ
પ્રતિ.

૧ આશીર્વાદ.

૨ વિદ્રોહી દનાદનને હરાવી ત્હમે પાછા રાજધાનીમાં આવવાના છો; એ સમાચાર જાણી અમને સંતોષ થયો છે. આપ હમણું

રાજધાનીમાં પાછા ફરશે નહિ; પણ આપનું સાતહજારનું સૈન્ય લઈ ચૌધરમાંજ રોકાજો. આજે રાત્રે તમારી મદદ માટે બીજું પાંચહજારનું લશ્કર મોકલશું. આપ તે તમામ સૈન્ય લઈ કતલુખાં ઉપર આક્રમણ કરજો. ને નરાજમાં કતલુખાંને હરાવજો. રાજધાનીના રક્ષણ માટે આપે ચિંતા ન કરવી; કેમકે રાજધાનીના રક્ષણ માટે પચાસ હજારનું સૈન્ય તૈયાર છે.”

પત્ર વાંચી રાણીએ નીચે પોતાના અક્ષરો “રાણી વ્રજસુંદરી” એટલા લખ્યા.

દિનવર વિસ્મિત થઈ બોલ્યો:—“રાણી-મા! હું તો આમાં કાંઈ સમજી શકતો નથી. એ લખાવેલો પત્ર પોતાની પાસે રાખી રાણી હસતી હસતી બોલી:—“દિનવર! એ અર્થ ત્હમે કાલે રાત્રે સમજી શકશો; અત્યારે ખુશીથી જાઓ.”

દિનવર ગયો એટલે રાણીએ નટવરને બોલાવ્યો. નટવર એ ન્હાનકડા ઓરડામાં આવ્યો, એટલે રાણીએ તે ઓરડાનું દારપહેલાંની પેઢે બંધ કરાવ્યું.

રાણી:—“નટવર! સૌ મ્હને રાણીમાહેબ કહીને બોલાવે છે; પણ તું મ્હને ‘મા’ સિવાય બીજું કાંઈ કહેતો નથી. તો શું તું મ્હને ખરેખર માના જેવીજ ગણે છે?”

નટવર:—“હું મહાપ્રભુના શપથ ખાઈ કહું છું કે હું આપને સગી જનેતા કરતાં પણ વધારે માનું છું. આપે મ્હારાં બેરાં-હોકરાંને આશ્રય આપ્યો છે. વળી આપેજ મ્હારા જીવનની રક્ષા પણ કરેલી છે. વળી મ્હને મનમાનતી દોલત પણ આપી છે તો આપનાથી વધારે હિતકરં મ્હારું આ સંસારમાં બીજું કોણ છે?”

રાણી:—“હીક, તો તું આજે મ્હારા પુત્રનું કામ કર.”

નટવર:—“ ફરમાવો માજી ! ”

રાણી:—“ જો કામ બહુ જોખમી ને ગંભીર છે. ત્હારું જીવન પણ એથી જોખમમાં આવવાનો પૂરો સંભવ છે. ”

નટવર:—“ માજી, જો દિવસે ત્હમારા કામમાં હું મ્હારું જીવન આપી શકીશ. તે દિવસને હું મ્હારા જીવનમાં મંગળમય દિવસ માની શકીશ. ”

આ સાંભળી રાણીનાં નયનો સજલ થયાં.

રાણી:—“ નટવર ! આજે તો ત્હને જરૂરના રાજકાર્ય માટે મોકલાવવાનો છે. ”

લારપછી રાણી નટવરને વિશેષ સમજાવતી આપતાં બોલી:—
“ નટવર ! તું મ્હારો દૂત છે. અને ધારી લે કે હું ત્હને આધર મોકલું છું. ધાર કે ત્યાં દીનકૃષ્ણરાય છે, ને તેણે દનાર્દન ઉપર જીત મેળવેલી છે. હવે તું રસ્તો ભૂલી ગયો છું. અને ભૂલ કરી પડાણુ સેનાપતિ કતકુખાંને તંબુએ નરાજમાં જઈ ચડ્યો છે. ને તારાં લૂગડાંમાંથી કતકુખાંનાં માણસોને આ પત્ર મળેલો છે. ”

એટલું કહી રાણીએ પેસો દિવસે લખેલો પત્ર નટવરને આપ્યો. એકવાર રાણીએ નટવરને એ પત્ર વાંચી સંભળાવ્યો. તે તેની મતઝખ પણ સમજાવી. પછી પૂછ્યું:—“ કેમ હવે બધું સમજ્યો ? ત્હારી પાસે હું કશું પણ દૂપાવતી નથી. ”

નટવર:—“ આપ નિશ્ચિન્ત રહો માજી, આપનો આ પુત્ર કામ સંપૂર્ણ કરી ફરી માતાને ચરણે આવી પ્રણામ કરશે. ”

રાણી:—“ પડાણુ સેનાપતિને તંબુએ સાંજને વખતે જજો. તે પહેલાં નહિ હો, આ કાર્ય ગુરૂતર છે; પરંતુ ત્હારી યુદ્ધિ અને શક્તિ પણ અત્યાધારણુ છે. માટેજ ત્હને કાર્ય સોંપ્યું છે. હવે તું જઈ શકીશ. ”

રજચિટ્ટી આંપી રાણીએ નટવરને વિદાય કર્યો. આ સમયે પૂર્વ દિશામાં અરુણનો ઉદય થતો હતો. ને તેની લાલ છટા પ્રાચી દિશાને રંગવા લાગી હતી.

પરિચ્છેદ ચોથો

નટવર અને લલાટી.

અનુરક્તઃ શુચિ ર્દક્ષઃ સ્મૃતિમાનદેશકાલવિત્ ।
વપુષ્માન્ વ્રીતભિર્વાગ્મી દૂતો રાજ્ઞઃ પ્રશસ્યતે ॥

(મનુસ્મૃતિ.)

મુસલમાન સેનાપતિ કતલુખાંની છાવણી નરાજના પહાડની તળેટીમાં પડેલી છે. ઘોળા ઘોળા અનેક તંત્રુઓની હારો પુષ્કળ પ્રદેશમાં પડેલી છે. અશ્વસૈન્ય, પાયદળ સૈન્ય, ગોલંદાગ્ને વગેરે તમામ પ્રકારનું સૈન્ય તંત્રુઓમાં પડેલું છે.

એ તંત્રુઓની હારોની હારોના એક ભાગમાં નદીના કાંઠા ઉપર કતલુખાંનો વિશાળ તંત્રુ આવેલો છે. એના મુકામ માટે-એના પોતાના જ ઉપયોગ માટે પચાસ સાઠ તંત્રુઓ છે કેટલાક તંત્રુઓ તેના રસોડા માટે, કેટલાક તેનાં દાસદાસીઓ માટે, કેટલાક તંત્રુઓ તેના હજીરીઓ માટે, કેટલાક તંત્રુઓ તહેનાં વાહનો માટે ને કેટલાક તંત્રુઓ તેની વિલાસ સામગ્રી માટે નાંખેલા છે.

વિલાસ સામગ્રીનો પણ કાંઈ તોટો નથી. સુંદર ગાલીચાઓ, નવયૌવના સુંદર રમણીઓ, કોમલ શર્યાઓ, અને મખમલજડિત સુંદર આસનોનો એ છાવણીમાં તોટો નથી. ઉત્તમ પ્રકારના શરાબો,

સુગંધી તમાકુ, અત્તરો, શુભાખજળ વગેરે સામગ્રી ત્યાં પુષ્કળ પ્રમાણમાં રાખવામાં આવેલ છે. વળી કેટલાક તંત્રીઓમાં તો ઝગઝગતાં શાસ્ત્રો પણ અગણિત ભરેલાં છે. મતલબ કે એ સમયના મુસલમાનો જેવા વિલાસી હતા, તેવાજ શક્તિવાળા હતા. આજે તો શક્તિ ગમ્મ છે. પણ માત્ર વિલાસિતાજ રહેલી છે !

આગળના પરિસ્થિતિમાં વર્ણુલો જનાવ જન્યો, તેને ખીજે દહાડે સાંજને વખતે કતલુખાં પોતાના તંત્રીમાં બેસી ધૂમ્રપાન કરતો હતો. સરાયના ખ્યાલા ઉદરમાં ઠાલવવાનું કામ પણ વચ્ચે વચ્ચે ચાલતું હતું. ને કેટલાક ઉચ્ચ હોદ્દાના સૈનિક અમલદારો કતલુખાંની આસપાસ બેસી વાતો કરતા હતા. તે પ્રસંગે કતલુખાંએ પૂછ્યું.

કતલુખાં:—“ કાસમ, નદી ઉતરનાં માંડે પૂલ પૂરો થયો કે નહિ. ? ”

કાસમ:—“ ના જનાબ, હજુ કાંઈક બાકી છે. ”

કતલુખાં:—“ હજુ કેટલોક બાકી છે ? ક્યારે પૂરો થશે ? ”

કાસમ:—“ રાત્રિના એક પહોર ગયા પહેલાં પૂરો થઈ રહેશે. ”

કતલુખાં:—“ તો શું આપણે આજની રાત પણ અહીંઆંજ ગાગરી પડશે ? ”

એક ખુશામતીઓ કતલુખાંને પ્રસન્ન કરવાની ઇચ્છાથી બોલ્યો:—
“ જનાબ, પર્વતની તળેટીનો આ ભાગ બહુ સુંદર છે. એક બાજુ નદીનો દેખાવ, બીજી બાજુ પર્વતની શોભા એ પણ જેવા યોગ્ય છે. યુદ્ધ તો આપણા કિસ્મતમાં લખેલુંજ છે; તો પણ જીંદગીમાં અચાનક આવી મળી ગયેલી મઝાહ પણ તરછોડી દેવી ન જોઈએ. ”

ખીજે ખુશામતીઓ બોલ્યો:—“ તો નાચવાવાળીને બોલાવો. ”

કતલુખાં સરાખનો તથા તાયફાઓનો પરમ ભક્ત હતો. એટલે તેનો જ્યાં જ્યાં મુકામ થતો; ત્યાં ત્યાં એ બે વાનાં તો તેની સાથેજ રહેતાં. જ્યારે બીજું કશું કામ ન હોય ત્યારે સરાખપાન તથા નૃત્ય ગીત ચાલતાં.

પૂલ પૂરો થયો નથી એ જાણી કતલુખાં કંઈક અન્યમનસ્ક થયો. એ અન્યમનસ્કતા દૂર કરવા તેણે એક તાયફાને બોલાવવાની આગ્રા કરી.

હસ્તાદોએ બળવવાનાં સાહિત્યો સાથે બે સુંદર ગાનારી યુવતીઓએ ત્યાં પ્રવેશ કર્યો. એ યુવતીઓનો પોશાક મુસલમાની ઓરતોને છાજે તેવો હતો.

સિતારો, તબલાં ને સારંગીના નાદોની એકત્ર જમાવટ થઈ અને તેમાં એ કોકિલકંઠી યુવતીઓનો મધુર સુર મળ્યો.

માઅમુર હો રહા હે આલમમેં નૂર તેરા
અઝ માહ તામ માંહી સમ હે ઝુઝર તેરા
તું નૂર હર શર રહે હર સંગે નૂર તેરે,
હર આંખ તક રહી હે તેરેહીં મુંહકો પ્યારે.
હર કાનમેં હું પાતા માઅમુર નૂર તેરા,
જમ જમેં યે સમાઈ જો કુછ કહે સો તેરા.
ફિર દિલસેં દુર કમ હો કુર્મો હુઝુર તેરા,
પુતલેમેં ખાક કે હે પ્યારે ગુઝર તેરા.

ગાનના સુંદર સ્વરો દિશામાં ગુંજી રહ્યા. ને તેણે શ્રોતાનાં શરીરોમાં તંદ્રા ઉત્પન્ન કરી. પણ આ જલસો પૂરો થયો નથી ત્યાં તો એક પહેરેગીરે આવી સલામ કરી કહ્યું

“જનાબંઆલિ ! બે જસુસો પકડાયા છે.”

કતલુખાં પોતાની બમરો ચલાવી બોલ્યો:—“જસુસો ? અને તે મ્હારે તંબુએથી ?”

પહેરેગીર ચૂપજ રહ્યો.

એક સૈનિક અમલદાર બોલ્યો:—“તે કેમ જાણ્યું કે એ જસુસો છે. ?”

પહેરેગીર:—“તેમાંના એક માણસના લૂગડામાંથી ચિઠ્ઠી નીકળી છે.”

કતલુખાં:—“ચિઠ્ઠી ક્યાં છે ?”

પહેરેગીર:—“મનસબદાર સાહેબ પાસે.”

કતલુખાં:—“જલ્દી મનસબદારને તથા બંને જસુસોને અહીં લાવ.”

ત્રણે જણાં તરત ત્યાં આવ્યાં. પકડાએલાં જસુસોમાં એક પુરૂષ હતો, બીજી સ્ત્રી હતી. એ પુરૂષને આપણે પહેલાં જોયેલો હોવાથી ઓળખી શકીયું. એ પુરૂષ તે આપણો જાણીતો માણસ નટવર હતો. પરંતુ પેટ્રી સ્ત્રી સાથે આપણો અત્યાર લગી પરિચય થયો નથી. એટલે તેના પરિચયની જરૂર છે. જોકે એ પરિચય પામવાનું મહા-ભાગ્ય નટવરને તો ઘણા કાળથી થયેલું છે. કેમકે એ સ્ત્રી તે નટવરની અર્ધાગના છે. એ અર્ધાગના પોતાનાં ત્રણ ચાર બચ્ચાંકચ્ચાંને રાણી વ્રજસુન્દરીના આંગણમાં ફેંકી આવી પોતાના સ્વામી સાથે આ વિપત્તિવાળા પ્રસંગમાં સહભાગિની બનેલી છે. એ સ્ત્રીનું નામ લલાટી છે. લલાટી તેના ચાલાક પતિને બરાબર લાયક છે. ચાલાકીમાં તેમજ હિંમતમાં લલાટી કોઈ પણ રીતે નટવરથી ઉતરે તેવી નથી, પણ બે ચંદાવા વધે તેવી છે. લલાટી અંગે કૃથ છે. પરંતુ તેનું શરીર હીન-

બલ નથી. લલાટીનો વર્ણુ સ્થામ છે, છતાં તેનું શરીર સુવ્રતિત અવ-
યવવાળું તથા સુંદર છે. લલાટી વિગતવારના હોવા છતાં પણ લાવ-
ણ્યવતી છે. નટવરનો તેનાપર તેમજ લલાટીનો નટવરપર અપાર પ્રેમ
છે. ને તેને લીધેજ તે આવા નિષમ પ્રસંગમાં પતિની સાથે શત્રુની
છાવણીમાં આવેલી છે.

કતલુખાના તંબુમાં પ્રવેશ કરી નટવરે કતલુખાને પ્રણામ કર્યા.
નટવરની દેખાદેખી લલાટીએ મનમગ્નદારને સલામ કરી.

નટવર બોલ્યો:—“ હજુરસા’બ ”

લલાટી બોલી:—“ બાદશા’ સાબ ”

કતલુખાએ વગર બોલ્યે બંનેનું પગથી માથાલગી નિરીક્ષણ
કર્તું; પરંતુ તે કાંઈ પણ બોલ્યો નહિ.

પંચી કતલુખાએ સેનાપતિ બણી જોઈ ઇશારત કરી, એટલે
સેનાપતિ સલામો ભરતો ભરતો આગળ વધ્યો અને કતલુખાના
હાથમાં તેણે નટવરનાં લૂગડાંમાંથી મળી આવેલો પત્ર મૂક્યો.

કતલુખાએ એ પત્ર આડો આજો ફેરવી કાસમના હાથમાં
મૂક્યો. કેમકે કતલુખાં ઓઢીઆની ભાષા લખી જાણતો નહોતો. પણ
કાસમ તે જાણતો હતો. જોકે કતલુખાં લખી વાંચી જાણતો નહોતો
તોપણ કોઈ બોલે તે સમજી શકતો હતો. કેમકે તે સમયના બંગા-
લાના ધણા હિંદુઓ તથા મુસલમાનો ઉત્કલ (ઓઢી મા) ની ભાષા
શીખતા હતા. કેમકે સૌનું લક્ષ્ય ઓઢીઆ તરફ ખેંચાયેલું રહેતું.
તેનું કારણ એજ કે આખા હિંદુસ્તાનમાં ઓઢીઆએજ હિંદુની
સ્થાપનાના આજ લગી સર્વમાથે રક્ષણ કરેલું હતું.

હશે, એનું ગમે તેમ હો. અપારે તો રાણી વ્રજસુંદરીએ જ
પત્ર દિજવરને હાથે લખાવેલો. હતો તે પત્ર કતલુખાના તંબુમાં

વંચાયો. એ પત્રની મતલબ સમજી સૌ સભાસદો ચમકી ગયા. કત-
લુખાં કાંધજ બોલ્યો નહિ. પણ વિસ્મિત નેત્રે નટવર સામે તાકી રહ્યો.
નટવર પોતાનું શરીર કંપાવતો બોલ્યે બેસી ગયો; અને હાથ
જોડીને બોલ્યો. “ હજુર પાદશા ” હું.....હું.....કાંધ જાણતો નથી.
મ...મ...મારો વાંક માફ કરો.

કતલુખાં:—“ કાગળ લઈ તું ક્યાં જતો હતો ? ”

નટવર:—“ હં...હં...હું કાંધ જાણતો નથી. ”

કતલુખાં:—“ આ કાગળ ત્હને કોણે આપેલો છે ? ”

નટવર:—“ બ...બ...પાદશા'સા'બ ! હું કાંધ જાણતો નથી.

એટલામાં તો નટવરના બરડા ઉપર પાછળથી જોરથી એક લપ-
ડાક લાગી. એ લપડાક મારનાર બીજું કોઈપણ નહિ, પણ તેની
અર્ધાંગનાજ હતી. લપડાક ખાતાંજ નટવર હજુર હજુર કરી બરડા
પાડવા લાગ્યો.

લલાટી મહાક્રોધ કરી બોલી:—“ પાદશા'સા'બ પાસે પણ બોટું
બોલે છે ? જ્યારે પાદશા'સા'બ દેશમાં પધાર્યા છે; ત્યારે તારી રાણીનું
રાજ્ય ગયુંજ સમજવું. તો સાચી વાત બોલને મારા પીટયા. ”

પછી લલાટી કતલુખાં સામે ફરીને બોલી:—“ સા'બ ! એ
બધું જાણે છે, પણ બોટું બોલે છે. ”

કતલુખાં લલાટીની રીત તથા વચનો સાંભળી ધણો પ્રસન્ન થયો
ને બોલ્યો “ તું શું જાણે છે ? તે બોલ. ”

લલાટી બોલવા લાગી:—“ અમારા મલકમાં એક બંગાળી છોકરી
આવેલી છે. ને એ અત્યારે રાજ થઈ છે. આ મારો રડ્યો એનો
ભગત થયો છે. ને જ્યાં ને ત્યાં એની ચિઠ્ઠીઓ લઈને રખડે છે.
એક દહાડો પણ ટાંગો વાળી ઘરમાં બેસતો નથી કેટલાય દિવસથી.

એ ઘેર આવ્યો નથી; એટલે હું એને ઘેર તેડી લાવવા મઠ હતી. તોપણ એ અમાગીઓ ઘેર આવ્યો નહિ. ને બોલવા લાગ્યો કે મહારે ચૌધર જવું છે. મેં એને કહ્યું કે આપણે ઘેર ચાલ. એ કહે કે મહારે પશ્ચિમે જવું છે ને મહેં કહ્યું કે પૂર્વમાં ચાલ. એમ રકમક કરી હું એને આ તરફ તાણી લાવી છું. હવે અહીંથી અમારું ઘર બહુ છેટે નથી. મહારું ઘર સામુદીમાં છે. ને તે અહીંથી થોડુંજ દૂર છે.”

આ લલાટીની વાત ઉપરથી કતલુખાંના સમજવામાં આવ્યું કે ચૌધર તરફ ન જતાં આ માણસ નરાજ પાસે શી રીતે આવ્યો ?

કતલુખાં:—“બંદી, સાચું બોલ. તું કોની પાસે પત્ર લખે જતો હતો ?”

નટવર બેવા લાગ્યો.

લલાટી નટવર સામું જોઈ મહેં વિકૃતિવાળું કરી દાંત બીંસી બોલી:—“જા, જા, મહારા પિટ્યા, ત્હારા સેનાપતિ પાસે જા.” “બોલતાં બોલતાં લલાટી પોતાના હાથ લાંબા દૂંકા કરતી હતી.

વળી લલાટી કતલુખાં બણી જોઈ બોલી:—“આદર્શા'સા'બ, આ નખોદીઓ સેનાપતિ પાસે જતો હતો. એનો સેનાપતિ એક લડાઈમાં જીત્યો છે એટલે કુલાણો છે. અને ચૌધરમાં બેડો બેડો હવા ખાય છે આદર્શા સાબ, કોઈ રીતે એ રાંડ બંગાલી છોડીને અમારા મલકમાંથી મારી કાઢોને ! એ છોડીએ તો અમારા મલકમાં બારે કેર કર્યો છે. રાજને પણ એ છોકરી જેમ નચાવે તેમ રાજ નાચે છે. દનાઈનને પણ એણે કેદમાં પૂર્યો છે. ને હજી એ રાંડ બીજું શું શું નહિ કરે ?”

કતલુખાં હસીને બોલ્યો:—“તું કહે છે ત્યારે તો હવે હું જરૂર એ બંગાળી છોડીને મારી કાઢીશ.”

લલાટી હાથ જોડી બોલી:—“તો બહુ સાઈ સા'બ. આજ અ-

મને અહીંઆં રહેવા દો. ને જો રહેવા દેવાં ન હોય તો એક માણુ-
સને હકમ કરો કે એ મહારી સાથે આવે. ને આ મહારા પિટયાને
મારી સાથે સાથે પકડી લાવે. નહિ તો એ મહારી સાથે આવશે
નહિ. હું એને ધસડી ધસડીને પણ હારી ગઇ છું.”

કાસમખાં હસીને બોલ્યો:—“ આજે તમે બંને જણાં બાદશા-
હનાં મેમાન છો. તો અહીંઆંજ રાત રહો ”

લલાટી પ્રકુલ્લવદને “ બહુ સારું સાહેબ ” કહી સલામ બરતી
બરતી બહાર ગઇ અને નટવર પણ તેની પાછળ પાછળ ગયો. પણ
હવે તેમને બન્દી તરીકે રાખ્યાં નહોતાં. માત્ર નજર કેદી તરીકેજ
રહ્યાં હતાં. નટવર અને લલાટી સમજતાં હતાં કે કોઇપણ પહેરેગીર
કે કેદખાનું અમને લાંબો કાળ રાખી શકે તેમ નથી.

બંને બંદીવાનને રમ આપ્યા પછી કતલખાંએ પોતાના
તાબાના સેના નાયકોને બોલાવીને હવે શું કરવું ? તેનો વિચાર કરવા
માંડ્યો. ધણા તર્કવિતર્કો પછી તેમણે નક્કી કર્યું કે હવે રાજધાની કટક

ઉપર આક્રમણ કરવું એ તો મિથ્યા પ્રયાસ કરવા જેવું છે. કેમકે
ત્યાંતો પયાસહજારનું પ્રચંડ સૈન્ય તૈયાર છે. વળી કટક ઉપર આક્રમણ
કરવામાં બીજી મુશ્કેલી એ પણ છે કે તેથી એક શત્રુ આગળ ને
બીજો શત્રુ પાછળ થશે. કટક ઉપર ચડાઈ કરતાં પાછળથી આપણે
દીનકૃષ્ણરાયથી ઘેરાઈ જશું. દીનકૃષ્ણરાય પાછળથી જો બારહજારનું
સૈન્ય લઇને આવશે તોઆપણા લશ્કરને ખોરાક મળવો પણ કઠણ
થઇ પડશે. માટે એ આપણા ઉપર હલ્લો કરે તે પહેલાં તો આપણે
તેના ઉપર હલ્લો કરવો. ”

આ વિચાર બહુ ડહાપણવાળો લાગતાં તેમ કરવા વિષે ચર્ચા
ચાલી. તેમાં એક લશ્કરી નાયક બોલ્યો કે “ દીનકૃષ્ણરાય પાસે બાર

હજારની સેના છે. ને આપણી પાસે ત્રીશ હજાર છે. તો બાર હજારની સેનાને તો આપણે એક કુકે વડાડી મૂકીશું. ”

એક ખુશામતીઓ બોલ્યો:—“ તો હવે નાચ ચાલવા દો. ”

આ વાત કતલુખાને ઠીક લાગી નહિ. તે બોલ્યો:—“ આપણે અંધ રામાં ગૂપચૂપપણે દીનકૃષ્ણરાય ઉપર ચૌધરમાં આક્રમણ કરવું છે. તો અંધારામાં આપણું ઝાઝું સૈન્ય નાશ ન પામે તે પણ જોવાનું છે. ”

હવે ચૌધરમાં રહેલા દીનકૃષ્ણના લશ્કર ઉપર અંધારામાંજ હસ્તો કરવાનું નક્કી થયું. એટલે રસ્તો બતાવનારા ભોમિયાની જરૂર પડી. ભોમિયાને બોલાવ્યા. તેઓ બોલ્યા કે ચૌધર અહીંથી છેટે નથી. એકાદ પહોરમાં તો આપણું લશ્કર ત્યાં પહોંચી જશે.

હવે પહોણાની સેના તૈયાર થઇ. અત્યાર લગી તો સેના સમજતી હતી કે રાજધાની ઉપર હસ્તો કરવાનો છે. ને તેને માટે પૂર પણુ અંધાય છે. પરંતુ જ્યારે રાત્રિનો એક પ્રહર થયો ત્યારે રાજધાની ઉપર નહિ, પણ ચૌધર તરફ જવાનું લશ્કરને ફરમાન મળ્યું, ને નદી કિનારાની વાત તો તેને ઠેકાણેજ રહી. કતલુખાએ સત્તાવીશ અઠાવીશ હજારની સેના લઇ ચૌધર બહુ પ્રયાણ કયુ. માત્ર પોતાના તંત્રીઓ ત્રગેરે સાચવવા માટે બે હજાર માણસનું લશ્કર છાવણીમાં રહેવા દીધું. રાત્રિ અંધારી હતી. રસ્તો દેખાતો નહોતો. તોપણ કતલુખાં નિભયપણે એ અજાણ્યે રસ્તે આગળ વધ્યો. નટવર પણ લત્તાટી સાથે દુર લગી તેની પાછળ પાછળ ચાલ્યો. ને જ્યારે તેને તક મળી ત્યારે તે જૂદો પડી ઘોડે બેસી રાણીને સમાચાર દેવા કટકમણી વિદાય થયો.

હવે જે સમય કતલુખાનું લશ્કર ચૌધર બહુ ઉપડ્યું તેજ સમયે દનાં ન પોતાના લશ્કરને ચૌધરમાં કુશળતાથી જોડવી, બૂહરચના કરી, ગર્વમાં બોલતો હતો કે આજે હું બંગાલી સરદાર ગદાધરને

• મહારી જાળમાં બરાબર સપડાવવાનો છું. બન્ને તે પચાસહજારનું લશ્કર લઈ આવે તોપણ તે મહારી પાસે ખાટી જવાનો નથી. આજે એ બચ્ચાને હું મહારો બરાબર હાથ દેખાડીશ.”

દનાઈનને આપણે એકવાર ત્રિવેણી ક્ષેત્રમાં જોયો હતો. તે વખતે પણ તે સાપ જેવો હતો ને અત્યારે પણ સાપ જેવોજ છે. ફર માત્ર એટલોજ કે તે વખતે એ સાપ પાંદડાંમાં સંતાઈ રહેતો હતો ને અત્યારે તે કુદાડા સારતો જાડેર રાજમાર્ગ ઉપર આવેલો છે. ભૃગુરામે હજી લગી પડદે રમવાની રીત છોડી નથી; ને દનાઈન ઉઘાડો પડ્યો છે. તો પણ દનાઈનની અભિલાષા એવી હતી કે ભૃગુરામ પણ લશ્કર સાથે પોતાની સાથે આવી મળે તો સાફ.

આથી ભૃગુરામને દનાઈને ઉત્તરમાં લખ્યું હતું કે “આપનો પત્રો વાચતાં ઘણા સંતોષ થયો છે. મહેં અંગાડી સરદારનો સત્કાર કરવા માટે પુષ્કળ ભોજન તૈયાર કર્યું છે. ને આપ તે જાતે આવીને જોશો એ મહારી વિનંતિ છે.

મતલબ કે દિજવરે ભૃગુરામનો પત્ર દનાઈનને પહોંચાડ્યો હતો. ને તેનો ઉત્તર લખને પણ તે પાછો રાજધાનીએ પહોંચ્યો હતો. જ્યારે તે રાજધાનીમાં પહોંચ્યો ત્યારે સૂર્યનારાયણ પશ્ચિમ ક્ષિતિજની નીચે સંતાઈ ગયો હતો.

પરિચ્છેદ પાંચમો.

સેનાપતિએને આદેશ

ષટ્કર્ણો મિથતે મંત્રો (શુકનીતિ)

મંત્રરક્ષા સદા કુર્યાત્ (વૃદ્ધ ચાણક્ય નીતિ.)

રાણી પ્રજાસુંદરી પોતાના ચરોના સમાચાર જાણવા બહુજ ઉત્સુક તથા ઉદ્વિગ્ન હતી. એની એ પણ ધારણા હતી કે જે નટવર પોતાનું કામ સફળ કરીને આવશે; તો મ્હારી બધી મુશ્કેલી પાર પડશે. પણ જે નટવર પોતાના દૂતપણના કાર્યમાં નિષ્ફળ નીવડશે; તો રાજ્ય વંધારે મુશ્કેલીમાં મૂકાશે. પરંતુ શું નટવર પોતાના કામમાં નિષ્ફળ નીવડશે ખરો કે ? જ્યારે રાણીએ નટવરનાં પુત્ર પુત્રીઓ પાસેથી સાંભળ્યું કે લલાટી પણ નટવરની સાથે ગઈ છે; ત્યારે તો રાણીને વંધારે આશા બંધાઈ. કેમકે રાણી જાણતી હતી કે લલાટી એ સ્થિર મતિવાળી સ્ત્રી છે. આથી રાણીને લલાટી ઉપર ઘણો સ્નેહ હતો. તે રાણીએ આ દંપતી ઉપર પ્રસન્ન થઈ તેમને રહેવા માટે શહેરમાં એક સુંદર મકાન લઈ આપ્યું હતું.

સંધ્યાસમય પહેલાં રાણી પોતાના પ્રાસાદના ઉપરના ભાગમાં અસ્થિર ચિત્તે આમતેમ ફરતી હતી. કોઈ કોઈ વાર આઘે નજર નાંખી જોતી હતી, પણ નટવર તથા દિગ્વરને ન દેખવાથી વળી પાછી આમતેમ ફરતી હતી. રાણીએ એકવાર ચારે દિશાએ દષ્ટિપાત કર્યો; તો દીકું કે સૂર્ય જાણે લાલચોળ વદન કરી કંટકને નિહાળી રહ્યો છે. મહાનદી પણ રડતી રડતી વહે છે. આખું નગર

નીરવ અને સ્તબ્ધ બનેલું છે. અને દુર્ગ પશુ જાણે ભયચકિત અને ત્રસ્ત જેવો દેખાય છે ! જાણે કાંઈક ભય અને કાંઈક વિપાદ ચારે દિશાએને ઘેરીને ઉભેલ છે. પ્રત્યગ શત્રુ દ્વાર ઉપર આક્રમણ કરવાને ઉમેલો છે. કોઈ કોઈ મનુષ્યો નગર છોડી પલાયન કરી જાય છે, ને જેઓ પલાયન કરતાં નથી તેઓ આજે એક માણસના મ્હોં સામે તાકી રહ્યાં છે ! તે વ્યક્તિ જાતે એક સ્ત્રી છે, વળી તેની અવસ્થા પણ તરૂણ છે. બધી અવસ્થાની પર્યાલોચના કરી રાણીએ ફરી એકવાર આકાશ તરફ જોયું. જાણે તે જ્ઞાન અને શક્તિ આકાશમાં શોધતી હોયની !

રાણીના હાથમાં ઓઢીઆનો નકશો રહેલો છે. એ નકશામાં પતરક, ચૌધર અને નરાજ એ સ્થાનો ક્યાં આવ્યાં ? તેઓ વચ્ચે કેટલું અંતર છે ? તેઓ એક ખીજની કઈ દિશામાં આવ્યાં ? એ રાણીએ સંકડોવાર જોયું છે; તો પણ રાણી એ નકશો હાથમાંથી છોડી શકતી નથી; ને વારંવાર જોયા કરે છે. પણ જ્યારે અંધકારને લીધે નકશામાં કશું દેખાયું નહિ; ત્યારે તેણે નકશાતું ગુંચળું વાળ્યું. ને તેને એક છાજલી ઉપર મૂકી દીધો.

એ વખતે એક દાસીએ આવી સમાચાર આપ્યા કે મંત્રણાગારમાં સેનાપતિ દીનકૃષ્ણ, ગદાધર, કરિમશા, ભૃગુરામ, નગરપાલ વગેરે એકઠા થયા છે. ને રાણી સાહેબના પધારવાની રાહ જોઈ રહ્યા છે.

તોપણ રાણી ઉઠી નહિ; તેમ કશું બોલી પણ નહિ.

થોડીવારે ખીજ દાસીએ સમાચાર આપ્યા કે “ દિનજવર પ્રણામ કરવાને આવેલો છે, ”

આ સમાચાર સાંભળી રાણી તરત ઉભી થઈ; અને ત્વરિત ખગલે નીચે ઉતરી. ને પેલા પૂર્વ પરિચિત ન્હાનકડા ઓરડામાં જઈ

ત્યાં દિવસરતે ખેલાવ્યો. એ ઓરડામાં એક ન્હાનકડા આસન ઉપર સુંવાળી ગાદી બિઠાવેલી હતી. તેનાપર રાણી બેઠી.

દિવસરતે આવી રાણીના ચરણમાં નમન કર્યું. અને દનાદને ભૃગુરામ ઉપર લખેલો પત્ર રાણીના હાથમાં મૂક્યો. એ ઓરડામાં ઉજવળ દીપક સળગતો હતો, તેના પ્રકાશથી રાણીએ દનાદનનો લખેલો પત્ર વાંચ્યો. વાંચ્યા પછી રાણીનું મુખ પ્રકુલિત થયું. તેના મનમાં યુગ્મ શક્તિ અને હિંમતે જાણે પ્રવેશ કર્યો. તેને વિચાર આવ્યો કે જ્યારે એક સ્થળે કાર્ય સફળ થયું છે; ત્યારે ઘણું ભાગે બીજે સ્થળે પણ કાર્ય સફળ જ થશે.”

રાણીએ દિવસરતે રજા આપી નગરપાલને ખેલાવ્યો. ને તેને ધીરેથી કાંઈકે ઉપદેશ આપ્યો.

હવે નગરપાલ પાછો મંત્રણાગારમાં ગયો ને ભૃગુરામને કહ્યું કે રાણીમા આપનું સ્મરણ કરે છે.

સૌ પહેલાં ભૃગુરામનું સ્મરણ થયું. એ વિચારે ભૃગુરામ ગરવે પ્રકુલિત થયો. વક્ષાવે દીનકૃષ્ણના ઉપર એક કટાક્ષ ફેંકી ભૃગુરામ નગરપાલની પાછળ પાછળ ચાલવા લાગ્યો. પરંતુ નગરપાલ તેને જ્યાં રાણી બેઠી હતી ત્યાં લઇ ગયો નહિ, પણ એક બીજા ન્હાનકડા ઓરડા બહાર લેઈ ગયો. ને એ ઓરડામાં રાણી સાહેબની રાહ જોવાનું કહી, તેમાં ભૃગુરામને બેસાડી નગરપાલ ઓરડાની બહાર આવ્યો. અને ઓરડો બહારથી બંધ કરી દીધો. તરતજ એ ઓરડાની પાસે બે સશસ્ત્ર પહેરેગીરોનો પડેરા મૂકી દીધો. આમ કોઈ ન જાણે તેમ વગર ગડબડેજ ભૃગુરામને બંધીવાન બનાવી દેવામાં આવ્યો. હવે રાણી દીનકૃષ્ણ કરિમશા નગરપાલ વગેરેને એકે એકે ખેલાવી કાંઈકે છાનો છાનો ઉપદેશ કરવા લાગી. સૌની પાછળ ગદાધરને ખેલાવ્યો.

સૌની પેઠે રાણીએ તેને પણ ઉપદેશ આપી રજા દીધી; પણ ગદાધર
મ્મે નહિ. રાણીની સામું જોઈ ઉભો રહ્યો. ત્યારે રાણી બોલી.

રાણી:—“ તમારે કાંઈ મ્મને કહેવાનું છે ? ”

ગદાધર:—“ મ્મે સાંભળ્યું છે કે પતરકમાં હવે શત્રુ નથી. તેઓ
તો રાજધાની તરફ આગળ ધસેલા છે. તો હું પતરકમાં જઈ શત્રુની
વાટ જોઈ શું કરું ? ”

આ સાંભળી રાણીએ પોતાની ભ્રમરને સંકુચિત કરી.

ગદાધર:—“ જોઓ યુદ્ધવ્યવસાયમાં પક્ષોટાએલા છે, તેમનો મ-
તામત લઈ કાર્ય કરવું ઘટિત છે. આપે કદિ ઉઘાડી તરવાર પણ...”

એ વાક્યને વચ્ચેથી જ અટકાવી રાણી બોલી:—“ હું આપનો
ઉપદેશ ચહાતી નથી. ઉપદેશ આપવા માટે આપને બોલાવ્યા પણ
નથી. કરેલી આજ્ઞાનું પાલન કરવાની ઈચ્છા ન હોય તો આપે અ-
ત્યારેજ ઓઢીઆનો ત્યાગ કરી ચાલ્યાં જવું. એમાં ઓઢીઆને કાંઈજ
લાભ હાનિ થવાની નથી.”

ગદાધર તો આ ઉત્તર સાંભળી રતબ્ધ જ થઈ ગયો. તે સ્થિતિ
દષ્ટિએ પ્રજાપાલાની સામું જ જોઈ રહ્યો.

ગદાધરને ઉભેલો જોઈ પ્રજાસુંદરી બોલી:—“ કેમ ? શું નિ-
શ્ચય કર્યો ? ”

ગદાધર:—“ નિશ્ચય કર્યો. સાત વર્ષ પહેલાં જોને એક ન્હાન-
કણ ગામડામાં જોએલ, ત્હોને અત્યારે સિંહાસન ઉપર જોઉં છું; ત્યારે
લાગે છે કે આજ્ઞાનું પાલન કરવું એજ ઉચિત છે. પણ સાવચેતી
રાખજો કે રખે એક રાત્રિમાં જ ઓઢીઆની સ્વતંત્રતા નષ્ટ ન થાય
તથા રાજ્ય ઉચ્છિન્ન થઈ ન જાય.”

આ વચને રાણી ચમકી ગઇ. તેને લાગ્યું કે “ શું હું બૂઝતી તો નહિ હોઉં ? શું હું રાજ્યને અવનતિને માર્ગે તો નથી દોરી જતી ? ”

પરંતુ ગદાધરનો આક્ષેપ યથાર્થ નહોતો; તેમ રાણીની ચિંતા પણ યોગ્ય નહોતી. કેમકે રાણીનું લક્ષ્ય પોતાની સુખસમૃદ્ધિ તરફ હેશ પણ નહોતું. પોતાના દેહ અને દેહધર્મોની આગળ-રાજની આગળ-ને સૌની આગળ-એની નજરે અત્યારે એઠીવાનું હિત જ રમી રહેલું હતું.

રાત્રિનો એક પહોર આ અવસ્થામાં વીતી ગયો; પણ રાણી ચિંતામગ્ન મટી નહિ. અચાનક એક દાસીએ આવી રાણીના ચિંતા-પ્રવાહમાં હરકત કરી. આથી રાણી કાંઈક નારાજ થઇ. દાસી બોલી:-
“ રાણીમા, રાજની પાસેથી દૂત આવ્યો છે.” રાણીએ તેને તેડી લાવવાની ઇસારત કરી. દૂતે આવી રાણીને વંદન કર્યું, ને એક પત્ર રાણીનાં ચરણો પાસે મૂક્યો. એ પત્ર રાજનો હતો. પત્ર લખેને રાણી વાંચવા લાગી.

“ મહારી રાજ્યેશ્વરી, મહાઈ પરમપ્રિય સર્વસ્વ ! ”

રાણીનાં નેત્રો જળે ભરાયાં.

દાસી તથા દૂતને બહાર ઉભાં રહેવાનું કહી રાણીએ ફરી પત્ર વાંચવામાં મન લગાડ્યું.

“ મહારી રાજ્યેશ્વરી, મહાઈ પરમપ્રિય સર્વસ્વ ! ”

“ રાજ્યમાં ત્હારો વશ ને ત્હારી કીર્તિ ફેલાયાં જોઉં છું. હું જોએને વશ કરી શક્યો નહોતો; તેમને ત્હેં વશ કરેલા છે. જે એકતા સ્થાપન કરવાને મ્હેં આટલા બધા દહાડા વૃથા પ્રયત્ન કર્યો હતો, તે એકતા ત્હેં થોડાજ સમયમાં સ્થાપિત કરેલી છે. વ્રજસુંદરિ ! ત્હારી તુલના થઇ શકે તેમ નથી.”

“પરંતુ આપણો બધો શ્રમ નકામો છે. ને ઝોઢીઆતું પતન અનિવાર્ય છે. વેસર મહત્તે મ્હને એક દહાડો કહ્યું છે કે: “જ્યારે ઝોઢીઆમાં સ્વદેશવૈરી વિશ્વાસઘાતી કુપુત્રો જન્મશે; ત્યારે ઝોઢી-આની સ્વાધીનતા નષ્ટ થશે.” આજે હવે એ સમય આવ્યો છે. ને તેથીજ કહું છું કે રાણિ ! આપણો શ્રમ વૃથા છે.”

“વળી મ્હેં સાંભળ્યું છે કે કતલુખાં પ્રચંડ સેના લઈ રાજધાની પાસે જ આવી પહોંચ્યો છે. દનાદેન પણ વીશપચીશ હજારની સેના લઈ રાજધાનીપર આક્રમણ કરવા દોડ્યો આવે છે. આ બંને વિપુલ શત્રુસેનાએને અટકાવવા જેટલી સેના રાજધાનીમાં નથી. હું અને યુવરાજ સેનાનો મ્હોટો ભાગ લઈ બહાર નીકળ્યા છીએ. એટલે હવે રાજધાનીમાં રહેવું સલામતીવાળું નથી. તું ત્યાં રહેલું સૈન્ય લઈ, રાજધાનીનો પરિત્યાગ કરી, મ્હને આવી મળજે. ઝોઢીઆના ભાવિમાં જે હશે તે થશે. હું કે તું એનો અટકાવ શી રીતે કરી શકીશું ? જે પ્રભુ કદિ સારો વખત ને સારા સંજોગો આપશે તો ઝોઢીઆનો ઉદ્ધાર કરવા ફરી યત્ન કરીશું.”

“હું પાછો ફરું છું. ત્હને વિનંતિ કરી લઈ જવા હું પાછો આવું છું. પણ મ્હારો આ પત્ર મળે કે તરત તું રાજધાની છોડી મ્હારા બણી આવવા વિદાય થજે. ભૂલજે માં. રાજ્યના કરતાં તથા સૈના કરતાં મ્હારે મન તું વધારે છે. તો મ્હારાબણી આવવા જલ્દી પ્રયાણ કરજે.”

લી. ત્હારો મુકુન્દ.

પત્ર વાંચ્યા પછી અગ્નિજ્વાલાના મ્હોંમાંથી ઉચ્ચાર બહાર નીકળ્યો—“છદ, છદ.”

પરિચ્છેદઃ છઠ્ઠો.

પરસ્પર—સંવદન.

વિષં વિષેણ શાસ્યતે ॥ (વૈદ્યકસાર.)

આ તરફ કતલુખાં મહા મુશ્કેલીમાં આવી પડ્યો. તે લશ્કર સાથે યૌધરમાં પહોંચ્યો નહિ, ત્યાં તો અનેક તીરો આવી તેના લશ્કરનાં મનુષ્યોને ગતઃપ્રાણ કરવા લાગ્યાં. આથી કતલુખાંનું લશ્કર થોડીવાર તો સ્થિર થઈ ઉભું રહ્યું; ને ઈર્ષ દિશામાંથી તીરો આવે છે ? તે જોવા માંડ્યું; તો ત્રણ બાજુએથી તીરો આવતાં હતાં. ને તીર ફેંકનાર તો કોઈ દેખાતું. નહોતું પાછળની દિશા પાછળ હઠવા માટે ખુદી હતી; તો પણ વીર પઠાણ સેના પાછી તો હતી નહિ. ત્વરિત પગલે આગળ વધી શત્રુની ભેટ ભેવાને પઠાણસેના તૈયાર થઈ. આ વખતે કતલુખાંએ પોતાના લશ્કરની બ્યૂહરચના કરી. તેણે બંદૂકવાળા સૈન્યને મોખરે આણ્યું. કતલુખાં પાસે જે તોપો હતી, પણ એ તોપોને તો એ પોતાની છાવણી નરાજમાંજ મૂકી આવ્યો હતો. સાથે લાવ્યો નહોતો. આથી બંદૂકવાળાઓ ઉપરજ આધાર રાખી તેણે ગોળીઓની વૃષ્ટિ કરવાની આરાં આપી. એક સાથે બંદૂકોના અવાજ થયા. પણ તેથી કશો લાભ થયો નહિ. કેમકે તીર ફેંકનાર શત્રુઓ નોંખા નોંખા અને અદૃશ્ય હતા. વાચકો સહજમાં સમજી શક્યા હશે કે કતલુખાંના સૈન્ય ઉપર તીરવર્ષણ કરનાર દનાર્દનનું લશ્કર નહોતું. પણ રાણી વ્રજસુંદરીએ મોકલેલા સો તીરકામકાવાળા અને તેનો ઉપરી દલપતિ દીનકૃષ્ણરાયનો પૌત્ર, કતલુખાંના લશ્કર ઉપર તીર વરસાવનાર હતા.

કતલુખાંના લશ્કરમાં ઘોડેસ્વારનું સૈન્ય હતું. એ સૈન્યને સાથે લઈ બહાદુર કતલુખાં આગળ વધ્યો. ઘોડીવારમાંજ ચૌધરમાં પડેલા લશ્કરનો ભેટો થયો. એટલે અતિ ઉત્સાહે પઠાણસેનાએ તેના ઉપર ધસારો કર્યો. પઠાણસેનાએ એમજ માન્યું હતું કે આ લશ્કર શત્રુનુંજ છે. જો કે એ લશ્કર શત્રુનું નહિ, પણ દનાઈનરાયનું હતું. પણ અંધારીરાત્રિને લીધે કોઈ કોઈને પિછાની શક્યું નહિ. કતલુખાંના ઘોડેસ્વારોએ ધસારો કરી તરવારો વાપરવા માંડો, ને સામેથી તેમને તેના કાંઈક ઉત્તર પણ મળવા લાગ્યો. આથી મુસલમાની સૈન્ય જોશપર ચડ્યું. આ સમયે મુસલમાન સૈન્યને કોઈએ એમ પણ કહ્યું કે “તહમે આ શું કરો છો ? મિત્ર દનાઈન સાથે શામાટે યુદ્ધ કરો છો ?” પણ તે કોઈએ કાન ઉપર લીધું નહિ. કેમકે કતલુખાંનું સૈન્ય ઉભું રહી તીરધારીઓનો માર ખાઈ ખાઈ અલંત કોપાયમાન થયું હતું.

ધીમે ધીમે પઠાણોની સેના આગળ વધવા લાગી. ને દનાઈનરાયની સેના પાછળ હટવા લાગી. હવે પેલા કામઠાવાળાઓ. જોઓ ભોંય ઉપર સૂઈ કોઈ ન જુએ તેમ તીરો ફેંકતા હતા તેઓ, બંને સેના વચ્ચે યુદ્ધ ચાલતું થયું એટલે નદીબણી ખસી જવા લાગ્યા. પરંતુ તીર કામઠાવાળાનો થોડોજ ભાગ નદીબણી આવી શક્યો. કેમકે પઠાણ સેનાનો વિસ્તાર ઘણો મહોટો હતો. એ સેનાના વિસ્તારમાં બિચારા ધનુર્ધારીઓ ઘેરાઈ ગયા; ને નાશ પામ્યા. સમીપમાં જંગલ પણ નહોતું, તેમ નદી પણ દૂર રહી ગઈ હતી. માત્ર જે ધનુર્ધારીઓ નદીની સમીપમાં હતા તેમને કાંઈક નાસવાની સગવડ થઈ. તેઓ નદીમાં પડી પોતાનો બચાવ કરી શક્યા.

જ્યારે દનાઈનને લાગ્યું કે આ આક્રમણ ગદાધરે કરેલું નથી, પણ કતલુખાંની સેનાએ કરેલું છે; ત્યારે તેણે યુદ્ધ બંધ કરવાનું ધાર્યું.

પણ જો યુદ્ધ બંધ કરે તો થોડીવારમાંજ પોતાની સેનાનો નાશ થઈ જાય તેમ હતું, એટલે હવે શું કરવું? તે કાંઈજ લેને સૂઝ્યું નહિ. દનાઈને એક બે વાર કતલુખાંની પાસે પહોંચી જઈ પોતાનું ઓળખાણ આપવાનું મનમાં ધાર્યું; તોપણ અંધારી રાત્રે મનુષ્યોની ગીર-દીમાં તે કતલુખાં નજીક જઈ શક્યો નહિ. છેલ્લે બીજો કશો રસ્તો ન સૂઝવાથી પલાયન કરવા તત્પર થયો. પણ નાશતાં નાશતાં તેના લશ્કરનો મ્હોટો ભાગ કપાઈ ગયો. તે જો માર્ગેથી આવ્યો હતો તેજ માર્ગે બચેલી સેના લઈ નાઠો. શત્રુનું સૈન્ય નાહું જોઈને પઠાણ સેનાને કાંઈક આનંદ થયો. પઠાણસેના પણ રાત્રિની લડાઈથી થાકી ગઈ હતી; એટલે તેણે નાસતા લશ્કરનો પીછો પકડ્યો નહિ.

દનાઈને પાછા જતાં જતાં પાછળ બંદુકોના અવાજ સાંભળ્યા. તેણે ધાર્યું કે પઠાણસેનાએ મ્હારો કેડો લીધો છે. આથી તે બને તેટલી ત્વરાથી પતરક ભણી નાઠો. કેટલાક વખત પછી તેણે તોપોના પ્રચંડ અવાજો પણ સાંભળ્યા. આથી તો નાસતા દનાઈનનું હૃદય અત્યંત ભયભીત થયું. દનાઈનની સાથે ઘોડેસ્વારનું જો કાંઈ થોડું લશ્કર બચ્યું હતું; તે લઈ હવે તે પતરકભણી નાઠો. દનાઈનના પાયદળ સૈનિકોને ખબર પડી કે અમારો સેનાપતિ ઘોડે બેસી નાઠો છે; ત્યારે નાયક રહિત બનેલું એ પાયદળ લશ્કર જેને જેમ ઠીક લાગે તેમ નાસવા લાગ્યું. એમાંનાં બહુાંક માણસો તો નદીમાં ફેદી પડી સામે કિનારે તરી નીકળ્યાં. કેમકે તેઓની ખાત્રી હતી કે અમારી પાછળ તોપો અને બંદુકો લઈ પઠાણ સેના પડેલી છે. રાત્રિની નિસ્તબ્ધતામાં છોટેનો અવાજ પાસે સંભળાય; એ આ ઉપજેલી બ્રાંતિનું કારણ હતું.

પતરકભણી પાછા હઠતા દનાઈનને બહુ આગળ જતું પડ્યું

નહિ. તે પતરક પહોંચ્યો ત્યાં તો એકદમ ઘેરાઈ ગયો. આં ગદાધર પોતાના લશ્કર સાથે ધસારો કરવા ઉભેલોજ હતો. આ વખતે પૂર્વના આકાશમાં અરુણની લાલ પ્રભા દેખાવા લાગી હતી. પતરકભણી નાઠા આવતા દનાઈનના ધોડેસ્વાર લશ્કર ઉપર જ્યારે એકદમ સામેથી ધસારો થયો, ત્યારે પહેલાં તો તે સમજી પડ્યું શક્યો નહિ કે મહારા ઉપર આ બાબુથી વળી કોનો ધસારો થયો ? પરંતુ ધસારાનો પ્રયત્ન વેગ જોતાંજ તે સમજી ગયો કે શત્રુ મહા ચતુર છે. એકાદ પ્રહરમાં તો આ યુદ્ધનો અંત આવી ગયો. દનાઈન પોતાનાં સો ઉપરાંત માણુઓ સાથે ગદાધરના લશ્કરનો કંદી બની ગયો. એનાં પંદર હજાર માણુ-સોમાંથી માત્ર બસો ત્રણસોજ નાશી શક્યાં હતાં, ને બાકીનાં હણાઈ ગયાં હતાં.

પ્રભાત થતાં દનાઈન પોતાના શત્રુને ઝાળખી શક્યો. એ શત્રુ તે બીજો કોઈ નહિ, પણ પોતાને અક્ષુઃશત્રુ જેવો લાગતો બંગાલી ગદાધર હતો. ત્રિવેણીના ક્ષેત્રમાં એકવાર એ બંનેનો મેળાપ થયો હતો, ને ત્યારથી તેઓ બંને એક બીજા તરફ તિરસ્કારની નજરથી જોતા હતા. પોતાને ધૂલારપદ લાગતા બંગાલીના હાથમાં પોતાને કેદ થવું પડ્યું, એ વિચારે દનાઈન શરમે ને શરમે મરવા જેવો થઈ ગયો હતો. પણ શું કરે ? બચવાનો બીજો એકે ઉપાય નહોતો. તે કંદી બની ગદાધરની પાછળ પાછળ રાજવાની તરફ ચાલવા લાગ્યો.

દનાઈનનું લશ્કર પતરક છોડી આગળ વધેલું છે; ને ચાંધર પાસે તેણે બંધવણી નાંખી છે એ વાત ગદાધર જાણતો હતો. ને તેથીજ જ્યારે તેને રાણીએ રાત્રિને ત્રીજે પહોરે એક હજાર ધોડેસ્વારના લશ્કર સાથે પતરકમાં જવાની આજ્ઞા કરી ત્યારે તેને રાણીની આજ્ઞા સમજીજી વગરની લાગી હતી ! પરંતુ જ્યારે દનાઈન ને તેનું

લશ્કર પતરકબણી નાહું આવેલું તેણે જોયું, ત્યારે તેના વિસ્મયનો પાર રહ્યો નહિ. ગરાધર પહેલાં તો પતરકમાં પડેલી ઓદાસિન્ય ખારી બેઠો હતો; પણ જ્યારે તેણે છેટેથી ઘોડેસ્વારોના લશ્કરનાં પગલાં વાગતાં સાંભળ્યાં ત્યારે તે આશ્ચર્ય પામ્યો. એકદમ તેણે પોતાના લશ્કરની વ્યૂહરચના કરી. ને મનમાં ને મનમાં રાણીની બુદ્ધિની પ્રશંસા કરવા લાગ્યો. ને જ્યારે નજી બીજી થયેલું દનાદૈનનું લશ્કર નાહું આવે છે ને તેનાપર મ્હારે ધસારો કરવાનો છે એ વાત મદાધરે જોઈ ત્યારે તો તેના આશ્ચર્યનો અવધિ રહ્યો નહિ. તેણે રાણીની વ્યૂહરચનાને અંતઃકરણથી પ્રણામ કર્યાં.

પરિચ્છેદ સાતમો.

વિજયાનંદ.

गुणाः पूजास्थानं गुणीषु न च लिंगं न च उच्यते:

(ભવબૂતિ.)

કતલુખાં એક આપત્તિમાંથી પૂરો છૂટ્યો નહોતો, તેટલામાં તો વળી બીજી આપત્તિમાં આવી પડ્યો. દનાદૈનના સૈન્યનો પરાજય કરી તે નરાજમાંની પોતાની છાવણી મથી ઉપડવાની તૈયારી કરતો હતો ત્યાં તો એકદમ તે આકાન્ત થઈ ગયો. પોતાના ઉપર કઈ દિશામાંથી કોણે આક્રમણ કર્યું છે ? તે સમજી શકે ત્યાર પહેલાં તો તેનાં એક હજાર માણસ કપાઈ ગયાં. તો પણ કતલુખાંની બુદ્ધિ, ત્વરા ને રણકૌશલ્ય અસાધારણ હતાં, તેથી સત્તર વ્યૂહરચના કરી તે સત્તર સામે લડવા લાગ્યો.

પરંતુ કતલુખાં ઉપર આ વખતે આક્રમણ કરનાર શત્રુ જેવો તેવો શૂરવીર નહોતો. એ આક્રમણ કરનાર તો દીનકૃષ્ણ પોતેજ હતો. રાણીની આજ્ઞા પ્રમાણે દશહજારનું સૈન્ય લઈ યોગ્ય સમયે દીનકૃષ્ણે કતલુખાં ઉપર આક્રમણ કર્યું હતું. હજુ પઠાણના સૈન્યની સંખ્યા લગભગ વીસ હજારની હતી. આથી યુદ્ધનો નિકાલ તરત થયો નહિ. એવામાં નિશાના આકાશને તોડી નાંખે એવો તોપો ફુટવાનો ધડુમ ધડુમ અવાજ સૌને કાને પડ્યો. તોપની પ્રચંડ ગર્જના સાંભળતાં ક્ષણવાર તો બંને લશ્કરો કિંકર્તવ્યવિમૂઢ થઈ ગયાં. બંને લશ્કરો વિચારમાં પડ્યાં કે આ તોપો કોની ? હિંદુની કે મુસલમાનની ? સૌ સમજી ગયા કે જેની એ તોપો છે, તેનો જય થવાનો એ વાત ચોક્કસ છે.

એ તોપો કોની હતી ? એ વાત સમજવા સારૂ અમારા વાચકોએ કરિમશાનું અનુસરણ કરવું પડશે. રાત્રિનો દોઢ પ્રહર જતાં કરિમશા પાંચ હજારનું ઘોડેસ્વાર લશ્કર લઈ રાણીની આજ્ઞા પ્રમાણે નરાજ ગયો હતો. ત્યાં કતલુખાંનું માત્ર બે હજાર સૈન્ય છાવણી સાચવવાને રહેલું હતું. હવે નરાજ ઉપર કરિમશા અચાનક ધસી ગયો; તેથી એ બે હજાર સૈન્યમાંનું કેટલુંક લશ્કર કપાઈ ગયું, ને બાકીનું કેદી થયું. કરિમશાને કતલુખાંની છાવણીમાંથી બે તોપો હાથ લાગી. કેમકે તે તોપોને કતલુખાં છાવણીમાંજ મૂકી ગયો હતો. હવે એ બંને તોપોને લઈ રાણીની આજ્ઞા પ્રમાણે કરિમશા ચૌધરભણી છૂટ્યો. ને ગૂપ્તરૂપ રીતે પઠાણ સેનાની પાછળ આવી તેણે તોપોના કાનમાં જમ-મરી મૂકી. છાવણીમાંથી તે કેટલોક દારૂગોળો પણ લેતો આવ્યો હતો. એટલે તોપોના “ ધડુમધૂમ ” “ ધડુમધૂમ ” અવાજની પરંપરા ફિગ-

મંડળને હવે કંપાવવા લાગી. અને જ્યારે દારૂગોળો ખૂટ્યો છે, એમ તેને જણાયું ત્યારે તેના ઘોડેસ્વારોએ ઝગઝગતી તલવારો તાણી, કારમી ક્રિક્રિયારી કરી, પઠાણુ સેના ઉપર ધસારો કર્યો.

પઠાણુસેના ઉપર એક સાથે બે બાળુએથી ધસારો થયો. એક બાળુ-એથી વીર કેશરી દીનકૃષ્ણે ધસારો કર્યો હતો. ને બીજી બાળુએથી કરિમ-શાના ઘોડેસ્વારો સંહાર કરવા ઉન્મત્ત થયા હતા. આથી પઠાણુસેના યોદ્ધાવારમાંજ છિન્નભિન્ન થઇ ગઇ. તોપણ પઠાણુસેનાએ યુદ્ધ છોડ્યું નહિ. કતલુખાં પોતાના લશ્કરની વારંવાર બ્યૂહરચના કરવા મહેનત કરવા લાગ્યો, પણ તેમાં તે ફળીભૂત થઇ શક્યો નહિ. એનું લશ્કર નાસવા લાગ્યું. અને એકવાર લશ્કરમાં ભંગાણુ પડ્યું એટલે તેને પુનઃ એકત્ર કરવું એ સહેલું કામ નથી. વળી વિશેષમાં અત્યારે અંધકાર હતો. પઠાણુસેના પલાયનપર થઇ. પઠાણુસેનાની બે બાળુએ તે શત્રુનાં લશ્કર હતાં, પણ બે બાળુએ ખૂલ્લી હતી. એક બાળુએ કાઠજૂડી નદી હતી ને બીજી બાળુ ખૂલ્લી હતી. કતલુખાંનાં ધણાં માણસો ભયવિહ્વલ બની નદી બણી દોડ્યાં ને પ્રાણુ બચાવવા નદીમાં પડ્યાં. કતલુખાં પોતાના કેટલાક ઘોડેસ્વારો સાથે ખૂલ્લી બાળુએથી નાસી ગયો. આ વખતે અરુણોદય થયો હતો.

જે માણસો પ્રાણુ બચાવવા સાર નદીમાં પડ્યાં; તેઓ તો એક આપત્તિમાંથી બીજી આપત્તિમાં પડ્યાં. નદીને સામે કાંઠે નગરપાલે પોતાની શાંતિરક્ષક સેનાને છૂટી છૂટી ગોઠવેલીજ હતી. નદીમાં તરી જે હિંદુ કે મુસલમાન સૈનિક સામે કાંઠે પહોંચ્યો, તેને નગરપાલકને સૈન્યે નિઃશબ્દે બન્દીવાન બનાવ્યો. જેઓ તરવામાં અકુશળ હતા તેમણે તો પોતાના પ્રાણુ કાઠજૂડીના જળમાંજ વિસર્જન કર્યા. આ

પ્રમાણે નદીમાં પડી ભાગનારાએ કાં તો પ્રાણુ ખોયા કે કાંતો સ્વ-
તંત્રતા ખોઈ.

ખીજે દિવસે પ્રાતઃકાળમાં રાજધાની કટકમાં હલમલાટ મચી
ગયો. ચારે બાજુએથી જ્યના સમાચાર આવવા લાગ્યા. કોઈ કહેતું
કે પઠાણસેના સેનાપતિ રહિત થઈ પલાયન થઈ ગઈ છે. કોઈ કહેતું
કે વિદ્રોહીદળનો નાયક મંત્રી દનાઈન પકડાયો છે. એટલામાં દીનકૃષ્ણ-
રાયે ચાર પાંચ હજાર પઠાણ કેદીઓ સાથે રાજધાનીમાં પ્રવેશ કર્યો.
ત્યારે તો નગરજનોનો ઉત્સાહ હૈયામાં માથો નહિ. ચારે બાજુએથી
રાણી વ્રજસુંદરીનો જ્યજ્યકાર ગવાઈ રહ્યો. વળી થોડીવારમાં ગદા-
ધર, દનાઈન અને તેનાં સો દોઢસો માણસોને બંદીવાન તરિકે પકડી
રાજધાની કટક નગરમાં આવ્યો; ત્યારે તો તેને જોઈ લોકો આનંદમાં
ઉન્મત્ત જેવા બની ગયા. દનાઈનના હાથપગ દોરડાં વડે બાંધવામાં
આવ્યા હતા. તેના સાથીઓની અવસ્થા પણ એવીજ હતી. એ બધા
નીચે મ્હોંએ રાજસેનાથી વિંટાઈ નગરમાં કેદીની સ્થિતિમાં ચાલતા
હતા. ગદાધરે પોતાના કેદીઓને લઈ રાજમહેલમાં જવા માંડ્યું.

રાજમહેલમાં તેમજ નગરમાં આજે એટલાં બધાં મનુષ્યો એકઠાં
થયાં હતાં કે ગદાધરને રાજમહેલમાં જવાનો રસ્તો પણ મળવો કઠણ
પડ્યો. વળી જ્યારે નગરપાલ પાંચ છ હજાર બંદીવાનોને લઈ નગ-
રમાં આવ્યો, ત્યારે તો નગરનું એકે એક માણસ પોતાનું ઘર છોડી
રાજમહેલ બહારી ધસ્યું. રાજમહેલમાં જ્યારે તેમને ઉભા રહેવાની
જગ્યા મળી નહિ; ત્યારે તેઓ ઝાડ ઉપર ચડ્યા. ને જે મનુષ્યોને
ઝાડ ઉપર પણ જગ્યા મળી નહિ, તેઓ નદીમાં હોડીઓ તાણી લાવી
તેમાં ચડી જેવા લાગ્યા. આ મહાન જનસમૂહ આજે આનંદે અસ્થિર

અર્ધ ગયો હતો. એ જનસમૂહ વારંવાર પ્રજાપાલાનો જન્મનાદ ગમગી આકાશતલને કંપાવતો હતો.

ચોડીવાર પછી વળી એક નવોજ દેખાવ જોવામાં આવ્યો. કેટલાંક માણસો એ ગાડીઓ તાણુતાં તાણુતાં રાજમહેલ બહુ લઘ જતાં હતાં. એ ગાડીઓને જોઈ માણસોનું ટોળું આધું ખસ્યું. ને ગાડીઓને રસ્તો આપ્યો. એ ગાડીઓ ઉપર શું છે ? તે મનુષ્યોથી સમજી શકાયું નહિ, કેમકે એના ઉપર વસ્ત્ર ઢાંકેલું હતું. એ ગાડીઓની આગળ કરિમશા ચાલતો હતો. જ્યારે કરિમશાએ રાજમહેલની પાસે આવી પેલું ઢાંકેલું લૂગડું તાણી લીધું; સારે લોકોએ એ ગાડીઓ ઉપર એ તોપો દીઠી. આવી તોપો અથવા તોપોની ગાડીઓ ઓઢીઆવાસીઓએ કદિ પણ જોઈ નહોતી. બધાં માણસો સમજ્યાં કે એ તોપો મુસલમાનની છે; અને હિંદુઓની જીતની એ મહામૂલી નિશાની છે. આથી તો તેઓને આનંદ ઉમરાઈ જવા લાગ્યો. ને એ વિપુલ જનસંઘ પ્રચંડ ચીત્કાર કરી આકાશ તથા મેદિનીને કંપાવવા લાગ્યો.

સેનાનાયકો પણ એક બીજાને જોઈ વિસ્મિત થઈ ગયા. ગદાધર જાણતો નહોતો કે દીનકૃષ્ણ દશહજારનું લશ્કર લઈ વીશહજાર પઠાણો સાથે ચૌધર લડાઈ કરવા ગયો છે. તેમ દીનકૃષ્ણ પણ જાણતો નહોતો કે ગદાધર પંદર હજાર સેનાના નાયક દનાઈનને પકડવા માત્ર એક હજારનું લશ્કર લઈ પતરક ગયેલો છે. વળી કરિમશાને પઠાણસેના ઉપર આક્રમણ કરવું છે; એટલુંજ માત્ર જાન હતું. નગરપાલ નદીતટે લોકોને પકડી કેદ કરવાની કામગિરિમાં રોકાયો હતો, પણ નદીમાં ક્યાંથી માણસો આવે છે ? તે કાંઈજ તે સમજી શક્યો નહોતો. માત્ર તેને એટલીજ ખબર હતી કે નદીને પેલેપાર લડાઈ

ચાહે છે. અત્યારે બધા સેનાનાયકો એકઠા થઇ પોતપોતાની કામ-ગિરિની હકીકત કહેવા લાગ્યો. રાણી વ્રજબાલાએ તો જેને જે કામ સોંપવાનું હતું તેટલુંજ માત્ર તેને કહેલું હતું. તે સિવાય એક શબ્દ પણ વધારે કહેલો નહોતો. કેમકે રાણી બાણી હતી કે જે મંત્રણા છ કાને જાય તો ગુપ્ત રહી શકતી નથી. એટલુંજ નહિ, પણ જે છ કાને વાત જાય તો જૂદા જૂદા માણસો તેમાં જૂદા જૂદા તર્ક કરી વાતને ડોળી નાંખે; અથવા મસ્કરી કરે. પછી કામ સરજ થાય નહિ. રાણીએ પોતાની યોજના ગુપ્તજ રાખેલી હતી. તેનું ફળ એ થયું કે કાર્ય સિદ્ધ થયું. ને મસ્કરીને બદલે શ્રદ્ધા અને ભક્તિભાવ ઉપજ્યાં.

પરંતુ શી રીતે આવી વિજયવંતી યોજના રચાઈ ? શી રીતે કતલુખાં દનાદેન ઉપર હુલ્લો લઇ ગયો ? શી રીતે તે તંબુઓની જગ્યા છોડી ચાંધર ધસી આવ્યો; ને દનાદેન સાથે શામાટે લડ્યો ? તેમ દનાદેન શા વાસ્તે ઘોડેસ્વારોને લઇ પાછો ભાગ્યો એ વાત કોઇ પણ સમજી શક્યું નહિ. સૌએ એટલો નિશ્ચય કર્યો કે આ બધા બનાવોની અંદર રાણીના બુદ્ધિબળનીજ કુશળતા છે.

આ વખતે રાણી તો ભક્તિ ઉભરાતે ચિત્તે નૈઋત્ય ખૂણા તરફ નિહાળી રહી હતી. મનમાં મનમાં તેણે જગન્નાથદેવનું સ્મરણ કરી તેમને પ્રણામ કર્યાં. જે ભક્તિભાવ આજ લગી વ્રજબાલાના હૃદયમાં સ્થાન મેળવી શક્યો નહોતો; તે ભક્તિભાવનો પ્રવાહ અત્યારે વ્રજબાલાના હૃદયમાં સિંધુનદીની રેલની પેઠે ઉભરાયો. ને એ રેલના પ્રવાહમાં જયવાળી રાણી નહવાઈ ગઇ. રાણી રોમાચિત શરીરે અને અત્યુછલકાતે ભોચને જમીન ઉપર દંડવત્ પડી જગન્નાથ પ્રભુને વારંવાર પ્રણામો કરવા લાગી.

રાજમહેલની નીચેના ભાગમાં ઉભરાયેલો જનસમૂહ હજારો મુખે “ રાણીમા, રાણીમા ” કરી પોકારો કરવા લાગ્યો. જો કે એ પોકારોએ આખો રાજમહેલ ધ્રુજી ઉઠ્યો હતો, તોપણ એ અવાજ પ્રજ્ઞાલાના હૃદય લગી પહોંચ્યો નહિ. એ તો અત્યારે પ્રભુમહિમામાં પોતાનું બાન ભૂલી, ભોંયે ધૂળમાં આજોટતી હતી. એક અભિનવ ભાવનાના પ્રવાહમાં અત્યારે પ્રજ્ઞાલાનું હૃદય તરંગી બનેલું હતું. હવે પ્રજ્ઞાલાના હૃદયમાં યશની આકાંક્ષા રહી નહોતી. અત્યારે તેના હૃદયમાંથી સમસ્ત વાસનાઓ ખૂંસાઈ ગઈ હતી. હવે તેને પોતાના રૂપનું પણ અભિમાન રહ્યું નહોતું; એક અપૂર્વ-રૂપ જ્યોતિવડે અસારે એનું હૃદય જ્વલવત્યમાન બની ગયેલું હતું. હવે પ્રજ્ઞાલાના હૃદયમાંથી તેજ, ગર્વ, રાજ્યલાલસા, નીકળી ગયાં હતાં. ને અત્યારે પ્રજ્ઞાલા, મહારાજાઓના પણ મહારાજા, જ્યોતિર્ભય પરમપુરૂષના પદતળે દીન-ચિત્તે તથા સાશ્રુનયને ખેડી હતી.

એકદમ તે કંપી ઉઠી—તેના અંગમાં જાણે વિદ્યુત્સંચાર થયો હોય એવો ભાસ થયો. વિસ્મયથી વિકાસિત લોચને તે ક્ષણવાર શૂન્ય ગગન તરફ નિહાળી રહી. તેણે પોતાનાં માનસિકનયનોએ જોયું કે જાણે એક વિપુલ રક્તપ્રવાહ વહી રહ્યો છે. ને તેમાં અસંખ્ય મનુષ્યનાં શબો તણાયાં જાય છે. એ રક્તપ્રવાહ, મનુષ્યોનાં શબોને તાણી લાવી, સિંહાસનારૂઢ જ્યોતિર્ભય પરમપુરૂષનાં ચરણોમાં જાણે સ્થિર થાય છે. પ્રજ્ઞાલાએ જોયું કે એ પરમપુરૂષનાં લોચનોમાંથી અશ્રુધારા ઝરે છે. ને ગંડસ્થળને ભીંજવી નીચે પડે છે ! એ અશ્રુધારા રક્તપ્રવાહ સાથે મળી વિપુલ અગ્નિરાશિ સરળે છે ! ને એ અગ્નિરાશિ આગળ વધી રાણીનો પોતાનો ઘાસ કરવા આવે છે ! આ જોતાં રાણી બચબીત થઈ ગઈ અને ચીસ પાડી ઉભી થઈ ગઈ.

હવે રાણીનું કાલ્પનિક દૃશ્ય અંતર્ધાન થઇ ગયું. કેટલીકવારે તે સ્વસ્થ થઈ અને નગરપાલને બોલાવ્યો.

નગરપાલે આવી નતમનુ થઈ અભિવંદન કર્યું.

રાણી:—“ બંને બાજુએ થઈને કેટલાં માણસો મુઆં હશે ? ”

નગરપાલ:—“ આશરે ત્રીસેક હજાર. ”

રાણી સ્તબ્ધ થઈ ગઈ વળી એજ રક્તપ્રવાહ ત્હેનાં માનસિક-લોચનો પાસે પુનઃ ખડો થયો ! !

હવે રાણી ઉડી પોતાના ચયનગૃહમાં મઈ. કામળ ને કલમ લઈ એક પત્ર લખવા બેઠી. એ પત્ર રાજા મુકુન્દદેવ ઉપર લખવા ધાર્યો હતો. પત્રમાં લખ્યું કે:—

“ આપનું રાજ્ય અત્યારે તો નિષ્કંટક થયું છે; તો આપ સત્તર આવી આપનું રાજ્ય સંભાળી લેશો. ”

“ રાજ્ય ચલાવવું એ સ્ત્રી જાતિનું કામ નથી; એ કામ પુરૂષોનું છે. મ્હેં એક દડાડો લુલ કરી રાજ્યભાર ધર્યો હતો, પણ અત્યારે મ્હારી બૂલ ભાગી છે. મનુષ્યોને હણવાં હોય તો ત્હમે હણો. પણ મ્હને તો આ પાપકાર્યમાંથી મુક્ત કરશો. ”

“ જગન્નાથપ્રભુનાં દર્શન કરવાની અભિલાષા જાગી છે. તો હવે આપ સત્તર આપવો. ”

પત્ર પાઠવી કેટલીકવારે રાણી સ્વસ્થ થઈ, હજુ બહારના બાગમાં તો મહા કલરવ થયાંજ કરતો હતો. નિર્ભજાએ આવી સમાચાર આપ્યા કે સેનાપતિ દીનકૃષ્ણ દર્શનની અભિલાષાએ બહાર ઉભા છે.”

રાણી નીચે ઉતરી.

સેનાપતિ દીનકૃષ્ણ, રાણીને જોતાંજ ભક્તિ વિગલિત ચિત્તે ત્હેને

પ્રણામ કરવા લાગ્યો અને બોલ્યો:—“માણ, આપનું આ બાળક એક વિનંતિ કરવા આવેલ છે.”

રાણી:—“શું?”

દીનકૃષ્ણ:—“એકવાર આપ પ્રભને દર્શન આપો. ધણી પ્રભએ આપનાં દર્શન પણ કરેલાં નથી. એટલે અત્યારે તેઓ આપનાં દર્શન કરવા ઉત્સુક બનેલ છે.”

રાણી:—“પ્રભને દેખાવામાં પણ મ્હને વાંધો નથી. પરંતુ પ્રભ મ્હને યશભાગી બનાવે તો યશનો ભાર મારે માથે લેવામાં મ્હને વાંધો છે. જેમણે પોતાના હૃદયનું લોહી રેડેલું છે; તેમનાં નામો યશમંડિત થાય એ ઉચિત છે. વળી જે સર્વ નિયંતા ભગવાને વગર યાચનાએ આ દળનું મહાદાન આપેલું છે. તેનું નામ જપવંત હો. હું પામર કેણુ માન?”

દીનકૃષ્ણ:—“મા !”

રાણી:—“પ્રભને દર્શન આપવા માટે હું પદરાણીને મોકલું છું. મ્હને તો ક્ષમાજ આપો.”

વનગાલાના વિનય ભરેલા આગ્રહને માન આપી પદરાણી અને આશરે બીજી બસોક રાજમહિષીઓએ પ્રાસાદના ઉપરના ભાગમાં ચડી પ્રભને દર્શન ડૂંઢાયાં. પરંતુ પ્રભ એમને જોઈ સંતુષ્ટ થઈ નહિ. તેમણે મહાન ગર્જના કરી વિનંતિ કરી કે “અમે તો બંગાલી રાણી-માતાને જોવા આહીએ છીએ. પ્રભની તીવ્ર અભિલાષા બધા દેશોમાં બધા રાજઓને સંતોષવીજ પડે છે. ને જ્યાં એવું નથી થતું

ડૂંઢોતો. બીજા પ્રાંતોમાં પણ એ વાત જોઈ સકાય છે.

ત્યાં રાજકુટુંબ પ્રાણ તથા સિંહાસન પણ ખોઈ ખેડેલ છે. આથી વ્રજબાલા ઉભી થઈ. પોતાની અત્યંત અનિચ્છા હોવા છતાં પણ તેણે રાજપ્રાસાદના ઉપરના ભાગમાં ચડી વ્રજને દર્શન આપવાનું ચાહ્યું.

ઉપર ચડતાં પહેલાં વ્રજબાલાએ વિચાર્યું કે વ્રજવૃંદ ઓઢીઆની રાણીને જોવાને ચાહે છે-ભિખારિણીને જોવાને ઉત્સુક નથી. આથી તેણે પોતાનાં વસ્ત્રાભૂષણો મંગાવ્યાં; ને તેવડે રાણી અલંકૃત થઈ. માથા ઉપર રત્નખચિત મુકુટ, કંઠમાં મણિમુકતાના હારો ને કરકમલમાં વલયો તથા કડાં પહેર્યાં. કપાલમાં સિદ્ધરત્ન બિંદુ કરવું તે ભૂલી નહિ. તેના ઉપરિભાગમાં સુંદર ચંદ્રક ચોડયો. અને લાલ રેશમી સાડી ધારણ કરી રાણી વ્રજસુંદરી એ જનસમૂહની સન્મુખ આવી રહી. એને જોતાંજ ક્ષણવારમાં કોલાહલ બંધ થઈ ગયો. રાણી વ્રજસુંદરીને જોતાંજ લાખો મનુષ્યોનો શ્વાસોશ્વાસનો શબ્દ, સરિતાનું સલજ્જ અસ્ફુટ ગાન, અને વિહંગમોનાં મંગલગીત, એ સઘળું જાણે શાંત થઈ ગયું-સ્થંભી ગયું-રજાં માત્ર લોચનો અને પ્રાણો !

વ્રજવૃંદો ઉંચે વદને વિલોકી રહ્યાં ! તેઓ તો માનવીને જોવાને ચહાતાં હતાં-તેઓ તો રાણીને જોવાને ચહાતાં હતાં; પરંતુ એ સ્થાને તેમણે દેવી-પ્રતિમા જોઈ ! ક્ષણમાત્ર તો સૌ પોતાની શુદ્ધિ પણ ભૂલી ગયાં. તેમને આભાસ થયો કે જાણે આકાશ અને પૃથ્વીને સંયોગ સ્થળે-ક્ષિતિજમાં-ઉપાદેવીજ મૂર્તિમાન થઈ ઉદય પામી હોયની ! વ્રજસુંદરીની આજુબાજુ અનેક સ્ત્રીઓ હતી-અનેક રાજમહિષીઓ હતી; પરંતુ લાખો મનુષ્યોનાં નેત્રો ચંદ્રમા ભણી ખેંચાયાં હતાં, નક્ષત્રોભણી નહિ.

ચોડીવારે વ્રજવૃંદમાં પુનઃસ્મૃતિ આવી. એટલે લાખો મનુષ્યોના કંઠમાંથી એક સાથે જયધ્વનિ નીકળ્યો, એ પ્રચંડ જયધ્વનિએ દિગ્મા

મંડળ કપી ઉઠ્યું. જે મનુષ્યો દૂર હતાં; ને જેઓ રાણીનું મુખાર-
વિંદ જોઈ શકતાં નહોતાં, તેઓએ તો માત્ર એક પ્રતિમા-એક છાત્ર-
એક જ્યોતિષ જોઈ. ! ખરેખર કહીએ તો તેમણેજ રાણીને વચા-
સ્થિત નિહાળી.

ગદાધર આજે ભોંયે પડી રાણીને દંડવત્ કરવા લાગ્યો. કરિ-
મશા પણ આજે ભૂમિનો સ્પર્શ કરી વારંવાર સલ્લમો કરવા લાગ્યો.
ને દીનકૃષ્ણનાં બંને લોચનોમાંથી આજે અશ્રુધારાનો પ્રવાહ મંડસ્થાને
ભીંજવી ભોંયે પડવા લાગ્યો.

પરિચ્છેદ આઠમો.

ભારનો પરિત્યાગ.

મોક્ષસ્ય હેતુઃ પ્રથમો નિગચંતે, વૈરાગ્યમત્યન્તમનિત્યવસ્તુષુ ।
તતઃ શમન્નાપિ દર્માસ્તિતિક્ષા, ગ્યાસઃ પ્રસક્તાશ્ચિલકર્મણાં

મૃચ્છમ્ ॥

(વિવેક મહાભલિ)

સંધ્યા સમયે દનર્દન અને બ્રહ્મરામના મુન્હાની તપાસ કરી
નગરપાલકે તેમને દોષિત ઠરાવ્યા; અને પ્રાણુદંડની સજા કરવાનું
દૂરમાન ઠાઠ્યું. દનર્દને તથા બ્રહ્મરામે રાણીની પાસે કૃપાદષ્ટિની ભિક્ષા
યાચી. એટલે રાણીએ તેમને પ્રાણુદંડથી મુક્ત કરી દુર્ગની અંદર કેદ
રાખવાની આજ્ઞા કરી.

હવે રાણી વ્રજસુંદરીએ મંત્રણાગારમાં બેસી જાહેર કર્યું કે
મહારે સત્તર જગન્નાથદેવનાં દર્શનાર્થે યાત્રા કરવાની છે. દીનકૃષ્ણે

રાણીસાહેબને વિનંતિ કરી હમણાં યાત્રાએ ન જવા આગ્રહ કર્યો. છેલ્લે રાણીએ કહ્યું કે “ ઠીક છે, જ્યાં લગી રાજા કે રાજકુમાર આવી રાજ્યભાર ગ્રહણ નહિ કરે; ત્યાં લગી હું જામશ નહિ; પણ તેઓ આવ્યા પછી હું ક્ષણમાત્ર પણ રોકાઈશ નહિ. ”

એ દહાડા પછી એક દૂત રાજા મુકુન્દદેવ પાસેથી પત્ર લખને આવ્યો. રાણીએ એ પત્ર વાંચ્યો. તેમાં આ પ્રમાણે લખેલું હતું.

“ મહારી વ્રજસુન્દરિ ! ”

“ મહેં સાંભળ્યું છે કે ત્હેં દનાઈનને કેદી કર્યો છે, શત્રુની પચાસ હજાર સેનાનો ત્હેં પરાભવ કર્યો છે; અને ઝોઢીઆની રક્ષા કરી છે. ”

“ તું ઝોઢીઆની લક્ષ્મી છે, તું ઝોઢીઆની મૂર્તિમતી શક્તિ છે. ત્હને કશું પણ દેનાર તો કોઈ માણસ નથી; પણ ત્હારી પાસે બિક્ષા યાચનાર તો અનેક છે. આથી ત્હારો દાસાનુદાસ મુકુન્દદેવ ત્હારી પાસે બિક્ષા માગે છે કે તું ચિરકાલ ઝોઢીઆમાંજ સ્થિતિ કરજે. ”

“ તું હવે કેવળ મહારી જીવનસંગિની કે હૃદયેશ્વરીજ છે એમ નથી. મહારી શક્તિ, મહારી લક્ષ્મી ને મહારી ઉપાસ્યદેવી તુંજ છે ! ”

“ ત્હને જોવાને હું હમણાંજ પાછો આવત; પરંતુ સાંભળ્યું છે કે વિદ્રોહીઓએ શ્રી દળ જમાવવા માંડ્યું છે; ને દનાઈનનો પુત્ર હરિકીર્તન તેનો સેનાનાયક થયો છે, આથી હમણાં હું આવી શકીશ નહિ. ”

લિ. ત્હારો

મુકુન્દદેવ.

કેટલાકવારે યુવરાજની પાસેથી દૂતે આવી સમાચાર આપ્યા કે:—
“ કાલાપહાડને હાથે યુવરાજના લશ્કરનો પરાભવ થયો છે. યુવરાજનું

લશ્કર ઘણુંક કપાઈ ગયું છે. એટલે બાકી રહેલા લશ્કર સાથે યુવરાજ રાજધાની ભણી આવે છે.

આના શૈકળનક સમાચાર સાંભળ્યા છતાં પણ રાણીના વદન ઉપર ચિંતાનું કશું લક્ષણ દેખાયું નહિ. માત્ર તે એકીનજરે આકાશ-ભણી તાકી રહી. આકાશમાં તે શું જોતી હતી ? એ વાત દાસીઓ સમજી શકી નહિ. તોપણ રાણીનું પ્રયત્ન વદન જોઈ દાસીઓ એટલું સમજી કે ઓઢીઆનું કશું પણ અમંગલ થવાની સંભાવના નથી. થોડીવારમાંજ આ સમાચાર આખા નગરમાં પ્રસર્યા; ત્યારે સૌ મનુષ્યો નિશ્ચિન્ત થયાં.

પરાજીત થએલા સૈન્ય સાથે યુવરાજે ખીજે દહાડે રાજધાનીમાં પ્રવેશ કર્યો. યુવરાજની સાથે રણભૂમિમાં સાઠ સિત્તેર હજારનું સૈન્ય ગયેલું હતું; પરંતુ અત્યારે વીશહજારનું સૈન્ય પાછું આવ્યું હતું. ને પીસતાગીશ હજાર કપાઈ ગયું હતું. તોપણ રાણી નાહંમત થઈ નહિ. તેણે નવું સૈન્ય એકઠું કરવા માંડ્યું. ને સેકડો મનુષ્યો આવી લશ્કરમાં ભરતી કરવા લાગ્યાં.

લગભગ એક વર્ષ લગી યુદ્ધનું ખરચ કરી કરી રાજ્યખખતો ખાલી થઈ ગયો હતો. આથી દીનકૃષ્ણ તથા નગરપાલક વ્રજની ખેંચથી મુંઝાવા લાગ્યા. આ વાત તેમણે રાણીને કહી. એટલે રાણીએ તરત પોતાનાં તમામ ધરેણાં પેટીમાંથી કાઢી તેમના હાથમાં મૂક્યાં, એટલુંજ નહિ પણ પોતાના અંગ ઉપર જે જે અલંકારો હતા તે તે તમામ પણ આપી દીધા. વ્રજસુંદરીના આ દૃષ્ટાન્તનું અનુકરણ ખીજ કોઈ રાણીએ કર્યું નહિ; તોપણ નગરના ગૃહસ્થોની સ્ત્રીઓ તથા પુત્રીઓએ તો કર્યુંજ. અન્ય રાણીઓ તો વ્રજસુંદરીના આ કાર્યથી તેની નિંદા કરવા લાગી, પણ વ્રજએ તો રાણીના ઉદારતાનાં પુષ્કળ વખાણ કર્યાં; ને તેના પર ભક્તિભાવ દર્શાવવા માંડ્યો.

પરંતુ યુવરાજ આવતાંજ તમામ કાર્યોમાં અડચણ આવી પડી. યુવરાજે આવી, રાજના મંત્રણાગારમાં બેસી, રાજને આસને ચડી, ઇચ્છા પ્રમાણે હુકમો કાઢવા માંડ્યા. અને જે કાર્યોથી રાણીનું અપમાન થાય તેવાં શરમાનો કરવા માંડ્યાં, રાણી આ બધું સમજતી હતી. ને જે તેણે ધાર્યું હોત તો યુવરાજને તે ક્ષણમાત્રમાં દૂર પણ કરી શકી હોત, પરંતુ કશું ન કરતાં રાણીએ તો જગન્નાથની યાત્રા-જવાની તૈયારી કરવા માંડી.

રાણીની આજ્ઞાનું ઉદ્ધવન કરી યુવરાજે દનાદન તથા ભૃગુરામને પ્રાણદંડની સજા ફરમાવી. આ વાત સાંભળી દીનકૃષ્ણ તથા નગરપાલનાં મન ઉંચાં થયાં તેઓએ એકાંતમાં મળી ઠરાવ કર્યો કે “માતા વ્રજસુંદરીએ જેને પ્રાણદાન આપેલું છે; તેને આપણે મરવા દઇશું નહિ.” તેમણે બંને કેદીઓને નાશી જવાની સગવડ કરી આપી. આથી તેઓ નાશી ગયા. ને ત્રિદ્રોહીના દળમાં મળી ગયા.

થોડાજ દહાડામાં રાંજની પાસેથી સમાચાર આવ્યા કે “ત્રિદ્રોહીની સંખ્યા એટલી તો વધી પડી છે કે તેમને પાછળ રાખી મહારાથી રાજધાની ભણી આવી શકશે નહિ. માટે મ્હને મદદ માટે કેટલુંક લશ્કર મોકલવું.”

પરંતુ યુવરાજે પિતાની મદદ માટે વધારાનું સૈન્ય મોકલ્યું નહિ. અને પત્રના ઉચ્ચારમાં જણાવ્યું. અહિં રાજધાનીમાં વંધારે સૈન્ય નથી.

રાણી એજ દહાડે સંધ્યાકાળ પછી ગુપ્ત રીતે જગન્નાથદેવની યાત્રા માટે બહાર નીકળી. એની સાથે નિર્ભંગા અને શાંત હતાં. કોઇ પણ નગરવાસી મનુષ્ય જાણી શક્યું નહિ કે આજે એમની ભાગ્ય-લક્ષ્મીએ રાજધાનીમાંથી પ્રયાણ કર્યું છે.

પરંતુ નટવરથી એ વાત અજાણી રહી શકી નહિ. તે 'નગર' બહાર નીકળી રાણીની પાછળ દોડ્યો. ને રાણીને રસ્તામાં મળી ગયો. આ સમયે રાણી શિબિકા (પાલખી)માં હતી.

નટવર:—“ માણ, પાછાં ક્યારે ફરશો ? ”

રાણી:—“ મહાપ્રભુની ઇચ્છા હશે ત્યારે. ”

નટવર:—“ પરંતુ આપની ઇચ્છા ક્યારે પાછાં ફરવાની છે ? ”

રાણી:—“ બાપુ, મનુષ્યની ઇચ્છા શા કામની છે ? ”

નટવર:—“ સમજ્યો માણ, યુવરાજે આવી અનર્થ આરંભ્યો છે, એટલે આપ પાછાં નહિજ ફરો. સારું, તો હું પણ આપની સાથેજ આવીશ. ”

રાણી:—“ બાપડી છોકરાંને અહીં પડ્યાં મૂકીને ? ”

નટવર:—“ ના, લઇને આવીશ. હવે અહીં રહીને શું કરું માણ ? બારવાટી તો જલ્દી થતુના હાથમાં જઈ પડવા સંભવ છે. ”

આવી વાતચિત કરી નટવર પાછો ફર્યો. ને બીજો દહાડે પોતાનાં બેરાંછોકરાંને લઇ તેણે પણ જગન્નાથજી ભણી ચાલવા માંડ્યું. પણ જતાં પહેલાં તેણે દીનકૃષ્ણને કહ્યું કે “ આપણી ભાગ્યલક્ષ્મીએ આપણો પરિત્યાગ કર્યો છે એટલે હવે બચવાનો સંભવ નથી. માટે દીનકૃષ્ણરાય ! સમય મળે તો તહમે પણ ભાગી આવજો. ”

આ સમાચાર સાંભળી દીનકૃષ્ણ સ્તબ્ધ બની ગયો; તે સમજ્યો કે ગમે તેટલો આગ્રહ કર્યા છતાં પણ હવે રાણી રોકાવાની નથી. અને હવે ઓઢીઆનું રક્ષણ પણ થવાનો સંભવ નથી.

દીનકૃષ્ણનું અનુમાન સાચું પડ્યું. પાંચ દહાડા પછી સમાચાર આવ્યા કે વિદ્રોહીને હાથે રાજા મુકુન્દદેવનો નાશ થયો છે. આ સાંભળતાં પ્રજાની ચિંતાનો પાર રહ્યો નહિ. ત્યારપછી કેટલેક દહાડે

પ્રથમ સૈન્ય સાથે કાલાપહાડે આવી રાજધાની તથા દુર્ગને ઘેરો ઘાલ્યો. આ વખતે આકુળવ્યાકુળ બનેલી વ્રજ સાશુનયને પોકારવા લાગી કે “ માતૃ વ્રજસુન્દરિ ! ત્હમે ક્યાં છો મા ? અમે મહા વિપત્તિમાં આવી પડેલ છીએ. ત્હમે તે શી રીતે જોઈ શકો છો માણ ? ”

પ્રિન્સેડ નવમો.

માતૃ-ભાવના.

ક્વ ગતાઃ પૃથિવીપાલાઃ સસૈન્યબલવાહનાઃ ।

પ્રમાણસાક્ષિણી યેષાં ભૂમિરથાપિ તિષ્ઠતિ ॥

(મહાભારત.)

પરંતુ લોકોનો પોકાર એમની મા સાંભળી શકી નહિ; કેમકે એ મા તો હવે જગન્નાથપુરી પહોંચી હતી. સમુદ્રના તટ પાસે રેતાળ પ્રદેશમાં પહેલાં વ્રજઆસાએ જે ઝૂંપડી બાંધી હતી તેમાંજ તે પાછી આવીને રહેલી હતી. ઝૂંપડીએ આવીને વ્રજઆસાએ શાંતને રજા આપી. તેમજ નિર્મળાને પણ રજા આપી. તોપણ નિર્મળા તો ગઈ નહિ. તે બોલીઃ-“ જગતમાં મ્હારે બીજું કોઈ આશ્રયસ્થાન નથી; તો હું ક્યાં જઈ ? ”

આ સાંભળતાં વ્રજઆસાને વિચાર ઉપજ્યો કે મ્હારે બીજું કોઈ આશ્રય સ્થાન છે ? હા. છેજ, સમુદ્રસૈકતમાં શાન્તિમય અનંતનાં ચરણારવિંદો જેવું સુંદર સ્થાન બીજું કયું હોઈ શકે ? ”

રાજા મુકુન્દદેવના મરણના સમાચાર નિર્મળા તથા વ્રજઆસાએ સાંભળ્યા. સમાચાર સાંભળતાં નિર્મળાના માથા ઉપર તો જાણે આકાશ

તૂટી પડ્યું ! કેમકે તેનું આશ્રયસ્થાન નષ્ટ થઇ ગયું હોય એમ તેને લાગ્યું.

વ્રજબાલાના હૃદયમાં પણ રાજાના મરણથી બહુ આઘાત થયેલો. એ પણ બહુજ શોકાકુલ બની ગઇ, પરંતુ એ શોક પોતાને માટે નહિ-રાજાને માટે તથા રાજ્યને માટે હતો. વ્રજબાલાએ પોતાનાં માનસ-લોચને જોયું તો ઓઢીઆ પઠાણોનાં ચરણો નીચે ઘૂંટાતો જોયો. અને જગન્નાથજીનો પણ પઠાણોના હાથથી નિસ્તાર હોય એમ તેને જણાયું નહિ.

વ્રજબાલા કોઈ રીતે મુકુન્દદેવને બૂલી શકી નહિ. જેની પાસેથી વ્રજબાલા પ્રેમનું શિક્ષણ પામી હતી; તેને તે શી રીતે બૂલી શકે ? સમુદ્રતીરે જે સ્થળે એસી વ્રજબાલા એક દહાડો રાજા સાથે વાર્તાલાપ કરતી હતી; તે સ્થળે તે દિવસનો ઘણો ભાગ વ્યતીત કરતી. વ્રજબાલાની સન્મુખ એનો એજ સમુદ્ર હતો. પાછળ એની એજ ઝૂંપડી હતી ને માથા ઉપર એનું એજ ગંભીર નીલ આઘાશ હતું. પરંતુ વ્રજબાલા હવે એની એ નહોતી ! જે કે નદી તો એની એજ હતી; પરંતુ તેમાંનું જૂનું જળ વહી ગયું હતું, ને ત્યાં નૂતન જળ ને નૂતન તરંગો આવેલાં હતાં. ને તે નદીના વક્ષઃસ્થળને દોલાયમાન કરી રહેલાં હતાં.

એક દહાડો દિવસના પાછલા ભાગમાં વ્રજબાલા ઝૂંપડીની આગળ રેતી ઉપર બેઠી હતી; ને સમુદ્રમાં તરંગોની ઉપર તરંગો આજોટતા હતા તે જોતી હતી. નિર્ભંગા પાસે બેઠેલી હતી ને તે રાજ-મહેલમાં ભોગવેલા વૈભવોનું સ્મરણ કરતી હતી. જે કે એના ઉદરમાં તો અત્યારે ઘરાઘરા ક્રુધા લાગેલી હતી. વ્રજબાલા તો હવે માત્ર એકવારજ જન્મતી. નિર્ભંગાને પણ એને લીધે એકાહારી થવું પડ્યું

હતું. નિર્મળાને વારંવાર વિચાર આવતો કે શું કરું કે વ્રજબાલા પહેલાં હતી તેવી થાય ને પાછી રાજમહેલમાં જાય ? વ્રજબાલાને વારંવાર એ વિચાર આવતો હતો કે હું શું કરું કે પહેલાંની સ્મૃતિનું વિસ્મરણ થાય ?

થોડીવાર મૌન રહ્યા પછી નિર્મળા બોલી:—“ હવે ? ”

વ્રજબાલા:—“ શા પછી હવે ? ”

નિર્મળા:—“ અહીંઆં આવી અવસ્થામાંજ શું બધા દહાડા નીકળશે ? ”

વ્રજબાલા:—“ જગન્નાથજીની ઇચ્છા. ”

નિર્મળા:—“ પણ ત્હારી ઇચ્છા શી છે ? ”

વ્રજબાલા:—“ મનુષ્યની ઇચ્છા તે વળી શી હોય ? ”

નિર્મળા:—“ એમ તે હોય ? તું તો જે ધારે તે ”.....

આ વચન સાંભળતાં વ્રજબાલા કંપી ઉઠી; ને બોલી:—“છટ્, છટ્ હું કોણુ માત્ર ? ”

વ્રજબાલાનાં મુખનાં આ કેવાં વચનો ? હજી એનું હંપણું—વ્યક્તિપણું—બિન્નપણું—રૂપી ગયું નહોતું. એણે પોતાનું હંપણું ગાળી નાંખવાને સેંકડોવાર કહ્યું હતું કે “ હું કોણુ માત્ર ? ” પરંતુ તેનું બિન્નપણું ગળી ગયું હોય તો હૃદય ઉપર બોળે રહે શાનો ? આ સંસારમાં જે માણસો પોતાનાં પ્રત્યેક કાર્યનો ભાર-પાપપુણ્ય તમામનો ભાર-મનવચન કાયાએ ભગવાનને ચરણે સમર્પી બોલી શકે કે “ હે હૃષીકેશ ! મહારા હૃદયમાં સ્થિતિ કરી તું જે કરાવે છે; તેજ હું કરું છું ” તેજ નિશ્ચિન્ત થઇ શકે. વ્રજબાલા આ જાતની નિશ્ચિન્તતા શોધતી હતી. એવી નિશ્ચિન્તતા પ્રાપ્ત થાય તેવા વિચારોમાં તે લીન થઇ હતી.

નિર્મળા:—“ રાણી ! ત્હને સાંભરે છે કે ત્હેં આ સ્થળે એક દહાડો એક માછલાને દાટી દીધું હતું. ને તે સમયે તેં કશું હતું કે હું માછલું વાવું છું ! રેતી ખસેડીને જો તો અભારે તેનાં હાડકાં જોવામાં આવશે. ”

વ્રજબાલા કંપતી કંપતી દૂર ખસી ગઇ. ને મંબીર સ્વરે બોલી:—
“ નિર્મળા ! બૂતકાળની કાંધપથ્ય વાત ત્હારે હવે મ્હારી પાસે કરવી નહિ. ”

નિર્મળા:—“ અને ભવિષ્યકાળની વાત ? ”

વ્રજબાલા:—“ એ વાત પણ ભાવિના હાથમાં સોંપી દેવી. ”

નિર્મળા:—“ ઠીક, બૂતકાળની વાત કરવી નહિ ને ભવિષ્યની વાત ભાવિના હાથમાં સોંપવી; ત્યારે ત્હારી પાસે શી વાત કરવી ? ”

વ્રજબાલા:—“ વર્તમાનની. ”

નિર્મળા:—“ વર્તમાનની મર્યાદા કેટલી ઓછી છે ? ”

વ્રજબાલા:—“ ઓછી નથી; વર્તમાન અનન્ત છે. ”

નિર્મળા:—“ વર્તમાન અનન્ત છે ? ”

વ્રજબાલા:—“ હા, વર્તમાન અનન્ત છે, ને તેજ તું છે. ”

નિર્મળા:—“ અને બૂતકાળ ? ”

વ્રજબાલા:—“ બૂતકાળ સીમાવાળો છે. ”

નિર્મળા:—“ એ વાત મ્હારાથી સમજી શકાતી નથી. ”

વ્રજબાલા:—“ સ્મૃતિ જેટલો પ્રદેશજ બૂતકાળનો છે; સ્મૃતિ કરતાં વધારે બૂતકાળનો પ્રદેશ નથી. ”

નિર્મળા:—“ અને ભવિષ્ય ? ”

વ્રજબાલા:—“ એ તો ભગવાન પોતેજ છે. ”

નિર્મળા હસવા લાગી, અને બોલી:—“ત્હારી પાસેથી આજે મ્હેં નવી વાત સાંભળી. આટલું બધું તું કોની પાસેથી શીખી?”

વ્રજ્યાલા:—“નિર્મળા, કોઈ કોઈને કશું શીખવતું નથી. મનુષ્યને શીખવનાર તો એનું પોતાનું મન છે તથા પ્રસંગો છે.”

એટલામાં પાછળથી કોઈ બોલી ઉઠ્યું. “અરૂં કહોછો માણ, હું આ બે માસમાં જેટલું શીખેલ છું, તેટલું હજારે પંડિતો મ્હને એક ક્ષણ લગી શીખવત; તોપણ શીખી શકત નહિ.”

વ્રજ્યાલાએ પાછાં ફરીને જોયું તો થોડે દૂર લલાટી પોતાના નાના બાળકને કેડે લઈ ઉભેલી હતી. અને તેથી થોડે દૂર નટવર, પોતાની આઠ વરસની બાલિકાને લઈને ઉભો હતો.

એમને જોઈને રાણીના હૃદયમાં આનંદનો પ્રવાહ ઉછળવા લાગ્યો.

રાણી:—“અરે લલાટી! અરે નટવર! ત્હમે અહીંઆં ક્યાંથી?”

“જ્યાં મા હોય ત્યાંજ તેનાં સંતાન પણ હોય ના?” સામેથી લલાટીએ ઉત્તર આપ્યું.

રાણીના હૃદયમાં વહેતો આનંદપ્રવાહ હવે તેનાં નેત્રોમાં આવ્યો. રાણીએ અશ્રુ ભરેલ લોચને લલાટીની કેડમાં રહેલા તેના નાનકડા પુત્રને તાણી લીધો. અને એ શિશુને પોતાની છાતીએ ચાંપી તેનું મુખચુંબન કર્યું. બાળકનું મુખચુંબન કરતાં રાણીનું આખું શરીર જાણે કંટકિત થઈ ગયું.

નટવરની પુત્રી ધીરેધીરે રાણીની પાસે આવી; ને રાણીને પગે લાગી. એનો પણ હાથ ઝાલી રાણીએ તેને પોતાની છાતીમાં લઈ લીધો. રાણીના બંને પડખામાં બે બાળકો હતાં. ને લોચનોમાં અશ્રુધારા હતી. જાણે અનન્તના કિનારાપર સનાતન ધર્મપ્રતિમા ઉભેલી હોય ને તેના એક પડખામાં ભક્તિ અને બીજા પડખામાં આનન્દ વિરાજેલાં હોય! વળી નયનમાં મુક્તિ હોય!

નટવર અને લલાટીએ રાણીને પ્રણામ કર્યાં. એ બંને પ્રણામ કરતાં કરતાં ભૂમિ ઉપર દંડવત્ કરતાં હતાં ખરાં, પરન્તુ તેમનાં નય-
નોમાંથી અવિરત અશ્રુધારાઓ ઝરતી હતી. ને હૃદય અસ્ફૂટભાષા બો-
લતું બોલતું કંપતું હતું.

થોડીવાર મૌન ધારણુ કર્યા પછી લલાટી બોલી:-“જગજ્જનની !
અમત્તે શું આ પ્રમાણે પોતાના અંકમાં લેશે નહિ ? ”

એટલામાં દૂરથી કોઈના કોમળ છતાં ઉચ્ચ અવાજ સંભળાયો-
“ લેશે, થોડા સમયમાંજ લેશે. ”

આ અવાજ સાંભળી સૌ વિસ્મય પામી ગયાં. આ વાત કોણુ
બોલ્યું ? એ જોવા સૌ ચારે તરફ દષ્ટિપાત કરવા લાગ્યાં. પણ સમી-
પમાં કોઈ મનુષ્ય જણાયું નહિ. વ્રજબાલાને ભાસ થયો કે જાણે દૂર
એક સંન્યાસીની મૂર્તિ જણાય છે. ને એ મૂર્તિ સંધ્યાના અસ્પષ્ટ
અંધકારમાં લીન થઈ જાય છે !

આ જોઈ વ્રજબાલા કાંઈ વિસ્મિત તથા અન્યમનસ્ક થઈ.
વ્રજબાલાની આ સ્થિતિ જોતાં પેલાં બાળકો તેની કેડમાંથી નીચે
ઉતરી ગયાં. કેમકે તેઓ સમજ્યાં, કે હવે રાણીમાનું પોતાનાભણી
ધ્યાન નથી. આથી બાળકો પોતાની જનેતા પાસે જવાને તત્પર થયાં.

બાળકો પોતાની પાસેથી ખસી ગયાં; તે જોતાંજ જાણે વ્રજ-
બાલા ઉંઘમાંથી જાગૃત થઈ ગઈ. અને બંને બાળકોને પાછાં તાણી
લઈ પોતાની ગોદમાં લીધાં, ને ખૂંપડીમાં લઈ ગઈ. ત્યાં પોતાને વા-
સ્તે જે ભોજન તૈયાર કરવામાં આવેલું હતું તે લઈ સ્વહસ્તે બંને
બાળકોને કોળીઆ ભરાવી ખવરાવવા લાગી !

નિર્મળા આ દેખાવ જોઈ આશ્ચર્ય પામી ગઈ. વ્રજબાલા બ્રાહ્મ-
ણીની પુત્રી હતી છતાં આ અસ્પર્શ્ય જાતિનાં બાળકોએ સ્પર્શ કરેલા

અનને અડકવા લાગી ! ને તે મનમાં ને મનમાં વિચારવા લાગી કે હવે જો મ્હને ક્યાંઈ સારી રહેવાની સગવડવાળું સ્થાન મળે તો આ વટવેલીનો સંસર્ગ છોડી ચાલ્યાં જવું. ”

બંને બાળકોને જમાડી તથા જળપાન કરાવી વ્રજબાલા બહાર લાવી. પોતાનાં બંને સંતાનોને તૂમ થયેલાં જોઈને લલાટી તથા નટ-વરને પણ અત્યંત આદર્યા થયો. એ આદરમાં તેઓ પોતાની બ્રૂખતરસ પણ ભૂલી ગયાં.

હવે નટવરે પ્રણામ કરી વિદાય માગી.

રાણી:—“ નટવર, અહીં રહેવાનું તને ક્યાંઈ સ્થાન મળ્યું છે કે ? ”

નટવર:—“ માજી, તમારાં સંતાનોને સ્થાનનો ક્યાં તોટો છે ? જો આજા કરો તો આખો રાજમહેલ અહીં ઉપાડી લાવું. ”

આ સાંભળી રાણી હસવા લાગી.

તે દહાડાની ગંભીર રાત્રિમાં રાણી અર્ધો જાગૃત ને અર્ધો સ્વ-પ્રાવસ્થામાં પડેલી હતી. ત્યાં તેણે દૂરથી આવતું નીચેનું ગાન સાંભળ્યું. એ ગાન જાણે દૂર સમુદ્રતટની રેતીમાં બેસીને કોઈ ગાતું હતું.

હરિ ! હૃદયમંદિરે જગો;

પ્રભુ ! હૃદયમંદિરે જગો.

જનક રૂપે વા જનની રૂપે, પુત્ર રૂપે વા પુત્રી રૂપે.

હૃદયમંદિરે જગો—હરિ ! હૃદયમંદિરે જગો.

ભગિનીરૂપે વા બ્રાતા રૂપે,

પત્નીરૂપે વા ત્રાતા રૂપે,

હૃદયમંદિરે જગો—પ્રભુ ! હૃદયમંદિરે જગો.

સ્નેહ, દયા વા ભક્તિરૂપે,
 પ્રેમભાવ વા પ્રીતિરૂપે,
 માનસ-મંદિરમાં જાગો-હરિ ! હૃદયમંદિરે જાગો
 જાગો નિદ્રા વા જાગરણે,
 પ્રકટો પ્રભુ જીવન ને મરણે,
 સકલ સમયમાં જાગો, હરિ ! હૃદયમંદિરે જાગો.
 શક્તિરૂપથી, શાંતિરૂપથી,
 જ્ઞાનરૂપથી, બુદ્ધિરૂપથી,
 બહાર બીતર જાગો, હરિ ! હૃદયમંદિરે જાગો.
 પ્રકટો સુખમાં, પ્રકટો દુઃખમાં,
 પ્રકટો અહરે, પ્રકટો નિશમાં,
 માનસ-મંદિરે જાગો-પ્રભુ ! હૃદયમંદિરે જાગો.

અરિષ્ટે દશમે.

નિર્વાસનિકતા.

સ્થૂલાદિસંબંધવતોઽભિમાનિનઃ સુખં ચ દુઃખં ચ શુભાશુભે ચ ।
 વિધ્વસ્તવન્ધસ્ય સદાત્મનો મુનેઃ કુતઃ શુભં વા પ્યશુભં ફલં વા ॥
 (શંકરાચાર્ય,)

બીજે દિવસે પ્રભાતે ઊઠી રાણી બોલી:—“ નિર્ભળા ! આજે
 દેવદર્શને જવું છે. ”

નિર્ભળા વિસ્મય પામી બોલી:—“ આપણને અહીં આવ્યાં તો

કેટલાય દિવસો થઇ ગયા, છતાં કોઈ દહાડો નહિ ને આજે એ શી વાત કરી ? ”

પ્રજ્ઞાલાલ:—“ આટલે દહાડે હું દર્શનની અધિકારી થઇ છું. ”

નિર્મળા:—“ આજે એકદમ ત્હને અધિકાર ક્યાંથી આવી મળ્યો ? ”

પ્રજ્ઞાલાલ:—“ બાળકોનો સ્પર્શ થવાથી. ”

નિર્મળા:—“ એ શી રીતે ? ”

પ્રજ્ઞાલાલ:—“ હું પહેલાં કોઇ દહાડો પણ બાળકોને બોળામાં લેતીજ નહિ. કેમકે બાળક એ મ્હારી નજરે ધૂણાસ્પદ વસ્તુ હતી. પણ એ બે બાળકોને કાલે મ્હેં અંકમાં લીધાં ત્યારથી હું પવિત્ર થઇ છું. ”

નિર્મળા:—“ મ્હને આમાં કાંઇ સમજાતું નથી. ”

પ્રજ્ઞાલાલ:—“ એથી મ્હારા શરીરમાં માતૃભાવના જન્મત થઇ છે. ”

નિર્મળા:—“ વાહવા રે વાહવા ! એ શુદ્ધતાં સંતાનોતું એહું ચૂંથવાથી તું પવિત્ર થઇ કે ઉલટી અપવિત્ર થઇ ? એ મ્હારાથી તો સમજી શકાતું નથી. ”

પ્રજ્ઞાલાલ:—“ એ સમજવાની હજી લગી તારામાં શક્તિ આવી નથી નિર્મળા ? ”

નિર્મળા:—“ ન આવી તો કાંઇ નહિ; મ્હારે એવી પવિત્રતા જોઇતી પણ નથી. ”

પ્રજ્ઞાલાલ:—“ બહુ સાફ, તો તું ઝુંપડીએ રહેજો. હુંજ મંદિરમાં જઇશ. ”

નિર્મળા:—“ શું એકલી જઇશ ? ”

પ્રજ્ઞાલાલ:—“ ના, લલ્લાટી હમણાં આવશે. ”

નિર્મળા:—ના, હું તો ત્હારી સાથે આવીશ. “એને આવવું હોય તો એ પણ ભલે ને આવે.”

પછી સ્નાન કરવા સારૂં બંને જણાં સમુદ્રમાં ઉતર્યાં. અનંત વારિ-રાશિ સમુદ્રના તરંગો ઉપર તરંગો આવી આ બંને રમણીઓનાં અંગ ઉપરના મલ ધોઈ લઈ જવા લાગ્યો. તોપણ અંદરના માનસિક મલો ધોવાની એ સમુદ્રમાં શક્તિ નહોતી પ્રજાલા સમુદ્રને સંબોધીને બોલી:—“વારિધિ! તું કેટલો વિશાળ છે ને હું કેટલી ક્ષુદ્ર છું? તોપણ તું સીમાબદ્ધ છું; ને મ્હારે સીમા નથી. તું મર્યાદિત છું ને હું અમર્યાદિત ને અનંત છું. ત્હાં હૃદય વિશાળ છતાં પણ ચપળ છે. પવનને સાધારણ ઝપાટે પણ ત્હાં હૃદય અસ્થિર બની કંપી ઉઠે છે. ને મ્હાં હૃદય ન્હાનકડું હોવા છતાં પણ ગંભીર છે. સેંકડો પ્રવૃત્તિના હડસેલા ખાધા છતાં પણ મ્હાં હૃદય નિષ્કંપ છે. તો પછી ત્હારો ગર્વ વૃથા છે. ત્હારી શક્તિ તે પાશવિકતથા નાશકારક છે. તું...”

એટલામાં એકદમ નિર્મળા ચીસ પાડી ઉડી. પ્રજાલાએ પાછાં ફરીને જોયું તો સમુદ્રભણી પાછો ફરતો એક તરંગ નિર્મળાને સમુદ્ર તરફ ધસડી જતો હતો. પ્રજાલાએ નિર્મળાને જોરથી પકડી રાખી. આથી તે હુબતી બચી.

હવે નિર્મળા સમુદ્રને ગાળો દેવા લાગી. એની ગાળો પૂરી થઈ નહોતી ત્યાં તો એક બીજો તરંગ આવ્યો. ને એ તરંગે લથડીઆં આતી નિર્મળાને રેતીમાં પાડી નાંખી. ને ગાળો દેતી નિર્મળાને રેતીમાં ધસડતો ધસડતો એ તરંગ કાંઠા તરફ લઇ ચાલ્યો.

આ જોઈ પ્રજાલા બોલી:—“અરે વારિધિ! તું દયામાયા-વર્ણીત છે, તેથીજ આટલો બધો ક્ષુદ્ર છે.”

બંને જણાંએ સ્નાન સમાવી કર્યું. એટલામાં લલાટી આવી. એટલે તેને સાથે લઈ મંદિરભણી ચાલ્યાં.

તેઓ મંદિરમાં આવ્યાં. કોઈ કોઈ રાણીને નિહાળી નમન કરવા લાગ્યું. તો કોઈ કોઈ રાણીનો રૂપરાશિ નિહાળી પોતાના હૃદયને આ-
હ્વાદિત કરવા લાગ્યું. રાણી પ્રજાલા એ તરફ ન જોતાં શ્રીમંદિરમાં
ગયું મંદિરના અંદરના ભાગમાં પ્રકાશ ધણેજ ઓછો હતો.

રાણીએ જોયું તો મંદિરમાં પોતાનાથી થોડે દૂર એક દાર્દકાય,
જટામર્ંડિત સંન્યાસી ઉભેલો હતો. એની કાંતિ અત્યંત તેજેમય હતી
એને જોતાંજ પ્રજાલાતું હૃદય ભક્તિભાવે છલકાઈ ગયું. ગઈ કાલે
સંધ્યાકાળે એ સંન્યાસીએજ છોટી મહને દર્શન આપ્યાં હતાં; એવો
પ્રજાલાના મનમાં વિચાર ઉપજ્યો. પરંતુ એ વિચાર મનમાંથી કાઢી
નાંખી પ્રજાલા દેવદર્શન કરવા આગળ વધી.

સંન્યાસી:—“ મા, હું ત્હારીજ વાટ જોઈ અહીંઆં ઉભેલો છું.”

પ્રજાલા:—“ ભલે મહાત્મન! વાટ જુઓ. હું દેવદર્શન કરી
પાછી આવું છું.”

પ્રજાલા એક ડગલું આગળ વધી, ત્યાં તો તેને આગળ જતી
અટકાવવા વારતે સંન્યાસી બોલ્યો.

“ લાં જઈને શું કરીશ મા ? ઠાકોરજી તો ઇન્દ્રિયોરહિત છે.”

પ્રજાલા:—“ તેથી આપણને શી હરકત છે ? ”

સંન્યાસી:—“ જ, તું તમામ કામનાઓ ને વાસનાઓ છોડી
દઈને જતી હોય તો જ, નહિ તો જ માં.”

પ્રજાલા:—“ મ્હારી પાસે જે છે તે લઈને હું ઠાકોરજી પાસે
જઈ છું.”

સંન્યાસી:—“ ત્હારી પાસે શું છે મા ? પુણ્ય છે ? ”

પ્રજાલા:—“ ના, ”

સંન્યાસી:—“ પાપ છે ? ”

વ્રજબાલા:—“ ના. ”

સંન્યાસી:—“ ભક્તિ છે ? ”

વ્રજબાલા:—“ ના. ”

સંન્યાસી:—“ તો જા મા, પ્રેમમયનાં ચરણો નિહાળવાનો ત્હને અધિકાર પ્રાપ્ત થયો છે. ”

આટલું બોલી સંન્યાસી ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.

મંદિરમાંથી ઠેઠ પાછલે પહોરે તેઓ પાછાં આવ્યાં વ્રજબાલાએ ઝૂંપડીએ આવી જોયું તો નટવર એની રાહ જોઈને રહેલો છે. ને રાણીના મ્હોં સામું જોઈ રહ્યો છે.

રાણી:—“ શું કહેવાનું છે નટવર ! ”

નટવર:—“ શું કહું ગાજી, મુસલમાનોએ બારવાટી છતી લીધેલ છે. ”

રાણી થોડીવાર મૌન રહી બોલી:—“ ત્યારે શું શ્રીક્ષેત્ર એમનું લક્ષ્યમિદુ છે કે ? તેઓ ભુવનેશ્વર ભણી ગયા છે કે નહિ ? તે તું જાણે છે ? ”

નટવર:—“ એ હું જાણતો નથી. ”

રાણી:—“ યુવરાજ ક્યાં છે ? ”

નટવર:—“ રણમાં મરણ પામ્યા છે. ”

રાણી:—“ દનાર્દન અને ભૃગુરામ ક્યાં છે ? ”

નટવર:—“ દાલાપહાડનાં ચરણો નીચે. ”

રાણી:—“ દીનકૃષ્ણ ? ”

નટવર:—“ દીનકૃષ્ણ પણ મરણ પામ્યો છે. ”

રાણી:—“ ગદાધર ક્યાં છે ? ”

નટવર:—“ ભુવનેશ્વરમાં. ”

રાણી:—“ ત્યાં શું કરે છે ? ”

નટવર:—“ એ ત્યાં સૈન્ય એકઠું કરે છે; ને પહાડવાસીઓ પોતાનાં તીર્થક્ષેત્રોનું રક્ષણ કરવા ટોળેટોળાં બંધાઇ ત્યાં આવે છે.

રાણી:—“ અને ખંડાઇતો શું કરે છે ? ”

નટવર:—“ તેઓ આવતા નથી. બધા રાજ થવાને ચાહે છે; પણ સેનાપતિપણું સેવા કોઈ ચહાતું નથી.

રાણી:—“ ગર્વજ અધઃપાતનું મૂળ છે. ”

નટવર:—“ ત્હમે એકવાર ચાસોને મા ? ”

રાણી:—“ હવે નહિ. ”

નટવર:—“ આખો ઓઢીઆ તમ્હારા મોં સામું જોઇ રહ્યો છે મા ! ”

રાણી:—“ મ્હારા મોં સામો ? છટ્ છટ્ હું કોણ ? સમુદ્રમાં જેવું એક ટીપું છે, તેવી આ શરીરની સ્થિતિ છે. જગતકર્તાની ઇચ્છાથી તે સરળયું છે અને એ એનીજ ઇચ્છામાં લીન થવાનું છે. ”

પરિચ્છેદ અગિયારમો.

પુનઃ વ્યૂહ રચના.

કાલાપહાડના પ્રચંડ સૈન્ય અને અસીમ પરાક્રમે આગળ ચૌધાર અને બારવાટી ટકી શક્યાં નહિ. કટક પણ કાલાપહાડે જીતી લીધું. એ જીતેલા પ્રદેશ ઉપર કાલાપહાડે કતલખાંને શાસનકર્તા નીમ્યો અને પોતે દક્ષિણદિશા બાણી સૈન્ય લઇ આગળ વધ્યો. દુર્નાર્દન અને ભૃગુ-રામ તો કેદખાનામાંથી નાસી જઇ તેને જઇ મળ્યા હતા. કટક જીતાયા પછી દુર્નાર્દને ઓઢીઆની ગાદી માગી. એટલે કાલાપહાડે

તેનો અત્યંત તિરસ્કાર કર્યો, તેથી લાગ બેઠા દનાઈન તેની પાસેથી છટકા ભાગી ગયા.

હવે કટકમાં હિંદુનું કાંઈજ રહ્યું નહિ. ત્યાં હિંદુઓનાં જે જે ગરબો અને દેવમૂર્તિઓ હતી; તેનો મુસલમાનોએ નાશ કરી નાંખ્યો. માત્ર જેના નાશ થઈ શકે નહિ એવું ત્યાં જે કાંઈ હતું, તેજ બાકી રહ્યું.

કટકમાં તથા તેની આસપાસનાં સ્થાનોમાં જે હિંદુઓ બાકી રહ્યા હતા, તેમને બળાત્કારે મુસલમાનો બનાવવામાં આવ્યા. કટકનો રાજબહાર ભૂટવામાં આવ્યો. અને જે રાજમહિપીઓ હાથમાં આવી તેને મુસલમાન સરદારોને ભાગે પડતી વહેંચી આપવામાં આવી. માત્ર પેલી બંગાળી મહારાણીનો પત્તો લાગ્યો નહિ. કાલાપહાડના સેનાના-યકોએ તેની ઘણી શોધાશોધ કરી, તોપણ તે ક્યાંઈજ મળી શકી નહિ.

પોતાનું અપાર અપમાન થવાથી દનાઈન ક્રોધી બની ગર્જના કરવા લાગ્યો. પરંતુ તેથી વિશેષે તે કાંઈજ કરી શક્યો નહિ. તેને મનમાં મનમાં ગ્લાનિ તો ઉપજી હતી, ને તેમાં આ વિશ્વ ક્રોધનું મિશ્રણ થયું. એને લીધે તે ઉન્મત્ત જેવો બની ગયો. દનાઈન ગદાધર સાથે તો અકત્ર થયો નહિ, તોપણ મુસલમાનો સાથે લડવા માટ લશ્કર એકઠું કરવા લાગ્યો. પંચ તેનામાં કુશળતા કે ગદાદુરિ હતી નહિ. આથી કાંઈ જાણવા જેવું કામ તે કરી શક્યો નહિ. કત-લુખાએ એક દહાડો અચાનક દનાઈનના ઉપર આક્રમણ કર્યું. તેમાં તે હાર્યો ને ધાયલ થઈ ભુવનેશ્વર ભણી નાઠો.

ગદાધર અને કરિમશા પોતાનાં લશ્કરો સાથે ભુવનેશ્વરમાં રહ્યા હતા. ભુવનેશ્વરનું વિશ્વવિખ્યાત શિવાલય મુસલમાનોના હાથમાં જવા ન દેવું એ ગદાધરનો હેતુ હતો. બૃગુરામ ભુવનેશ્વર ગયો ને તેણે

ગદાધરનો આશ્રય માગ્યો. ઉદાર અંગાલીવીરે વગર સંકોચે તેને આશ્રય આપ્યો; ને સૈન્યમાં દાખલ કયો. પરંતુ તે ઝાઝીવાર ત્યાં પણ ટકી શક્યો નહિ. તેનું મન તો વ્રજબાલા પાછળ બટકતું હતું ને જીવનશ્વરમાં તેણે વ્રજબાલાને દીઠી નહિ, ત્યારે તે જીવનશ્વર છોડી ચાલ્યો ગયો.

જે જે વિરોધીઓ દનાર્દનના પક્ષમાં મળ્યા તેમના પશ્ચાત્તાપની સીમા રહી નહિ. હવે તેઓ સ્વદેશ ને સ્વધર્મનું રક્ષણ કરવા માટે ગદાધરના ઝૂંડા નીચે આવી મળ્યા. પોતાના પિતાનું વૈર લેવાની વૃત્તિએ હરિકીર્તન પણ ગદાધરના વાવટા નીચે આવ્યો. ગદાધરે તેને સેનાના ઉપરીપણાનું કામ સોંપ્યું. કેમકે જે કોઇ ઉચ્ચવંશમાં જન્મેલો ઓઢીઆવાસીજ સેનાપતિ હોય તો સારું; એવું તે ધમ્મજ્ઞ હતા. ને એવાજ માણસની શોધમાં આજલગી ગદાધર ચત્રવત્ હતા. અંગાલી માણસનું ઉપરીપણું કબૂલ કરવા કેટલાક ઓઢીઆવાસીઓ ખુશી નહોતા. અંડાઘટ હરિકીર્તનની ઉમર પરિપક્વ ન હોવા છતાં પણ તે વંશથી અને અને અધિકારથી ઓઢીઆવાસીની નજરે સન્માનયોગ્ય પુરુષ હતા. આવાં આવાં કારણોને લીધે ગદાધરે તેને બધી સેનાનો ઉપરી બનાવ્યો ને પોતે તેનો ઉપરી રહ્યો.

આ પ્રમાણે જીવનશ્વરમાં ઘણું લશ્કર એકત્ર થયું. પરંતુ શસ્ત્રોની તાણ પડી. બધાં માણસોને પૂરા પાડી શકાય તેટલા ભાલા તલવારો મળ્યાં નહિ, ત્યારે ગદાધરે એક નવીજ ગોઠવણ કરી. તેણે ગોફળવાળા ને ધનુષ્યવાળાની ટૂંકડીઓ પાડી. ને શત્રુને આવવાનો જે પહાડી રસ્તો હતો; તે તરફ સ્થળે સ્થળે ફેંકી શકાય તેવા પથરાના ઢગલા કરાવ્યા. ને ત્યાં આ ગોફળવાળાઓની ગોઠવણ કરી. વળી પહેલાં પહાણો પાસેથી યુદ્ધમાં જે જે તોપો પડાવેલી હતી, તે

પણ ભુવનેશ્વરના કિલ્લાની ઉપર ગોઠવી. બંદુકોની સંખ્યા આઠદશ હજારની હતી. તેનો જે ઉપયોગ કરી શકે તેવા હતા તેને આખી બંદુકવાળું આઠદશ હજારનું લશ્કર તૈયાર કરવામાં આવ્યું. તલવારો ને બાલાની સંખ્યા બંદુકો કરતાં વધારે હતી. ગદાધર આખી રાત્રિ અને આખો દહાડો પરિશ્રમ કરીને લશ્કરને કેળવવા લાગ્યો.

વ્યવસ્થા સાચવવા કાર્યના વિભાગો પાડવામાં આવ્યા. અશ્વારોનું લશ્કર કરિમશાએ લીધું ને તે નગરથી કેટલેક દૂર શત્રુની વાટ જોવા લાગ્યો. પર્વતનો રસ્તો સાચવવાનું કામ ગદાધરે માથે લીધું ને તે ગોણવાળા તથા તીરકામઠાંવાળાને લઇ ખીણ સાચવવા લાગ્યો. હરિકીર્તને પોતાને માથે નગર અને કિલ્લો સાચવવાનો ભાર લીધો.

પોતાના સૈન્ય સાથે કાલાપહાડે ભુવનેશ્વરભણી પ્રયાણ કર્યું. કાલાપહાડની છાવણીએથી ભુવનેશ્વર જવાના બે રસ્તા હતા. એક રસ્તો પર્વતમાં ચઢને જતો હતો. અને બીજો રસ્તો સપાટ હતો. પણ એ સપાટ રસ્તે જતાં રસ્તામાં બે નદીઓ ઓળંગવી પડતી. એ નદીઓના ઉપર પુલો બાંધેલા હતા ; પણ શત્રુઓ તેનો લાભ ન લે, માટે ગદાધરે તે પુલો તોડી નાંખાવ્યા હતા. તેમ છતાં પણ કાલાપહાડે ડુંગરી રસ્તો પકડ્યો નહિ. તેણે નદી ઓળંગી જવાનો સંકલ્પ કર્યો. ગદાધરે જ્યારે આ સમાચાર સાંભળ્યા, ત્યારે તે પોતાનું પર્વતવાળું સ્થાન છોડી મુસલમાનોને આવતા અટકાવવા સપાટ મેદાનભણી સામે ચાલ્યો.

કાલાપહાડને ચંદ્રભાગા ને વરણા એ બે નદીઓ ઓળંગવાની હતી. તેથી તે ત્વરાથી ચંદ્રભાગાને કાંઠે આવી પહોંચ્યો. એ કાંઠા પાસે મ્હોટાં મ્હોટાં વૃક્ષોનું એક ઘાટું જંગલ હતું. તેમાંનાં વૃક્ષો કાપી ત્વરાથી કામચલાઉ પૂલ બાંધવાની તેણે આખા લશ્કરને આજ્ઞા કરી. ને બે દહાડામાં તો પૂલ તૈયાર થયો. ગદાધર સામે આવી પહોંચ્યો.

નહોતો, તે પહેલાંતો કાલાપહાડનું આશ્રુ સૈન્ય અંદરમાગા ઉતરી ગયું. હવે એના લશ્કરને વરણા નદીજ માત્ર ઝોળગવાની રહી. હવે એ નદી ઉપર પણ મુસલમાનેક પૂલ બાંધી ન લે એવો ગદાધરે ઉદ્યોગ આરંભ્યો. પરંતુ એ ઉદ્યોગમાં પણ તે પૂરો ફતેહમંદ થઈ શક્યો નહિ. કેમકે ગદાધર પાસે માત્ર ગોદાણુ અને તીરકામઠાં ધારનારાં આનુંજ સૈન્ય હતું. વળી ગદાધરનું સૈન્ય જે કાંડા ઉપર હતું ત્યાં ખૂલ્લું મેદાન હતું. ને ખૂલ્લા મેદાનમાં રહેલા ગોદાણુવાળા તથા કામઠાંવાળાઓ, સામેથી આવતી ગોળીઓ સન્મુખ ટકી શક્યા નહિ. જે ગદાધર પાસે પેલી એ તોપો હોત અથવા બંદૂક ધારનારાનું સૈન્ય હોત તો તેને ફતેહમંદ થવાનો સંભવ હતો. પણ એ તોપો તો હરિ-કીર્તને ભુવનેશ્વરના કિલ્લા ઉપર ગોઠવી હતી. ને બંદૂકવાળાઓને પણ તેણે કિલ્લા ઉપર ગોઠવ્યા હતા. આથી ગદાધરના ધનુષ્યધારીઓ કાલા-પહાડના બંદૂકધારીઓને હાથે ટપોટપ પડવા લાગ્યા.

તેમ છતાં પણ ગદાધર નાહિંમત થયો નહિ. જે દિવસે સાંજને વખતે મુસલમાનોએ વરણા ઉપર કામચલાઉ સેતુ સમાપ્ત કર્યો, તેજ દહાડાની રાતે ઘેર અંધકારમાં રહીને ગદાધરે સેતુથી થોડેક દૂર કાંઠાના રેતાળભાગમાં નિઃશબ્દે ઉડી ખાઈ ખોદાવી તૈયાર કરાવી દીધી. એ ખાઈની ઉંડાઈ લગભગ એક માણુમની ઉંચાઈ જેટલી કરાવી હતી; ને પહોળાઈ તેમાં માણુસ બેસી શકે તેટલી કરાવી હતી. એ ખાઈમાં પોતાનાં અચેલાં તીરકામઠાં ધરનારાં મનુષ્યોને ગદાધરે ગોઠવી રાખ્યાં હતાં.

ખીજે દિવસે પ્રાતઃકાળમાં જ્યારે કાલાપહાડનું સૈન્ય નદી ઉત્તર-ધ્રુવા સેતુ ઉપર ચડ્યું, ત્યારે ખાઈની અંદરથી એકસાથે બસો તીર છૂટ્યાં. ને મુસલમાનોનાં સો સવાસો માણુસો એક સાથે ચીત્કાર કરી ભોંચે ઢળી પડ્યાં ! વળી પૂલ ઉપર થઈ ખીજાં સો પહાણુ સૈન્યનાં મ-

નુખે નવા લાગ્યાં; તો તેમની પણ એજ દશા થઇ ! આમ મુસલ-
માની સૈન્યની હારની હાર પૂલ ઉપરથી ચાલવા લાગી. ને તેની દક્ષા
પહેલાંના મનુષ્યોના જેવીજ થઇ ! અતલજ કે ગદાધરના બાકી રહેલા
માત્ર બસો ધનુર્ધારીઓએ કાલાપહાડના પ્રચંડ લશ્કરને નદી ઓળ-
ગવા દીધી નહિ. જે માણસ પૂલ ઉપર ચડતું તે એકીસાથે બે કે ત્રણ
તીરો ખાઇ ટપ દઇ ભોંચે ઢળી પડતું !

આ સમયે કાલો પહાડ, પોતાના તંબુમાં બેસી હરિકીર્તને તેને
મોકલેલો એક પત્ર વાંચતો હતો. હરિકીર્તને પત્રમાં કાલાપહાડને લખ્યું
હતું કે:—“ જો આપ મહેને દક્ષિણ ઓઢીઆને સિંહાસને બેસાડશો,
તો આપને માટે આ દેશનાં તમામ દાર ખૂલાં છે. આપ ખુશીથી
ચાલ્યા આવો. આપણે બંને મળી ઓઢીઆ વહેંચી લઇશું. ”

પત્ર વાંચી કાલાપહાડે પત્ર લાવનારને બોલાવ્યો. પત્ર લાવનાર
ધૂજતો ધૂજતો દુર્દાન્ત પહાણ સેનાપતિ સન્મુખ આવી ઉભો રહ્યો.
પત્ર લાવનારને પગથી માથા સુધી નિહાળી કાલો પહાડ બોલ્યો:—
“ તને કાણે મોકલ્યો છે ? ”

પત્રવાહક:—“ ખંડાઇત સરદાર હરિકીર્તને. ”

કાલાપહાડ:—“ તે ક્યાં છે ? ”

પત્રવાહક:—“ પચાશ હજારનું સૈન્ય લઇ તે ભુવનેશ્વરનું રક્ષણ
કરવા રહેલ છે. ”

કાલાપહાડ:—“ ઠીક, તેને કહેજે કે હું જરૂર એને સિંહાસને
બેસાડીશ. ”

દૂત વિદાય થયો. ત્યાર પછી એક માણસે આવી તેને સમા-
ચાર આપ્યા કે સેતુ ઉપરથી એક પણ માણસ સામે તીરે જઈ શકતું
નથી. જે સેતુ ઉતરવા જાય છે તે નાશ પામે છે.

આ સમાચાર સાંભળી તે ક્રોધે લાલચોળ થઈ ગયો. ને જલ્દી શિબિરનો ત્યાગ કરી પોતાને ઘોડે ચડ્યો.

કાલાપહાડે સેનુથી થોડે દૂર રહીને જોયું તો જણાયું કે પૂલથી થોડે દૂર એક ખાઇ છે. ને તેમાં હિંદુ સૈન્ય લપાઈ રહી પહાણુ સૈન્ય ઉપર તીરો ફેંકે છે; ને પહાણુને હણે છે.

એક મુહૂર્તમાંજ કાલોપહાડ સત્ય વસ્તુસ્થિતિ સમજી ગયો. ને તરતજ તેણે તેનો ઉપાય પણ નક્કી કરી લીધો. તેણે એકદમ પાંચસો બંદૂકવાળાને બોલાવ્યા. અને ખાઇ ઉપર નિશાન તાકી તેમને હાર-અંધ ઉમા રહેવાની આજ્ઞા કરી. ને બીજાં બસો ત્રણસો માણસોને સેતુ ઉલ્લંઘવાની આજ્ઞા આપી.

જેવાં પહાણુનાં બસો માણસો સેતુ ઉતરવા લાગ્યાં. ને તેમને મારવા વાસ્તે જેવાં ગદાધરનાં ધનુષ્યધારી બસો માણસોએ ખાઇ અહાર પોતાનાં ડોકાં કાઢ્યાં કે તરત તેમનાં માથાં ઉપર પેલા પાંચસો બંદૂકધારીઓએ ગોળીઓ છોડી. જેનું ફળ એ થયું કે તેઓ કામઠામાં તીર યોજે; ત્યાર પહેલાં તો ગોળી ખાઇ ટપોટપ ખીણમાં ઢળી પડ્યાં.

હવે ગદાધર પાસે બીજો કશો ઇલાજ રહ્યો નહિ. તેણે હવે ખાઇનો ત્યાગ કર્યો ને પોતાની પાસેનાં જે ધનુષ્યધારી ચાળીશ પચાશ માણસો બચ્યાં હતાં તેને લઇ તે હાથમાં તરવાર લઇ સેતુને બીજો છેડે આવી ઉભો. પરંતુ અગણિત બંદૂકવાળા લશ્કર સામે તેનાં એટલાં અલ્પ મનુષ્યો કેટલીકવાર ટકી શકે ? જેતાં જેતાંમાંજ ગદાધરનાં એ મનુષ્યો પણ ગતઃપ્રાણ થયાં. હવે તો ગદાધર માત્ર એકલોજ રહ્યો. તેમ છતાં એ ધીર એક ડગલું પણ પાછો હઠ્યો નહિ. પોતાના હાથમાં ઉઘાડી પ્રચંડ તરવાર લઇ તે પૂલને છેડે ઉભો રહ્યો. ને જે જે પહાણુ

પૂલ ઉત્સાહતા હતા, તેને કાપવા લાગ્યો. એમ આ એકલા બહાદુર નરે અનેક પહાણોને ધૂળ ચાટતા કર્યા.

દૂર ઉભેલા કાલાપહાડે આ બનાવ જોયો. એટલે પોતાનો ઘોડો પડ્યો મૂકી તે પગપાળોજ પૂલ ઉપર ચાલવા લાગ્યો. ને આંગળી હલાવી કોઇને પણ પોતાની પાછળ ન આવવાની તેણે આજ્ઞા કરી. આથી મુસલમાની તમામ સૈન્ય સેતુને ખીજે છેડેજ ઉભું રહ્યું. માત્ર એક જણજ કાલાપહાડની પાછળ પાછળ ચાલતું હતું. ને એ વ્યક્તિ તે જૂનાની હતી. જૂનો કાલાપહાડની પાછળ પાછળ ચાલતો હતો. ને જ્યારે કાલાપહાડ ગદાધરની સામે આવી ઉભો ત્યારે જૂનો તેની પાછળ આવી ઉભો રહ્યો.

પરિચ્છેદ આરમ્ભ.

વીર—ગતિ.

वीराणां समयो हि दारुणरसः स्नेहकर्म बाधते ।

(ઉત્તરરામચરિતમ્)

કાલાપહાડ:—“ ગદાધર, આપણે પાછા ફરી મળ્યા હો. ”

ગદાધર:—“ હા, પરંતુ આપણું આ મળવું છેવટનું છે. ”

કાલાપહાડ:—“ શા માટે પ્રાણ આપવા આવ્યો છે ગદાધર? ”

ગદાધર:—“ હવે પ્રાણ રાખવાનું પ્રયોજન નથી માટે. ”

કાલાપહાડ:—“ આજ લગી પ્રાણનું પ્રયોજન હતું? ”

ગદાધર:—“ હા. ”

કાલાચાંદના હૃદયને મથી નાંખતો એક નિઃશ્વાસ બહાર નીકળ્યો. ગદાધરે એ નિઃશ્વાસનો અવાજ પણ સાંભળ્યો, તેમજ તે એ નિઃશ્વા-

સતો મર્મ પણ સમજ્યો તેથી તે બોલ્યો:—“ કાલાચાંદ, તું આટલો શામાટે દુઃખી બને છે ? ”

કાલાચાંદ:—“ એવી વાતોનું અત્યારે કશું પ્રયોજન નથી, તું શસ્ત્ર તૈયાર કર. ”

હવે બંને જણા વચ્ચે દુઃકયુક્ત ચાલ્યું. બંને જણા બળવાળા તથા નિપુણ હતા. એટલે ઘણીવાર સંગ્રામ ચાલ્યો. કોઇ કોઇને હરાવી શક્યું નહિ. આથી બંને જણા થોડીવાર વિશ્રાન્તિ લેતા તરવારના અગ્રભાગ ઉપર ભાર દઈ ઉભા રહ્યા.

કાલાચાંદ:—“ આપણા બેમાંથી આજે એકજણ અવશ્ય મરશે; પરંતુ કોણ મરશે ગદાધર ? ” તું મરીશ કે હું ? ”

ગદાધર:—“ હું. ”

કાલાચાંદ:—“ ના ના, તું બચીશ-તું હિંદુ છે, તું હિંદુધર્મનો રક્ષક છે. ”

ગદાધર:—“ તું શું હિંદુ નથી કાલાચાંદ ? ”

કાલાચાંદ:—એ વાત બોલમાં ગદાધર, મ્હારે યજ્ઞોપવીત નથી. તેમ હું ગાયત્રીના જપ કરતો નથી. ”

ગદાધર:—“ ગાયત્રી એ કાંઈ જપવાની વસ્તુ નથી; એ તો ધ્યાન કરવાની વસ્તુ છે. આ સમગ્ર બ્રહ્માંડનાં આણુઓ તથા પરમાણુઓમાં જે સર્વ શક્તિમાન દેવ વિરાજી રહેલ છે: એનું ચિંતન એજ ગાયત્રી છે. હવે એ ચિંતન ચાહે તો હિંદુનો પોશાક પહેરીને કરી, કે ચાહે તો મુસલમાની પોશાક પહેરી કરી, તેમાં કાંઈ તફાવત નથી. ”

કાલાચાંદ થોડીવાર મૌન ધારણ કરી બોલ્યો:—“ હું તો તમારા ઠાકોરજીનું તથા તમારા દેવોનું કદિ ધ્યાન પણ ધરતો નથી. ”

ગદાધર:—“ એ કાંઈ ધ્યાન ધરવાની વસ્તુ નથી. એ તો અનુભવ કરવાની-ઉપાસના અને સાક્ષાત્કાર કરવાની-વસ્તુ છે. કાલાચાંદ ! ”

આ સાંભળતાં ખૂનાનાં નયનોમાં અશ્રુ છલકાયાં. કાલોચાંદ પણ આધે આકાશમાં જોતો જોતો નિશ્ચલ ઉભોજ રહ્યો. એને પ્રતીતિ થઇ કે જાણે વિશ્વમાં વ્યાપી રહેલી કોઇ મહા પ્રબલશક્તિ પોતાની ચારેબાજુ વિલસી રહેલી છે. ને તેમાં દૂરથી તરતો તરતો મધુર વીણાના ઝંકાર જેવો સુંદર ધ્વનિ આવી પોતાના કર્ણો સાથે અથડાય છે. આ અવાજે કાલાચાંદનું આખું શરીર કંટકિત બની ગયું. એની બાહ્ય ઇન્દ્રિયો પણ જાણે ક્ષણવાર લુપ્ત બની ગઈ ને પોતે પણ જાણે એ શક્તિના સાગરમાં મિશ્ર થઇ ગયો-ડૂબી ગયો-ઓગળી ગયો.

થોડીવારેજ પાછો કાલાચાંદ જાગૃત થઇ ગયો. અને પોતાનું માથું ધુણાવી ગર્જના કરી બોલી ઉઠ્યો. “ તારે મ્હને કાલાચાંદ કહી બોલાવવો નહિ, કાલોપહાડ કહેવો. ”

ગદાધર:—“ નહિ, તું કાલાચાંદ છે, ને સદા કાલાચાંદજ રહેવાનો છે. તું હિંદુ છે. ”

કાલાચાંદ:—“ નહિ નહિ, શસ્ત્ર લે. ”

વળી બંને જણા હાંડયુદ્ધમાં પ્રવૃત્ત થયા.

તરવાર ફેરવતાં ફેરવતાં ગદાધર બોલ્યો:—“ કાલાચાંદ, તું શું એમ સમજે છે કે મહારામાં અપાર શક્તિ છે ને તેને પ્રભાવે હું હિન્દુઓના આ દેશો જીતી શકું છું ? ”

કાલાચાંદ:—“ ના, ના, હું એમ માનતો જ નથી; હું કોણ માત્ર ? ”

ગદાધર:—“ બસ, તો તું હજારવાર હિંદુ છે, અરે લાખવાર હિંદુ છે. એવી માન્યતા હિંદુનીજ છે. ”

કાલોચાંદ કાંઈક ઉત્તેજિત થઈ બોલ્યો:—“ ના ના, હું હિંદુ નથી; હું હિંદુઓનો દુશ્મન છું. ”

એ ક્ષણિક વિચારે વળી કાલાચાંદને ઉન્મત્ત બનાવ્યો.

ગદાધરે કાલાચાંદને મારવા તરવાર ઉપાડી. એ જોઈ ખૂનો ચીસ પાડી ઉઠ્યો. એટલામાં નદીને સામેને કાંઠેથી સનસનાટ કરતી એક ગોળી આવી, ને તેણે ગદાધરની છાતી વિંધી નાંખી. કાલાચાંદને મારવા ગદાધરે ઉપાડેલી તરવાર ભોંયે ઉડી પડી.

ગોળી વાગતાં ગદાધરનું શરીર લથડ્યું. પણ તે ભોંયે પડે ત્યાર પહેલાં તો કાલાચાંદે તેને પોતાની બથમાં લઈ લીધું, અને સાચવીને ભૂમિ ઉપર સૂવાડ્યું. અને ગોળી કાણે મારી ? એ જોવા કાલાચાંદે પાછળ દાંઘ કરી.

જેયું તો એક મુસલમાન સૈનિક અવાજ કર્યા પછી પોતાની બંદુકને નીચી મૂકતો હતો. ત્વરિત પગલે કાલાચાંદ તેની પાસે ગયો. ને પોતાની તીક્ષ્ણ તરવારને એકજ ધાએ તેના શરીરના એ ભાગ કરી નાંખ્યા. પરંતુ એટલાથી એનો ક્રોધ શમ્યો નહિ. એના મૃત શરીરના પણ ટુકડે ટુકડા કરી છેલ્લે પાટુઆ મારી તેને નદીના પાણીમાં હડાડેલી મૂક્યું.

ઉન્મત્ત હૃદયે પાછો કાલાચાંદ જ્યાં ગદાધરના શરીરને સૂવાડ્યું હતું ત્યાં આવ્યો. ને જેયું તો ગદાધરનો જે ભાગ ધવાયો હતો ત્યાં ખુનો જળસિંચન કરતો હતો. ઘણી વાર સારવાર કર્યા પછી ગદાધરને જાન આવ્યું. ને તેણે પોતાનાં લોચનો ઉઘાડ્યાં. જેયું તો કાલાચાંદે પોતાના સ્નેહીનું માથું પોતાના ખોળામાં લીધેલું છે, ને સ્નેહભાવે મિત્રને શરીરે હાથ ફેરવે છે.

ગદાધર:—“ કાલાચાંદ ! ”

કાલાચાંદ:—“ શું કહેવું છે બાઈ ? ”

ગદાધર:—“ તારી પાસે મહારી એક ભિક્ષાયાચના છે. ”

કાલાચાંદ:-“ભાઈ! ત્હને ન આપી શકું એવું મ્હારે કાંઈજ નથી.”

ગદાધર પોતાનાં લોચનો અંધ કરી ફરી બોલ્યો:-“ભાઈ! વનખાલાને જોજો.”

આ સાંભળતાંજ કાલાચાંદ ચમકી ગયો. એકદમ તે કરો ઉત્તર આપી શક્યો નહિ.

ગદાધર:-“કાલાચાંદ, મ્હારો આ આખર વખત છે હો.”

કાલાચાંદ:-“સારું ભાઈ, ચાલ, મ્હેં તેના તમામ અપરાધો માફ કર્યા.”

આ સાંભળતાં ગદાધરના નયનના એક ખૂણામાં અશ્રુનું બિંદુ જણાયું. તે બહુજ ધીરે ધીરે તુટતી વાણીએ બોલ્યો:-“કાલાચાંદ! તું જેવું ધારે છે તેવું નથી હો. મ્હારી પેઠે...એક દહાડો...ત્હારી પણઆંતિ.....મટી.....જશે.”

કાલાચાંદના બોળામાં માથું મૂકી નિષ્ઠાવાન, પવિત્ર, આદ્ય-પુત્ર ગદાધરે પોતાના પ્રાણ છોડ્યા.

કાલાચાંદે વરણાને કાંઠે સ્વહસ્તે ચિતા ખડકી; અને તેનાપર ગદાધરનું સુંદર શરીર મૂકવામાં આવ્યું, ચિતામાં અગ્નિની ભડકભડક કરતી વિવિધરંગ જ્વાળાઓએ ગદાધરના શરીરને ભસ્મીભૂત કર્યું. આ અસાર સંસારમાં સૌની જે છેલ્લી સ્થિતિ છે તે ગદાધરની થઈ. પ્રિય વાંચક! અશ્રુપાત કરશેા માં.

પરિચ્છેદ તેરમો.

મંદિરમાં

કાલોડસ્મિ લોકક્ષયકૃત્પ્રવૃક્ષો.

(ભગવદ્ગીતા.)

કાલાપહાડની ગતિ કોઈ અટકાવી શક્યું નહિ. પોતાના તાજાના ખાંચહળર સૈન્યને લઈને કરિમશા તેજ દહાડે પાછલે પહોરે કાળાપહાડની ગતિ અટકાવવા સામે આવ્યો; પરંતુ કાલાપહાડે તેને બેલાવીને કહ્યું કે “ સત્રાટપુત્ર ! નાહક શામાટે તમારા સૈન્યનો સંહાર કરાવવા લાગ્યા છો ? તમારા આ મૂઠીબર સૈન્યનો તો હું એકલોજ સંહાર કરી શકીશ. માટે આજે મ્હારી સામે આવોમાં; ખસી જાઓ. ”

કરિમશા:—“ પહાણુ સેનાપતિ ! ગર્વ એ કાંઈ શક્તિ નથી. જે આપના બાહુમાં એટલી બધી શક્તિ હોય તો એનો કાંઈક પરિચય કરાવો ? ”

કાલાપહાડ:—“ મલે, ત્હમારી ઈચ્છા હશે તો હમણાંજ કરાવીશ. ”

કરિમશા:—“ મ્હારો શાસ્ત્રવિદ્યાનો ગુરુ કોણ છે, ? તે ત્હમે ખૂલી ગયા લાગો છો. પરંતુ આજે હું એ ગુરુજીની પાસે શાસ્ત્રવિદ્યાની પરીક્ષા આપીશ. ”

કાલાપહાડ:—“ આ પરીક્ષા આપવાનો સમય નથી સત્રાટપુત્ર ! વળી ત્હમે એટલું પણ સ્મરણ રાખજો કે ગુરુ તો માત્ર શિક્ષણ આપી શકે; પરંતુ શક્તિ અને દૃષ્ટિ આપી શકે નહિ. માટે અહિંથી ખસી જઈ ત્હમારી પ્રાણરક્ષા કરો. ”

પરંતુ કરિમશા રસ્તો રોકી પડ્યો હતો; તે આવો ખસ્યો નહિ.

આથી બંને વચ્ચે દુઃખ યુદ્ધ શરૂ થયું. કાલાપહાડના પ્રથમના પ્રહારેન કરિમશાની તરવાર ભાંગી પડી. અને કરિમશા શસ્ત્ર રહિત થઈ ગયો. કાલાપહાડે કરિમશાનું માથું ઉડાવવા તરવાર ઉગામી. આથી કરિમશા પ્રકુલ્લવદને કાલાપહાડની ઉગામેલી તરવાર સામે ઉભો રહીને બોલ્યો:-
 “પહાણુસેનાપતિ ! તમારું જલ્દી શસ્ત્ર ચલાવો અને આ નકામા જીવનનો જલ્દી અંત કરો.”

આ સાંભળતાં કાલાપહાડે પોતાની તરવાર નીચે નમાવી. અને કહ્યું:-
 “સત્રાટપુત્ર ! બીજું શસ્ત્ર ગ્રહણ કરો.”

કરિમશાએ બીજું શસ્ત્ર ગ્રહણ કર્યું. અને તેનો કાલાપહાડ ઉપર પ્રહાર કર્યો, પરંતુ નિપુણ કાલાપહાડ ફરી આઘો ખસી ગયો. અને કરિમશાના શસ્ત્ર ઉપર પ્રહાર કર્યો. આથી કરિમશાનું બીજું શસ્ત્ર પણ બે વિભાગ થઈ આવ્યું જઈ પડ્યું.

કાલાપહાડનું આવું નિઃસીમ પરાક્રમ જોઈ કરિમશા બોલ્યો:-
 “મહારા જીવનની સાર્થકતા છે કે આજે હું બંગાલાના સર્વોત્તમ શસ્ત્ર નિપુણ ”...

કરિમશાનું આ વાક્ય પૂરું થયું નહોતું ત્યાં તો તેનું શરીર તથા ઘોડો બંને કાલાપહાડની લાંબી તરવારે બે ટૂકડા થઈ બોંબે ઢળી પડ્યાં. ને સેનાપતિ રહિત થયેલું કરિમશાનું લશ્કર રણભૂમિ છોડી પાછું નાહું.

સંધ્યાકાળથી કેટલીક ઘડીઓ પહેલાં કાલાપહાડ સૈન્ય સાથે ભુવનેશ્વરના દ્વારમાં આવી પહોંચ્યો. આજે શોકોન્મત્ત પહાણુ સેનાપતિનો ચહેરો આજે મહા ભયાનક દેખાતો હતો. આજે તેનાં નેત્રાંમાંથી અંગારા ઝરતા હતા. ને તેના વદનમાંથી મેઘના જેવી ગંભીર ગળના નીકળતી હતી. મૂઠ હરિકીર્તન પહાણુ સેનાપતિનો ભાવ સમજી શક્યો નહિ.

હરિકીર્તન કાલાપહાડની સામે પોતાના લશ્કર સમેત સત્કાર કરવા આવ્યો. તેની આસપાસ તેના અનુચરો હતા. ને તે પોતે હાથી ઉપર બેઠેલો હતો ! જેમ ક્ષુદ્ર પતંગીઉં જાણી જોઈને વન્દિમાં પડવા જાય તેમ તે કાલાપહાડ સમીપ આવ્યો. કાલાપહાડને જોતાંજ તે વંદન કરવા લાગ્યો; ને સ્મિતહાસ્ય કરી બોલ્યો:—“ પધાર્યા બહાદુર સરદાર ! આપનો સત્કાર કરવા માટે શહેરને શશુગારવામાં આવ્યું છે. ”

બોલતો બોલતો હરિકીર્તન હાથી ઉપરથી નીચે ઉતર્યો. અને વારંવાર પકાણુ સેનાપતિને સલામો કરવા લાગ્યો. પરંતુ પકાણુ સેનાપતિ ઘોડા ઉપરથી નીચે ઉતર્યો નહિ.

કાલોપહાડ ઘોડાને આગળ ચલાવતો ચલાવતો બોલ્યો:—“ ખંડાઈત ! સિંહાસન જોઈએ છીએ કે ? ”

અતિ પ્રકુલ્લભિતે હરિકીર્તન બોલ્યો:—“ હા જહાંપનાહ ! ”

કાલોપહાડ:—“ તું તારા પિતાના જેવોજ લાયક પુત્ર છે હો. ત્હને સત્વર સિંહાસને બેસાડીશ. ”

આટલું કહી તેણે પોતાના એક માણસને ઈસારો કર્યો. કે તરતજ પકાણુસેનાએ હરિકીર્તનને તેનાં માણસો સાથે ઘેરી લીધો.

ચોડીવારમાંજ એક જલ્લાદ આવ્યો. અને તેણે ભોંયમાં શળી દાટી ! લોહાના ચકચકતા ધ્વજાવાળી શળી જોઈ હરિકીર્તન કંપવા લાગ્યો.

એક મુસલમાન-સેનાપતિ હરિકીર્તનની મશ્કરી કરતો કરતો બોલ્યો:—“ હરિકીર્તન, સિંહાસન કાંઈ વધારે ઉંચું તો લાગતું નથી ના ? ”

બીજો મુસલમાન સિપાઈ બોલ્યો:—“ આપની દુર્દશા જોયા છતાં પણ જેને સાન આવી નહિ, તેને તો શળીએ ચડાવેજોય એવું છે. ”

હરિકીર્તન કંપતો કંપતો બોલ્યો:-“ હું કાંઈ ઓઢીઆનું સમસ્ત રાજ્ય માગતો નથી. ”

કાલાપહાડ ગર્જના કરી બોલ્યો:-“ જે સ્વદેશ-વૈરી ને વિશ્વા-સધાતક છે, તેનું આસન તો શૂળા ઉપર જોઈએ; સિંહ ઉપર નહિ.”

આ વચન બોલતાંજ કાલાપહાડે સાંભળ્યું કે જાણે પોતાના કાનમાં કોઈ કહે છે કે “ અરે કાલાપહાડ ! તો ત્હારું આસન ક્યાં રહેશે ? ”

આ સાંભળતાંજ તે ચમકી ઉઠ્યો. ને પોતાનું મુખ ગંભીર કરી ત્યાંથી દૂર ચાલ્યો ગયો.

કિલ્લાની બીંત સમીપ હરિકીર્તનના કંપતા શરીરને શૂળા ઉપર ચડાવવામાં આવ્યું. આ કમકમાટ ઉપજાવનારો દેખાવ જોઈ-આવાસીઓ ત્રસ્ત તથા ભયભીત બની ગયા. અને જ્યાં લાગ ફાળ્યો ત્યાં ભાગવા લાગ્યા. કાલાપહાડે સૈન્ય સાથે નગરમાં પ્રવેશ કર્યો. અને વગર કાલબ્યયે પહાણુસેના, હિંદુમંદિરોનો વિનાશ કરવા પ્રવૃત્ત થઈ. કેટલીક શાલિગ્રામની મૂર્તિઓને કૂવામાં નાંખવામાં આવી. કેટલીક દેવ પ્રતિમાઓના શસ્ત્રો વડે ટૂંકડા ટૂંકડા કરી તેને ટેસો ખારવામાં આવી. ને દેવમંદિરોનો તોડી ફેડી વિનાશ કરવામાં આવ્યો. આ વિષેના વિશેષ વર્ણનની કાંઈ આવશ્યકતા નથી. કેમકે ઓઢીઆમાં, ખંગાળામાં, આસામમાં અને કાશીક્ષેત્રમાં કાલાપહાડે દેવસ્થાનો ઉપર કેટલો અત્યાચાર કરેલો છે એ વિષે ડુંધણે સ્થળે લખાઈ ગયું છે.

ડું આપણી ગુજરાતી ભાષામાં “ જગન્નાથની મૂર્તિ અને ભાર-તનું ભવિષ્ય ” એ નામની એક એતિહાસિક નવલકથાની ભેટ “ગુજ-રાતી” તરફથી ઈ. સ. ૧૯૧૩ માં પ્રકટ થયેલી છે. તેમાં કાલાપ-હાડે જગન્નાથપુરી ઉપર, જગન્નાથજીની મૂર્તિ ઉપર ને ઓઢીઆ ઉપર જે અત્યાચાર કરેલો છે. તેનું વર્ણન આપેલું છે.

બંગાળામાં હજુપણ બોલાય છે કે કાલાપહાડનો ડંકો વાગતાં દેવમૂર્તિઓ કંપી ઉઠતી. ”

ભુવનેશ્વરનો વિનાશ કરી કાલોપહાડ સૈન્ય સાથે જગન્નાથપુરી ભણી ચાલ્યો. પરંતુ જગન્નાથપુરી લેતાં કાલાપહાડને ઘણો શ્રમ પડ્યો. સુકુન્દેવનો બીજો પુત્ર છકડી-રાય હતો. કુજંગના અધિપતિએ એને “ ગૌડાધીપ ગોવિંદરાય ” નામ આપી સત્વર સિંહાસને બેસાડ્યો. અને જગન્નાથજીના દેવાલયના રક્ષણ માટે પુષ્કળ લશ્કર ભીકર કર્યું. દેવમૂર્તિના રક્ષણ માટે જગન્નાથપુરીમાં એટલાં તો મનુષ્યો એકઠાં થયાં કે કાલાપહાડને પુરીની બહાર પંદર દહાડા પડ્યાં રહેવું પડ્યું. અને પુરી જીતવા વિવિધ યુક્તિઓ કર્યા છતાં પણ નિષ્ફળ નીવડ્યું પડ્યું. પરંતુ હિંદુપક્ષમાં સારો નેતા ન હોવાને લીધે સોળમે દિવસે કાલાપહાડે જગન્નાથપુરીનો કબજો લીધો. જ્યારે કાલાપહાડે નગરમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે નગરના તમામ રસ્તાઓ માનવરક્તથી રંગાઇ ગયા હતા. ને સ્થળે સ્થળે શબોના ઢગલેઢગલા જેવામાં આવતા હતા. તેમ છતાં આખું નગર મનુષ્યોથી ઉભરાઇ જતું હતું. અને તે માણસો શસ્ત્રો લઇ જગન્નાથ પ્રભુનું રક્ષણ કરવા ઉભાં હતાં. નગરના દ્વારથી જગન્નાથના મંદિર લગી જતાં કાલાપહાડને ત્રણ દહાડા લાગ્યા. એ ત્રણ દહાડા લગીમાં તો પુષ્કળ હિંદુઓ તથા મુસલમાન સૈનિકો કપાઇ ગયા. ચોથે દહાડે ખરે મધ્યાન્હે કાલોપહાડ મંદિર પાસેના ગરૂડસ્તંભ સમીપ આવી પહોંચ્યો. પણ ત્યાં તેને ઉભા રહેવાનો સમય ગળ્યો નહિ. કેમકે મંદિરની ચારે બાજુ વિશાળ ચોક અને તેની ફરતી વિશાળ દિવાલ હતી. એ દિવાલ ઉપર અગણિત ધનુષ્યધારીઓ ઉભા રહી શરવર્ષણ કરતા હતા. વળી મંદિરનાં પગથિયાંની હારો ઉપર તથા ચોકમાં હજારો ઓઢીઆવાસી ચોદાઓ ભાલા અને

તલવારો લઈ મુસલમાનોનો સંહાર કરવા ઉભેલા હતા.

ગરુડસ્તંભ પાસે ટકી ન શકાવાથી કાલાપહાડને જરા પાછા હટી જવું પડ્યું. હવે તેણે એક તોપ મંગાવી મંદિર સામે ગોઠવી. આ જોઈ ઉત્કલયોદ્ધાઓ જો કે કંપી ઉઠ્યા, તોપણ તેમાંનો એકે પાછો હઠ્યો નહિ. મહાપ્રભુનું નામ ઉચ્ચારતાં ઉચ્ચારતાં તેઓ એકે એકે પ્રાણ છોડવા લાગ્યા. જ્યારે કાલાપહાડ મંદિરનાં સોપાનો પાસે આવ્યો ત્યારે તો મડદાંના ઢગલાથી તેનો રસ્તો બંધ થઈ ગયો હતો. એ મડદાંને ખસેડી તેને ચાલવાનો રસ્તો કરાવવો પડ્યો.

મંદિર પાસેના ચોકમાં હવે તુમુલ યુદ્ધ ચાલ્યું. ત્યાં મનુષ્યોની એટલી તો ગિરદી હતી કે તેમાં તોપ કે બંદુકો કામ કરી શકે નહિ. ભાલાનું અને તરવારોનું ભેટભેટાનું યુદ્ધ ચાલ્યું. મુસલમાની રેના ઝનુનપર ચડેલા હિંદુયોદ્ધાઓ સામે ટકી શકી નહિ. અને પાછી હટી. વળી આગળ વધી. છતાં હિંદુવીરોએ તેને મારી કાઢી. આ રીતે ત્રણ વાર મુસલમાનો આગળ વધ્યા, પણ હિંદુવીરોએ તેમને પાછા હટાવ્યા. આથી તેઓ પાછા ગરુડસ્તંભ આગળ જઈ ઉભા.

વારંવાર પોતાની સેનાનો પરાભવ થતો જોઈ કાલાપહાડ ક્રોધે રાતોચોળ બની ગયો. મેઘ જેવી પ્રચંડ ગર્જના કરી તથા પોતાની પ્રચંડ તરવાર તાણી તે સૌથી આગળ ચાલ્યો. ને તેની પાછળ તેના બે હજાર મુસલમાન સૈનિકો ચાલ્યા.

કાલાપહાડની ગતિને હવે કોઈ અટકાવી શક્યું નહિ. તેની પ્રચંડ, તીક્ષ્ણધારવાળી અને લાંબી તરવારનો ભોગ સેંકડો હિંદુઓ થઈ ગયા. થોડીવારમાંજ મંદિર આગળનો ચોક શબરાશિથી ભરાઈ ગયો. તોપણ એક પણ હિંદુખંડો હઠ્યો નહિ. દેવની પ્રતિજ્ઞા અને દેવના મંદિર માટે તેઓ પ્રાણ આપવા આવ્યા હતા—તો પછી પ્રાણ

લઈ શા માટે ભાગે ? જે હિંદુઅચ્ચાનું શસ્ત્ર લડતાં લડતાં ભાગી જતું; તે મુએલા થોદ્દાના હાથમાંનું શસ્ત્ર લઈ લડવા લાગ્યો. જેને એવો પણ જોગ ન મળ્યો તે છેલ્લે પાટુથી ને ગડદાથી મુસલમાન સાથે લડવા લાગ્યો. ને તેમ છતાં જે હિંદુ ભોળે ટળી પડતો તે છેલ્લે એક મુસલમાનને તો બાઝી નીચે પાડી પોતે ઉપર પડતો.

આ પ્રમાણે હિંદુઓ પોતાના દેવ-વૈરીઓ સામે લડવા ને મરવા લાગ્યા. પરંતુ પ્રાણ અર્પવા છતાં તેઓ મંદિરનું કે દેવનું રક્ષણ કરી શક્યા નહિ. થોડીવારમાંજ પડાણો શ્રીમંદિરના દ્વારમાં આવી પહોંચ્યા.

એ સ્થળે મુઠ્ઠીમર હિંદુઓએ જે વીરતા દેખાડી છે તેનું વર્ણન થઈ શકે તેમ નથી. મુસલમાની સેનાએ ધણું યુદ્ધોમાં હિંદુઓની વીરતા જોઈ હતી પણ આવી વીરતા તો તેમણે ક્યાંઈજ જોઈ નહોતી. મંદિરનું દ્વાર તો શળોના ઢગલાથી ખંધ થઈ ગયું હતું. તેના ઉપર ચડી ચડી—મુઠ્ઠાના ઢગલા ઉપર ઉભા રહી—હિંદુવીરો મુસલમાનો સાથે સંઘ્રામ કરવા લાગ્યા. એ હિંદુવીરોને થાક પણ નહોતો ને ભય પણ નહોતો. મરવાજ તત્પર થયું તેને થાક શો ? ને ભય શો ? મુસલમાનનું એક દળ થાકીને પાછું જતું તો તે સ્થળે વળી ખીજું તાજું દળ આવી ઉભું રહેતું. એ દળમાંથી પણ દશ માણસો મરતાં તો ખીજાં વીશ માણસો તેનું સ્થાન ગ્રહણ કરતાં. પરંતુ હિંદુઓની સ્થિતિ એથી વિપરીત હતી. મંદિરમાં રહેલો જે એક હિંદુ અચ્ચો મરતો, તેનું સ્થાન સાચવનારો ખીજો કોઈ આવનારો નહોતો. આમ હિંદુઓની સંખ્યા ક્રમે ક્રમે ઘટવા લાગી. અને મુસલમાન સૈનિકોથી મંદિરનો આગળનો ભાગ, પગથિયાં અને રંગમંડપ વગેરે ભરાઈ ગયાં. મુઠ્ઠાના ઢગલાને દૂર કરી રસ્તો કરવાનો કાલાપહાડે હુકમ કર્યો. વળી મંદિરમાં અંધકાર પડતો હતો; એટલે મશાલો સળ-

ગાવવાની પણ તેણે આજ્ઞા કરી. એ બંનેનો તરતજ અમલ થયો. ક્ષણવારમાં મુસલમાન સૈનિકોએ સેંકડો મશાલો સળગાવી; ને શખના ઢગલાઓને દૂર કરી તેમાં ચાલવાનો રસ્તો કરતામાં આવ્યો. એટલે કાલોપહાડ ચાલતો ચાલતો જગન્નાથજીની પ્રતિમા પાસે ગયો.

“ અહો ! શું આજ એ જગપ્રસિદ્ધ જગન્નાથ ? શું આજ એ પદ્મપત્રાયતલોચનોવાળી, શંખ ચક્ર ગદા પદ્મ ધારી, શાન્ત કૃષ્ણ મૂર્તિ ? શું આજ એ ઈન્દ્રદુમ્નરાજની સનાતની પ્રતિમા ? અનંત દયા, અનંતપ્રેમ ને અનુપમ રૂપ છપાવી, રાખી, આવે બચાનકરૂપે દર્શન શા માટે આપોછો નાથ ? ”

કાલોપહાડ નિમેષરહિત લોચને ક્ષણવાર પ્રતિમા સામે નિહાળી રહ્યો. ત્યારપછી ત્વરાથી આગળ ડગલું ભરી પ્રતિમાનો ચરણ પકડી તેને જોરથી તાણી. આથી પ્રતિમા કંપી ઊઠી.

આ વખતે વેદી પાછળથી એક વ્યક્તિ એકદમ બહાર આવી; તેણે આગળ વધી કાળાપહાડનો હાથ ઝાલ્યો; ને કહ્યું:—“બસ મુસલમાન, હવે બંધ કર.”

કાલોપહાડ ગર્જના કરી બોલ્યો;—“ કાણુ વેસર મહંત ? હજી તું જીવે છે ? ”

વેસરમહંત:—“ પ્રભુની ઇચ્છા છે ત્યાંલગી જીવું છું. ”

કાલોપહાડ:—“ ઠીક છે, હું જોઉંછું કે તારો પ્રભુ તહને હવે કેવોક જીવાડે છે ? ”

આટલું કહી કાલોપહાડે એક મુસલમાન સિપાઈને વેસરમહંતને હણવાનો ઈસારો કર્યો. એટલે પેલા સિપાઈએ મહંતને હણવા પોતાનો તરવારવાળો હાથ ઉઘો કર્યો.

પરંતુ વેસરમહંતે તે સિપાઇ તરફ જોતાંજ, સિપાઇનો હાથ નીચો વળી શક્યો નહિ. ચેતનહીન જડ હોય તેમ તે હાથ આકાશ-માંજ ઉંચો રહી ગયો.

વેસરમહંત ગદગદ કંઠે બોલ્યો:—“ મુસલમાન, તું હજુપણ સમજી શક્યો નથી કે ખુદાતાન્નાની ઇચ્છા ન હોય તો એક કીડી પણ ત્હારાથી પગ તળે કચરી શકાય તેમ નથી.”

કાલાપહાડે પાછાં વળી જોયું તો પેલા સિપાઇનો હાથ હવા-માંજ સ્તબ્ધ થઈ ગયેલો હતો. એ સિપાઇ અવાર મહેનત કરતો હતો, છતાં તે પોતાનો હાથ જરા પણ આંધોપાંધો ચલાવી શકતો નહોતો. આથી એ સિપાઇ અત્યંત વ્યાકુળ અને ભયચીત બની ગયો હતો.

કાલાપહાડે બીજા સિપાઇને મહંતને હથુવા ઇસારો કર્યો. તેણે પણ ખદ્ગ તો ઉપાડ્યું ખરું; પરંતુ તેનો હાથ પણ પેલા સિપાઇની પેઠેજ ઉંચો ને ઉંચોજ રહી ગયો.

કાલાપહાડે જોયું તો એક ગૌહમિત્ર પેલા બીજા મુસલમાન સૈનિક પાસેથી ખસીને આંધો ચાલ્યો જતો હોય એવો તેણે દેખાવ જોયો. મંદિરને ગળતી મૂકે એવા અવાજે એ મિત્ર બોલ્યો:—

“ કાલાચાંદ! જગન્નાથ, સુભદ્રા અને જલરામને પ્રણામ કર. શુદ્ધ ધર્મના સંધ પાસે ત્હારું મરતક નીચું કર. અને શાંતિ, મુક્તિ અને ભક્તિને સંપાદન કર. ”

અજાણતાંજ કાલાપહાડનું મસ્તક નીચું નમી ગયું. તેનું આખું શરીર રોમાંચિત બની ગયું. ને ભયચકિત હોયને તે સ્તબ્ધજ બની ગયો.

પોતાનામાં આવેલી ક્ષણિક દુર્બલતા દૂર કરી કાલોપહાડ મેધ-
ગર્જના કરી બોલ્યો:—“ ઉઠાવો, ઉઠાવો, જલ્દી મૂર્તિને ઉઠાવો. ”

વીથ મુસલમાનો સિંહાસન ઉપર ચડ્યા. જગન્નાથની પ્રતિમાને
ઉપાડી તેમણે નીચે ઉતારી. ને ત્યાર પછી “ યા અશ્વા, યા અશ્વા ”
બોલતા તેઓ મૂર્તિને લઈ સમુદ્રમણી ચાલ્યા. કાલોપહાડ ઘોડે બેસી
સૌની આગળ ચાલતો હતો. ને તેની પાછળ બીજો ઘોડેસ્વાર બૂતો
હતો. કાલોપહાડ નજર ફેરવી ચારે બાજુએ પેલા બૌદ્ધબિહુને નિહા-
ળવા યત્ન કરવા લાગ્યો. પણ તેણે હવે ક્યાંઈ પણ એ બિહુને જોયો
નહિ. આથી કાલોપહાડ જરા નિરાશ બન્યો.

પરિચ્છેદ ચૌદમો.

સમુદ્ર-તીરે.

—૦૦૦—

क्व शिरांसि च बाहवः क्व ते, क्व कवन्धा अपि ते सहस्रशः
क्वगतः रुधिगपगाश्च ताः सकलं मायिकमि त्यवेहि तत् ॥

(મુવાબ્યુદય.)

અહો વારિધિ ! હવે તું સ્થિર થા. હવે તું ચંચળ ચરણો વડે
ગતિ કર માં. હવે તું ગર્વભર્યું હાસ્ય કર માં. અને હવે તું ગગનમેદી
તર્જનગર્જન પણ કર માં. તું જરા પાછળ દૃષ્ટિપાત કરીને જો કે
ત્હારે તટે અત્યારે આ કોની ચિતા સળગે છે ? કે જેને પ્રકાશે સંધ્યા-
સમયનું નભ ઝળહળી રહ્યું છે ? અહો અગણિત વારિરાશિ ! જેની
ધ્રુવથી તું સરભએતો છે, જેનાં પવિત્ર ચરણોની રજનોજ સ્પર્શ

કરવાથી તું આટલો બળવાન બનેલો છે, અને જેના પૂજન માટે તું નિયમિતપણે પુષ્પમાળાઓ અર્પણ કર્યા કરે છે તેનીજ ચિતા આજે ત્હારે તટે પ્રજ્વલી રહી છે ! જલધિ ! ત્હારે તટે લાખો ચિતાઓ સળગી હશે; અને કરોડો શબો ત્હારા ઉદરમાં નંખાયાં હશે; પરંતુ કોઈપણ દહાડો શું તે ત્હારા રાજની-ત્હારા તો શું પણ પૃથ્વીના રાજની-પૃથ્વી તો શું પણ વિશ્વબ્રહ્માંડના અધિપતિની-ચિતા સળગતી જોઈ છે ? જો, એ ચિતા બડબડાટ સળગવા લાગી છે. અંબુનિધિ ! એ ચિતાને તું નિહાળીને જો. વિશ્વમાં જે જ્યાં હોય ત્યાંથી નિહાળજો. અત્યારે વિશ્વપિતાની ચિતા સમુદ્રતટે સળગે છે !

જગન્નાથજીની કાષ્ટની મૂર્તિ સળગાવવાની જ્યાં ચિતા ખડકી હતી ત્યાંથી થોડે છેટે વ્રજબાલાની ઝૂંપડી આવેલી હતી. વ્રજબાલા પોતાની ઝૂંપડીપાસે રેતીમાં ઉભેલી છે. તેણે આજે પ્રાતઃકાળે સાંભળ્યું હતું કે મંદિર ઉપર મુસલમાનોએ આક્રમણ કર્યું છે. વળી આખો દહાડો વ્રજબાલાએ ગગનભેદી સંગ્રામકોલાહલ પણ સાંભળ્યો હતો. એટલે હવે શું બને છે તે જાણવા વ્રજબાલા ચલાતી હતી. સંધ્યા-કાલે એણે લલાટી પાસેથી સાંભળ્યું કે મુસલમાનોએ શ્રીમંદિરમાં પ્રવેશ કર્યો છે. તેણે લલાટીને પૂછ્યું:—“ લલાટી ! પ્રભુની પ્રતિમાને ધરામાં કે ટાંકામાં સંતાડી દેવાનું મહેં કહેવરાવ્યું હતું તેમ પૂજારીઓએ કરેલું છે કે નહિ ? ”

લલાટી:—“ ના મા, એ વાત હું જાણતી નથી. કેમકે નગરની અંદર મહારાથી જઈ શકાયું નથી. ”

એટલામાં અંગે લોહીલોહાણુ થએલો નટવર આવીને બોલ્યો:—
“ માજી પ્રતિમાને ધૂપાવવાનું તમે કહેવરાવ્યું, પણ તમારી વાત કો-કો સાંભળી નથી. હમણાંજ તમે અહિં દરિયાકિનારે પ્રતિમાને જોશો. ”

આટલું બોલી નટવરે દોટ મૂકી, અને કોણ જાણે તે અંધકારમાં આંધક લીન થઇ ગયો. ચિંતાતુર અંતઃકરણે લલાટી તેની પાછળ દોડી. પહેલાં જે કોલાહલ દ્વરથી સંભળાતો હતો, તે હવે સમીપમાં આવવા લાગ્યો. જોયું તો—દ્વરથી મસાલો આવતી હોય તેમ લાગતું હતું. થોડીવારમાં તો એ મસાલોના પ્રકાશમાં મનુષ્યોની આકૃતિઓ દેખાવા લાગી. નિર્મળા ઝૂંપડીના બારણા પાસે બેઠી હતી. મનુષ્યોને સમીપ આવતાં જોઇ તે ભયભીત બની નાહી. પરંતુ વ્રજબાલા સમુદ્રના રેતાળ તટમાં એકલીજ ઉભી ઉભી એ કોલાહલ સાંભળવા લાગી.

એટલામાં અકસ્માત અંધકારમાંથી આવી એક વ્યક્તિએ વ્રજબાલાનો હાથ પકડ્યો અને કહ્યું:—“રાણી! રાણી! જલ્દી નાસો. આલો હું તમારી સાથે છું.”

રાણીએ એ બોલનારનો અવાજ ઓળખ્યો. એ વ્યક્તિ તે બૃગુરામ પોતે હતો.

રાણી રોષભાવે બોલી:—“બૃગુરામ, તારી આટલી બધી નિર્લેખજતા?”

“અહિંઆં તમારૂં રક્ષણ કોણ કરશે વ્રજસુંદરી?”

બૃગુરામ આ વચનથી વ્રજબાલા ગુસ્સે લાલચોળ બની ગઇ. મહાજેરે આંચકો મારી તેણે બૃગુરામના હાથમાંથી પોતાનો હાથ છૂટો કર્યો. અને મેલગર્જના કરી તે બોલી:—“પાપિષ્ઠ! હમણાંજ એ તને બતાવું છું.”

જે આંચકે રાણીએ પોતાનો હાથ છોડાવ્યો એ આંચકાને વેગ બૃગુરામ સહન કરી શક્યો નહિ. એ આંચકેજ તે વ્રજબાલાના ચરણો પાસે ગલોટીકે ખાઇ પડી ગયો. એટલામાં સમુદ્રમાંથી એક

મોજી આવી, તે ભૃગુરામના શરીર સાથે જોરથી અડળાયું, ને રેતીમાં ભૃગુરામના શરીરને ધસડતું ધસડતું તે મોજી તેને દૂર તાણી ગયું. મોજના પ્રબળ આઘાતને લીધે ભૃગુરામ ઉભો થઈ શક્યો નહિ. ત્યાં તો ખીજી મોજી આવી ને તેને દરિયામાં ધસડી લઇ જવા લાગ્યું.

ભૃગુરામની આ દુર્દશા જોઈ વ્રજબાલાનું મન દુઃખિત થયું. આથી તેનો પ્રાણ પચાવવા વ્રજબાલાએ આગળ વધી તેનો હાથ ઝાલ્યો. ભૃગુરામ મોજના ઝપાટાથી વ્યથા બની ગયો હતો, તેથી તે-મજ ધોર અંધકાર હતો તેથી પોતાનો હાથ કાણે ઝાલ્યો છે ? તે જોઈ શક્યો નહિ.

એટલામાં તો વ્રજબાલાની દૃષ્ટિ અને મન ખીજી બાજુ ખેંચા-યાં. તેણે જોયું તો કેટલાક મુસલમાનો જગન્નાથજીની મૂર્તિને ઊંચકી લાવ્યા હતા, તેમણે તે મૂર્તિ નીચે સમુદ્રતટની રેતી ઉપર મૂકી. એ મૂર્તિના આગળના ભાગમાં કાલોપહાડ અશ્વર થઇ ઉભેલો હતો. ને તેની ચારેબાજુએ અનેક પહાણો સળગતી મશાલો ઝાલી ઉભા હતા. મૂર્તિની પાછળ મુસલમાન સૈનિકો પણ શસ્ત્રાસ્ત્રથી વિભૂષિત થઇ ચાલતા હતા. સમુદ્રતટે આવી જ્યારે જગન્નાથની મૂર્તિને નીચે મૂકી ત્યારે સૈનિકો તેની આસપાસ અર્ધચંદ્રાકારે બૂહરચના કરી ગોડવાઈ ગયા.

કાલોપહાડ અશ્વ ઉપરથી નીચે ઉતરી મૂર્તિથી થોડે દૂર ઉભો રહ્યો વ્રજબાલાએ તેને મશાલોને પ્રકાશે જોયો. કાલોપહાડની પાસે એક છોકરો ઉભો હતો. તે ખૂનો હતો પરંતુ વ્રજબાલા તેને ઝાળ-ખી શકી નહિ. એ છોકરાને જોતાં વ્રજબાલાને વિચાર આવ્યો કે 'મ્હે' એને પહેલાં ક્યાંક જોએલ છે, પણ ક્યારે ? અને ક્યાં ? તેનું તેને સ્મરણ આવ્યું નહિ.

થોડીવારમાં મુસલમાનોએ કાષ્ટની ચિતા પ્રજ્વલિત કરી. અને

તેમાં જગન્નાથજીની પવિત્ર પ્રતિમાને-વિશ્વકર્માએ શિલ્પકલાએ વિભૂ-
ષિત કરેલી વિષ્ણુની પવિત્રતમ પ્રતિમાને-પધરાવવામાં આવી. ને તેના
ઉપર અમ્મિની વિવિધરંગી જવાલાઓ ભડક ભડક રવે પ્રસરવા લાગી !
વનખાલા પોતાના શરીરનું બાન બૂલી જઈ મહાપ્રભુની પ્રજ્વલિત
પ્રતિમા બહુ તાકીજ રહી.

વનખાલાની સમાધિનો નટવરે ભંગ કર્યો. નટવર બોલ્યો:-“મા
પ્રભુની પ્રતિમા સળગે છે તે જોયું કે ? જુઓ મા; એમની સાથે
ઑઢીઆનાં સદ્ભાગ્ય, ઑઢીઆનો ધર્મ અને ઑઢીઆનાં સુખો પણ
સળગવા લાગ્યાં છે. એ પણ નયનો ભરીને નિહાળો. શું એનો ભસ્મા-
વશેષ પણ પાછો નહિ મળે ? અરે ! જુઓ પણ મેં કયો છે.”

વનખાલા જાણે એકદમ જાત્ર થઈ ગઈ, પહેલાં તો એ નટ-
વરનું બોલ્યું કાંઈજ સમજી શકી નહિ; પરંતુ પછી સમજી કે નટવર
પોતાની સન્મુખ ઉભો છે; ને સળગતી પ્રભુપ્રતિમા માટે શોક કરે છે.
વળી પોતાના ચરણો પાસે ભૃગુરામ આઘાટતો પડેલો છે. ને તેનાપર
સમુદ્રનાં મોજાંના ઝપાટા લાગે છે. તેને બચાવવા માટે રાણીએ ફરીવાર
પોતાનો હાથ લાંબાવ્યો.

નટવર:-“ આ કેણું છે મા ? ”

વનખાલા:-“ ભૃગુરામ.”

નટવર:-“ એની આવી દુર્દશા શાથી થઈ ? ”

વનખાલા:-“ જગન્નાથજીની ઈચ્છાથી; એનો અપરાધ તો
એજ હતો કે એણે હમણાં મહારો હાથ ઝાલ્યો હતો.”

નટવર:-“ શું એણે મહારી માનો હાથ ઝાલ્યો ? ”

આ વાક્ય પૂરું થયા પહેલાં તો નટવરે ભૃગુરામને જળમાંથી

બહાર તાણી લીધો; અને પોતાના વસ્ત્રમાંથી એક ધારવાળો છરો કાઢી ભૃગુરામની છાતીમાં ભેંસી દીધો.

ક્ષણવાર ભૃગુરામ ભણી નીરવ અને નિરુપદપણે જોઈ રહ્યા પછી નટવર વિકટ હાસ્ય કરવા લાગ્યો. અને ભૃગુરામની છાતીમાંથી પેલો છરો ખેંચી કાઢીને સમુદ્રના પાણીમાં પગલાં મૂકતો મૂકતો સળગતી પ્રતિમા ભણી દોડ્યો. વ્રજબાલા સ્થિર ઉભી ઉભી કાંધક વિચાર કરતી હતી તે પણ નટવર પાછળ ચાલી.

એવામાં સમરત બ્રહ્માંડને ધૂળવી નાંખનારો આકાશમાં મેઘનો કડાકો થયો. એ કડાકો સાંભળી મુસલમાનો ધૂળ ગયા. સમુદ્રના કિનારા ઉપર રહી મેઘનું ગર્જન તેમણે કદિ સાંભળ્યું નહોતું. પરંતુ કાલોપહાડ તો નિર્ભીક હતો. ખૂનો ભય પામી કાલાપહાડની પછવાડે જઈ ઉભો. વળી મેઘનો પ્રવળ કડાકો થયો ને તેની સાથે વીજળીનો ઝળકારો વિશ્વના આ છેડાથી પેલા છેડા લગી પસાર થઈ ગયો.

એ વીજળીના પ્રકાશમાં કાલાપહાડે જોયું તો તેની સન્મુખ-થોડેજ દૂર-એક પ્રચંડ શરીરવાળો, જટામૂટથી ગંડિત થએલો, મહાતેજના પુંજ જેવો સંન્યાસી ઉભેલો છે. સંન્યાસી બોલ્યો:—
“ કાલાયાંદ ! ”

સેનાપતિ કાલાયાંદ ચમકી ઉઠ્યો. જે નિર્ભય સેનાપતિ મેઘની પ્રચંડ ગર્જનાને પણ ગણતો નહોતો, તેજ સેનાપતિનું હૃદય આ સંન્યાસીના સ્વરે ઘડકવા લાગ્યું-ધૂળવા લાગ્યું. તેને સ્મરણ આવ્યું કે જાણે આજ સંન્યાસીને મ્હેં થોડીવાર પહેલાં બૌદ્ધના ભિક્ષુને રૂપે મંદિરમાં જોયો હતો. આથી કાલાયાંદ એ સંન્યાસીનું તીક્ષ્ણદષ્ટિથી નિરીક્ષણ કરવા લાગ્યો.

સંન્યાસી:—“ કાલાયાંદ ! ”

કાલાયાંદ:—“ ત્હને ઓળખ્યો સંન્યાસિ ! હું જ્યારે ન્હાનો હતો ત્યારે ત્હેંજ મ્હારો હાથ જોયો હતો; ને મ્હારી માને કહ્યું હતું કે આને ઝેર દધ મારી નાંખ. તેજ તું કે ખીજે ? ”

સંન્યાસી:—“ એમ કહેવામાં મ્હેં શું ખોટું કયું હતું કાલાયાંદ ? ”

કાલાયાંદ:—“ ભગવાનની ઇચ્છા વિના એક પાંદડું પણ હાલતું નથી, એવો જોનો દઢ વિશ્વાસ છે, તેને પક્ષે વિચારીએ તો આવી સલાહ આપવી એ ગેરવાજબી છે. ”

સંન્યાસી:—“ વાણી, મન ને શરીર એ બધાંજ ત્હેનાં છે, એવો જો ત્હને દઢ વિશ્વાસ હોત તો તું આવી વાત કહેત નહિ. પરંતુ તારી સમજણ ઓછી છે, ને ગર્વ એજ તારી સમજણમાં અંતરાયરૂપ છે. તું એક અતિ ક્ષુદ્ર જીવ છે, પરંતુ ત્હારો ગર્વ પર્વત જેવડો છે. તો જો જો, આજેજ ત્હારો ગર્વ ચૂરેચૂરા થશે. ત્હેનીજ ઇચ્છાથી જગન્નાથજીની કાષ્ઠમયી પ્રતિમા ત્હારા હાથમાંથી ચાલી જશે. ”

કાલાયાંદ:—“ આખી પૃથ્વીની તમામ શક્તિઓ એકઠી થઇને આવે; તોપણ તેઓ એ પ્રતિમાને ગચાવી શકશે નહિ. ”

સંન્યાસી:—“ હજી પણ ગર્વ કરે છે? વેસરમહાંત પાસે તું પરાભવ પામ્યો; છતાં પણ ત્હને સાન આવી નહિ? વીશહજાર સૈન્યથી વિંટાએલા ઓ પહાણસેનાપતિ! તું એક શસ્ત્રહીન વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ પાસે પરાજય પામ્યો, એ દૃશ્ય જોયા પછી પણ તું સમજી શકતો નથી કે મ્હારી શક્તિ કેટલી અદ્ભુત છે? ને હું પોતે કેવો ક્ષુદ્ર જીવ છું? ઓ મિથ્યા ગર્વ ધરનારા ક્ષુદ્ર પામર કીટ ! જો.....જો.....”

સંન્યાસીનું આ વચન સંપૂર્ણ થયું નહોતું; ત્યાં તો આકાશમાં મહાભયંકર ગર્જના થઇ. અને તેની સાથેજ મુસલધારે વરસાદ પડ્યો. સાર થયો. એ દૃષ્ટિથી પ્રજ્વલિત ચિતાનો અગ્નિ એકદમ ખૂંટાઇ ગયો. તેમજ ધણી મસાલો પણ હોલવાઇ ગઇ.

આકાશમાં પ્રચંડ કડાકા ને બડાકાના ધ્વનિ તો ચાલુજ હતા. ને એ અગ્નિયો બચતસ્ત બનેલા મુસલમાનો ચીત્કાર કરતા હતા.

કાલાપહાડ જોશથી ચીસ પાડી બોલ્યો:—“ પઠાણવીરો ! જગ-જ્ઞાથને બચવા દેશોમાં. એને સમુદ્રના જળમાં ડૂબાડી દો. ”

પંદરવીશ પઠાણોએ ચિતા ઉપરથી જગન્નાથની પ્રતિમાને ઉપાડી. ને તેને સમુદ્રના જળમાં ડૂબાડવા લાઇને ચાલ્યા. આ સમયે ધણી મસાલો હોલવાઇ ગઇ હતી. માત્ર એક બે મસાલોજ સેનાપતિથી થોડે છોટે સળગતી હતી. પરંતુ તેનો પ્રકાશ ધણોજ ઓછો હતો જેને લીધે બરાબર જોઇ શકાતું નહોતું. વળી દૃષ્ટિ પણ મુસલધારે પડ્યા કરતી હતી.

આ વખતે એક વ્યક્તિ છાતીએ ધસડાતી ધસડાતી કાલોપહાડ ઉભો હતો તે તરફ જતી હતી. એ વ્યક્તિના મુખમાં છરો હતો. જમીનને ધસડાઈ ધસડાઈ સર્પની પેઠે ચાલનારી એ વ્યક્તિને આ સમયે કોઇ જોઇ શક્યું નહિ. એ વ્યક્તિ કાલાપહાડની પાછળ આવી. ને ત્યાં તેણે છરાને હાથમાં લીધો. તથા ધીરે ધીરે એ વ્યક્તિ કાલાપહાડની પાછળ ઉભી થઇ. કોઇએ તે જોયું નહિ.

કાલાપહાડના પૃથ્વભાગનું લક્ષ્ય કરી એ વ્યક્તિએ છરાનો પ્રયત્ન કર્યો; પરંતુ એ છરો કાલાપહાડના પૃથ્વભાગ ઉપર પડ્યો નહિ. એ છરો તો વચ્ચે આવી જનાર એક ખીજ વ્યક્તિનાજ વક્ષસ્થ-જગમાં બોધાયો.

સેનાપતિએ અક્તિનયને પાછળ ફરી જોયું તો વ્રજબાલા પોતાની છાતીમાં છરો પેસી ગયેલો હોવાથી ભૂમિ ઉપર અભોટતી હતી. ને તેની પાસે લોહીલોહાણુ ચરીરવાળા, પેલી ધા કરનારી વ્યક્તિ ઉભી હતી; એ વ્યક્તિ તે નટવર હતો.

પરિચ્છેદ પંદરમો.

પરિચય.

પ્રકટયન્સહસૈષ ચ ગોપયન્
વિકસતીદ દિ કાલબલં નૃપુ ॥

(શ્રી યોગવાસિષ્ઠ.)

કાલોપહાડ સમજ્યો કે મ્હારું જીવન બચાવવા માટેજ વ્રજબાલાએ પોતાનો પ્રાણ આપ્યો છે. જો વ્રજબાલા વચ્ચે પડી ન હોત તો અત્યારે જેવી તેની દશા છે તેવીજ મ્હારી દશા હોત. પરંતુ તેણે પોતાનો પ્રાણ શામાટે આપ્યો? પોતાના વૈરનો બદલો લઈ મ્હારો જીવ લેવો એ વ્રજબાલાનું જીવનવ્રત હતું; તો અત્યારે મ્હારું જીવન બચાવવા તેણે પોતાના પરમપ્રિય પ્રાણોની આહુતિ શામાટે આપી? એ વિચારે કાલોપહાડ સ્તબ્ધ બની ગયો; અને વિકળચિત્તે તે વ્રજબાલાના વદન સામું તાકી રહ્યો. જે મોઢાને ફરી કોઈ દહાડો જોવું પશુ નહિ, એવું તેણે મનમાં મનમાં નક્કી કરેલું હતું તે મોઢાને-તે સ્મિત ભરેલા મુખ કમળને-કાલોપહાડ પોતાનાં પલકરહિત નયનોએ વલોલો રહ્યો.

આ શું એજ પ્રજાલા કે જેના પ્રીતિભરેલા એકજ વચને ઓઢીઆવાસી અગણિત વીરો પરવશ બની ગયા! ને યુદ્ધમાં યશ પ્રાપ્તિ કરી શક્યા ? અહો ! આ શું એ જ પ્રજાલા કે જેની પ્રીતિનું એક બિંદુ મળતાંજ આજે આ શુષ્ક મરૂભૂમિ જેવી થયેલી ઓઢીઆ-ભૂમિ કુસુમ ભરેલા ઉદ્યાન જેવી બની ગઈ હોત; અને અક્ષત રહી હોત તથા પઠાણરહિત બની ગઈ હોત ? અહો શું એજ આ લોક લલામભૂતા દીપ્તિમયી પ્રજાલા ?

જૂનો એક સળગતી મસાલ લઈ કાલાપહાડ તરફ દોડી આવ્યો. જૂને જોયું તો પ્રજાલાની છાતીમાં એક લાંબો છરો પેસી ગયેલો છે. ને તે ભોંયે ઢળી પડેલી છે ! જૂનાના મનમાં વિચાર આવ્યો કે એ છરોને કાઢી લઉં, પરંતુ કાણ જાણે છરો કાઢી લેતાં લોહીનો પ્રવાહ વહે ને મરણ થાય એ ભયે તે છરો કાઢી શક્યો નહિ. હવે શું કરવું ? તે ન સમજાયાર્થી જૂનો કાલાચાંદના મુખભણી તાડી રહ્યો. જૂને જોયું તો કાલાચાંદ અત્યારે બાહ્યગાન રહિત બની અનિમેષ નયને પ્રજાલાનું પ્રીતિપૂર્ણ વદન જોઈ રહ્યો હતો. જે પ્રીતિ આટલાં બધાં વર્ષો લગી પ્રજાલાનાં નયનો ઉપર તથા વદન ઉપર કદિપણ દેખાઈ નહોતી; તે પ્રીતિ અત્યારે તેનાં લોચન તથા વદન ઉપર તરતી હતી. એ પ્રકુલ વદન તથા લોચનો તરફ કાલાચાંદ અપૂર્વ પ્રેમભાવે નિહાળી રહ્યો.

એ સમયે નટવર ચીસ પાડી બોલી ઉઠ્યો:—“ ઠીક થયું મા, ઠીક થયું; જેવું કર્મ કરે તેવું ફળ મળે. ત્હંજ અમારાં મસ્તક ભમાવ્યાં હતાં. શીખવજે ધર્મ અને શીખવજે ધર્મ-પ્રીતિ ? શીખવજે સ્વાર્થ-લાગ અને શીખવજે દેશ-પ્રીતિ ? અત્યારે એનું ફળ તું પોતેજ જોગવી લે. ”

ત્યાર પછી નટવર પદાણુ સેનાપતિ બણી જોઇ બોલ્યો:—“ઓ કાલાપહાડ ! ઓ દેશવૈરી અને ધર્મવૈરી ! હું ત્હનેજ મારવાને આવ્યો હતો, પરંતુ ત્હને ન મારતાં, જે મહારે મને ધર્મ કરતાં અને દેશ કરતાં પણ વધારે પૂજ્ય પ્રતિમા હતી; તેને મહેં મારેલ છે—મહેને સજા કર. ”

કાલોપહાડ તો વ્રજબાલા બણી તાકીજ રહ્યો. જાંથી જરાપણુ તે ખસ્યો નહિ. વગર બોલ્યે તેમ વગર ચાલ્યે તે વ્રજબાલાનાં લોચ-નોમાંથી ઝરતી પ્રેમધારાનું પાન કરતો હતો. જે મુસલમાન સિપાઇઓ આવી નટવરને લઇ ત્યાંથી અદસ્ય થયા.

વ્રજબાલાનું મસ્તક ઉઠ્યું કરી ખૂતે પોતાના બોળામાં લીધું. એટલે વ્રજબાલાની દષ્ટિ હવે ખૂતાના મુખ ઉપર પડી.

વ્રજબાલા:—“ ખૂતેન શૂપબાલા ! તું અહીંઆં ક્યાંથી ? ”

ખૂતે પોતાનું મહેં પાછું ફેરવી લીધું. અને પોતાનાં સજ્જન ક્ષમા-પ્રાર્થી લોચનો કાલાચાંદના વદન ઉપર સ્થાપ્યાં. પરંતુ કાલાચાંદે તો તે તરફ લક્ષ્ય પણ કર્યું નહિ. ત્હેનાં નયનો અને મન તો વ્રજબાલા-માંજ ચોટેલ હતાં.

કાલાચાંદે એકવાર મૃદુકંઠે ઉચ્ચાર કર્યો:—“ વ્રજ, મહારી વ્રજ-રાણી ! ”—

વ્રજબાલાનાં નયનો પ્રકુપ્ત થયાં—ત્હેના વદનમાં એક જ્યોતિ પ્રકટ થઇ.

એ વખતે પેલો સંન્યાસી દ્વરથી ઉચ્ચ સ્વરે બોલ્યો:—“ જો કાલાચાંદ, જગન્નાથજીની અર્ધદંઘ પ્રતિમા સમુદ્રના તરંગો ઉપર તરતી ચાલી જાય છે ! અને વેસર મહાંત મૂર્તિને તાણી જાય છે ! ”

મહંત, મૂર્તિની રક્ષા કરશે. અને તેને પુનઃ મંદિરમાં પ્રતિષ્ઠિત કરશે. ત્યારે ગર્વ પણ વૃથા છે ને ત્યારી શક્તિ પણ વૃથા છે.”

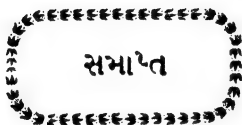
આ સાંભળતાં કાલાચાંદના ધ્યાનનો ભંગ થયો. તેણે પોતાની નજર સમુદ્રભણી ફેંકી, પરંતુ તે કાંઈજ જોઈ શક્યો નહિ. કેમકે ચારેકોર ગાઢ અંધકાર હતો.

સંન્યાસીના કંઠમાંથી પુનઃ પ્રચંડ ધ્વનિ નીકળ્યો. “કાલાચાંદ! અંધકારનો ભેદ કરવા તું અસમર્થ છે; તો ત્યારી શક્તિનો શા માટે ગર્વ કરે છે? જો, આ ત્યારી સામેજ દેખ; સમીપમાં નિહાળ—હું તને લોચનો આપું છું. એ વડે તું સારી રીતે વિલોક. જો મહાશ્વ-ન્યમાં ત્યારી મૂર્તિ પ્રતિબિંબિત થયેલી છે. એમાંથી હાથ, પગ, નાસિકા કણ્ઠો, લોચનો અને જિજ્ઞાસા વગેરે તમામ ઇન્દ્રિયો એકે એકે ખરી પડતાં જોઈ લે.” આ સાંભળી પશ્ચાત્તાપ વનિહ્યે દગ્ધ થતો કાલાચ-હાડ તો ધ્રુજ ગયો. ભૂખ્યાલાના હાથમાં રહેલી મસાલનો પ્રકાશ જૂઝવાઈ ગયો. એકે એકે તમામ મસાલો હોલવાઈ ગઈ. ચારે બાજુ ગાઢ અંધકાર છવાઈ ગયો. મુસલધાર વૃષ્ટિનો વેગ તો ચાલુજ હતો. અને સમીપમાં સમુદ્ર પ્રચંડ ધૂધવાટા કરતો હતો.

એ સમુદ્રના ધૂધવાટાના ધ્વનિને દબાવી દેતો તથા અંધકારને કંપાવી દેતો, સંન્યાસીનો ગગનભેદી કંઠસ્વર, ફરી સંભળાવા લાગ્યો. એ અવાજ હિંદુ—મુસલમાન સૌએ સાંભળ્યો.

સંન્યાસી:—“જો, ફરીવાર દૂર પ્રદેશમાં જો. ગગનસ્પર્ધી ઉચ્ચ મંદિરશિખર જો. મંદિરમાં લાખો શાલિગ્રામોની વચ્ચે વિરાજેલી પ્રેમમય જગન્નાથપ્રભુની તેજઃપુંજ પ્રતિમા જો, જો કરોડો મનુષ્યો પ્રભુ પ્રતિમાનાં દર્શન માટે દોડ્યાં આવે છે. ઝંકાર પોતેજ જાણે મૂર્તિમાન

થઈ પ્રતિમાની ચારે તરફ પરિભ્રમણ કરે છે. પવિત્ર ગીતા અને પૂજ્ય વેદ મૂર્તિમાન બની મૂર્તિની પાસે ઉભેલાં છે. અને એ ધર્મસંધની સુંદર પ્રતિમાઓ શ્રદ્ધાળુ ભક્તોને પુનિત કરે છે. જો જો, ત્રિપુ-ટીરપે દેખાતી આ મહાન એક શક્તિ અને એ શક્તિના નિયામક જગન્નાથ પ્રભુને જો. જય, જય, જગન્નાથ જય ! ” “ જગદીશ્વર જય; જય જગજીવન ! જય. ”

સમાપ્ત

परिशिष्ट अ.

११३३३३

આ નવલકથા અંગાલા તથા ઝોઢીઆના ઇતિહાસને લગતી છે. વળી તેમાં કટક, જહાજ કે યાજપુર, જગન્નાથપુરી, ભુવનેશ્વર ઇત્યાદિ સ્થળનાં તેમજ યયાતિકેશરી, ઇંદ્રધુમ્ન, વસુ વગેરે મનુષ્યનાં વિશેષ નામે આવે છે. એટલે આ સ્થળે તેની સંક્ષેપમાં હકીકત જણાવવી ઉચિત છે.

દિલ્લીની ગાદીએ પહેલો મુસલમાન પાદશાહ કુતબુદ્દીન થયો. તેના સરદાર ખખ્તઆરખીલજીએ અંગાળા તથા બહાર પ્રાંતો જીત્યા હતા. ને ત્યારથી એ પ્રાંતો પહેલવહેલા દિલ્લીશ્વરના તાબામાં આવ્યા હતા. આ બંને પ્રાંતો ઉપર જે શાસનકર્તાઓ હતા તેઓ દિલ્લીશ્વરને આધીન હોવા છતાં પણ શાસનકાર્યમાં લગભગ સ્વતંત્ર જેવાજ હતા. આથી ત્યાંની પ્રજા તેમને પાદશાહજ માનતી. પ્રાચીનગૌડ એટલે લક્ષણાવતી નગરી એ આ પાદશાહોની રાજધાની હતી. જ્યારે દિલ્લીના પાદશાહોની સત્તા ઘટી ગઈ ત્યારે અંગાળાના શાસનકર્તાઓએ તેમની ઝૂંસરી કાઢી નાંખી. દિલ્લીની ગાદીએ જ્યારે હુમાયુ આવ્યો ત્યારે બહારમાં શેરશાહ અમલ ચલાવતો હતો. એણે વિશ્વાસઘાત કરી અંગાળાના પાદશાહ મહમ્મદશાહને ગૌડમાંથી નસાડી મૂક્યો. ને પોતે અંગાળા તથા બહાર પ્રાંતો પચાવી પડ્યો. આગળ જતાં એ શેરશાહે હુમાયુને હરાવી દિલ્લી પણ પડાવી લીધું. આથી અંગાલાપ્રાંત ફરીવાર દિલ્લીશ્વરના તાબામાં આવ્યો. શેરશાહના મરણ પછી તેના વંશજોની નબળાઈને લીધે વળી અંગાલામાં અંધાધુંધી ચાલી. ને તેનો લાભ લઈ અંગાલા સુલ્તેમાન નામનો એક બહાદુર માણસ પચાવી પડ્યો. એજ આ નવલકથામાં દર્શાવેલ પાદશાહ સલિ-

મન છે. એ પાદશાહે ભાગીરથી તીરે તાંડામાં પોતાની રાજધાની સ્થાપી. ત્યાં સુંદર રાજમહેલો, બાગબગીચાઓ ને મકાનો બંધાવ્યાં.

બંગાલા ને બહાર પ્રાંતો આમ એક કરતાં વધારેવાર મુસલમાની પતાકા નીચે આવ્યા હતા, પરંતુ ઓરીસા પ્રાંત તો આ સુલ્તમાન સુલતાનના સમય લગી મુસલમાનોની તાબેદારી નીચે આવ્યો નહોતો. જો કે એ ભૂમિ ઉપર પણ મુસલમાનોએ ચડાઈઓ તો કરેલી હતી, પણ તેમાં તેઓ વિજયવંત થઈ શક્યા નહોતા.

ભુવનેશ્વર—એ કટકની દક્ષિણે આશરે દશ ગાઉ દુર એક શહેર છે. એનું ખરૂં નામ ત્રિભુવનેશ્વર છે; પરંતુ સહેલાઈ ખાતર લોકો ત્રિ અક્ષર મૂકી દઈ ભુવનેશ્વર નામજ બોલે છે. પૂર્વ કાળમાં આ શહેર ઓરીસાની રાજધાની હતું. પણ હવે તેમ નથી. અહિંઆં આવેલા બવ્ય શિવાલયમાં જે શિવલિંગ છે, તે બાર જ્યોતિર્લિંગ લિંગોનું એક જ્યોતિર્લિંગ એટલે સ્વયંભૂ લિંગ ગણાય છે. આ જ્યોતિર્લિંગનું બવ્ય દેવાલય, સિંહવંશી યયાતિકેશરીએ ચણાવેલું છે. એ યયાતિકેશરીએ બૌદ્ધધર્મીઓનો પરાજય કર્યો હતો. ઇતિહાસલેખકો યયાતિકેશરીનો સમય ઇસ્વીસનનો છઠ્ઠો સૈકો ગણે છે. ભુવનેશ્વરથી થોડે છેટે બિંદુસાગર નામનું એક સરોવર છે. અને એની આસપાસ પૂર્વ શિવાલયો હતાં એવું વર્ણન સંભળાય છે. જોકે અત્યારે એટલાં બધાં શિવાલયો તો ત્યાં જોવામાં આવતાં નથી, તોપણ પાંચસો સાતસો દેવાલયોનાં ખંડિયેરો જોવામાં આવે છે. કાલાપહાડે આ ભુવનેશ્વર ઉપર હલ્લો કર્યાનું આ નવલકથામાં વાચકો વાંચી ગયા છે. એટલે વિશેષ કહેવાપણું નથી. આજે પણ જગન્નાથપુરી જનારા યાત્રાળુઓ ભુવનેશ્વરનાં દર્શને જાય છે. ને ત્યાં નિત્ય જૂદી જૂદી બાવીશ વિધિથી થતી પૂજા જોઈ સંતુષ્ટ થાય છે.

જગન્નાથપુરી:—એ બંગાળના ઉપસાગરને કાંઠે હિંદુસ્તાનના પૂર્વભાગનું પ્રસિદ્ધ યાત્રાસ્થળ છે. ત્યાંના મંદિરમાં જગન્નાથજી, બલરામજી ને સુભદ્રાજીની મૂર્તિઓ છે. પૌરાણિક આખ્યાયિકા એવી છે કે માળવાનો એક રાજા ત્રિપુટી-બ્રહ્મા, વિષ્ણુ ને મહેશ-માંના ખીન્ન દેવ વિષ્ણુનો પરમભક્ત હતો. વિષ્ણુની મૂર્તિની તપાસ માટે તેણે ચારે દિશાએ બ્રાહ્મણોને મોકલ્યા. હવે તેમાંનો જે બ્રાહ્મણ પૂર્વ દિશાએ ગયો તે વસુ નામના એક ભીલ જાતિના શિકારીના હાથમાં પકડાયો. વસુ ભીલની કેટલેક કાળે એ બ્રાહ્મણ ઉપર પ્રીતિ થઈ. ને તેથી ભીલે બ્રાહ્મણને પોતાનો જમાત્ર બનાવ્યો. બ્રાહ્મણ પણ જીંદગી બચાવવાને બધે તેનો જમાઈ થયો. આ ભીલના જાણવામાં એક સ્થળે વિષ્ણુ મૂર્તિ હતી. ને રોજ તે એકલો તેની પૂજા કરવા જતો. જમાઈએ એ મૂર્તિનાં દર્શન કરવાની અભિલાષા બતાવવાથી ભીલ તેને સાથે વનમાં લઈ ગયો. તો એક ઉંચરાનાં ઝાડ નીચે નીલરંગો પાષાણની, ઉભેલી, સુંદર વિષ્ણુ પ્રતિમા તેના જોવામાં આવી. બ્રાહ્મણને ત્યાંજ ખેસાડી, પૂજા માટે ભીલ વનમાં ફગાવે લેવા ગયો. એટલામાં એક કૌતક બન્યું. ઉંચરાના ઝાડ ઉપર એક કાગડો આવ્યો. ને ‘કા કા’ કરતો ઝાડપરથી એ કાગડો મૂર્તિ આગળ પડ્યો; ને મરી ગયો. ત્યાંતો આકાશમાંથી વંમાન આવ્યું ને કાગડાનો જીવ દિવ્ય દેહ ધારણ કરી સ્વર્ગમાં ગયો. વિષ્ણુ મૂર્તિનો આ અદ્ભુત ચમત્કાર જોઈ બ્રાહ્મણે પણ ઝાડ ઉપર ચડી સ્વર્ગગમનનો લાભ લેવા તૈયારી કરી. ત્યાં આકાશવાણીએ બ્રાહ્મણને સંબોધીને કહ્યું કે “તું ધૈર્ય રાખ, પહેલાંતો તું આ વાત ત્હારા માળવાના રાજાને કર. ને પછી મ્હારા ધામમાં આવ.” આથી બ્રાહ્મણે મરવાનો વ્યભાષ્ય તે સમયે તો માંડી વાળ્યો.

• થોડીવારે વસુભીલ આવ્યો. ને મૂર્તિને ફળફૂલો ધરાવ્યાં. પણ આજે મૂર્તિએ રોજની પેઠે સ્વહસ્તે ફળફૂલો સ્વીકાર્યા નહિ. ને આકાશવાણીદ્વારા બીલને કહ્યું “ઓ બીલભક્ત ! હવે હું તહારાં ફળો ખાઈખાઈને કંટાળી ગયો છું. એટલે મ્હને ભાત અને મિષ્ટાન્ન જમવાની અભિલાષા થઈ છે. આમ હોવાથી હવે તું મારો સાક્ષાત્કાર આ નીલપાપાણુ પ્રતિમામાં કરી શકીશ નહિ. હવે હું વિશ્વપતિ એટલે જગન્નાથ નામે પ્રસિદ્ધ થઈશ.”

પોતાના સસરાની રજા લઈ કેટલેક દહાડે પેલો બ્રાહ્મણ માળવાના રાજા પાસે ગયો ને તેને વિષ્ણુ પ્રતિમા પ્રાપ્ત થયાની અમત્કારિક વાત કહી. રાજાને આથી બહુ આનંદ થયો. તે પોતાની ધામધૂમ તથા સૈન્ય સામગ્રી સાથે ઓરીસામાં આવ્યો. પરંતુ વિષ્ણુની પ્રતિમા પાસે પહોંચ્યા પહેલાં રાજાના મનમાં ગર્વ થયો કે “હું કેવો મહાપ્રતાપી છું, કે વિષ્ણુભગવાને પોતાનાં નામપ્રચાર માટે મને કામ સોંપ્યું ! “વિષ્ણુ-ભગવાનને આ અહંકાર રૂઝ્યો નહિ. એટલે રાજા ઉંબરાના વૃક્ષ પાસે ગયો ત્યાંતો વિષ્ણુપ્રતિમા અદૃશ્ય થઈ ગઈ. જ્યારે રાજાએ ઘણી ઘણી પ્રાર્થનાઓ કરી ત્યારે આકાશવાણી થઈ કે “હે રાજા ! ત્હને ગર્વ થયો માટે હવે મ્હારી એ પ્રતિમાનું તો દર્શન થવાનું નથી. તો પણ તારી અભિલાષા હોય તો તું એક મદિર બંધાવી ફરી મારી શોધ કરાવજે તો હું તને દર્શન આપીશ.”

આથી રાજાએ ‘વિષ્ણુભગવાનનું’ ત્યાં ભવ્યમંદિર ચણાવ્યું ને મૂર્તિ માટે વળી ચારે બાજુ ઘણા બ્રાહ્મણો દોડાવ્યા. પરંતુ ઘણાં વર્ષો લગી વિષ્ણુપ્રતિમાનો પત્તો લાગ્યો નહિ. જ્યારે રાજાનો ગર્વ નિઃશેષ ગળી ગયો ત્યારે રાત્રે વિષ્ણુભગવાને રાજાને સ્વપ્નમાં દર્શન આપ્યાં ને કહ્યું કે “આવતી કાલે તું સમુદ્રતીરે જાજે. ત્યાં તને

સમુદ્રમાં તણાતો તણાતો એક કાષ્ટનો કકડો મળશે. એ મહારું ખરે-ખરું સ્વરૂપ છે. તું તેને કોઈ ગુપ્ત સ્થાનમાં એકવીસ દહાડા રાખી મૂકજે. ને ત્યારપછી હું તને જે સ્વરૂપે દેખાઉં તે સ્વરૂપને તું મંદિરમાં સ્થાપજે. ”

પ્રસન્ન થતો થતો ભક્ત રાજા ખીજે દિવસે સમુદ્રતીરે ગયો. ત્યાં તેને સ્વપ્નમાં કહ્યા પ્રમાણે એક લાકડાનો કકડો જે ૮૪ આંગળ લાંબો અને ૨૦ આંગળ પહોળો હતો તે મળ્યો. એને વિષ્ણુનુંજ સ્વરૂપ માની રાજા મહા ધામધૂમે નગરમાં લાવ્યો. ને પ્રાસાદના એક ગુપ્ત ઓરડામાં તે કકડાને પધરાવ્યો. આ કકડાને એકવીસ દહાડે જોવાનો હતો. પરંતુ આ વિષ્ણુપ્રતિમા વિષે તેની રાણીએ અનેક ચમત્કારવાળી વાતો સાંભળેલી હતી. તેથી તે પોતાની જિજ્ઞાસાવૃત્તિને રોકી શકી નહિ. ને એકવીસ દહાડા થયા પહેલાંજ એ ઓરડાનાં દ્વાર ઉઘાડી રાણીએ જોયું તો એ એક કાષ્ટમાંથી ત્રણ જૂદા જૂદા વિભાગો થયેલા હતા. તેમાંનો કટિ ઉપરનો ભાગ કેરાધને સહજસાજ તૈયાર થયો હતો ને નીચેનો ભાગ તો સ્વરૂપ ઘડાયા વિનાનોજ હતો. આ પ્રમાણે રાણીની અધીરાધને લીધે હાથ, કાન ને પગ વિનાની એટલજ વિષ્ણુ પ્રતિમાઓની રાજાને મંદિરમાં સ્થાપના કરવી પડી.

ખીજી દંતકથા એવી પણ છે કે કૃષ્ણભગવાનનો જ્યારે વ્યાદને હાથે દેહાંત થયો ત્યારે તેમનું ચૈતન્યરહિત શબ પીંપળાના ઝાડ નીચે પડ્યું રહ્યું. હવે એ શબનાં અસ્થિ કેટલાક ભાવિક જનોએ એક પેઠીમાં સાચવ્યાં. એકવાર રાજા ઈંદ્રદુમ્નને પ્રભુએ સ્વપ્નમાં આજ્ઞા કરી કે તું એક પ્રતિમા ઘડાવી તેમાં એ અસ્થિને સાચવજે. આથી રાજાએ વિશ્વકર્માને એક પ્રતિમા ઘડી આપવા પ્રાર્થના કરી. વિશ્વકર્માએ એ વાત માન્ય કરી. પણ તેમાં એવી શરત કરી કે એકવીસ દિવસે હું

તમને તૈયાર કરી આપીશ, પણ ત્યાં લગી વયમાં આવી કોઈએ મ્હારું કામ જોવું નહિ; તથા વયમાં આવીને મ્હને હરકત કરવી નહિ.” રાજાએ એ શરત કબૂલ કરી. પરંતુ પંદરમે દિવસે રાજા મૂર્તિ જોવા ગયો. રાજા પ્રતિજ્ઞાભંગ થવાથી વિશ્વકર્મા નારાજ થયા. ને મૂર્તિનું કામ અધૂરું રહી ગયું. એ અધૂરી રહેલી મૂર્તિઓમાંજ વિષ્ણુનાં અસ્થિ મૂકવામાં આવ્યાં તથા મૂર્તિઓની મંદિરમાં સ્થાપના કરવામાં આવી.

સર્વભક્ષી કાળના ઝપાટાને લીધે પુરાતન મંદિર તો નષ્ટ થયેલું છે. પરંતુ હાલનું મંદિર ઈ. સ. ૧૧૯૮માં રાજા અનંગભીમદેવે બંધાવેલું કહેવાય છે.

પ્રતિમાઓ—આગળ કહેવાયું છે કે મુખ્યમંદિરમાં ત્રણ પ્રતિમાઓ છે. ૧ જગન્નાથજીની ૨ બલભદ્રજીની ૩ સુભદ્રાજીની. તેમાં જગન્નાથજીની મૂર્તિનો રંગ કાળો છે. એ મૂર્તિની ઉંચાઈ લગભગ છ સાડા છ ફૂટની છે. એ મૂર્તિનાં નેત્રો ગોળ, નાસિકાની લંબાઈ પ્રમાણ કરતાં વધારે ને મુખ અર્ધચંદ્રાકાર છે. બલભદ્રજીની મૂર્તિના રંગ ઘોળો છે. એમની ઉંચાઈ પણ લગભગ જગન્નાથજીની મૂર્તિના જેવડીજ છે. તેમનાં નેત્રો અંડાકૃતિનાં ને નાસિકા વાંકી વળેલી છે. કાનની નિશાનીએ કાંધજ શિષ્યકામ કે ચિત્રકામ નથી. મતલબકે મૂર્તિ કાનવિનાની છે. વળી હાથ પણ આંગળીઓ વિનાના છે. સુભદ્રાજીની મૂર્તિનો રંગ પીળો છે. એ મૂર્તિનું કદ જગન્નાથજી તથા બલભદ્રજીની મૂર્તિઓ કરતાં નાનું છે. સુભદ્રાજીની મૂર્તિ વયમાં છે. ને તેની ડાબી બાજુએ જગન્નાથજીની મૂર્તિ છે તથા જમણીબાજુએ બલભદ્રજીની મૂર્તિ છે. એ ત્રણે મૂર્તિઓને પાષાણના એક ઓટલાપર પધરાવવામાં આવેલ છે.

એ પ્રતિમાઓને આખા દિવસમાં વિવિધ અલંકારો ને વસ્ત્રો અનેકવાર ધરાવવામાં આવે છે. પરંતુ મંદિરના અંદરના ભાગમાં

એટલે તો ઓછો પ્રકાશ રહે છે કે ખરે ખોરે પણ દીવાની આવશ્યકતા રહે છે.

જગન્નાથપુરીમાં પંડ્યાઓની સંખ્યા પુષ્કળ જેવામાં આવે છે. તેઓ પોતાના ચોપડામાં યાત્રાળુઓનાં નામ લખી કે લખાવી લે છે. રેલવે રસ્તે મુસાફરીની સુગમતા થઈ હોવાથી તેઓ કેટલાંક સ્ટેશનો લગી તો યાત્રાળુઓની સામા પણ જાય છે. એ પંડ્યાઓ યાત્રાળુઓને બનતાંલગી હાથે રાંધવા દેતા નથી. મંદિરને એક છેડે ઉપહારભંવન એટલે કે રસોડું છે. તેમાં એટલા તો ચુલા છે કે એકદમ તો તે ગણી પણ ન શકાય. જગન્નાથજીના ભાતને નામે જે મહાપ્રસાદ વહેંચાય છે તે એજ ચુલાઓ ઉપર રંધાય છે. એકવાર એ ભોજન દેવ-પ્રતિમા પાસે ધરાયું કે તે મહાપ્રસાદને નામે ઝાળખાય છે. એ મહાપ્રસાદ મહા પવિત્રમાં પવિત્ર વસ્તુ ગણાય છે. ને એ પ્રસાદ જેવો હાથમાં આવ્યો કે ગમે તે સ્થળે ને ગમે તે સ્થિતિમાં હોઈએ તોપણ નાતબીતના ભેદવિના ખાવોજ જોઈએ એવી ઘણા કાળથી માન્યતા ચાલી આવેલી છે. એ મહાપ્રસાદ કોઈ કાળે પણ અપવિત્ર થતો નથી. જેણે એ મહાપ્રસાદનો અનાદર કરેલો તેને કોઈ નીકળ્યાની, દુઃખ પ્રાપ્ત થયાની ને મુશ્કેલીઓ ઉપજ્યાની દંતકથાઓ ચાલે છે. ને એ મહાપ્રસાદ આરોગ્યનારી વંધ્યાઓને સંતતિ થયાની, દુઃખીનાં દુઃખો દૂર થયાની ને દીનોની દીનતા હણાયની પણ પુષ્કળ દંતકથાઓ ત્યાં પ્રચલિત છે. હવે ત્યાં ઉજવાતા મહોત્સવો વિષે જોઈએ.

જગન્નાથજીમાં મહોત્સવો પુષ્કળ થાય છે, પરંતુ રથયાત્રા અને સ્નાનયાત્રાના મહોત્સવો મુખ્ય મનાય છે. સ્નાનયાત્રાના મહોત્સવ પછી એક પખવાડીઆ લગી તેમને પાસેના ઓરડામાં લઈ જવામાં આવે.

છે. એ ઝોરડાને રોગીભવન કહેવામાં આવે છે. વાર્ષિકસ્નાન કર્યા પછી દેવાબિદેવ જરાક રોગી થયેલા છે એવી ભાવના કરી તેમને તે ઝોરડામાં રાખવામાં આવે છે. ને તે સમયે તે સ્થળે કોઇને જવા દેવા આજ્ઞા મળતી નથી. રથયાત્રાનો મહોત્સવ તો સૌથી મહાન છે. એ મહોત્સવ અસાડ મહીનામાં થાય છે. આ વખતે ઘણા દૂર પ્રદેશના યાત્રાળુઓ ત્યાં જાય છે. મહાપ્રભુ તે સમયે રથમાં બેસી મંદિરથી લગભગ એક માઇલ દૂર આવેલા પોતાના વિહારસ્થાનમાં પધારે છે. આવી માન્યતા હોવાથી જગન્નાથજીને તેમના ખાસ રથમાં પધરાવવામાં આવે છે. એ રથની ઉંચાઇ પણ લગભગ પચાસ ફૂટની છે. એ રથને સોળ પૈડાં છે. જગન્નાથજીની મૂર્તિને એ રથમાં પધરાવવામાં આવે છે. ને એથી કાંઇક નહાના બે રથોમાં અનુક્રમે સુભદ્રાજી તથા બલરામજીને પધરાવવામાં આવે છે. જ્યધ્વનિ ગગનવતો લોકોનો સમૂહ એ રથને વિહારસ્થાન ભણી તાણી જાય છે, આ સમયે વાજાંત્રોનો તથા જયકારનો નાદ દિગંતોને કંપાવી દે છે. એ રથયાત્રા પ્રસંગે રથની નીચે પડી શરીર છોડવાથી મુક્તિ મળે એવી પણ ભાવના પ્રચલિત હોવા છતાં અત્યારે તેમ થઇ શકતું નથી. અત્યારે જેવું કાશીનું કરવત નામ માત્ર રહ્યું છે તેવુંજ રથયાત્રા પ્રસંગે શરીર ત્યાગનું પણ નામ માત્રજ રહેલું છે.

§ શ્રીજગદ્ગ્નધુસિંહે પોતાના “પ્રાચીન ઉત્કલ” નામના પુસ્તકમાં જગન્નાથ મંદિર વિષે જે લકીકત લખે છે તેનો સંક્ષિપ્તસાર અહીં ઉતારવો અસ્થાને નહિ ગણાય. તે લખે છે કે પ્રાચીન ઉત્કલનું

§ ભારત વર્ષ ચૈત્ર ૧૩૨૫ પૃષ્ઠ ૫૩૪ ઉપરથી આ લેખ લેવાયો છે; ને તે માટે અમે તેમના ઉપકૃત છીએ.

“ અનુવાદક ”

શિષ્ય, વાણિજ્ય વગેરે સમસ્ત લુભ થયેલ છે. એ સત્ય છે, તો પણ દેવાધિદેવ જગન્નાથ અધાપિ ઉત્કલમાં વિરાજી રહેલ છે. ને તેને લીધે સેંકડો-હજારો-ને લાખો પાપી અને તાપી મનુષ્યો ઉત્કલ તરફ દોડ્યાં જતાં આપણે જોઈએ છીએ. ઉત્કલ એટલે ઓઢીઆની આ પવિત્રતા અત્યાર લગી કેને આભારી છે? જગન્નાથ મહાપ્રભુનોજ આમાં આભાર છે; એ વાત ચોક્કસ છે. આમ હોવાથી જગન્નાથ પ્રભુ, તેમનું મંદિર ને ત્યાંની શાસનપ્રણાલી એ આજે આપણો આલોચનાતો વિષય છે. “ માદલા પંજીકા ” એ આ વિષયમાં આપણો મહાન આધારભૂત ગ્રંથ છે.

જગન્નાથ પ્રભુનો આવિર્ભાવ ક્યારે ને ક્યાં થયો ? એ જોઈએ. ભૂલોકમાં આવેલા જંજીવીપમાં ભરતખંડ નામનો દેશ આવેલો છે. તેના ઉત્તર ભાગમાં, દક્ષિણ મહોદધિના ઉત્તરના કાંઠામાં નીલકંઠરા નામના પર્વતમાં શ્રીપુરુષોત્તમ ભગવાન, નીલમણિની બનાવેલી એક સુંદર પ્રતિમારૂપે-શંખ-ચક્ર-ગદા-પદ્મધારી ચતુર્ભુજરૂપે-નીલમાધવ-રૂપે-પ્રકટ થયા. પ્રભુની એ પ્રતિમાનું દેવો પૂજન કરવા લાગ્યા. આ સમે પરમવૈષ્ણવ વિશ્વાવસુએ શંખરૂપમાંથી ત્યાં જઈ પ્રભુનું પૂજન કરવા માંડ્યું. આ રીતે બ્રહ્માનો પ્રથમ-પરાર્ધ સંપૂર્ણ થયો. પછી બીજા પરાર્ધના એકાવનમા વર્ષને પહેલે દિવસે બ્રહ્માએ નિદ્રામાંથી જાગી યજ્ઞને જોયું તો બધી દિશાઓ જળે પરિપૂર્ણ હતી. બ્રહ્માને સ્મૃતિ કરવાની ઇચ્છા થઈ. એટલે દ્વાદશ સૂર્યો ઉદય પામ્યા. તેનાથી જળ સૂકાવા લાગ્યું. અર્ધાસની દેવીએ પણ અર્ધુજળ પી તે કાર્યમાં સહાય કરી. ને પાતાલમાંનું જળ પણ સંકર્ષણ નિકટ રહેલા અગ્નિની ગર-મીએ સૂકાઈ ગયું.

મહારાજા ઇન્દ્રદ્યુમ્ન મહાવિષ્ણુભક્ત હતા. તેમને વિષ્ણુ દર્શનની

હાથે એ પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા કરાવવા રાજ્યએ બ્રહ્મા પાસે ગમન કર્યું. આ ક્યજને સમયનો લાભ લઈ ગાનમાધવ નામના એક રાજ્યએ મંદિરનો પોતાને સ્વાધીન લીધો. રાજ્ય બ્રહ્માની સાથે પાછો આવતાં જુએ છે તો મંદિર ગાનમાધવના તાપ્તામાં ! આથી ઈંદ્રધુમ્ને ગાનમાધવ સાથે યુદ્ધ કર્યું ને તેને હરાવ્યો. હવે બ્રહ્માની આજ્ઞા પ્રમાણે ભરદ્વાજ ઋષિએ પ્રભુ પ્રતિમાની મંદિરમાં સ્થાપના કરી. રાજ્ય ઈંદ્રધુમ્ને બહુ કાલપર્યંત જગન્નાથ પ્રભુની પૂજા કરી. એટલે જગન્નાથે પ્રસન્ન થઈ રાજ્યને વરદાન માગવાનું કહ્યું. ઈંદ્રધુમ્ને માગ્યું કે “ હે પ્રભો ? આ મંદિર અમારું છે, એમ કહેનાર મારા વંશમાં કોઈ રહેવું ન જોઈએ. ” ભક્તની વાંછના પ્રભુએ પૂર્ણ કરી ને ઈંદ્રધુમ્નનો વંશ લુપ્ત થયો. એ ભક્તરાજના શ્રાદ્ધને નિમિત્ત આજે પણ જગન્નાથપુરિમાં વર્ષમાં એક દહાડો શ્રાદ્ધક્રિયાનો ઉજવાય છે. ને એ પ્રથા હજુ પણ ચાલે છે.

મહારાજ્ય ઈંદ્રધુમ્ને ઘણાકાળ પ્રભુની પૂજા કરી બ્રહ્મલોકમાં ગમન કર્યું તેની પછી શ્વેતમુખ નામનો રાજ્ય થયો. તે પણ પ્રભુપૂજનમાં પરમશ્રદ્ધાળુ હતો. પછી કાલ-ક્રમે કલિયુગ બેઠો. ને તેમાં પણ અનેક રાજ્યએ ભગવત-પૂજા કરી મોક્ષ લાભ પ્રાપ્ત કર્યો.

રાજ્યોએ દેવના ચરણમાં પુષ્કળ દાન આપવાથી જગન્નાથ પ્રભુની સંપત્તિ ક્રમે ક્રમે વૃદ્ધિગત થવા લાગી. જે રાજ્ય સિંહાસને બેસતો તે મહાપ્રભુની પૂજા નિમિત્ત પુષ્કળ જમીન સમર્પણ કરતો. રાજ્ય અનંગભીમનો તો આ મહામંત્ર હતો કે.—

સ્વદત્તં પરદત્તં વા યે હરન્તિ વસુન્ધરા ।

વર્ષષષ્ઠિસહસ્રાણિ વિષ્ણવાં જાયતે કૃમી ॥

“ પોતે દાનમાં આપેલી હોય કે ખીજા કોઈએ દાનમાં આપેલી

અબલ અભિલાષા થઈ. પણ ક્યાં જવાથી વિષ્ણુનાં દર્શન થશે ? તે સમજાયું નહિ. નશીબજોગે જટાન નામનો એક વૈષ્ણવ ઇંદ્રધુમ્ન રાજાની સલામાં ગયો. ને ત્યાં તેણે નીલમાધવની પ્રતિમાનીવાત કરી. હવે એ પ્રતિમાની તપાસ કરવા માટે રાજાએ પોતાના પુરોહિત વિદ્યાપતિને મોકલ્યો. ઘણા દેશોનું અમણુ કર્યા પછી વિદ્યાપતિ વિશ્વાવસુને મોકલે ગયો. ત્યાં કેટલોક કાળ રોકાયો. ને વિશ્વાવસુનો તે સ્નેહી થયો. વિશ્વાવસુએ પોતાની પુત્રીનો વિવાહ વિદ્યાપતિ સાથે કર્યો. ને એ નવવિવાહિતા પત્નીની મદદથી વિદ્યાપતિ નીલમાધવની પ્રતિમાનાં દર્શન કરવા સક્તિમાન થયો. પછી વિદ્યાપતિએ પાછા જઈ વિશ્વાવસુ પાસે રહેલી પ્રભુ-પ્રતિમાના ઇંદ્રધુમ્નને ખબર આપ્યા.

હવે દેવદર્શનની આશાએ ઇંદ્રધુમ્ને પ્રયાણુ કર્યું. પરંતુ રસ્તામાંજ તેને નારદથી સમાચાર મળ્યા કે નીલમાધવની પ્રતિમા અંતર્ધાન થઈ છે. આથી રાજાને અપાર દુઃખ થયું ને તે પોતાની જાતનો તિરસ્કાર કરવા લાગ્યો. એવામાં આકાશવાણી થઈ કે હે રાજા! હવે તું એ મૂર્તિનાં તો દર્શન કરી શકીશ નહિ. પરંતુ પાંચસો વર્ષમાં જો હજાર અશ્વમેધ યજ્ઞો થશે તો હું દારૂબ્રહ્મરૂપે—કાટમાં પ્રભુરૂપે—બળમદ્ર—જગન્નાથ, સુમદ્રા ને સુદર્શન એ ચારરૂપે પ્રકટ થઈશ.

મહારાજા ઇંદ્રધુમ્ને આકાશવાણી સાંભળી અશ્વમેધયજ્ઞો આરંભ્યા ને સમાપ્ત કર્યા. એટલે દારૂબ્રહ્મ સમુદ્રમાં તરતું તરતું બાંકી મોહન પાસે દેખાયું. બહુજ ધામધુમથી એ દારૂ બ્રહ્મને લાવી ગુન્ડિયાના મંદિરમાં સ્થાપવાની ક્રિયા કરવામાં આવી. ઇંદ્રધુમ્નની પત્નીનું નામ ગુન્ડિયા હતું. ને મહારાણીના નામ ઉપરથી હજુ પણ “ ગુન્ડિયા મંદિર ” અને “ગુન્ડિયા યાત્રા ” એ શબ્દો બોલાય છે. હવે પ્રભુની પ્રતિમાને સુંદર મંદિરમાં સ્થાપવાને વિચારે રાજાએ ભવ્ય ઉચ્ચ દેવાલય બંધાવ્યું. ને બ્રહ્માને

હોય, તોપણ જે માણસ એ ભૂમિનું હરણ કરે છે તે સાઠ હજાર વર્ષ લગી વિદ્યામાં કીડો થઈ દુઃખ ભોગવે છે..”

એ રાજના સમયમાં જમીનનું માપ થયેલું છે. તે તેના દસ્તાવેજો ઉપરથી જણાય છે કે મંદિર નિમિત્તે અપાયેલી તે સમયે પુષ્કળ જમીન તે સંપત્તિ હતી.

આ પ્રમાણે જગન્નાથ પ્રભુની પ્રતિમા વિષે, તેમના મંદિર વિષે અને ઉત્કલ (ઓઢીઆ) ના ઇતિહાસ વિષે સંક્ષિપ્ત સમાલોચના કરી અમે અમારી લેખિનીને વિરામ આપીએ છીએ. “ઈતિ શિવમ્”

મુદ્રામાપુરિ
હનુમાનગુહા.
કાલ્પુન કૃ. ૧૧-૧૯૭૫

}

જ. કા. પાઠક.

